

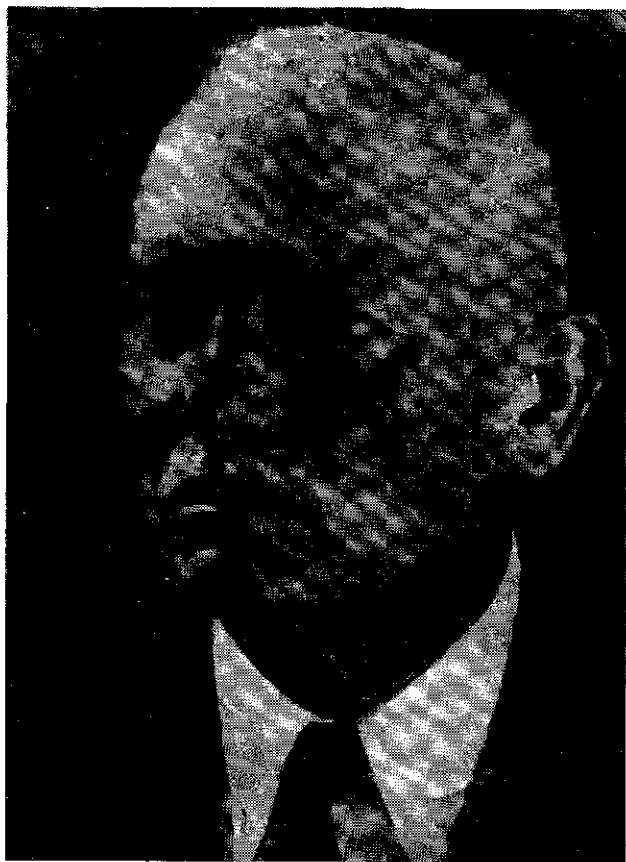
ВОЈВОДА
ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ

МЕМОАРИ

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ

Књига II

Василий III

Војвода Василије Трбић

МЕМОАРИ

КАЗИВАЊА И ДОЖИВЉАЈИ
ВОЈВОДЕ ВЕЛЕШКОГ
(1912–1918, 1941–1946)

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД, 1996.

Приредили:

Проф. др АЛЕКСАНДАР ДРАШКОВИЋ
СТОЈАНЧЕ РИСТЕВСКИ

Уредник:

СТОЈАН ЈАНКОВИЋ

Четврти део

СРБИЈА НА ВАРДАРУ Балкански ратови 1912–1913.

*Око Ситуме и Вардара
Српски збори тлас,
Глас је ово српској цару
Што позива нас.
А на наша брава сџара,
Око Ситуме и Вардара”.*

(Сџ. Вл. Каћански)

ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ И ПРВЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ

Док се то догађало у Теову, нас седморица, добро наоружани, били смо већ у шуми, изнад села Ораовог Дола. Једног од својих сељака који су били са мном послао сам у село да ми зовне кошабашију. Он је оставио оружје код нас, отишао у село, и кроз један сат се вратио заједно са кошабашијом. Рекао сам кошабашији да смо уочи свога ослобођења. Сада нам се намећу много теже дужности него до сада; али, зато, нашем робовању долази крај; бићемо ускоро слободни! Зато је потребно сва наређења која буду добивали од мене или од других српских чета, да извршују без изговора и поговора, а свака непослушност биће кажњена смрћу. Затим сам га питао шта има ново у селу? Рекао ми је да се ту налази турски таксидар са двојицом жандарма.

Хтео сам да поштедим овог доброг човека, па сам рекао кошабашији: ”Иди и кажи Сали-ефендији да сам ја поново побегао у планину, и да сам га поздравно овом приликом као пријатеља на одмах, сместа, узме жандарме и да иде право у Велес. Ако га буду тамо питали зашто је напустио дужност, нека им слободно каже да је то учинио зато што сам му ја то поручио. Али, исто тако, да му кажеш, ако га сутра будем нашао ма у ком српском селу, обесићу га заједно са жандармима. А ако му ти то не будеш рекао, бићеш четврти на вешалима. Ако вам буду затражили комору или људе ма за какав посао, никако не смете дати кола, ни своју стоку у комору. Још данас имате сва кола да растуриш и вечаерас нећу да видим ни једна кола. Сваки точак мора бити на другом месту.”

Дао сам му новац да нам спреми ручак, па сам легао да се одморим после тешког пута, пуног не само зубуђења већ и тешких тренутака, стално осећајући да ми се конопца увија око врата.

Истога дана, Сали-ефендија, таксидар, отишао је, заједно са жандармима, из села и продижу право у Велес. Није пропустио да каже кошабашији да ово што ради Васил није добро, јер у њиховим књигама пише да ће царски коњи (турски) још једанпут пити воду на Дунаву испод београдског града. Према таксидару исход будућег рата између Србије и Турске требало би некако да испadne тако као да ће Турци победити. Објаснио сам кошабашији да није искључено да ће и турски коњи да пију воду на Дунаву; али сам сигуран да ће заробљени Турци и њихове паше сигурно пити воду на Дунаву.

Још истог дана, сам упутио писмо свима српским селима у велешком и прилепском крају, прво да се ни један Србин не сме одазвати позиву да иде у војску. Друго, сва кола да се растура да их не би узели за комору, а коње да крију како ко зна и куда зна. Само нико не сме ништа да да у турску комору. За сваку, ма и најмању помоћ, коју би указали Турцима за овај рат, биће они који то учине кажњени смрћу. Све ово радио сам по својој иницијативи.

Истога дана дошли су ми четири четника из Габровника и четворицу сам узео из Ораов Дола, те нас је те вечери било 15 на броју. Те ноћи отишао сам у Богомилу.

Сутрадан позвао сам Петка Станковића, сеоског војводу из Богимиле, те ми је он дао још 15 четника. Сада нас је било 30.

Између Богимиле и Приленског поља постоји један престој на месту званом Кула. Од Богимиле до Куле постојао је само један пут за товарне коње; али је кола тај пут нису могла проћи због стрмине којом води пут и због шуме кроз коју је сам тада изани пут пролазио.

Наредио сам Петку Станковићу да позове Кицу Димитријевића, шурака Јована Бабуњског. Кад је Кица дошао к мени, рекао сам да је рат на прагу и њега постављам за главног инжењерс који има да просече и направи пут за артиљерију између Богимиле и Приленског поља. Уз помоћ Петка Станковића, све што је способно за рад из села Богимиле, Орела, Капинова и Нежилова, има да дође на рад, и овај пут, у року од 10 дана мора да буде готов. За сваку непослушност, ма и најмању, смртна казна! Селима: Слелце, Секирца, Зрзе и Сливје у приленском срезу наредио сам да дотерају 50 тавара пшенице и да предаду у Богомилу. Жито има да прими Петко Станковић, да разда по свима сеоским воденицама, да се самеле и да се чува брашно. Издао сам све ове наредбе српским селима. Онда сам улупио наредбу бугарском селу Бистрици, да кроз Бистричку клисуру имају да направе пут до Богомилске меће. На свима потоцима имају да се подижу мостови од храстових талпи. Све нека буде јако, иако незграпно. Потребно гвожђе за оне мостове имали су да даду трговци (бакали) из Трсова и Богимиле.

Затим сам јавио Милану Ђокићу, који је био шеф Горског штаба, да сам поново отпочео четовати. Јавио сам какве сам све наредбе издао, и тражио од њега да и он сличне наредбе изда, и то само у погледу војника и коња, а кола из Пореча уопште нису могла да изиђу, јер нигде није било пута.

Док сам ове наредбе издавао и водио бригу о томе да се све то извршава, дође ми извештај из села Мокрени да је тамо стигла турска жандармерија – њих 6 на броју и да, по списку, траже кола и коње за турску комору, као и неколико војника резервиста из села. Појмљиво је да уз оваква кола мора ићи човек, а исто тако и уз сваког коња. На тај начин, најмање 70 % мушкарца требало је да буде мобилисано.

Морао сам хитно да пресечем све ове турске наредбе. Одмах сам отишао у село Мокрени. Позвао сам једног селјака да ми каже где су турски жандарми, и кад сам дознао да се налазе у сеоској кафани, и да их је саега шесторица, – наредио сам одмах да се између себе од 30 мојих четника, изаберу дванаесторица најјачих. Кад је то било готово, наредио сам да ту оставе дуго оружје, а они само са револверима, сакривеним за појас нека иду и нека уђу у кафану, и нека одмах почну везивати жандарме, а ја ћу са четом да се приближим до саме кафане. Чим почне борба у кафани, сви ћемо ући унутра и помоћи да се жандарми вежу. На првом месту, њихова је дужност била да по двојица ухвате једног жандарма и, ако не могу да га вежу, да му не допусте да може узети и употребити оружје. Ову борбу морају по сваку цену издржати највише пет минута. А за то време нас 15 бићемо већ у кафани, и ствар ће бити убрзо готова. Тако смо и учинили.

Дванаест мојих људи отишло је у село и тамо су затекли жандарме где седе у кафани. Сви су почели да се поздрављају са жандармима и да се рукују. Како су шесторица дохватили по једну руку жандармску за рукавац, коју више нису испуштали, у том тренутку, друга шесторица дохватили су жандарме за леве руке. И онда је настала једна очајна борба између оних који су имали да погину и оних који су дошли да их побију. Кад су ушли четници у кафану, сви су били у обичном селјачком оделу, јер друго нису имали. Жандарми, кад су видели једну повећу групу људи, помислили су да су то селјаци који се окупљају за њихов позив. Тако су четници могли да уђу у кафану и да се почну рукавати с њима. Али, кад су они покушали да их везују отпочела је борба гушањем на живот и смрт. У кафани је било још 4-5 селјака из Мокрени, који су одмах прискочили четницима у помоћ, а кафанија Димо провукао се на мала врата, па је изишао на улицу и подигао обе руке у вис, па се само окрете и цвили: "Ах, умрехме, умрехме." Али ја сам већ био ту, пред вратима, са осталим четницима. Диме, кад ме је видео, стропостао се преда ме, говорећи: "Помагај, господине!" У том тренутку, па једвите јаде, отворисмо врата од кафане и онда наредим

ostalim četnicima da po trojica ulaze u kafanu i jednog po jednog žandarima izvlače iz kafane i vезују. U kafани, која је била и бакалница, било је конопца да смо могли везати 100 људи. За даљих 15 минута, свих 6 жандарма турских били су везани, затим им је одузета муниција, пушке су исто тако узете из кафане. И наредио сам да се жандарми воде у шуму.

Све ове људе добро сам познавао. И сви су они добро мене познавали. Нико од њих никада ми није никако зло учинио. Напротив, кад сам долазио у најоштрије сукобе са њиховим старешинама, они су, у најмању руку, били равнодушни. Самим тим, били су на мојој страни и на тај начин одмагали су својим претпостављеним; али је тренутак био такав да никаквој сентименталности није могло бити места. Зато сам и дошао ту, и радио толико година, и борио се са свима непријатељима као хала с берићетом, да бих помогао да се докрајчи сила турском царству. И кад сам дочекао тај час, кад треба царства да се деле, имао сам само једну једину дужност, да учиним све и не пропустим ништа што би могло ослабити Турску, а тиме учинити и помоћ Србији, чији синови, кроз који дан, треба да дођу овамо и ко зна колико српских мајки треба у црну да се завије, што су им синови оставили своје животе негде далеко, у непознатом месту, а можда се неке неће ни знати где је погинуо.

Постао сам свиреп. Кад су жандарми услед страха и умора почели да застајују, наредио сам да их немилосрдно туку кундацима, само да што пре стигнемо у планину до онога места где ћу их повешати. Ишли смо узбрдо једном стрмом стазом. И кад смо дошли до одређеног места, наредио сам да ту нађу погодне букве и да се нареди вешање. То је било мало теже, јер требало је подизати људе часно доста високо, па смо за то морали тражити дрвеће које је било згодније за тај тежак посао. Кад су жандарми видели да нема милости и да ће морати да гину, тражили су дозволу да направе последњу молитву. То сам им дозволио на тај начин што је лако могао да подигне руке у вис и да прочита ону молитву коју је знао у том моменту да прочита.

Кад је и то било готово, сви су без речи поласили сваки под своје вешало тако мирно да онај који не зна какву веру имају они људи и колико је та вера тврда код њих, био би изненађен овом хладнокрпношћу. Мени је све ово било познато. Знао сам да ће се они борити свима средствима и употребити све могућности да сачувају живот. Али кад виде да морају умрети, онда то чине мирно и достојанствено, исто онако као кад клањају неку молитву на пољу, на путу или ма где их затекне час молитве. У једном кругу од нешто мање од стотине метара висило је шест људи, а њихово оружје већ су имали о својем рамену шесторица сељака из Мокрени која се придружиле чети.

Ово је била у исто време и страшна опомена за мудра у Соглају. Од тога дана ни један жандарм није више изишао из Согла да однесе неку наредбу у село. Кад су жандарми, ни после два часа, нису вратили, мудур је телеграфисао у Велес. Из Велеса је дошло око пола пука коњице право у село Мокрени. Почело је испитивање шта је било са жандармима.

Сељаци се беху сви разбегли. У селу је остао Димо кафешки, син Дамјан, кошабашкија и неки старац Вељко Колар, по занимању колар. Вељков син Недељко, један врло отресит сељак који је одрастао у Београду и говорио чистим српским књижевним језиком београдским, већ је био код мене у чети. Он је носио на себи пушку једнога од обеснених жандарма.

Кад је отпочело испитивање шта је било са жандармима, кошабашкија се изговорио да су жандарми дошли у село и ушли у кафану. Он им је одмах пришао и донео од њих заповест колико коња, колико кола и колико људи треба његово село да држави. По тој наредби је отишао у село да врши понес. Кад се вратио у кафану, тамо жандарме није затекао. А кад је упитао Диму кафешкију где су жандарми, Димо му је рекао да су изишли из његове кафане и отишли у друго село да и тамо однесу наредбу. Димо је потврдио да је све то тако било. Али онда је официр поставио питање: "Па куд су отишли, на коју страну? Могао их је неко видети. Нису ваљда, у земљу пропали..."

Официр је тражио по сваку цену да му се каже на коју су страну отишли жандарми, и наредио да почне бегинање. У том тренутку, Вељко Колар каже официру:

"Евендија, ја сам видео заптије (жандарме) кад су изишли из села, па су отишли, право горе у шуму. Јер ту да, истина, мало заобилазно, али се може тим путем отићи у Богомилу и у Габровник, а може се тим путем отићи и у село Слечче (срез прилепски)."

Ово је било довољно официру да потера пред собом попа, кошабашију и Вељка Колара да им нађу тај пут и да иду с њима даље кроз шуму. Није се имало куд. Ова тројица су пошли испред војске, па кад су после једног поља сага, стигли до места где су били повешани жандарми, они се направе као да ништа нису приметили. Али пошто је ту била само крупна гора, обешени и ако нису били поред самог пута, могли су се лако видети.

Официр, а и војници, када су их угледали, ту су стали и одмах је официр наредио да се скидају повешани. Није имао ко, јер ова тројица, са попом заједно, то нису могли урадити, а Турци су имали страх да дуже остану у шуми, па су их војници сами морали скидати и на својим леђима донети до близу села. Спустили су их ту, поред потока. Један од војника који је био поред попа Дамјана, беше се сагао да није воду из потока, а да му не би пушка смстала, он ју је ставио поред себе на камење. Чим је почео да пије воду, поп Дамјан дохвати његову пушку и поче да бежи. Одмах се направи узбуна, те војници потрачаше за попом. И чим су га угледали, почеше пушати на њега. И ту је поп Дамјан остао на месту мртав. То је била с наше стране прва жртва за ослобођење.

Војници су наредили кошабашији да мртве жандарме однесе у Согље ради сахране. Турска војска оде право у Велес, да се никад више не врати у Мокрени...

Када сам све ово дознао, наредио сам кошабашији да оде у Согље и саопшти мудру да он нема с чим да преноси мртве Турке, јер су се сељаци сви разбегли из села, те нема живе душе после оног убиства попа Дамјана, кога је војска убила наочиглед целог села. А ако га буде упитао мудур ко је побио жандарме, има да му каже: "Од куд ја знам кога све има по планинама? Ја сам царски човек; морам да водим ред у селу, а не у планини. Шта су тражили жандарми у планини, кад тамо нема уопште пута ни за једно село". Тако је кошабашија учинио. Мудур га је саслушао и рекао му да ће послати хору из Согља да их ои, по турском закону, сахрани у Мокрени. Али хоа пије приство на овај посао те их је кошабашија мокрењски са сељацима закопао на једној ледини изнад села Мокрени.

УНИШТАВАЊЕ ТУРСКЕ КОМОРЕ И ПОНТОНА

Турска војска више није долазила у Азот. Беше организован, како би се то код нас рекло, Ш позив, или како су то Турци звали, илијаве табори. Ова војска, распоређена у групе по 250 људи, а под командом резерзних подофицира, имала је да одражава ред по свима селима и да чува царске друмове, мостове и телеграфске линије. Одмах после ове позивије поша Дамјана у Мокрени, једна група од 250 тих, да их назovem башибозука, дошла је у Теово и опљачкала ми целу кућу, а мог брата Николу везаног спровели у Велес, где су Турци већ почели прикупљати и затварати таоце. Моја жена са своје двоје деце, једно мушко а друго женско, и са својим најближим рођацима, хтела је да се склопи у Богомилу али су је на путу стигли ови башибозуци, и убију јој мушко дете а њу, заједно са њеним рођацима, са једним мртвим и другим живим дететом, отерају у Согље, у мудрулук, и тамо их затворе.

У томе часу био сам у прилепском срезу. Кад сам се вратио, дознао сам шта се десило. Мртво дете однели су у Теово и тамо су га сељаци сахранили у црквеној порти. Жена са другим дететом и њени рођаци били су задржани у затвору. Одмах сам послао једног сељака из Богомиле у Согље некеме Ахмед-аги који је био првак и најбогатији у Согљу. Њему сам поручио да одмах оде к мудру и нска, у нмс свога села Согља, тражи да му се одмах изда моја породица. Ако то Ахмед-ага не учини тога дана, и ако моја породица до ноћи не стигне у Богомилу, опколићу село Согље, заштити га са свих страна и гледаћу да нико жив из ватре не изиђе. Толико сам имао времена да учиним нешто за своју породицу.

Још исте вечери моја породица је била у Богомили; али се с њом нисам видео. Морао сам да трчим из једног места у друго и да бодро pazим јесу ли све моје наредбе извршене. Сутрадан по овом догађају, добијем извештај да је цео пут од Бабуноског прелопа на друму Велес-Прилеп закрчен од коморе, и да ће комора сва бити те вечери на окупу поред Шринчке Реке, између села Степаци, Поменово и Смиловици. Морао сам хитно ићи тамо. Прво што сам наредио, било је то да се телеграфска линија Велес-Прилеп прекине на педесет места. Онда сам, око пола ноћи, ушао међу коморице која су сви били хришћани из прилепског и битолског среза и наредио да волове извоје на страну, а кола да пале. Распредио сам чету, која је сада бројала преко 100 душа, да надгледа палење коморе и да убије свакога на месту ко се буде ма на који начин противио, или изазивао људе на отпор и непослушност. За непун сат дигла се ватра, да су сва околна брда била осветљена.

Одатле сам се упутио друмом Прилеп-Велес, јер су ми коморице рекле да једна војна комора иде назад и да носи понтоне. Пошао сам тамо. Али Турци, кад су видели оволике ватре доле испод Бабуце, уплашили се, испрегали коње и побегли назад у Прилеп, оставивши понтоне на путу. Кад сам дошао до понтона, видео сам да нема нигде никога, а згоднио ми је дошло што је са тим понтонима зкрчен пут те сам наредио четинцима да пуцају у понтоне, да их испробирамо и тако онеспособимо. Друго нисам имао шта да радим са понтонима. Тако пробушене ове понтоне затекла је српска војска у своме наступању, само су исти понтони били склоњени с пута, а то су Турци урадили при свом повлачењу.

После плачке моје куће у Теову и одвођење мога брата Николе као таоца, турски башибозук није се више навратио у Азот. Буљук паша овога Буљука који је био у Теову, био је неки стари резервни чауш Алија, бакалин из села Горња Врановце. Ово село бројало је преко 550 домова муслиманских. Сви су говорили српским језиком (македонског наречја) и били су познати као воденичари на свим рекама и речицама у Македонији. Могли сте их наћи код Царева Села и Штина, на Брегалници, на Злетарској реци, Вардари, Бошани и Бабуци, као и на доњем току Црне реке.

Кад су башибозуци потерали мога брата у Велес, једна група правих Турака из села Горње Оризари (ови Турци, то су стари турски насељеници из XVI века), умешао се њихов вођа Алија бакалин и издвојио све сељаке Врановчане, па је рекао овој другој групи Турака да нико не сме ни прстом таћи мога брата, јер ће одмах почети међусобно убијање. Рекао им је: "Ви сте олјачкали војводуину кућу у Теову; ви сте му убили дете, па сад охете и његова брата да убијете, а ја имам наредбу да Николу живог доведем у Велес и предам команданту". Тако је мој брат спасен од убиства на путу.

Ја сам добио писмо из Пореча да одмах одем тамо где ће ме чекати Ђокић да ми преда неке пушке и муницију, које су не знам од кад, на путу из Србије у Пореч. Кад сам познатио у Пореч, свратио сам у село Стровје, у прилепском срезу. И ту сам сазнао да је Адем-ага чувени трговац из Прилепа, настојао командант прилепских башибозука. Адем је имао у пет села своја имања и своје куле, јер је имао пет синова и сваком од њих купио је по једно велико имање да им осигура живот и будућност. Сви Срби, па и остали хришћани, уплашили су се Адем-аге, јер су знали какав зулум све може да допусти своје башибозуку. Кад сам ово сазнао, написао сам писмо Адему у коме сам му рекао да ће за њега бити најбоље да не иде никуд из Прилепа; али, ако већ мора да иде по селима, нека се добро пази да ни на једну српску кућу не насрне ни он, ни његови башибозуци. За сваки зулум он и његови синови биће лично одговорни својим главама. А све његове чифлуке попалићу, и у року за неколико сати биће сиромашнији него онда кад је у Секирце дошао да буде пољак. Ово сам писмо дао кошабашини села Стровје и наредио му да нађе Адема и да му то писмо преда. Адем је сваке године, на пасиштима Бабуце и на планини која је припадала селу Стровју, имао својих око 2.000 оваца. Тада, када сам ја био у Стровју, у томе селу било је однесено са његових бачија неколико хиљада ова качкавала. Све је то чувао сеоски кошабашини Србин (а цело Стровје је чисто српско село), па сам зато њега и послао да то писмо однесе и преда Адему.

Кад му је сељак предао писмо, Адем се направио много важан и рекао колабашији да ће запалити свако српско село за које буде сазнао да стоји са мном у аси. Колабашија се вратио, а ја сам већ био у Поречу. Адем се мало размислио, па је са својим башибозуком парадирвао око Прилепа, али није ушао ни у једно српско село.

У Поречу сам нашао Ђокића и са њим се договорио да он, са свима четата и са људима које буде мобилисао у Поречу, остане у томе крају, а ја ћу узети неколико пушака и вратићу се у велешки срез. Ако би дошла голубија пошта, да ми се одмах пошаље у Богомилу.

Као сам се вратио у Богомилу, Согљенски мудур и сви жандарми беху побегли из Согља. Цео Азот, од друма Велес-Прилепа, био је без икакве турске власти. Адем-ага из Согља са неколико његових сељака дошао је у Богомилу и ту, преко богу-милских Срба првака, тражио заштиту и нашу реч да им нећемо никакво зло учинити. То сам им обећао под условом да буду мирни, па ма шта се десило. Једино сам тражио од Адема да ми да једног сигурног човека, који ће моћи да одржава везу између мене и Малић-аге у Велесу.

ЗАУЗИМАЊЕ ПОЛОЖАЈА НА БАБУНИ

Велес је био концентрационо место турске војске. Још раније, док је по неки од наших сељака смео да иде у Велес, тражио сам од Малић-аге да белжеји (односно да нађе међу својим и најсигурнијим људима ко ће белжејити) колико табора турске војске долази у Велес и куда иду даље из Велеса; затим, колико је дошло коморе, артиљерије и уопште свих родова оружја.

Мислећи да ће се објави рата продужити и да ће моћи добити голубију станицу, хтео сам да имам те податке код себе, па чим добијем ту станицу, одмах да известим у Србију какав се распоред чини према Србији и колико војске пролази кроз Велес који је одређен као концентрационо место од главнокомандујућег македонског фронта Али Риза-паше, који је са својим штабом био у Солуну и одакле командовао свим турским trupama које су имале оперисати према Грчкој, Црној Гори, Србији и Бугарској. Посебна турска команда била је за тракијско бојиште.

Ахмед-ага ми је одмах обећао сигурна човека за ту везу, а ја сам њему дао реч да ће његово село бити боље заштићено од сада него до сада, и да неће осетити у погледу своје личне и породичне чисти никакав недостатак, зато што је напустила турска власт. Како Срби, тако исто и Турци и Арнаути, свакој својој речи веровали су као да је записана у некој њиховој светој књизи.

Тако сам успоставио ову врло важну везу са Велесом, која је једино могла да се одржи помоћу Муслимана. Турски бажибозук држао је целу област од Азота даље до Велеса и цео пут од Извора па до Велеса. Пошто је Азот остао без турске власти, одмах сам присилно провелећу пута од атара села Мартовца, управо од Маркова Камена, па све до Бистричке клисуре, где су радили Бистричани. Цео овај пут од Маркова Камена до Теова нилао је готово равнином, сем на два места где је била узбраница. Овај пут морао је бити проширен и поправљен, а преко реке Бабуне имао је се подигне један привремени мост, као што су морали бити подигнути и многи мали мостови преко многих доста дубоких јаруга тако да артиљерија, а и комора, могу лако и сигурно пролазити. Све сам ово радио са намером да војска, када буде оперисала према Прилепу не мора ићи преко Бабуне која, ако се буде солидно утврдила, може да задржи дуго времена и најбоље трупе, а то утврђење Бабуне сам претпостављао.

Шестог октобра 1912. објављен је рат, а већ 10. и 11. октобра вођила се битка код Куманова. Сваки топ, испален на Куманову чуо се на Бабуни, као да се борба води у Велесу. 13. октобра прве јединице разбијене турске војске већ су одступале из Велеса ка Прилепу. Нисам знао да је на Куманову био потпун сјом турске војске, али сам, одмах затим, мобилисао око 200 људи, изашао на Бабуни и заузео главни вис звани Мукос. Кад сам стигао, Турци су са два топа већ држали један други вис, изнад самог друма који води из Прилепа у Велес. Турци су имали два топа а ми

смо имали само пушке и решеност да сви изгинемо или да овај планински венац бабунски одржимо до доласка српске војске.

Имао сам тежак задатак да правим пут уз реку Бабуну и да омогућим напетој војсци да уз реку Бабуну дође до Богомиле, ту на најнижем престоју да пређе у Прилепско поље, заобилазећи планину Бабуну, и да у Прилеп уђе преко Маркова Града. Послао сам човека из Согља, једног Србина из Теола, мога четника Темелјка коцабашију, да обојица олу у Велес и овај Арнаућин из Согља да преда писмо Малић-аги, а Малић-ага да га преда команданту војске српске која прва стигне у Велес. Али како нисам знао шта све може да се деси Малић-аги тих дана у Велесу, друго писмо сам дао Темелјку Калајији који има да преда то писмо првом српском официру који наиђе у Велес.

Оба ова човека провукла су се кроз многобројну турску војску која је одступала из Велеса ка Прилепу, као и кроз многобројне турске избеглице које су такође бежале ка Прилепу. Свакојако, њима је живот био у опасности, јер док сви Турци беже из Велеса ова двојица иду у Велес. То је било довољно да их сваки Турчин ухвати и одмах стрела на лицу места, а да их уопште не пита одакле су ни шта су. Они су ипак стигли срећно, идући све странпутицом и ипак се увукли у Велес. Ту су препојили једну ноћ.

Темелјко је чувао писма код себе, а Согљенац Арнаућин беше предао, још исте вечери, писмо Малић-аги. Малић-ага жалио је турско царство као и сваки добар Турчин, али кад већ царство припада, он је био бар толико задовољан кад је чуо да је на Куманову борбу водио српска војска и да су Срби победили Турке и да српска војска улази у Велес. Малић је знао да његов братанац Јаџа сигурно долази са српском војском, а и ово писмо које сам сад послао за команданте српске војске беше му добродошло да се покаже и пред српском војском, а и пред велешким Бугарима да је он, и онда кад пропала турско царство, човек који код Срба ужива највеће поверење.

Цео пут од друма Велес-Прилеп, па уз Бабуну, до Богомиле, и од Богомиле до Прилепског поља, све до села Гостиражња био је готов. Темелјко је предао писмо првом официру на кога је наишао. И још док се бавио у Велесу, стигао је Војин Поповић Вук са својом четом и узео Темелјка као водича да га води најближим путем у Теово.

У том међувремену, док сам ја, са свим оружаним људима држао Бабуну, једна турска војска од пет табора, у јачини од око 3.000 људи, долазила је из Велеса и спуштала се у Бабуну реку, да преко Богомиле уђе у Прилепско поље и одакле продужи даље. Долазак ове турске војске изазвао је страх код свих села у Азоту, јер су се бојали насиља и палењине. Нисам могао напустити положај на Бабуни и упутисти се у борбу са овом војском, већ сам, само са два четника, сишао са Мукоса и дошао у Согље. Ту сам заткао Ахмед-агу, коме сам наредио да узме још три виђена Арнаућа из Согља, да изађе пред команданта турске војске и да му каже: "Немој да се шалиш да уђеш у ма које српско село. Овде има комита и убачене српске војске као на гори листа. Ти са војском можеш да прођеш једино изред Согља, па испод села Мокрени, па испод Габровника, па ћеш онда пазарским путем да изађеш на бабунски превоз који воли у село Десово и одакле можеш да идеш даље у Прилеп. Ми ћемо ти дати три наша човека за вође. И гарантујемо ти, ако будете ишли овим путем за нама, ни једна пушка неће на вас да цукне; али ако не будете ишли овим путем, ни један од вас неће живе главе изнећи".

Ахмед-ага послушао ме је и отишао у логор турске војске која се била сместила око манастира Св. Богородице код Согља. И команданту су саопштили све овако како сам им ја то рекао. Кад је ово чуо, командант их је почео грлити и љубити, захваљујући Богу што је и у овој општој турској пометњи наишао на тако храбре људе који му обешавају да га сироведу са целом војском кроз овако опасна места. Из благодарности даша им је пуне прегршти сребрних међедја (једна међедја 4,50 динара златних). Без икаквог застоја, командант је наредио покрет и објаснио преко официра војницима да пролазе кроз једно од најопаснијих места; и да се нико не шали да уђе у неко село или неку кућу и да тражи хлеба; или, ако у путу сретне

неког хришћанина нека га нико руком не дирне. Само под тим условима ови храбри Арнаути могу их без губитака извести из овог опасног места. Тако је цела ова војска, пресецајући Азот, не улазећи ни у једно село, већ пролазећи мимо њих, прошла преко Азота, пилде не дирајући никога и отишла у Прилеп. Овај догађај више је био опењен од целог народа у Азоту него ми какво друго јуначко дело. Разуме се да смо зато били и ми обавезни да не допустимо да се на какав зулум учини овоме арнаутском селу.

Кад је Војин Поповић стигао у Теово, ова војска је већ била прошла кроз Азот, народ се поново вратио да поправља нови пут и да га још боље осигура. Ја сам био на Бабуни кад је 19. октобра увече стигао Војин Поповић са својим одредом. Ми смо већ били промрзли на својим положајима, јер је на Бабуни завладала таква хладноћа, да сам морао свака пола сата мењати стражаре на стражарским местима, а чете су биле размештене по вланцима колибама, где су тога лета била бачила.

Сутрадан смо ту преданили. Наше позиције биле су појачане четом Војина Поповића, а Турци су утврђивали своје положаје на другом вису који није био од нас у правој линији даље од 400 метара. 20. октобра пред вече угледасмо где се српска војска пење једном косом између села Степанаца и манастира Св. Димитрија и долази право к нама.

Био сам послао неколико четника да чим наступи чело српске војске и дође до раскрснице где се овај пут одваја за Азот, одмах да питају ко је командант, и да команданту лично предају моје писмо. У писму сам јављао да Турци држе важан положај на самом превоју планине Бабуне, високом 900 метара, да ми држимо цео гробан Бабуне, десно од тог вуса, али да сам направио нови пут уз реку Бабуну, описавши цео тај пут. Рекао сам да се тим путем може извући цела артиљерија, ући у Прилеп без губитака, јер ће се Бабуна заобићи. Али не само то. Јављао сам да сам поуздано сазнао, а то ми је саопштио Ахмед-ага, да му је рекао командант оне турске војске коју су они спровели кроз Азот, да се Цавид-паша упутило од Скопља преко Теовца, Гостишара и Кичева према Битољу. Цавид-паша има две комплетне дивизије и, вероватно, браниће Битољу. Али ако нас Турци задрже испод Бабуне, може Цавид-паша да стигне и да брани Бабуну и да цео успех на Куманову може бити компромитован. Све ово изабгало би се ако наша војска пође на Богомилу и без борбе заузме Прилеп, упути се Битољу и у кланцима Црне реке задржи или разбије Цавид-пашу.

Ово моје писмо добио је у руке кнез Арсен, командант српске коњице која је гонила Турке у њихову повлачењу. Разуме се, овај пут са толико муке и истинског пожртвовања направљен, није био искоришћен. Моравска дивизија, под командом Илије Гојковића, наступала је овим правцем који сам мало пре описао, а туда није могао бити извучен ни један топ, нити кола са комором. Кнез Арсен ударио је лево, на село Владилковци и Попадију, па изашао на друм Прилеп-Градско, да одатле уђе у Прилеп, а Моравска дивизија, иза које је долазила Дринска дивизија, имала је да пређе Бабуну на овом превоју и да се спусти ка Прилепу.

ЈУРИШ НА ПОЛОЖАЈ МУКОС

21. изјутра, имали смо наређење да под заштитом једног митралеза извршимо јуриш на турски положај на Мукос. Моје чете удружене са четом Војина Поповића, помогнуте од IV батаљона XVII моравске дивизије, десно крило водио сам ја, а лево крило водио је војвода Спаса Гарда, родом из Кривопаланачки казе, већ добро чувен и као јунак и као четовођа. У центру је био Војин Поповић, и за њим био је IV батаљон XVI пука.

Хладноћа је била ужасна. Подумрзнути у рано јутро приближавали смо се турском положају. Када смо дошли испред турских положаја, Турци нас дочекају концентричном ватром и почну да нас бију из своја два тона. Наш митралез, који је требало да потпомогне наше наступање, није могао да ради, јер је вода у њему била смрзнута. Дожили су ватру испод њега, али је све то било без икакве користи, јер се на тој висини митралез није могао загрејати. Турци су са својом палбом, а нарочито

својом артиљеријом, изазвали доста нереда код нас. Ипак смо остали на положају до ког смо били тога јутра и дошли. Имали смо много мртвих и рањених, али један од највећих губитака тога дана била је смрт Спасе Гарде, који је погођен турским курнумом посред чела и остао на месту мртв. Тога дана после подне стигао је и гро Моравске дивизије на Бабуну и сменио нас са вишег положаја. Стигао је и IV коњички пук. Са дивизијом је стигао и њен командант, пуковник Илија Гојковић. Он је жаоо на коњу и неке посустале војнике ударио је корбачем да иду у ред. То ме је мало изненадило, јер нисам могао ни да замислим да командант дивизије треба да шља уморне војнике. Заиста, тај пут од друма па уз једну стрмениту косу, па затим једном падином, опет уз једну стрмен, уморио би и одморна човека, а не војника који је већ двадесет дана у покрету.

Ја никада нисам ударио ни једног свог четника, нити сам икада и једну ружну реч рекао својим ратним друговима. Радио сам овако. Било то кад сам примао целу чету као Душана Радивојевића или кад сам примао појединачно људе у чету, говорио сам им: "Назите добро! Ви сте добровољно примили на себе тежак задатак да се борите са непријатељем који је, по својој снази, далеко снажнији од нас. Али ми смо прв који највећи хрст обара. Само, да се хрст обори, треба много да се ради и да се најше на велике тешкоће. Сваки који у соби не осећа снаге да може да издржи тежак четнички живот, нека иде одмах својој кући. Ко остане, тај мора да буде дисциплинован и да без протеста врши и ради све оно што му се нареди. Пека свако добро пази да у свом четничком раду не направи никакву погрешку која би морала бити кажњена. Никома нећу опростити никакву погрешку. Свака погрешка мора бити кажњена по својој тежини. Али знајте добро да онај четник кога ја будем казнио, тај није више за мене човек, није достојан да носи оружје и да се бори за слободу других ако није савладао све људске слабости у себи".

Тако ми се никада није десило да свога четника казим, а сви су до једнога били хероји и вршили ватровечанска јунаштва. И зато ми је овај догађај између команданта дивизије и једног војника који се бори не за себе, не за своју њиву, не за неку своју добит или каријеру у животу, већ се бори да ослободи некога кога не познаје, који му можда никада неће рећи "Хвала", а за све то као награду добива понижење, јер га његов војни старешина бије корбачем као стоку. То после подне био сам упућен са својом четом доле, у Прилепско поље, у село Дреновци. То је био као неки истурени положај који је требало да чува бок српске војске на Бабуни. Сишао сам у село Дреновци. Ту смо добили вечеру. За време вечере, дођоше нам још неколико људи у шумадијском народном оделу, наоружани пушкама и бомбама као четници. Међу њима сам одмах познао Јосифа Цвијовића, доцнијег владика битолског, а потом и митрополита скопског. Још те ноћи заузео сам положај изнад села Дреновца. Ту смо чекали непријатеља ако би са стране Прилепског поља покушао да пође на Мукос. Међутим, наш IV коњички пух сишао је са Мукоса и прошао кроз Дреновци и отишао у арнаутско село Десово. Командант IV коњичког пука Радоје Лазић, уместо опрезности, беше се прилично разузорио у овом арнаутском селу. Арнаути Десовци, сви добро наоружани, а нарочито они који су побегли са Куманова као турски војници, пошто су претходно јавили Арнаутима у село Браилово, те Браиловци, њих 50, изиђу више села Десова и тамо поставе заседу да разбију нашу коњицу за време одступања. Турци су довели четири топа и настели између села Мало Мраморне и села Сенокоса. Под заштитом ове артиљерије, која је била удаљена шест до седам километара у ваздушној линији од Десова и Дреновца, упутио се један табор турске пешадије и почео да наступа према селу Десову. Радоје Лазић, кад је угледао ову турску пешадију и оружане Арнауते у Десову, нареди покрет и одступање. Чим су пошли назад према Габровнику (Азот), нападну их Арнаути са свих страна, убију им око 40 коња и не знам колико војника. Само, кад сам ја доцније ушао у Десово, нашао сам у селу 10 војника коњаника IV пука који су већ били више од пола изедени до нас. Лазић је одступио са својим пуком преко Габровника, Ораов Дола и Оморана, право у Извор. Испред њега је далеко, више од 25-30 км била Моравска и Дринска дивизија, као и коњица под командом кнеза Арсена. Турци, охрабрени овом победом, пођу на село Дреновце. Али пошто су наше позиције биле одличне, нисмо им дали ни да

нам се приближе. Пред вече тога дана војска турска се повуче а сигурно је и артиљерија била повучена, јер већ око 4 сата после подне тога дана, 22. октобра, нисмо чули дејство турске артиљерије са Малог Мраморана. Пред вече почела се спуштати Моравска дивизија са Мукоса доле у село Дреновце. Униформа српске војске била је тако у складу са земљиштем и каменањима кроз које су пролазили, да се апсолутно није могло приметити кретање тако великих војничких маса. Ово је било још једно премоћство које је имала српска војска над турском војском.

Тс вечери сам, као предстража и претходница, са својом четом занеоћи у селу Небрегову, а сутрадан имао сам задатак да једном косом планине Златоврха која се зове Баба и иде паралелно са друмом Прилеп-Велес и завршава се испред саме прилепске касарне, заузмем касарну и уђем у Прилеп. Тога дана, 23. октобра, равно смо пошли у настулање ка Прилепу. Турци су били напустили положаје на Мукосу и повлачили се према Прилепу. Неке друге јединице турске војске одступале су ка Прилепу друмом Градско-Прилеп. Ово одступање било је под притиском српске коњице, којом је командовао кнез Арсен. Око 10 сати пре подне једно одељење турске коњице, да би заштитило повлачење пешадије која се повлачила са Мукоса друмом Велес-Прилеп, изишло је и постројило се на положајима између места званог Кукољ – Манастирске ливаде. Ми смо отворили ватру на турску коњицу, али је у исто време и српска артиљерија већ почела да излази на бабуински прелаз звани Присад (900 метара надморске висине). Српски артиљерци одмах су наместили један топ и почели гађати пут Велес-Прилеп у правцу самог Прилепа. После неколико граната, турска пешадија се расула и у неред у одступала ка Прилепу. После нешто више од пола часа наше борбе са турском коњицом, и коњица је почела да одступа. Ми смо ишли за њом. Она се није задржала у касарни, већ је продужила даље у Прилеп.

ПРИЛЕП ЈЕ ПАО ...

Тачно у 11 сати тога дана заузео сам са својом четом турску касарну код Прилепа. Пошто сам ту оставио главнину своје чете да брани касарну, ако би можда Турци покушали да је заузму, а ја са шест четника ушао сам у Прилеп.

Тачно у 1 сат после подне ушао сам у прилепску општину. Председник општине, са осталим општинарима, био је у канцеларији. Турске војске било је још по свим улицама прилепским. Ушао сам у општину и у канцеларију где су били окуљени општинари са председником и наредио сам да се одмах улуте три општинска одборника и председника са њима и да иду да сретну команданта српске војске да га поздраве добродошлицом и да му кажу да може у Прилеп ући слободно, јер нико неће дати ни најмање отпора. У исто време сам наредио да се на градској сахат-кули одмах извеси велика бела застава, која ће се моћи видети из далека. А пароду нека се објасни да свака кућа истакне на својим вратима по једно парче белог платна. Затим сам потражио два општинска часника да пођу са мном да забележимо све пскаре и да забранимо продају овога хлеба грађанима и пролазницима.

Наша војска била је без хлеба. У својем наступању, пешадија и коњица далеко су иза себе оставиле комору, а и велики мост на Вардару у Велесу био је оштећен, па је и за његову поправку било потребно три-четири дана да би био оспособљен да комора може преко њега прелазити. Исто тако, наредио сам да се својим свим хришћанским кућама да свака кућа која има макар мало хлеба на претек те вечери треба да га донесе у општину и да га преда војсци.

Око 4 сата после подне почела је српска војска улазити у Прилеп. Ушла је Дринска дивизија под командом пуковника Павла Јуричића Штурма. Коњица је ушла под командом кнеза Арсена, а Моравска дивизија била је распоређена на уласку у варош између касарне и Прилепа. За команданта места био је одређен командант 17. пука. На путу Прилеп-Битољ беше истурено једно одељење српске коњице под командом коњичког мајора Велимира Вемића. Још док је наша војска била у покрету и размештала се по Прилепу где су је грађани прилепски најсрдачније дочекали и угостили,

тако да ни један српски војник који је 23. октобра био занеоги у Прилепу није никада заборавио ову срдачност и дочек какав је сваком од њих указао.

У том времену приђе ми један грађанин прилепски, али по занимању земљорадник и саопшти ми да се турска војска концентрише код села Беровце, на шестом километру од Прилепа, идући Битољу. Кад сам овог човека упитао од куда то зна, он ми рече: "Ја сам орао и сејао данас у агару села Лагово. Видео сам како турска војска која је долазила из Цетвара и Леништа, па прско села Лагова одлази даље, код села Беровце на Алински уши, ту се задржавају и почињу нешто да копају. И друга војска која је ишла из Прилепа, ту се задржала".

Кад сам ово чуо, одем команданту места цуковнику Масаловићу и саопштим му ову вест. Цуковник Масаловић, код кога се тада налазио Војин Поповић, нареди Војину да пошаље једну патролу и да види у чему је ствар.

Ја сам изашао да осигурам хлеб за војску. Али у том опет ми долази један други човек, па ми и он саопштава да се турска војска концентрише на Алински уши. Поновом поћем да јавим команданту, али, у томе времену, стигне мс и трећи човек па ми и он саопшти прилично повишеним гласом да много турске војске има на Алински уши, а он је видео и топове. Поново сам дошао команданту Масаловићу и поновом доставио од речи до речи све ово што сам чуо од људи који су то видели и сматрали за дужност да одмах јаве, јер су се ови људи, на првом месту, бојали да, по њиховом мишљењу, турска војска те ноћи може да се врати у Прилеп и да настане борба у самој пароши. А пошто је војска на коначишту само по хришћанским кућама, то може доћи до палевоине вароши и до општег покоља.

Кад сам ово саопштавао цуковнику Масаловићу, у то време уђе у канцеларију Војин Поповић и саопшти ми да је његова патрола извршила извиђај и да апсолутно нема ништа, а мени се окрете Војин, па ми каже: "Турци су ухватили такав страх од нас да се ни у Битољу неће задржати". Одмах сам видео једну лакомисленост, једну (кажњиву) лаж. За тако кратко време никаква Војинова патрола није могла отићи ни 2 км даље од вароши и вратити се назад. Па зато доста набусито одговорим Војину: "Ја бих желео да се Турци не задрже ни у Цариграду; али они су се задржали између шестог и седмог километра на путу Прилеп-Битољ. Ја не знам хоће ли они и сутра бити ту. Можда ће ноћас отићи даље. Али су вечерас сигурно ту били на томе месту, сконцентрисане су доста велике турске снаге које имају и артиљерију." Војин је остао при својем тврђењу, али Масаловић пошаље свога ордонанса до мајора Вемића, чија је коњани била на предстражи да и њега упита да ли шта зна о непријатељској војсци. Вемић му је одговорио исто то што и Војин Поповић. Али после тога одговора цуковнику Масаловићу, један Вемићев коњаник који је ишао у патролу друмом Прилеп-Битољ, саопштио је својем команданту да је приметио на путу Прилеп-Битољ, једно 3-4 километара далеко од њихова логора, концентracију турске војске. Вемић, бесан што Турци нису побегли, извади револвер, викне војнику: "Лажеш, цукело селачка" и убије војника на месту.

Те вечери официри су били гошћени у Прилепу као и сви војници који су те вечери ушли у варош. У једној великој кафани, близу до српске цркве и српске основне школе, била је спремљена вечера за Војина Поповића и за све оне које он буде позвао на вечеру, а четници су били размештени по кућама.

Ја нисам хтео да идем на ту вечеру, већ сам отишао у кућу свога старог пријатеља и познаника Ташка Кашке, који је имао своје овце и буџуке јараша јалопах преко лета по планинама. Ми смо му чинили олакшице и његова је стока увек била заједно са чобанима под најломом заштитом. Ташко је снадео међу богате грађане прилепске и имао је у Прилепском пољу једно цело село као свој посед. По народности био је Влах, али, као и многи Цинцари, сматрао је себе за Грка. Како није био ни прави Грк, а велики непријатељ Бугара, на кога су Бугари неколико пута вршили атентат, ја сам од свога доласка за великог војводу био у сталном пријатељству с њим. И у овом часу кад је српска војска ушла у Прилеп, а не бугарска, како су то други очекивали, радост у овим подгучким породицама била је веома велика, јер су ипак дочекали да их ослободе Срби, а не Бугари.

У кафани, у којој је био на вечери Војин Поповић за истим столом поред неколико прилепских грађана било је и неколико српских и бугарских учитеља. Како се уз вечеру служило и добро тиквешко вино, један од бугарских учитеља упита Војина: "Где је бугарска војска, зашто није и она дошла, кад је народ и њу очекивао, а пустили су (Бугари) да само српска војска уђе у Прилеп". Војин Поповић на то одговори да бугарска војска нема никаква посла у престоници Краљевина Марка, и да никада неће ту ни доћи. Овај бугарски учитељ доказивао је да они, као савезници имају исто права да дођу у Прилеп као и Срби што су дошли. Војин се на ово наљути. Нареди својим четницима да изведу овог учитеља и да га одмах убију. Четници су то одмах послушали извукли су учитеља и са стола и са вечере и одмах га убили. Тај догађај направио је мучан утисак. И кад се о овоме сутрадан дознало, одмах је било унескојико покварено оно прво расположење које је владало у Прилепу приликом уласка српске војске у варош.

Кнез Арсен, пуковник Штурм, сигурни да немају непријатеља пред собом, нареде покрет сутра рано, 24. октобра, у правцу Прилеп-Битољ. Кнез Арсен удари лево од Прилепа, на село Јагово, 3 км источно од Прилепа. Пешадија и артиљерија Дринске дивизије пођу широким друмом Прилеп-Битољ. Не знам из којих разлога, артиљерија је дошла испред пешадије. Кад су дошли до потока који се зове Беровска река, отпрегли су коње и одвели их на реку да их напоје. Још док су се коњи налажали на реци, стигне пешадија и кад се приближила алинским положајима, Турци оспу пулчану, митраљеску и артиљеријску паљбу на српску војску.

Благодарети присебности Павла Штурма, Дринске дивизија почела се развијати у стрелце. И како је земља била мека, одмах су, тако под ватром, војници копали заклоне. Борба је трајала до 4 сата после подне и решена је на тај начин што је артиљерија Моравске дивизије, пролазши кроз Прилеп, пошла путем Прилеп-Крушево, на кад је дошла на висину села Боротина, она скрене лево и заузме један вис источно од тога села, звани Боротински вис. Пошто су ту пласирала, отворила је страшну артиљеријску ватру у леви бок турске војске која је била на Алинским ушима. Турци су задржали целу Дринску дивизију и коњичку дивизију кнеза Арсена целог дана приковане на месту, где су тога дана борбу почели. Како су Турци гађали цео друм до Прилепа и држали га под ватром, Дринској дивизији није могла бити дотурена муниција и војска (односно Улук који је био у првој борби) остала је без муниције. Тачно у 4,30 сати Штурм је наредио да се изврши јуриш с пожом на пушци. После овога успелог јуриша, борба је престала, али су наши губици, по казивању познавалаца наших губитака у Првом балканском рату, на овом месту које је погрешно назвао Бакарно Гувно били већи него на кумановском бојишту. Турци су одступили и оставили своју артиљерију. Али, пошто је и српска војска претрпела страховите губитке, а кнез Арсен, уместо да гони непријатеља остао је те ноћи на истом месту где се затекао. Турци оду у село Тополчане које је било 13 км далеко од бојишта, па из тога села узму 60 чари бивола и волова, дођу на место где им је била артиљерија и те ноћи извуку сву артиљерију и одвуку је у села Могиле и Кукуречана да бране прелаз реке Шемлице, док Цавид-паша са својом војском не прође се у Битољ.

Свега овога не би било да је српска војска пошла уз реку Бабуну новонаправљеним путем и заобила Бабуну. О овоме путу и погрешци што он није искоришћен, написао је генерал Јован Викторовић у војном листу "Ратник" 1913. Али, исто тако, не би се могла, ни у ком случају, опростити она лакоумност коју је показао неоглави командни кор, почевши од Војина Поповића, пуковника Масаловића, па све до Штурма и кнеза Арсена. Кад сам видео оволике лешеве палих српских војника и официра рекао сам Штурму: "Господине, кад бих ја имао власт данас, ја бих усред Прилепа прво обесио Војина Поповића, а одмах до њега пуковника Масаловића и не знам код кога бих се задржао." Кад сам ово говорио, гледао сам Штурму право у очи, а он ми само одговори, почевши својом узрицом "Те, те". "Ова погрешка не сме проћи без казне." После овога, дошао му је главни дивизијски интендант капетан Коста и рекао је команданту да за војску нема ни хлеба ни меса. Тада се Штурм обратио мени овим речима: "Молим вас, Трбићу, хоћете ли ви да ми учините једну велику услугу?" Рекао сам: "Хоћу". Зато је наставио Штурм: "Овде се бију две велике

војске. Турци у овој борби не могу дуго издржати. Ваше учешће од сада не би могло донети неке нарочите користи. За нас би било корисније да вам дам овлашћење да можете реквизирати од Велеса на све до Прилепа људску и сточну храну. Ви ћете потписивати реквизиционе признанице, и све што будете потписали, држава је обавезна да то исплати имаоцима признаница. Ево интенданта који ће вам дати ценовник свих намирница, по коме се имају вршити набавке за војску. Нама треба најмање 20.000 кила хлеба дневно. Затим треба месо, па сточна храна, сено и зоб. Ако ви ову дужност можете да вршите, ви ћете више задужити Србију него да сви изгинете у борбама одавде до Битоља."

Није ми било право, али сам био дао реч и тако, покуњен, вратио сам се 24. октобра назад у Прилеп, заједно са Костом интендантом. Чим сам стигао у Прилеп, добио сам други позив, да смеа идем до села Стровја, где ме чека Милан Васић, мајор и секретар Народне одбране који има да ми преда важну наредбу.

Још те исте вечери отишао сам у Стровје, које је од Прилепа далеко 30 км. У Стровју, у кући пола Димитрија, затекао сам Милана Васића. Он ми је испричао како је био на превару доведен у село Десово Радоје Лазић, командант IV коњачког пука и како је на превару опкољен и како му је један део коњике уништен, а он се морао повући чак до Извора. Тражио је од мене да похватам Арнауће из села Десова и Браилова; све мушкарце да стрељам, а села да запалим, а потом да гледам, наместо тих арнаутских села, да ту доведем и наслим добре Србе који су заслужни за нашу организацију. Код Васића сам био само са два четника.

Сутрадан, наместо у Прилеп, отишао сам у село Дреновци и наредио да се умеси хлеб у селу Дреновагу, Небреговау и Присалу, а да се све однесе у Прилеп и преда интенданттури Дрирске дивизије.

Поручио сам да ми дође 30 мојих четника из Прилепа и са њима уђем у Десово, ту похватам 111 Арнаућа и све стрељам. У самом Десову нашао сам 10 лешева српских коњаника који су били више од половине изедени од паса. Нашао сам неколико кратких коњичких пушака. Али пре него што ћу да запалим село, у селу је било на 1.000 вагона пшенице (јер је село имало око 200 кућа, а њихово поље сматра се као најплодородније у целом прилепском срезу, и веома је добро обрађено). За то сам наредио да дођу кола из свих околних села да товаре жито. И свакога сам задужио, према узетом житу, да има толико хлеба да да. Хлебови су имали одмах да се месе од њихова брашна које им се затекло код куће и свако јутро да се носе у Прилеп, у интендантуру, а они после жито да носе у воденице и нека га тамо мелу. Јечам и зоб наредио сам одмах да се носи у Прилеп и да се преда интендантури као и сва жива стока. Кад је све било готово, наредио сам да се село запали.

Пошто је село запаљено и почело да гори, видео сам да сам погрешно и да се не сме у име неке казне палити село. Јер становници тога села, жене и деца не могу бити одговорни ни за какво дело њихових старијих, а остају на улици, то јест, под ведрим небом, и неко се мора старати ипак о њима. Али, овде више није било помоћи.

Послао сам четнике по свима селима где су били турски амбарах, да се одмах запечати, и да се нареди сељацима да нико у те амбаре не сме дирати, јер они су државни и све жито биће употребљено за исхрану војске.

РАЗРАЧУНАВАЊЕ СА ТУРСКИМ БАШИБОЗУКОМ

Дошао је ред да се наплатим и са Адем-агом, командантом турског башибозука. На његовим имањима било је око две хиљаде комада оваца и преко 400 комада крупне марве, што сам све одузео и наредио да се отера у Прилеп у интендантуру, а само ораћу стоку, волове и биволе, оставио сам онима који су земљу обрађивали, и наредио да се све њиве, заостале у обради услед рата, одмах поору и засеју. Јер, идућа година морала је да да исто толико жита колико и ова прошла, то јест ако буду атмосферске прилике повољне. Углавном, у прилепском срезу морало је да се засеје и ове ратне године исто толико колико и сваке друге. Тако је све и урађено. И то нам је до-бродошао, јер смо идуће године имали рат с Бугарима.

Дошао је ред да пречистим и са Браиловом. Ово село некада је било једно од највећих и најбогатјих српских села у томе крају. У главној пописној књизи у Цариграду било је записано као хришћанско село са црквом. Кад су Арнаути дошли у то село и почели да терају Србе из њега, дошло је догле да је само једна српска кућа слободна остала (значи да је само једна кућа имала сопствену земљу и била ван чивчијског односа). То је била задруга Нешка Врчсвића, надалеко чувена и уважавана.

У Браилово се беше населило 20 кућа арнаутских. Свака од ових арнаутских породица имала је добре куће, добру земљу и стоку. У Поречу, испод саме планине Песјака, било је једно једино арнаутско село, звано Врачани. Ислам Гарани, чувени разбојник и одметник, родом из села Гарани, из кичевског среза, често је навраћао у ово арнаутско село Врачани. Не знам из којих разлога, тек ови Врачанци убију Ислама Гарани у близини свога села, пошто су му били донели ружак. Ислам Гаранија имао је велики фис у Гарани. И Врачанци, пошто су добили награду од турске власти за убиство Исламова, напусте село, па са својим породицама и стоком побегну у прилепски срез у село Браилово где су били сигурни да им породица и фамилија Исламова не може нашкодити. Ту су купили нека беговска имања, заједно са кућама и ту се населили. Земља коју су купили била је мршава, а није је било доста за толико њих те су бацили око на чифлук Рустема и Хашима Мелишаговића, који су становали у Прилепу и били чувени по својој добротли и поштењу. На чифлуку Мелишаговића било је пет српских чифчијских кућа. Чифчије су се погађале обично на гумну, за време вршидбе. Рок изласка са чифлука био је Митровдан. А то је време кад у Прилепском пољу сва јесења жита до тога дана треба да буду посејана. Ако би после Митровдана било још лепих дана, обично би сејали само раж, али никако пшеницу. Док је рок за јечам Петковдан, 14. октобар.

1911. године ови Арнаути Врачанци позову свих пет чифчија Мелишаговића и саопште им да откажу својим господарима и да им каже категоријски да морају да напусте Браилово. Ако то не учине, побиће их све из пушака. Кад су тако рашчистили са чифчијама, онда оду у Прилеп и потраже да купе целокупно имање од Мелишаговића, заједно са кућама и амбарима. Ово имање било је највеће у Браилово и са најбољом земљом. Што је најглавније на томе имању није било ни једне њиве, која је за последњих 300 година узета од Срба. И Мелишаговићи су по свом корену Срби. Њихов предак звао се Кочо, па су по њему остала и многа места која су се звала Кочови дашћина (храстови), Кочови ливађе и тако даље. За све то имање, Арнаути су понудили 300 турских лира. Мелишаговићи нису хтели по ту цену да даду своје имање, али догодиле неће имати ко да им га обрађује. С друге стране, ови Врачанци оду Бошку Врчсвићу нареду му да иде са целом својом породицом у Десово, да тамо буде чифчија, а његово имање, са кућама и амбарима, узеше ови Арнаути. Тако је трсбало да буде ликвидирано српство у село Браилово.

Смрћу војводе Глигора тај крај прилепског поља остао је без своје црвје заштите. Ја сам био доста далеко и заузет пословима у велешком срезу, па сам та села обилазио само у времена на време. Кад је наступило овакво стање, Пера Димитријевић Грнчар, првак Срба у Прилепу, предложи Мелишаговићима да своје имање у Браилово предаду мени. Тако сам 1911. дошао у Прилеп и базарио имање Мелишаговића у Браилово за 2.000 турских лира с тим да му одмах избројим 500 лира, а остатак па Митровдан 1912, кад је он имао да ми преда земљу, заједно са живим и мртвим инвентаром, с тим да, ако његови момци (слуге) не буду смели да остану у Браилово, ја сам дужан да се сам побринем за слуге, јер, иначе, кад би смели ови Срби да остану код њега, он имање не би ни продавао. Уговор смо закључили у Прилепу и потврдили код власти.

Браиловски Арнаути учествовали су заједно с оним из Десова у разбијању српске коњице. Кад сам са четом дошао у Браилово, позвао сам све Браиловце Арнауце и отпочео испитивање о томе ко је све учествовао у нападу на српску војску. Доказано је да их је учествовало 65 људи. Ту су ми предали око 12-15 коњаничких сабаља, 8 лупака, неколико комада седала и још неке друге кожне предмете, који су били много цењени међу Арнаутима.

Наредио сам одмах да се стрељају свих 65 Арнаута који су учествовали у нападу на српску војску. Кад су четници изгубили ове браиловске Арнауте на стрељање, ушао је у Браилово Бајрам звани Таукиџа (кокошкар) из села Десова, који је дочекао српску коњицу, увео је у село и разместио по кућама. И, пошто је добро знао српски, седео је са командантом Лазинем, заваривајући га разним причама, док су се десовски и браиловски Арнаути скупљали за напад. Бајрам је бежао по свима арнаутским селима, па кад га нигде нису примали, дошао је у Браилово, јер је чуо да у браиловске Арнауте још нико није дирнуо. Али, на његову злу срећу, моја стража ухватила га је у зору и тако је и он био придружен осталим Арнаутима из Браилова и стрељан.

У чети мојој био је и неки Петко Терзић, родом из Габровника. Њему овај Бајрам убио оца и брата и узео им 50 турских динара, да не убије и Петка. Била је то најбогатија породица у Габровнику. Кад је видео Бајрама везаног, Петко ми приђе и замоли ме за дозволу да он стреља Бајрама. Рекао ми је: "Ја ћу га одрштити и даћу му меџдан 50 корака да се удаљи од мене слободно. И онда нека бежи, а ја ћу га гађати. Па, ако ми побегне, нека му је просто, а ти за његову главу узми моју". Знао сам да Бајрам не може побегти, јер Петко је добро гађао, па сам му дао дозволу да тако учини. И шта више било ми је пријатно да не освети свога брата и оца над везаним човеком, кад је већ вршио освету, а не казну.

Кад је Петко одршио Бајрама и казао му шта има да чини, па кад је Бајрам почео да бежи, а Петко почео да пуца за њим, настало је једно мало комешање. Један од Браиловаца Шериф Аранче, успео је да побегне и у бекству ухватио је једног Србина чобанчића 10-12 година родом из села Слелче, и чобанчетовом бритвом заклао га. Овај Арапин успео је да побегне у Солун, а из Солуна у Турску. Остали сви били су стрељани.

Тако су били кажњени ови арнаутски сељаци који нису били војници кад су напали на српску коњицу, поубијали војнике и опљачкали их. 177 Арнаута било је стрељано због тога догађаја у Десову. Село Браилово нисам хтео да спаљим, јер сам, као што сам и наред то рекао, направио погрешку што сам и Десово спаљивао. Такав рад и таква казна била је слична ономе што су Турци урадили 1903, кад су за време македонске буне, попалили хришћанска села у Битољском вилајету, па нисам хтео да се у томе погледу изједначим с Турцима.

МОЈА ИНТЕРВЕНЦИЈА НА ЦРНОЈ РЕЦИ

Србија је почела да организује власт. Прво је поставила начелнике среске. У Прилеп је дошао као начелник срески неки Брајезић. Био је срески начелник у Србији. Њих је постављала врховна команда на предлог Милорада Вујиџића, начелника министарства унутрашњих послова Србије који је, као правни референт у чину резервног капетана I класе, био на служби у Врховној команди. Да ли су баш сви чиновници у новоослобођеним крајевима били постављени на предлог Милорада Вујиџића, не могу тврдити.

Одмах по доласку Брајезића, дођу десетак сељака из области Мариово, из села Витолиште и Полчиште и јаве се начелнику среском. Кад их је овај примио, они ми кажу овако: "Господине, ми смо из Мариово преко Црне реке, па смо дошли да те питамо: у којој смо ми држави, да ли је то Турска или Србија или Бугарска или Грчка? Да нам то кажеш, па да се вратимо натраг и све јавимо нашим сељанима, који су нас зато овамо послали". Брајезић, који је једва погодио и нашао Прилеп, није имао ни појма да постоји нека Црна река, а још мање неки Мариово са његовим селима. И одговори им: "Ја о томе не знам ништа", и упути их команданту места.

Командант места био је мајор Михаило Ненадовић, који се кочелерио својим прозименом, наглашавајући да је као "Ненадовић" у сродству са краљем Петром. Пошто сам добро знао Ненадовиће из Бранковине и Ваљева, а овај је био из Крагујевца, говорио сам људима да он ту представља само команданта места, а никаквог краљева рођака, нити могу у Србији ма какви краљеви рођаци, а који нису по закону чланови краљевског дома, имати ма какво преимућство или привилегије пред осталим грађани-

ма Србије. И да то баш и јесте једна крупна одлука Србије, што тамо стварно влада једнакост за све грађане. Мајор Ненадовић никако ми није могао опростити ову моју "дрскост", што га на тај начин омаловажавам међу грађанима Прилепа. Међутим, и на његовој карти није било ни Мариова, па ни Витолишта, и Полчишта. Па је и он свим селацима дао сличан одговор као и начелник Брајевић.

У то време нисам се досио у Прилепу, а из овог одговора два представника Србије, цивилног и војног, изашла је једна фатална погрешка. Ови исти селаци, са оваквим одговорима, кад су се вратили у оваква села, њих селаци упуте у Воден, да исто такво питање као српским властима у Прилепу, поставе и грчким властима. Међутим, грчки командант им је одговорио да та област припада Грцима. А како и он није био начисто где се та села налазе, упуте са њима један полубатаљон грчке пешадије. И тако грчка војска поседне Витолиште, Полчиште и још нека друга села... Једног дана грчка војска пређе са десне на леву обалу Црне реке, заузме село Дуње и појави се једно јутро на Селећкој планини, свега 10–12 километара далеко од Прилепа.

Кад сам ово дознао, не питајући никаква команданта и никакову власт, скупим око 300 наоружаних селака, међу којима је било више од 50 четника, па изађем на Селећку планину и наредим палубу на грчку војску. Грци су били горе разузурени, па су се надали у бекство. Прешли су Црну реку, вратили се на њену десну обалу, оставивши неколико мртвих. Али су те батине добро запамтили и нису се више усудили да прелазе Црну реку. Међутим, због овог заузимања Грка у долини Црне реке, у доцнијим преговорима између Србије и Грчке 1913, Грцима смо морали дати Лерин и пристати да Грци заузму целу област Меглен. Тако смо скупо платили овај непромишљени одговор пре српске власти у Прилепу.

Још фаталније је било игнорисање новог пута преко Богомиле у Прилепу. Јер Давид-паша је пре српске војске успео да прође кроз Демир Хисар и испод Кукурчана да изађе на друм Прилеп–Битољ, да појача турске снаге испред реке Семдлице, а затим да из Битоља оде према Лерину и да на Церову потуче до ногу грчку војску, да отме 12 брзометних брдских топова и да се поново врати у Битољ, где је српској војсци дао одлучну битку која је трајала неколико дана и тек 6. новембра 1912. српска војска ушла је у Битољ. Од Куманова до Прилепа српска војска стигла је за 12 дана, а од Прилепа до Битоља, свега 41 километар, требало јој је 13 дана.

Тако смо полако ушли у 1913. Рат је на југу био је завршен. Солун су заузели Грци, али су Бугари одмах сутрадан по заузећу Солуна убацили у Солун и своја два пука. Српска коњица, под командом Николе Цоловића, мајора, беше заузела Штит, Радовиште, Струмицу, Дојрам, Валданово, Ђевђелију и стигла под Солун, где је, заједно са грчком војском, умарширала у Солун.

Бугари су били опколили Чедрене, и заједно са армијом генерала Степе Степановића, држали га у опсади докле га напослетку заједнички и заузели. Врховна команда, на целој новој територији коју је држала српска војска, образовала је прво срезове, округе, а затим и општине. Ја сам образовао нове општине у велешком и прилепском срезу. У велешком срезу биле су општине нешто мање, с обзиром на конфигурацију земљишта а у прилепском срезу, из истих разлога, општине су биле много веће и способне да у ближој будућности могу одговорити свом задатку.

Једна ствар је била тешка, што није било још уговора о миру с Турском и што међу балканским савезницима није извршено разграничење. Бугари су посели Штит, Радовиште, Кочане, Царево Село, Пахчево и Струмицу, и тамо даље Кукуш, Серез и целу Тракију, између Месте и Струме. Отпочела је новинарска и дипломатска борба о томе коме шта треба да припадне. Тако се појавио српско-бугарски уговор о савезу у јавности нашој и иностранј. Из тога уговора сада се знало да је руски цар био одређен за арбитра у евентуално српско-бугарском спору о разграничењу. Али су Бугари највећи део своје војске оставили према српској војсци која је заузимала положаје на левој обали Вардара до Демир Капије. Пајачи бугарски положаји били су на левој обали Брегалнице. Све је било у једној великој нервози, као што то обично бива измешу мира и рата.

Албанија је прокламовала своју независност у Валони, где је на челу албанског покрета стајао Ђемал-бег, и ту је убијен један од првих младотурских револуционара,

Нази-беј, родом из Ресна, који се противио оцепљену Албаније од Турске. Аустрија није могла да прежали што јој је тренутно препречен пут преко Новопазарског Санаџака у Скопље и Солун и што је Косово са Метохијом припало српским краљевинама, Србији и Црној Гори, а она је све то била обећала Арнауцима, па зато сваки дан приређивала разне инциденте Србији на тој територији.

Овакво држање Аустрије довело је подстрека Бугарима да буду непомирљиви и да се спремају за један фаталан удар на Србију.

МИЛАН ВОЈНИЦАЈЛИЈЕВ УПОЗНАЈЕ РАДОМИРА ПУТНИКА СА БУГАРСКИМ ПЛАНОМ ЗА НАПАД НА БРЕГАЛНИЦУ

После ослобођења јужних крајева, ја сам у Велесу успоставио пријатељске везе са свим виђенијим грађанима велешким, јер сам сматрао да је наступило оно време када треба водити једну озбиљну политику која би се састојала, на првом месту, у томе да се народ у том делу Старе Србије и у Македонији постепено враћа својој нацији, од које је био силом одликан, разним утицајима и обећањима заведен и полут оних Срба који су примили ислам, па су тако исламизирани били највећи противници српског народа. Тако су и ови, и ако су остали хришћани, као одрођени од свог корена, нанели толико много зла српском народу. Овај пресобрајај могао се постити само добром и поштеном управом, добром школом, у којој ће бити наставници људи од књиге и пера, задодни истинским патриотизмом и који ће добро схватити свој задатак у тим крајевима. Изнад свега судови који ће делити правду морају бити на оној висини на којој су у то време већ били судови у Србији. Све друго, а нарочито насилје и на силу србизирање требало је да се одбаци као штетно. Држава је дала амнестију за све оно што је учињено у тим крајевима до доласка српске војске. И ту и такву амнестију имао је и сваки од нас да прихвати и да је у свему поштује, да се сви докоравамо једном општем државном закону и да нико не штрчи изнад закона, без обзира на неке његове раније заслуге.

Пројект таквим радом, убрзо сам стекао такво пријатељство у Велесу и Прилепу, међу највиђенијим грађанима, као код најсиромашнијих, да сам могао и овом приликом корисно послужити Србији. Један од првих који ми је искрено пришао био је Милан Војницајлијева, догађаји драгоман руског конзулата у Скопљу и један од мојих главних попријатеља пре ослобођења. У својој дугогодишњој служби у руском конзулату у Скопљу, он је постао словенофил и прилично песнички настројен. Био је одушевљен пристајала српско-бугарског споразума, нарочито онда кад су Бугари заједно са Србима оседали Једрене. Тај догађај је сматрао као врхунац српско-бугарског братства и као доказ највише националне свести код једних и код других. Спор око дообе заузетих територија тешко му је падао; а могућност новог српског бугарског рата сматрао је као највећу лудост која ће бити искористићена од стране противника словенства.

Крајем месеца маја генерал Паприков, војни министар бугарски, преко Ниша и Скопља, отишао је у Солун. Тамо је извршио смотру бугарске војске, али је казао команданту бригаде која је била састављена од два бугарска пука, да се, чим почне рат између Бугарске и Грчке, по сваку цену држи два дана у Солуну и привуче на себе један део грчких снага, а у року за два дана, бугарске трупе, под командом генерала Иванова, сигурно ће ући у Солун. Разуме се да је ова наредба и улутство дато у највећем повесењу. При повратку на солунској железничкој станици, због арогантног понашања генерала Паприкова према грчкој војсци која му је сачињавала почасну чету, један грчки потпоручник пришао је генералу Паприкову и опалио му шамар!

Овај инцидент изазвао је сензацију у целокупној светској јавности а у Бугарској велико огорчење. Генерал Паприков је из Солуна дошао у Велес. У Велесу је одсео код Милана Војницајлијева, па је одатле, са Војницајлијевим отишао у Штип, где су биле концентрисане велике снаге бугарске војске. Из Штипа се Паприков вратио у Велес па преко Скопља и Ниша отишао у Софију.

Сутрадан по одласку Паприкова из Велеса, ја сам дошао у Велес. Милан Војницаџијевић позове ме мојој кући и, после кратког увода, исприча ми како се по самом причању генерала Паприкова десио овај инцидент у Солуну, и да, благодарствено само хладнокрвности генерала Паприкова, већ и схватању да би проширење тога инцидента на железничкој станици у Солуну, могло покварити један виши циљ који Бугарска треба да постигне, – тај "солунски шамар" Паприкову остао је без даљих последица.

У исто време, Милан Војницаџијевић ми је саопштио да му је Паприков у највећем поверењу саопштио да ће Бугари изненадно и највероватније ноћу напасти на српску војску на Брегалници и на тај начин српско-бугарски спор решити у своју корист. Молио ме је да ово као највећу тајну доставим војводи Путнику. Био сам изненађен овим открићем, а и у недоумици шта да радим. Најпосле, решио сам да наговорим Милана да са мном заједно ноће у Скопље, па ћу му ја израдити приступ код војводе Путника, а он нека каже Путнику све ово и на овај начин како је то казао мени. После дугог објашњења, Милан је пристао да учини по моме предлогу.

Кад смо дошли у Скопље, одмах сам отишао у врховну команду и молио сам за пријем код самог војводе Путника. Настало је оно уобичајено код нас питање свих личности, почев од вратара и жандарма у предсобљу па до ађутанта: "Молим вас, кажите нам: шта имате код војводе посла, шта желите да му кажем?" итд.

Морао сам да измишљам и да представљам Милана као неког вицеконзула руског из Солуна, док сам најпосле био примљен код војводе.

Војвода Путник ме је примио срдачно. И том приликом изразио ми је своје задовољство на свему што сам урадио у току 1912. за време наступања српске војске да ми се захвали што сам једним енергичним потезом вратио Грке са леве на десну обалу Црне реке. Војводи сам представио Милана Војницаџијевића и рекао му само толико да је генерал Паприков, приликом своје посете бугарској војсци на Брегалници, био гост код Милана Војницаџијевића у Велесу, с њим заједно био у Штипу и водио врло интересантне разговоре које, као истински словенофил и поборник српско-бугарске слоге, сматра за своју свету дужност да достави Врховној команди.

После тога сам се поклонрио војводи и изашао из његова кабинета. Читав један сат Милан је остао код војводе. Кад је изашао од њега сачекао сам га, и Милан, сав црвен у лицу од великог узбуђења, рекао ми је:

"Као Славјанин извршио сам своју дужност. Али ако ме неко изда, Бугари ће ми појести главу! А Срби, ако су будале, нека дочекају да их Бугари нападну изненала..."

Пи данас, кад пишем ове успомене, нисам још начисто с тим шта је хтео Милан Војницаџијевић кад је доставио ову највећу тајну бугарске војске српској Врховној команди, а сигурно је био свестан да ће том доставом онемогућити сигурну победу бугарске војске над српском. Или је, можда, хтео, знајући на каква ће одјек на првом месту код Руса, а затим и код осталог цивилизованог света, највише намеравајући мучки напад Бугара на своје савезнике Србе, па је, можда, мислио да ће Срби то учинити према Бугарима. И тако да негодовање Русије чији је цар имао тих дана да буде арбитар у овом спору, падне на Србе.

Углавном, овде је битна једна ствар: да је српска Врховна команда тачно и на време била обавештена из најсигурнијег извора, а то је генерал Паприков, министар војни Бугарске, о спремљеном мучком нападу на српску војску који је извршен ноћу између 16. и 17. јуна 1913. Не знам колико је српска Врховна команда озбиљно схватила ову доставу, а то с тога што, поред знања шта се све спрема од стране Бугара, како су могли дозволити једној великој групи српских официра да 16. јуна увече буду гости бугарских официра на левој обали Брегалнице и да их после, онако буквално, у првоме сну, нападну ножевима на пушци пре него што су испалили и један метак.

Наша војска држала је одличне положаје на десној страни Брегалнице, који су се на десном свом крилу, ослањали на масив Богословец, испод кога се налазило и село Богословец.

ИМЕНОВАЊЕ ЗА КОМАНДАНТА ВАРДАРСКОГ ОДРЕДА

Сутрадан по напад, тј. 17. јуна, добио сам телеграм од Врховне команде са потписом војводе Путника, где ми се наређује да мобилишем своје четнике на територији десно од Вардара и да ме поставља за команданта Вардарског одреда са задатком да десну страну Вардара, од Градског па до Ђеџелије, очистим од непријатеља. Још по саопштењу Милана Војничајијева о његовим разговорима са генералом Паприковом, означио сам око 200 људи из велешког и прилепског среза, који су били добро наоружани, тј. имали су брзометне пушке, махом турске, и наредио им да се из својих села не удаљавају већ на први позив да се сви прикупе, једни у Теову, а други у Брајлову, да би могли одмах ступити у извршење извесних задатака за које сам претпостављао да ћу их добити. Ово моје постављање за команданта Вардарског одреда давало ми је уверење да је војвода Путник озбиљно схватио значај извештаја Милана Војничајијева, јер се овакав задатак могао дати и другима сем мени. Тако су под моју команду дошле све чете, укључујући ту и Јована Бабуњског, а искључујући одред Војина Поповића, који је имао други задатак и на другом месту.

Чим сам добио ову наредбу, известио сам Јована Бабуњског, Јована Долгача и све остале наше четове и наредио им да ћу их чекати на Црној реци код села Возарце, 10 км далеко од Кавадара. 200 људи којима сам раније наредио да буду у приправности, били су готови за 24 сата. Од њих састављено одељење од људи из прилепског среза, из села Стровје, Гостиражња, Сленче, Дреновици и Небрегово, било је окупиљено у Брајлову, а сви остали у Теову.

Велику групу повео сам преко Владиловца, Попадије и Подлеса на Мрзен Ораовеш. Прилепска група, под водством Бошка Вирјанца, хитно се преко Прилепа, односно преко Присада и Плетвара, спустила доле на Црну реку. Састали смо се на Црној реци код села Возарци, где је био добар мост, који је могао издржати да преко њега пређе пољска артиљерија и комера. Оставио сам једно одељење да чува мост, а ја сам се спремио да идем у Кавадарце, у које је била ушла бугарска коњица. Сутра, рано, једно одељење српске војске сукобило се са бугарском коњицом. Кад смо стигли и ми и напали Бугаре, Бугари су одступили и пребацили се преко Вардара.

Вођа те наше јединице ухватио је председника кавадарске општине Трајка Бошковића, и одмах су га стрељали. Окружни начелник Николић беше напустио са целим чиновништвом Кавадар и склонио се у турско село Доње Чићево. Ту, у Чићево, затекао га је Јахја братанац Малић-аге који је са 20 својих рођака и нешто велешких Турака, ишао да се стави под моју команду. Окружни начелник Николић власти Јахју да од Турака из Чићева, Воловарати и осталих турских села, образује чете, а једно одељење да оде у Велес и да прими оружје, па сви тако оружани да се ставе под моју команду. Док сам ја око Кавадара и Неготина на Вардару гонио са Бугарима који су прешли десну страну Вардара, Јахја беше наоружао око 250 Турака и, идући право к мени, свратио је у село Шивец, ту запалио село, опљачкао што се могло понети и дошао да се пријави мени.

Чим сам сазнао за ово, ја издвојим Јахју са његовим рођацима и друговима из Велеса, а ове друге разоружам. Како сам нашао код свакога од њих понешто опљачканих ствари из села Шивец, наредим да се сваком удари по 50 батина и пошљем их окружном начелнику.

За то време била је чувена борба на Криволаку коју је водила Тимочка дивизија II позива, под командом генерала Милутина Милутиновића. Ту су Срби претрпели тежак пораз. Али, како је на Брегалиници Дринска дивизија тукла Бугаре, Бугари нису прешли Вардар, сем неколико мањих одељења.

Ја сам се упутио преко села Витоше и планинске висоравни Витачево и прешао у изворни део реке Бошаве. Још код Витачева стигли су ме Јован Бабуњски, Јован Долгач и још неки други са других 200 четника. Тако смо пред собом гонили нека одељења бугарских четника, обучених у бугарско војничко одело, док их нисмо претерали преко Вардара. Кад смо стигли у Демир Капију, нашли смо измешане Србе и Бугаре. Српски војници су припадали III позиву и чували другу Велес-Ђеџелија, а Бугари, једно одељење, беху прешли да заузму станицу Демир Капију и пресеку

везу са Ђевђелијом и Солуном. Лежали су ту једно поред других, једни лобијени оружјем, а други умрли од колере.

За предохрану од колере свима својим четницима био сам наредио да се у руке не сме узети ни хлеб, ни кашика, ни ма какав предмет док се не опали на ватри. Још раније причао ми је у Велесу др Панчо Васков, дугогодишњи лекар у Велесу, који се борио с колером као лекар у Малој Азији, и препоручио ми је једну предохрану од колере. Треба узети на 100 грама праног, такозваног руског чаја, 2 литра коњака и то разделити по чашурицама према потреби. Затим угрејати воду која треба добро да проври, па онда сипати, на сваких 20 литара воде најмање литар и по овако спремљена коњака и наместо ма какве друге воде пити овако расхлађен "чај" са коњаком. Ово у исту време и жеђ утољава, тако да човек не мора кад ожедни да пије воде ма где, јер ни један поток није био сигуран да није заражен од колере.

Тако је на левој обали Вардара био заражен и Љуба Јовановић Чула, бивши уредник "Пријемонта" и један од вођа демонстрација од 23. марта 1903. Он је на оној јулској врућини ожеднео и пошао уз један поток да тражи да се напије воде где је сматрао да вода још није заражена. У потоку су овде-онде лежали мртви или болесни од колере војници. Љуба је шишао све више и више, па кад је дошао горе до у врх потока, мислећи да је овде сигуран да вода није заражена, легне и добро се напије воде. Али кад је устао још мало пошао напред, видео је где један бугарски војник лежи потрбушке наспред потока. Одмах је видео да је и с њим свршено. Био је већ заражен колером и за неки дан био је мртав.

НА ДЕМИР КАПИЈИ

Ту, у Демир Капији, дознао сам да се једна бугарска група налази у Маријинским планинама, негде око села Радње или испод Кожуха. Пошао сам са четом одмах и у Радње сам сазнао да је заиста једна бугарска чета, обучена у прописно војничко одело, долазила до села, али је сељаци, бојећи се да им не донесу колеру, нису примили у село, а нису им дали ни храну. По мишљењу сељака, чета је сишла на Вардар, па се око Вардара, ваљда, цегде и налази. Нисам хтео да се враћам истим путем у Демир Капију, већ сам изишао горе, до испод самог Кожуха. Затим сам, преко село Серменин, сишао доле у ђевђелијску равницу, претресао село Кољух, па пошто није било ничега сумњивог, отишли смо у Ђевђелију.

Кад сам стигао у Ђевђелију, тамо сам затекао 8 Срба који су се називали "четници". Припадали су некој чети самозваног војводе Чедо Обрадовића, који је био закупан неког хотела у Скопљу. С њима у друштву било је око 200 муслимана из муслиманских села око Демир Капије, с леве и десне стране Вардара. Ови Турци беху опљачкали целу ђевђелијску чаршију. И Ђевђелијанци, кад су угледали мене, кога су познавали из раније као учитеља у Ђевђелији, били су се ослободили страха, нахватањем од ове нове турске најезде, почеве ми се жалити на њачку ђевђелијске чаршије, која је већ била извршена и на терор који су још вршили над грађанима Ђевђелије. Варошица Ђевђелија још само непуно годину раније била је подељена на три партије: на Србе, Бугаре и Грке. Тако исто и оближње село Сехово било је подељено као и Ђевђелија на три партије. Грађани су између себе имали доста сношљиве односе и кад је имало изгледа да ће Бугари заузети Ђевђелију, бугарски прваци обећали су Србима и Грцима, својим суграђанима, да ће их штитити од бугарских респерсалија. То ми је одмах саопштено од стране ђевђелијских Срба, међу којима су били главни Ђерђиковић, Никола Зафировић, Риста Бешировић и Диме Главчевић. Сви они молили су ме да град буде заштићен од Турака који су носили српско оружје и били удружени са неколицином Срба. Обећао сам им луну заштиту, па сам наредио да ми дођу сви Турци.

Између Ђевђелије и моста на Вардару угледао сам једно велико стадо оваца и неколико оружаних Турака како терају оваце у правцу Демир Капије. Кад сам уишао ове Турке чије су то оваце које гоне пред собом, одговорише ми да су ове "бугарске".

Знајући добро да Бугари немају својих оваца, већ и они пљачкају где шта стигну, знао сам да овде ни у ком случају нису бугарске, већ су олпачкане из околних села. Онда упитам ове "нове чобане": "По чему се познају ове овце да су бугарске?" Разуме се да ми на то питање нису могли одговорити, али су утврдили да су заиста овце бугарске, рачунајући валда с тим да и ја признајем да су сва села око Ђећелије бугарска. Нисам имао истоветно мишљење, па сам им наредио да овце одмах оставе, а они да се придруже осталој групи која се прикупљала око железничке пруге Ђећелија-Мировце.

Кад су се сви прикупили, наредио сам прво да се веже оних осам Срба, међу којима је био и неки Стева Чортановић који је имао своју фотографску радњу одмах до хотела "Лондона" у Београду, у улици Краља Милана. Затим сам наредио да сви Турци отпашу своје широке појасе. Сваки тако надувен појас представљао је један мали трговачки магацин. Док су се они отпасивали, моји четници одузимали су им оружје и стављали на једну гомилу поред пруге. Кад су били сви разоружани и кад је свима одузета пљачка, унутао сам их откуд су дошли, ко им је дао оружје и шта ће овде? Одговорих ми да им је оружје дао шеф станице у Демир Капији, и да им је поставио за команданта "војводу" Чеду, и да су ишли овомо, у Ђећелију, где им је "војвода" Чеда дозволио да се "снабдевају" како знају и умеју у Ђећелији. Кад сам све ово сазнао, наредио сам да се сваком Турчину удари по 50 батина. Кад су тако сви били "даривани", наредио сам Ђећелијским трговцима који су ту били присутни, да сваки од олпачканих узме оно што зна да је његово.

У Ђећелији, на железничкој станици, стајала је под паром једна локомотива са неколико десетина празних Н вагона за стоку. Наредио сам да се тако формиран воз заустави на месту где смо сви били окупили. Кад је воз стао на одређено место, наредио сам Турцима да уђу у два Н вагона, а да бих убрао њихов утовар, наредио сам мојим четницима да свакога Турчина приликом уласка у вагон ударе бар још једнапут. Та мера нагнала их је да за 10 минута сви буду у возу. Вагоне сам циљомбарао и у један други вагон утоварио 10 мојих четника као стражу, који ће на Демир Капијској станици скинути пломбе са вагона, пустити Турке напоље и предати их шефу станице.

Кад је воз отишао, онда сам испитао Србе који су ми рекли да су они учествовали у великој бици код Криволака и да су се ту издвојили из Скопског добровољачког одреда, па предвођени Чедом Обрадовићем, дошли у Демир Капију, где је шеф станице Стевовић већ био сакупио ову руљу Турака и наредио да осигурају пругу од Мировца до Демир Капије. Али им је дозволио да сва села услут могу олпачкати па и саму Ђећелију. Нису ми знали или нису хтели рећи где је Чеда Обрадовић. Њих сам исто тако казнио са по 25 батина и тако везане оставио у Ђећелији да их општинска власт сутрадан или наредних дана возом пошаље у Скопље с мојим писмом које сам упутио Врховној команди.

Борба код Ђећелије и није ни велика ни нарочита. Једно одељење Бугара прешло је преко вардарског моста, одакле пут води у Дорјан и Валаново. Ту су напали наше трећепозивце који су чували железничку станицу Ђећелију, као и пругу од провизорне српско-бугарске границе па до Мировца. Наши трећепозивци бранили су и себе и пругу која им је била поверена на чување; али, како су били малобројни, и слабо наоружани руским берданкама, сви су изгинули. Бугари су ушли у Ђећелију, али како су Бугари (њихова III армија, под командом генерала Ивановова) били разбијени код Кукуша и одступили, напустили су и Ђећелију и отишли у састав своје јединице.

17. јуна изјутра кад су Бугари отпочели напад на Србе, генерал Иванов отпочео је напад на Грке, са намером да заузме Солун. Грци су одмах отпочели борбу у Солуну, да што пред савладају обадва лука бугарске војске, да им не дају да изиђу из кућа у којима су становали. Та борба трајала је два дана. Бугари су се бранили из кућа, али су најзад били савладани. Сви до једнога Бугари су изгинули или у самој борби или после борбе.

У великој бици код Кукуша, разбијени Бугари покупили су све словенско становништво из Кукуша и околине, преко 3.000 породица, и упутили их у Бугарску. Један велики део овога становништва кад је Струмица, по Букурешком уговору о

миру, била остављена Бугарској, Бугари тако велики део кукушког становништва населили у струмичко поље, у бивша турска села, где су Бугари још раније, у току 1912, све турско становништво побјели. Тако су ови Кукушани ушли у готове куће и добили најбољу земљу у томе крају, па смо их ми 1920, кад смо добили Струмицу, тамо и затекли. Била је то доста незгодна ситуација за нашу државу, јер је један од тих Кукушана био у Србији, а други део у Бугарској. Било је више примера где су, један или два брата настањени у Србији, а друга два брата остала у Бугарској. Или: рођитељи у Бугарској, а синови у Србији. Србија и њени управљачи из тих и доцнијих година, били су толерантни. И ово бедно становништво које су Бугари немилосрдно, а без икакве потребе, дигли са својег огњишта, и развејали га којекуда, наши нису дирали. Оставили су им куће у којима су се затекли и сву земљу коју им је Бугарска насељеничка комисија предала. Бугари, напуштајући Струмицу 1913, изгорели су 300 кућа грчких у Струмици. У ствари, то је и била Струмица. Али Грци, кад су се повлачили из Струмице, запалили су исто толико бугарских кућа у Струмици. Тако је ова веома напредна и богата варош, потпуно спаљена од своје "драге браће".

Пошао сам са четом Демир Капија, па се, на путу свратимо поред Вардара, између станице Мировца и села Давидово. Ту су лам дошли неки сељаци које сам брзо отпустио да иду својим кућама. Једино је остао кмет тога села и разговарао са Јованом Бабуњским. Овај кмет мешао је неке бугарске речи у свој говор, који иначе нису ни уобичајене да се изговарају у томе крају, а учинио се Бабуњском и да је сумњив, јер је и на станици Мировце логинуло неколико српских трећепозиваца. Док сам ја легао да се одморим, одједанпут ме пробуди пуцањ. Кад сам се окренуо, кмет се копрца и предаје душу, а Бабуњски брише марамицом пушку. Знао сам одамах да је Бабуњски убио кмета, па се окренем њему и запитам га зашто је то учинио, кад нисмо човека испитали и утврдили његову кривицу. Бабуњски ми одговори: "Морс, немамо ми времена овде да испитујемо много, јер морамо што пре да идемо даље. Ја сам њега послао Богу. Тамо има доста светана беспослених па нека га испитају и нек утврде да ли је прав или крив". Нисам имао шта да радим, морао сам и овако објашњење да примим и да се с тим помирим. Одатле одемо у село Петрово, на десној страни Вардара, на једној заравни. На северној страни села има једна стена дуга преко 500 метара, а висока 100-150 метара. Изгледа као да је одсечена, тако стоји вертикално. У овој стени постоји неколико стотина руна, пуних ичела. Мед из тих руна тече низ целу стену. Сељаци праве дуге лествице да дођу бар до неке рупе која је ближе земљи, да би извадили мед из камена. Више од 10 полуизломљених оваквих лествица видели смо усправљено уз ову стену. Причали су ми сељаци да су те лествице правили на захтев Турака који су их терали да им на сваки начин изваде меда. Овај посао је веома ризичан. Човек кад дође до рупе меда, али и ичела, пре изгуби главу него што има могућности да извади мед. Тако је неколико сељака изгубило живот на овом послу.

Истог дана пред саму ноћ, стигли смо на станицу Демир Капија. Тамо се беше вратио ресторатер. Била је то чувена ресторалија у Демир Капији – једна јединица на целој прузи Солун – српска граница. Ту је воз увек заједно саједо минута, па су путници увек могли добити првокласан ручак и најбоље кипарско вино. После толико дана, проведених о самом хлебу, био сам сигуран да ћемо овде добити добру вечеру. Јер у Ђећелији уопште нисам хтео да останем на коначу, па смо и тамо добили за храну хлеба и сира.

Позвао сам шефа станице Стевовића. Кад сам га угледао, познао сам у њему чувеног авантуристу, такозваног "Београдског лепеничког калетана". Ево како се прочуо! Као поднаредник Војне академије, једног дана са два или три своја друга оде у Обреновац. Тамо се представи да је престолонаследник Ђорђе. Начелник срески из Обреновца, председник општине и сва тамошња власт, дођу на подлорене "престолонаследнику". Начелник срески, као добар службеник, извести окружног начелника да је "Његово Краљевско Височанство престолонаследник Ђорђе" стигао у добром здрављу у Обреновац и да се он, начелник срески, постарео за његову безбедност. Начелник окружни извести министра унутрашњих дела, а овај протестује у двору: како смеју послати наследника престола да путује по земљи, а да о томе

ништа не сме да зна министар, унутрашњих дела. Из двора је одмах јављено да се престолонаследник налази у Београду у двору, а да је то нека варалица коју треба одмах затворити. Док је трајао банкет и весеље у Обреновићу и народна радост што је "престолонаследник" посетио баш то место које је добило своје име по Обреновићима, стигао је телеграм начелнику среском да одмах ухапси тобожњег престолонаследника. Кад је прочитао телеграм, начелник срески исправи се пред тобожњим принцем, па му викну: "А, бре, ко си ти, мангупе јелан, те си дошао овде да превариш мене и читају варош?" И видне жагларима који су ту били па служби: "Везујете, бре, ове мангупе!" Тако везаше ту Стевовића. И сви почеше да га бију. Једва је од батина стигао до Београда. Кад сам на станици у Демир Капији видео Стевовића, ја му викнем: "А, бре, Стевовићу, зар ти мислиш да ти је ово Обреновац, па си почео да производиш "војводе" и организујеш неке чете и штабове. Сад ћу да те обесим на прути телеграфској бандери".

Он ми се извињавао како је добио наређење из Скопља да организује те чете за чување пруге и станице. Док сам још са њим говорио, у близини железничке станице видим повећу групу сељака, људи и жена. Одем одмах међу њих и питам их шта и кога траже на железничкој станици у Демир Капији? Одговорили ми да су дошли да се жале код "Господина" што им је председник општине из Бесвице, срез кавадарски, послао неколико пољака у село Десницу, који су одатле попили 7 сељака и наредили им да понесу са собом 100 напољсона, јер држава тражи порез. Како нису имали да скупе толико нара, морали су узети и црквени новац и направити још неке позајмице у селу, па кад су скупили новац пошли су у Бесвицу. Њихове породице одскивале су своје људе да се врате кући; али, како се нису вратили ни после два дана, једна група, већином жена, са два-три стара човека, поћу у Бесвицу да виде и питају где су им људи. На путу, чим су прешли реку, на једној заравни, лево од пута, паћу свих 7 људи убијених. Са плачем и кукњавом вратили су се у село, па скупили и остале сељаке и пренели мртве у своје село, тамо их сахранили без попа и опела. Сад су дошли, овамо, на станицу код "Господина", да му се жале и да му траже заштиту.

Кад сам ово чуо био сам много револтиран поступком председника општине, који је био Турчин и који је овај злочин наредио и смео да га изврши само зато што је имао потпору од шефа станице који је добио власт да може и сме наоружавати читаве чете Турака и слати их да врше и они неку дужност. Било ми је много криво на овакву лакомисленост да поједини државни чиновници имају тако мало схватања за одговорност за своје непромишљене поступке.

Наредио сам својим четницима да, онако гладни и уморни, одмах оду у село Бесвицу, која је од станице била удаљена 5 километара и да ми у том селу похватају све пољаке који се ту буду затекли, да и председника општине Мула Уссина, и да ми све везане дотерају на станицу.

Остао сам за све то време у разговору са овим сељацима и наговарао их да иду својим кућама, да се не боје ничега, јер државна власт има дужност да штити свакога, а сваки онај ко се буде огрешно о државу, биће по закону кажњен. Међутим, никакве речи нису могле да улију веру у ове људе да није поново враћено турско царство и да ће Турци поново завладати и онег почети да врше зулуме. Било ми је криво још и стога што је овога тамо познатог хоштаплера поставила Врховна команда у Скопљу, односно њен шеф саобраћаја генералштабни мајор Милан Недић. Било ми је криво још и стога што је Милану Недићу био познат овај случај у Обреновићу, и зашто је баш њега пронашао да га постави за шефа станице. А овај је, на првом кораку, доказао да су у њему само потенциране још више све оне најгоре особине једног хоштаплера.

У току разговора са сељацима који се нису одвајали од мене, јер су ипак у мени видели човека за кога су одмах сазнали да је командант, да с њима разговара пријатељски и то баш оним језиком којим и они у своме селу разговарају.

Дотераше везаног Мула Уссина и само једног пољака. Кад су сељаци видели везаног Мула Уссина и његова пољака, сви повикаше: "Ево, овај бекчија (пољак) отерао је наше људе из села, а председник им је дозволио да их све побију и опљачкају

на путу!" Наредио сам Мула Усеину да иде са стражом на станицу, а сељацима да ћуте и да гледају свој посао, а ја знам како ћу вршити своју дужност. Кад сам ушао у станицу, одмах сам сам истерао шефа станице из канцеларије где сам имао да са-слушавам Мула Усеина. Прво сам упитао пољака: ко га је послао у Драчевницу да тамо скупиља људе и да им наређује да скупе 100 наполеона за државни порез? Пољак ми рече да је такву наредбу издао председник општине и да је он, са осталим пољацима отишао тамо и, по наредби, скупио оне сељаке, али им није наредио да скупиљају паре. Председник се исто тако правдао да он није наредио скупиљање никаквог новца и да није наредио да се скупе седморица већ само тројица, и то сеоски кмет, са још два сељака, и да о парама није било речи. Он не зна ко је људе побио на путу. Али су му сељаци јавили да их је неко сачекао у заседи, па да су пољаци побегли, а сељаци, пошто су мислили да је то нека бугарска чета, остали су ту, а после је дознао да их је сва седморица изгинула.

Пробав сам да убедим председника општине да је много боље да ми каже истину, али он то није хтео. Наредио сам да их добро свежу и да их одведу у станични магацин, па да чекају тамо под стражом док им се не досади.

Кад сам сео да вечерам, један од четника ме запне, па ми рече да ме зову и пољак и председник. Нисам хтео одмах да идем, јер сам био исто толико гладан колико и уморан. За оно кратко време док сам вечераш, два до три пута дошао је стражар да ме зове на позив оне двојице који желе све да ми кажу.

Кад сам отишао, обојица су ме молили да их мало разлабавим, па да почну да ми говоре како је било. Наредио сам прво да разлабаве пољака. Пољак ми је признао да им је председник општине Мула Усеин наредио да покупе сељаке, њих седморицу из села Драчевнице, да узму са собом 100 наполеона а затим да их на путу све поубијају и да им новац одузму. Они су то све по наредби учинили и сав новац донели и предали председнику општине, а председник свакоме од њих дао је по 10 наполеона, а остатак је задржао за себе. Председник општине признао је да је наредио да се ови хришћани сељаци побију зато што су Бугари, што су једва дочекали да им дође бугарска војска и да их је он побио зато што су они оспљачкали његово село Бесвицу и тамо убили 22 човека, међу којима и неколико рођака председника општине.

Казао сам Мула Усеину да се у нашој држави не могу људи на тај начин обрачунавати и да се власт нарочито и поставља зато да штити и чува и грађане и сав њихов мал, а кад неко нешто погрешно, зна се који је суд за шта надлежан. Према томе, Мула Усеин не може да се оправда за ово убиство и да ће за то да буде кажњен.

После одмора, пошли смо рано у Бесвицу. Тамо сам прикупио још четири пољака који су учествовали у убиству, а онда сам наредио да се сва шесторица стрељају у присуству свих оних сељака, да би видели да кол нас није дозвољено да се за некога кажне да је Бугарин и да зато буде убијен што га нека власт сматра да је Бугарин. И зато што је Мула Усеин веровао да ће му се то тако признати као нека велика заслуга, платио је својом главом као наредбодавац. Пољаци су стрељани зато што су добро знали да председник општине нема права да наређује да се убијају људи, а то су ипак послушали, још су узели и новац за који су знали да је туђ и да је узет од убијених људи, па су још знали и за то да је тај новац, углавном, био црквени, јер кмет није могао са других страна да прикупи 100 наполеона, колико му је тражено да понесе са собом. То је велика кривица, али пошто сваки човек има само један живот и једанпут може умрети, и они су једанпут стрељани. То треба да буде поука за све остале Турке и хришћане да знају како не треба радити.

АГА ИБКО

После тога, један од сељака рече ми да је то ноћи приметно да је неки Ага Ибко долазио до демиркапијске станице, па кад је чуо да тамо има нека чета, побегао је са своја два друга. Распитао сам се ко је тај Ага Ибко. Рекосе ми да је то чувени силеџија из села Боуле, који је, и овим приликом, отео три деојке хришћанке из свога села и пребацио их у турска села у Меглен (Грчка), јер је грчка граница ту,

близу Боула. Пролаз испод Кожуха у Меглен према селу Боулу, носио је назив Камена врата.

Кад сам ово сазнао, пошао сам у село Доњу Драчевицу. Тамо је била једна велика и просирана камена кула, камо смо отишли и разместили се. Није прошло ни два сата од нашег доласка у Доњу Драчевицу, кад моји четници јавилие да су три Турчина ушла у Доњу Драчевицу и не знајући да смо ми тамо; да су одесли у кметовој кући, али су их они опколили и похватали. Кад су дошли к мени, сељаци ми рекосе да је то Ага Ибко. (Његово право име је Ибиш. Срби православни и они који су исламизирани у Тиквешу, за разлику од свих других, овај придев ага, који у преводу значи господар, увек стављају испред имена. Докле, по турском изговору, тај придев увек долази после имена, као: Малић-ага, Сулејман-бег, и сл.) Ибиш није крио своје име, већ ми је са поносом говорио да је он тај чувени Ага Ибко, од кога сви Бугари трепере као лист на ветру. Одговорио сам му да не знам где ту има Бугара; али он ми је упорно тврдио да су то све Бугари који год живе по селима и крсте се крстом. Моји четници били су испод куле на једном широком платоу, и ја сам сишао међу њих да издам нека наређења. Горе, на кули, остао је Јован Бабуњски са три четника и ова три Турчина. Турци су били разоружани и ништа од оружја код себе нису имали. Кад сам издао наређења, вратим се горе на кулу и видим, на своје велико чуло, да је један од мојих четника везан, а Бабуњског и још она два четника већ су оборили на земљу и почели да везују!.. Ибиш је био два пута крупнији од Бабуњског и једва сам могао видети Бабуњског испод њега. Бабуњски је чврсто чувао само свој револвер да му не отме Ибиш и да га не убије. Али они су имали намеру да пушљавом не дижу узбуну, већ ове све да вежу, да им узму оружје и муницију, па онда ако могу да побегну, добро и јесте; ако не буду могли побећи, хтели су да се затворе у кулу; која је била сва од камена сазиђана и да прво пуцају у ону гомилу четника доле, на оном платоу испод куле, па ако буде било потребно да се затворе у кулу и ту да се држе док им не дође помоћ из њихова села. Кад сам видео ово чуло, прво сам пришао Ибишу, па сам га дохватио и дигао више своје главе и треснуо о камени патос. Затим се дигао Бабуњски и позвао четнике који су убрзо затим дошли. И за кратко време везали смо сва три Турчина и оставили их тако везане за руке и ноге на тој кули, док смо се ми спремили да вечерамо. Код оних на кули оставио сам јаку стражу и наредио да никога не смеју одвезивати ни за какву његову потребу.

Сутрадан рано устали смо, па сам наредио да се Турцима ноге одлежу, и тако, пред бајонетима, отишли смо у село Боуле. Било је то једино доста лепо село, на једном великом платоу, испресецано бистрим потоцима, а село је бројало око 250 турских и само 25 хришћанских кућа. Хришћани су имали своју цркву и свог свештеника који је одатле био редом, алчији су стари, исто тако, били свештеници у том селу. Само је тада било више хришћана у селу, па су се, с времена на време, разишли из тог села. Једни су отишли у Воден, други у Јенице Вардар, неки олет у Кавадар. Тако је напоследку остало само 25 кућа хришћанских са свештеником. Кад сам почео питати свештеника како се понашао Ибиш према њему и цркви, он испрва није смео ништа да каже, бојећи се да ћемо ми пустити Ибиша, па кад ми одемо Ибиш ће моћи да му се освети за сваку неповољну реч коју би свештеник рекао за Ибиша. Кад сам ово видео, наредио сам да Ибиша склопе, а свештеник ми је онда почео говорити да је за време жетве или косидбе Ибиш улазио у цркву за време службе и не само што је истеривао све хришћане из цркве, већ и самога пола, без обзира који је део литургије био завршен, и терао их да му жању њиве или кад је време косидбе, да му косе ливаде. Све жене хришћанке морале су бити његове. Па, и ових дана, одвео је неколико девојака из тога села и предао у село Нође у Меглену (Грчка). Тамо је Ибиш, за сваку женску, узимао и до 50 турских лира у злату, јер то је познато место где има увек више мушкараца него женскиња и где је највеша несрећа за сељака, био он хришћанин или Турчин, кад му умре жена, нарочито ако има деце. Ретко ко од тих удоваца може да се ожени. Према томе, може се ценити какву је трговину Ибиш-ага водио са хришћанским женскињем не само из свога, већ и из других села.

Кад сам све ово сањао, позвао сам све Турке да дођу к цркви, где су хришћани већ били. Једва се скупило десетак Турака. Сви су се били разбегли по околини. Наредио сам да нико не сме ући у турску кућу, да нико не сме ништа ни потражити ни узети, већ све што нам буде потребно тражићемо од свештеника и оно мало хришћана што има ту да нам донесу, а ми ћемо им све поштено платити.

Када су дошли Турци, казао сам им да су они хришћани над којима су они вршили зулум, наша браћа; да ми једним језиком говоримо; да ми једну исто веру верујемо и да се никакви зулуми убудуће не чине, јер ћу, само за једну хришћанску главу у томе селу ако буде пала, запалити цело село и да му више никада неће бити подигнути нови темељи! Овом приликом све им се опрашта, све се даје забораву. Само Ибиш са његова два друга морају бити стрељани. Стрељање ће се извршити код саме џамије. После нека их сахрањују где год желе.

Од цркве до џамије Ибиш је још некако и могао да се дотетурра. Али, она два Турчина морали су оних неколико Турака који су ту били скуљени, да однесу до џамије. Дао сам времена да се мало одморе и да дођу к себи, па кад су ми затражили дозволу да могу да се помоле Богу пред смрт, дао сам им ту дозволу, а после су мирно и као препорођени стајли испред пушчаних цеви и, после једног пљотуна, пали су мртви. Тако сам, у неку руку, силом околности, морао да у маломе осветим за све оне патње што су ови велики мученици за хришћанство годинама подносили.

ПОСЛЕ БУКУРЕШКОГ МИРА

Вратили смо се у Кавадар. Ту смо дочекали објаву о примирју. Био је 13. август. Начелник окружни Николић беше се вратио у Кавадар, пошто су Бугари били даље од Кочана и Царева Села, а две румунске дивизије марширале су ка Софији. Румунија је објавила рат Бугарској да би добила извесне ревиндикације у Добруци, преко које је водио главни пут за њихово велико пристаниште Констанцу. Ова лева и модерна варош, са уређеним пристаништем на Црном мору, била је везана дуплом железничком пругом све до Букурешта и даље до Плуештија, одакле је дуги низ вазова једном пругом одвозио сирову нафту у рафинерије у Констанцу, а другом пругом враћале се празне цистерне опет у Плуешти, а и пуни вагони разне робе која је довожена у Букурешт и остале градове Румуније. Код Чернаводе на Дунаву био је највећи и најмодернији мост на целом току Дунава који је служио овом саобраћају. Да би осигурали посед Добруце и несметану употребу овог моста, Румуни су тражили проширење залеђа овог моста и већу област самој Констанци у којој је, поред велике рафинерије нафте, била велика љуштионица пиринча и кроз коју је варош дисала цела Румунија, богата нафтом, перелијама и дрветом. Све ово Румунија је постигла са своје две дивизије које су парадним маршем ишле ка Софији, јер Бугари ни један метак нису хтели да избаце на Румуне.

Преговори о миру вођени су у Букурешту. По томе и назван је тај мир Букурешки. 1812. између Турака и Русије, 1885. после српско-бугарског рата, па и 1913. између младих балканских држава. Бугари су, по томе уговору, задржали пирински део Македоније и, на десној обали Струме, варош Струмицу, чија је граница била код села Костурно, између Валандова и Струмице. Грци су добили, поред Солуна, који је дефинитивно остао у њиховим рукама, још Воден, са делим Мегленом, Острво, Сорвић и Лерин, иако чиста словенска места, затим целу источну Македонију и Тракију, све до реке Мариче.

Турци су поново заузели Једрене, тако да је и српска и бугарска крв узлуд била проливена само неколико месеци раније око овог великог турског утврђења. Једрене, тај понос турског царства, прва њихова престоница, у којој се Селим II, звао Јавуз (Грозни) саградио најлепшу џамију у муслиманском свету, за коју је Синан, главни неимар те џамије, рекао ово: "Кад сам градио Карије Џамију, био сам ученик; кад сам градио Сулејманову џамију, био сам калфа, а кад сам градио Селимову џамију у Једрену, био сам мајстор"... У ствари, све три ове грађевине су ремек-дела овог великог неимара у турском грађевинарству, који је био потурчени Грк.

То је био резултат оног бугарског напада који је извршен онако мучки ноћу између 16. и 17. јуна на десној обали Брегалнице, по налогу Фердинанда Кобурга и његових несавесних доглавника. Једна велика српско-бугарска епопеја, почела онако сјајно 6. октобра 1912. завршена је после десет месеци, онако неочекивано, катастрофално по Бугарску. Србија, после свих жртава које је дала пре и за време ових ратова, била је опет одбачена од Јеђејског, као и од Јадранског мора.

Од Јадранског мора одбациле су је заједнички Италија и Аустро-Угарска, стварајући независну Албанију, укључивши Скадар на Бојанију у ту нову државу, а са Јеђејског мора одбацили су је заједнички Грци и Енглези. Тако је Србија остала као неки човек гладан и жедан, само на два корака даље од трпезе, препуне разних ђаконија. Кад сам прочитао уговор који је потписан у Букурешту, дубоко сам уздахнуо на велику неправду која нам је и овом приликом учињена.

МОНАСТИР ТРЕСКАВАЦ

Манастир Трескавац, испод самог Златоврха, велика је светиња православног света, а нарочито Прилепа са најширом околином и цела Пелагонија, укључујући ту и Битољ. Манастирски сабор обавља се сваке године 8. септембра о Малој Госпоји. Прва манастирска слава у слободи, без присуства турске војске и турских жандарма, очекивана је са великим узбуђењем. Ово ће бити први пут, после толико стотина година, да се народ слободно окупи око манастира, да се без страха споља искрено помоли Богу, да му се захвали на слободи, а после да отпочне играња и песма из свег срца, без пијанке, па зато утолико лепша и заноснија. У свим кућама ове стране области о томе се говорило и свет се спремао да однесе манастиру жито, да отера по коју главу стоке и још да да манастиру нешто у злату.

Нисам могао пропустити да и ја тога дана не будем у манастиру и да се приближим Богу и народу. Још уочи дана, тј. 7. септембра, отишао сам на коњу са породицом у манастир. На знам како стоји данас, али у то време, па и много доцније, није постојао колеки пут до манастира. Обично је све што је млађе ишло пешке, а само старији људи и угледне битолске и прилепске чорбаџије ишле су на коњима. Све кириџије прилепске и марковградске тих дана биле су заузете, јер је свако носио са собом и довољно хране и пића. Нико није хтео да буде од штете манастиру.

Кад сам дошао у манастир, ту је још из раније био постављен архимандрит Манојло, Србин из Далмације, који је раније био по неким манастирима у Србији, а једно време био је и парох српске цркве у Трсту, те за сад најлепше цркве у српској. Ту је био и београдски прота Никола Божић и још неколико духовника из Србије који беху дошли да и својим присуством покажу колико цене ову српску светињу и оне напоре које је српски народ овога краја учинио са своје стране да овај манастир буде признат и од цариградске владе и самог султана да је заиста српски манастир.

Мени су у манастиру Трескавцу дали место у једној великој одаји, где је било још две-три породице прилепских чорбаџија, и ту сам се и ја са породицом сместио. Народ је долазио целог дана 7. септембра и целе те ноћи у манастир. У цркви су били духовници преко целе ноћи и читали молитве здравим и болесним. Обичај је кад у некој кући влада нека болест или нешто у кући или код стоке нема неког напретка, или се рађују само женска деца, или се деца не држе, онда се за такве случајеве, долази у манастир, и то домаћин породице, односно старешина задруге, моли се да му се чита молитва, а он даје прилог у житу, у стоци живој и у новцу. Ако нема напретка у ситној стоци он доноси манастиру дар од ситне стоке, ову или козу; али, ако је нека незгода код крупне стоке, онда се манастиру даје во, а често и крава са телетом. Услед тих великих поклона у стоци ситној и крупној, манастир Трескавац имао је увек више стотина оваца и коза и увек више него стотину комада крупне стоке, крава и волова.

У самој цркви која је невелика, болесници су лежали преко целе ноћи по патосу, а неки су заузели још од пола ноћи место где ће проћи свештеници на Великом Пре-

носу (Входу), да би прешли преко њих и пренели свете тајне преко њихових глава и тела.

За то време, иза манастирских зидова, гореле су велике ватре ударали су гочеви, пиштале зурле, чуле се гајде, фруле и дилле (двојнице). Ово весеље, изван манастирских зидова, обично је трајало до пола ноћи. Онда би се утишало, да би се наставило опет сутра рано, јер док су једни улазили у цркву, тамо целивали иконе, далили свеће и мирисали се, одмах затим изишли из цркве и уписивали своје прилоге манастиру ("писаније"), догле су други, опет, настављали игранку, уз разне народне музичке инструменте, а више десетина гуслара слених и окатих, певали су песме о Краљевић Марку, томе свом великом земљаку, поред чијег се имена прозало и име Прилепа од Црног мора па све до близу Корушке, и још даље од Будимпеште до Светог Андрије. Био сам необично расположен што је тога дана све тако добро испало, а и дан је био необично леп, тако да је народ и Богу се помоллио и на слободи заборавио, и кад је дошло време, весело и задовољан, у миру се разилазио.

ТРЕЋИ БАЛКАНСКИ РАТ ИЛИ РАТ С АЛБАНИЈОМ

То расположење поквари ми један телеграм из Београда којим ми је министар војни Србије, преко начелника среза прилепског, наређује да одмах окупили што могу више четника, да све војводе четника ставим под своју команду и да одмах, најхитније, са целим одредом идем у Кичево и да по сваку цену одбранимо Кичево од Арнауата који су већ били заузели Дебар, Стругу и Охрид. Имао сам да притекнем у помоћ 19. пуку који је већ у нерету одступао на Кичево.

Не говорећи никоме ништа, оставио сам свој прилог манастиру, па сам узјахао коња и пошто је једини колико толико добар пут ишао преко старог српског села Дабнице у Прилеп, тим путем сам и сишао у Прилеп, одакле сам послао, преко начелника среског, поруке војводи Долгачу и Дану Стојановићу да ме чекају са најмање 100 оружаних људи у селу Дебришту, на 25 километру на путу Прилеп-Кичево. Војводи Михаилу Јосифовићу и Бошку Вирјанцу наредио сам да ме, са оружаним Поречанима, чекају у Броду поречком (то је 40. км на путу Прилеп-Кичево). Друге поруке однели су жандарми у прилепска села са наредбом да се сви прикупе 9. септембра у подне у селу Ропотову, на 19. км на путу Прилеп-Кичево. Ја сам отишао у село Браилово, где сам се био коначно преселио и где сам био населио 40 породица мојих четника из велешких села, који су у свако доба били спремни да пођу са мном тамо камо треба.

Пред саму зору 9. септембра стигао сам у Браилово и одмах обавестио своје четнике да сви буду на окупу и тога дана у 9 сати да сви буду под оружјем, с доста муниције, а и хлеба, јер ћемо ићи да бранимо Кичево.

Село Ропотово насељано је чистим Србима, али су сви чивчије, јер је цело село припадало двојници Арнауата. Половина села припадала је Целал-паши, родом из Мата у Албанији, оцу Ахмед Зогуа, доцнијег краља Албаније, друга половина Садулах Франи-ефендији, олет Арнаутину, који је становао у Прилегу. У селу је постојала српска црква и школа. Српску цркву обновно је Целал-паша о свом трошку, а школу су подигли сами селаци. Атар села Ропотова који је износио око 2.000 хектара, био је најплоднији део земљишта у целом прилепском пољу, те су и селаци из овога села, премада су били чивчије, сви били богати. Пошто су били чивчије једног Целал-паше, који је био командант султанове жандармерије у Цариграду, ни један Турчин није смео да пружи прет ни на једног селака из села Ропотова, јер је цело село било под заштитом овога паше. Његов старији син Цемал-беј, долазје је сваке године у Ропотово и ту је преко лета седео два-три месеци, па би одатле отишао или у Мат или у Цариград. Добро сам се познавао са овим Цемал-бегом.

Кад смо тога дана стigli у Ропотово, он ме је позвао на ручак на његову кулу, а имао их је три у Ропотову. Како мени није било до чекања, одбио сам понуду да ручам код Цемал-беја, већ сам изјавио да одмах идем у Кичево. Са Цемал-бегом био је и млађи син Садулах Ефендије – Ала-ед-Ин. Ала-ед-Ин онда рехне Целал-бегу

да ми да свог коња који је извежан за ратовање и који уме из највеће опасности да изнесе свог господара. Био је арапски хат из парских пштала у Цариграду. Иако сам и ја имао доброга хата, узео сам и овога да ми се што рескао народ, "у несвољни нађе".

Пошао сам ка Дебришту које је одатле удаљено 6-7 км где је требало да ме чекају војвода Долгач, родом из села Кошино, које је ту близу до Дебришта и војвода Дане Стојановић, родом из села Крапе које село је исто тако близу до Дебришта.

Кад сам стигао у Дебриште, тамо нађем неколико селака из Крапе који ми рекосе да су Долгач и Дано Стојановић са четницима отишли ту, у једно оближње турско село, где има нека велика турска свадба; и кад ја стигнем у Дебриште да им поручим да ће одмах доћи. Већ сам имао са собом око 150 људи и нисам имао времена да чекам ову двојицу наших војвода, већ сам им поручио да одмах иду за мном, а ја сам продужио даље пут у Брод и Кичево. У Броду нисам затекао војводу Михаила Јосифовића, ни Бошка Варјанца, јер још не беху прикупили своје људе по селима, па сам и њима послао поруку да хитно дојазе за мном, а ја сам продужио у Кичево, у које сам стигао ујутру у зору 10. септембра.

Кичево је мала варош од 6-7.000 становника, у питомој равнини, где се састају две реке - Копачка и Велика, те одатле образују доста велику реку Треску. Околина ове вароши богата је житом и дрветом. Становници Кичева помешани су Турци, Арнаути и Срби. Западно од Кичева постоји једно велико село арнаутско, звано Зајас. Близина овога села самом Кичеву давала је такав тон овој вароши да сте у њој увек могли на сваком месту чути арнаутски језик, иако у самој вароши није било више Арнаута него Турака. Арнаути су стварно као народност били мањина, али са Турцима заједно чинили су огромну већину. Северозападно од Кичева била су још нека села, чисто арнаутска, као што су Гарани и нека друга. Међутим Кошачка река била је српска и западно од Копачке била су велика српска села Орланици, Беличица и још нека друга.

Кад сам ушао у Кичево, тамошњи Срби дочекали су ме и на њима сам осећао страх и немир. Добро су знали да су Арнаути разбили српску војску у Дебру и да је гоне ка Кичеву, у коме нема ни један српски војник, а начелник срески са жандармеријом готов је да напусти Кичево чим се Арнаути појаве. Рекли су ми још да кичевски Турци овај покрет не одобравају, а турски првак Мустафа Ибишвић дао је реч да неће дозволити да се убије ни један Србин у Кичеву. Кичевски Арнаути, ови у вароши, као и они у Зајасу, за сад су мирни, али се поуздано зна да имају доста оружја, и није искључено да се и они могу придружити побуњеним Арнаутима чим ови дођу пред Кичево.

Станко Димитријевић, бивши српски учитељ, родом из Кичева, и првак српски у тој вароши, у имс свих Срба, молио ме је да не идем даље од Кичева, већ да останем ту где ће и остати 19. пука са својим командантом сигурно тога дана стићи. Одговорио сам им да не могу остати у Кичеву, ни чекати Арнауте код Кичева, већ идем да нађем 19. пук, да му се придружим и да не допустим Арнаутима да дођу до Кичева. Ови, видећи да имам свега нешто преко стотине људи, готово су ме сажаљевали што идем у сигурну смрт. Јер, по њихову тврђењу, Арнаута је било више од 5.000, а води их неки аустријски официр, по чину мајор, који се зове Гаљарди, Хрват. Ја сам одговорио да ја имам да извршим свој задатак и верујем да ћу га извршити и нећу допустити да Арнаути, без много мртвих глава, дођу до Кичева. Поручио сам им да за мном долазе још четири српске чете које имају најмање 200 душа, и да им кажу, чим стигну у Кичево, одмах, без одмора да пођу за мном уз Копачку реку све до села Извора, а тамо ће се обавестити где се ја налазим, или где је 19. пук.

Одмах сам кренуо у село Извор. 19. пук одступао је долином реке Радике, па је одатле, преко села Јанче и Лазаропоља, па преко планине Јаме, дошао до села Извора. Одатле су се кретали северни део планине Кара-Ормана, где се на самом превоју налазило село Иваново. Нешто ниже од тога села било је село Ехловец.

Кад сам стигао у Извор, сазнао сам од једне жандармеријске патроле да се 19. пук налази горе код Иванкова, а да Арнаути још нису тамо стигли. Одмах смо продржили путем узбрдо и на самој коси која се протеже са истока на запад, а која дели област Дебарца од Копачке реке, налази се и село Иванково, где је био 19. пешадијски пук са својим командантом.

Кад сам пошао на саму косу која беше обрасла храстовом гором, али доста ситном, нашао сам команданта 19. пука, чији се војници укопавали у ровове, окренуте према Ехловцу и палинама Кара-Ормана. Стање 19. пука било је више него жалосно. Млади регрути, послати на албанско-српску границу, у Дебар, који су звали мали Мали Стамбол по његову беговском господству, била је у претсжној већини варош са арнаутским становништвом, који од времена од кад су примили ислам у 15. веку, никада више нису фермали много "ни цара ни везира". Дебарски бегови били су главни који су водили реч у свим питањима која су се односила на северни део Албаније. Они су били прваци у арнаутским скуповима, главни команданти царске гарде у Цариграду, а чувени Исмаил-паша из Дебра био је главни лиферант целокупне турске војске од Скопља до Солуна и од Солуна до Цариграда, па све до бугарске границе, укључујући ту и Једрене. Са поносом су Арнаути говорили, без разлике из кога су краја, овако: "Ако Стамбол изгори, Дебар може да га подигне. Али ако би Дебар изгорео, Стамбол га не би могао направити".

У тај и такав Дебар, из кога су све знаменитије личности отишле или у Албанију која је тада већ била формирана као "независна" држава, док су други остали у Цариграду на високим службама.

У Дебру је успостављено средско начелство наместо турског мутесарифлука (окружно начелство) један пук регрута, расасут у танкој линији у дужини преко 15 км. Малић се водило рачуна о овој ситуацији у Дебру и ако се у Београду, не само политичким, већ и у високим војним круговима, врло добро знало шта Аустрија преко нове Албаније, спрема Србији, и да је албански "кнез" Вид, нећак румунске краљице Јелисавете, познате у књижевности под псеудонимом Кармен Силва, био само играчка у рукама арнаутских првака и кошкана са запада на исток и обратно од две заинтересоване велике силе, Аустрије и Италије. И поред такве тешке ситуације, допустило се да се на тој немирној граници на којој је стајао најнедисциплинованији сусед у Европи, остави један пук регрута, који још нису добро знали ни како се оружјем рукује. Арнаути, овога пута, припремљени од једног аустријског официра Галардија, који је био прилодац некој војној мисији у Тирани, сиремали су се и добро наоружали, па су као лавина нападали на границу. Тамо су побили нашу војску, заробили артиљерију и ушли у Дебар, знајући да им тамо нема ко да пружи отпор.

Остатак 19. пука, са својим командантом, само једним митраљезом и једним брдским топом са цигло два метка, почео је да одступа. И одступило је скоро 30 км. Близу до Кичева и заузео ове косе са којих, да је било артиљерије, могао се бранити пут Дебар-Лазаропоље-Јама-Извор, као и наступање преко Кара-Ормана од Струге и Охрида. Положај је био одличан. Али не само што је била недовољна снага, већ је и војска била већ деморалисана услед сталног одступања, а није јој долазила помоћ ни са које стране. Млади регрути, тек што су оставили своје куће у лепој Шумадији, где сем Србина никакву другу нацију нису ни видели, нашли су се одједном у врлетном крају Кораба планине, високог преко 2.700 метара. Наместо своје шумадијске питомине, овде су се нашли у доље невиђеној дивљини, а наместо Срба, српски језик и српске искрености и наивности, овде су нашли у арнаутској средини, где се говорило само арнаутским језиком, где их је свако око гледало непријатељски, а државне власти, како цивилне, тако и војне, биле опкољене лукавим Арнаутима и толико препреденим да њиховом лукавству нису могле доскочити ни три чувене престонице са истим својствима - Цариград, Беч и Рим. Ето, у таквој ситуацији сам затекао остатке 19. пука.

Кад сам се јавио команданту пука, овај човек се обрадовао моме доласку, иако сам дошао са свега 150 људи. Но ја сам и својим именом и својим држањем успео да помало повратим дух код ових војника, јер су сматрали, а сасвим оправдано, да ће им моје искуство много више помоћи него неки већи број војника. Командант

пука рекао ми је да се главна снага арнаутска спушта са Кара-Ормана и да је он послао у патролу неколико сељака Срба из Лазаропоља и Галичаника који ће да му јаве о свему што буду сазнали и о броју противника и о његовој намери.

Доста добро сам познавао ово племе Мијака, и нисам веровао да ће они моћи да поднесу тачан извештај. Не зато што то нису хтели или што нису били добри Срби, већ просто зато што су они одвикли од ратовања, а занимање им је било сасвим различито од овог које им се сада наметало. Зато сам узео 40 људи, изабраних међу четницима и пошао сам у сусрет Арнаутима. Тамо где су се извучиле голе падине, обрасле само травом и са неком групом шумарака, која се извучила са шумовитим делом Кара-Ормана, затекао сам ову групу Мијака. Они су ме познавали, а и ја сам познавао неколицину међу њима, па кад сам их упитао где су Арнаути и шта су опазили, рекли су ми да још ништа нису могли да примете, сем једне групе која се спуштала доле на Ехловцу, али су застали на ивици шуме. Рекао сам им да се одмах врате и о томе извести команданта 19. пука, што су и они учинили.

Ја сам са својих 40 људи пошао навише кроз шуму, верујући се кроз честар букова дрвећа. Тако смо ишли једно лола сата, док се на једном месту нисмо измешали са Арнаутима. Једна група Арнаута ишла је наниже, низ Кара-Орман, а ми смо наступали нанише, уз Кара Орман.

Одједном се нађосмо не више него 5-6 метара једни према другима. Ја сам их питао српски: "Ко сте ви"? А они су нас питали ко смо ми. Али, у том тренутку, већ смо сви полегали и како смо ишли у једном широком фронту, око 30-40 метара, наредио сам наљбу. Арнаути су нам одговорили. И тако отворисмо ватру једни на друге усред шуме. Како сам се бојао да не будемо опкољени, јер они Арнаути за које ми речеше Мијаца да су их приметили када смо се спуштали на Ехловцу, могли су ми сваког тренутка доћи у бок, наредио сам повлачење. Читавих пет сати повлачили смо се само потрбушке, док смо изашли из шуме. Мој коњ, који ми је уступио Цемал-беј Зогу, исто се тако повлачио назад потрбушке. Његово повлачење било је толико чудновато, јер је он ту показао много више вештине него неки моји четници родом из Прилепског поља.

Била је ноћ када сам се вратио на положаје 19. пука. Арнаути су били сишли у Ехловску Реку и тамо су почели дожити ватре. Ми нисмо смели дожити ватре, иако је било доста хладно, а ситна јесења киша, иако је падала тихо, улазила је у срж костију. Говорио сам команданту пука да иза косе, на којој смо били укопани, а на самој ивици шуме и великог пропланка, наложимо ватре и да се на смену војници греју. Командант је то одбио, правдајући такву меру тиме што би нас Арнаути могли напасти ноћу, а ватре би им послужиле за оријентацију. Одбио сам ту могућност ноћног напада, јер сам знао да су ови Арнаути ипак само једна рула. Ако су памерно вођени могу бити лафови; али, како сам данас цело последовне имао сукоб са њима, видео сам да су овови, а овови не врше нападе ноћу. Разуме се, командант пука није се сложио с мојим мишљењем о оваквој ошени Арнаута, јер му је било незгодно да призна да је бежао испред овнова, што ја, у своме образложењу, нисам ни мислио нити сам на то циљао, јер сам добро познавао праве узроке ове наше војне катастрофе.

Били смо распоређени тако да моја чета од 150 људи држи лево крило фронта, а војска остали део. Наредио сам четницима да у својој позадини на месту, које је окренуто Извору и Копачкој Реци, наложе ватре и да се половина ту греје ту на смену, док друга половина седи у рову. Тако озлебли четници који су исто тако направили за два дана један марш више од 100 километара, били су уморни, а једна трећина од њих, са мном заједно, била је пуних пет сати у борби. Хлеба је било поостало у торбама.

Кад су сели поред ватре, па се почели грејати, снага им се постепено враћала. Многи војници кад су видели ватре, изговарајући се на разне начине, долазили су и они да се греју.

Кад су питали четнике како су смели да ложе ватру, они им одговараху да се они не боје Арнаута и да ће они сутра, само ако нас Арнаути буду напали, разбити Арнауте и дати им такву лекцију да се неће задржати до Дебра. Четници су то говорили са таквим уверењем као да су досад сваки дан имали борбе са Арнаутима

и побеђивали их. Али ово прилично смело самохваласање ушло је већу живост међу војнике који од ових "комита" замислише да су нека чудовишта која се не боје Арнауца. Војници, кад су се мало огрејали, враћали су се у своје ровове и говорили и другима да иду да се греју на "комитским" ватрама. Ово грејање је било двоструко корисно, јер се сваки враћао и мало огрејан, а и са доста вере да се може и Арнаутима супротставити, па их и на бекство натерати.

Кад је свануло, отишао сам команданту пука, где је био један артиљеријски поручник који је био "командант" топа. Ту смо се разговарали шта треба да се ради. Голим оком, без догледа, гледали смо арнаутске руље како напуштају огњенига и врше припреме за полазак. Нисмо знали да ли ће ноћи право на нас, јер су могли и лево и десно од нас да прођу и да сиђу у Извор и да продуже путем у Кичево. Командант је предложио да се одмах, онако у гомилу, код још нису били уређени, испале обадва метка из топа. Поручник је тврдио да је боље да се само један метак избаци у ову гомилу, а други тек кад почне наступање. Мени је било сасвим свеједно, јер сам знао да од та два топовска метка не може бити неке велике користи. Или, пошто не може бити ни штете, могли су избацити та два топовска метка по својој вољи, кадгод су хтели. За митраљез била је ствар мало озбиљнија. Митраљез је имао 3.000 метака. Ако се буде радило по добру плану, митраљез нам је могао корисно послужити. Командант је био мишљења да се митраљез искористи кад Арнаути буду наступали и кад се буду привукли нашим положајима на 500 метара, и онда да почне пуцати. Ја са предлогом да се паљба из митраљеза отпочне тек онда кад Арнаути буду дошли 80-100 метара најдаље, јер ће тада бити више груписани, ближе један другом и тако ће митраљез моћи да направи читаву пустош међу њима. Али командант се није с тим сложио, јер је мислио да ће митраљез моћи да задржи Арнауте на већем одстојању. Бојао се, ако Арнаути дођу у непосредну близину од 80-100 метара до наших војника, да ће војници, који су иначе деморалисани, знајући да нема никаквих појачања, напустити ровове.

Пошто нисам могао да утичем да се промени то решење, оставио сам нека буде онако како је командант наредио, а ја сам отишао на крајње лево крило, својим четницима. Доле испред нас, Арнаути су још били по гомилама и неуређени, кад се зачу топовски пуцањ. Грмљавина од топа одјекивала је страховито по овим добољинама, али сам метак који је пао међу Арнауте, није изазвао неко нарочито комешање. Само се од већих гомила направили мање.

Кад су видели да нема другог пуцања, опет је све претворено у једну велику руљу. Према простору који су заузмали и према ватрама које су гореле, оценили смо да Арнаута има најмање 3.000. Нас је било нешто више од 1.000 људи. Ми смо имали одличан положај и као потпору један митраљез и поуздане да ће ипак данас или сутра нама стићи у помоћ довољно војске која ће моћи да потпуно разбије Арнауте.

Дан је почео да се ведрн. Магла која је дотле била изнад самих наших глава, брзо се дигла високо, а јесење сунце обасјало је целу ову косу и онај пропланак са кога су Арнаути већ полазили на нас, распоређени у три јаке колоне, јаке утолико што је нас било мало.

Мислио сам да ће нам, бар тог јутра, стићи војвода Михаило и Бошко Вирџац. Али њих су успели да задрже у Кичеву, те тако нисмо имали никакве користи од њих. Према томе, не би било никакве штете да уопште нису ни долазили овамо. Наместо да концентришемо своју снагу и да, тако јаки, разбијемо непријатеља, ми смо и ово мало снаге растурили по местима, где можда уопште није била потребна никаква снага. На левом крилу, где сам ја био са својом четом и оним делом војника који се ослањали на лево крило, положај је био овакав: чим се пође из Ехловског потока, прође се кроз једна шумски венац, чија је дубина саме шуме износила 3-400 метара. Кад се из те шуме изађе, долази се на једну висораван, на којој није било шуме и где се могао направити распоред нападне колоне. Кад се прође једно 300 метара од те висоравни према нама, идући све помало навише, налази се на групе ибуња и дрвећа, нарочито ибуња младих буквава, које су биле високе 4-6 метара, које су чиниле изврстан заклон за нападача. Тако је то било све док се не приближе нашим рововима отприлике 100-150 метара. Наши ровови били су на ивиди хрставе шумице,

на њеној јужној страни, окренути терену одакле је непријатељ наступао. Лево крило повијало се, али не много на лево, на исток, и његов крај био је на ивици саме косе, тако да непријатељ није могао ту да изврши заобилазак нашег крила. Заобилазак је могао извршити само неколико километара даље од нас и то много источније, али он није смео узети тај ризик на себе, јер би цео леви бок био потпуно откривен према нама. Научени за ових неколико дана да војска пред њима одступа, Арнаути су мислили да им се и овде неће дати никакав отпор, већ да ће се, под притиском њихова дивљачког хаџакања и паљбе из пушака, српска војска нагнати у бекство.

С таквом претпоставком, Арнаути су пошли према нама у две колоне. Једна велика колона ишла је према нашем центру, а ова друга, одвојена од прве, једном ниском косом ишла је према нама. Пошто је растојање између центра и арнаутске колоне било нешто веће него између нас и арнаутске колоне која је ишла према нама, ова колона, не чекајући да се изравна са другом, пошла је као засебна на нас. Ја сам издао наређење да четници буду приправни, да ни један не сме да опали пушку док не пустимо Арнауте најдаље 30 од нас, а онда кад чују моју пушку, односно прво знак моје пиштаљке, има да се отвори на Арнауте брза паљба. Ако не бисмо нападача вратили, онда ће бомбаша да запале своје бомбе тако да их баце само 10 метара од себе, а бомба ће се даље откотурати и њихова експлозија сигурно ће да омете нападача и да га врати. Никакав знак не сме се показати са наше стране и Арнаути не смеју приметити да у нашим рововима има људи. Са таквом заповешћу чекали смо долазак Арнаута пред наше пушчане цеви.

Арнаути су ишли један до другог, више у томици него у реду. Тако су ишли док нису дошли на то одстојање, не знам да ли су приметили само наше ровове, или можда да има неког у рововима, Арнаути одједном почеше једну такву вику као да су у ствари пред нама неки дивљаци. Вика је заиста била страшна, да је могла врло лако да унесе панику у људе који нису добро дисциплиновани. Пошто је њих било много, а нас мало, заиста је требала велика дисциплина да се Арнаути сачекају 30-40 метара испред цеви. Јер, одмах чим су дошли на одстојање од 100 метара, Арнаути су почели да трче право на наше положаје, па се није смело допустити да прећу и оно одстојање које би за нас могло бити катастрофално. За мене је било главно да овај први арнаутски напад одбијем, јер кад буду прави пут одбијени, требаће им дуго времена да се прикупе за други напад, за који сам био сигуран да ће га извршити. За то време код нас ће се повратити дух и завладаће код свих уверење да се Арнаути могу надладати, што је било очигледно за свакога. Тако сам био уверен да ће се моји четници строго држати мога наређења и неће почети појединачна паљба.

Кад сам оценио да су Арнаути у великим скоковима дошли на око 30 метара од нас, испалио сам своју пушку и у томе моменту, пре него што сам и могао да дам знак пиштаљком, осуо се плотун на Арнауте, за њих друге, треће, четврте, пете. И само после два минута, Арнаути су бежали назад у још већим скоковима него што су мало раније трчали на нас. Арнаути нису пошли до оног одстојања када је требало бацати на њих бомбе, али и без бомби су били захваћени паником. Чим су они показали плећа, моји четници и суседни војници, сви су устали из рова и у стожерем ставу пуцали за Арнаутима који су прескакали један преко другог. Сад су наши вицали за њима: "Уаааа! Арнаут!.." Али ја сам наредио да се нико не сме удаљити из шанца.

У овом првом јуришу на нас, Арнаути нису успели да испале ни један метак на нас. Били су изнаснајени прави пут од свога похода на Дебар да их неко дочека на тако блиском одстојању и да их тако добро покоси. Пред нама је лежало између 30 и 40 Арнаута, Свуда по висоравни лежале су арнаутске капе и пешкири којима су им биле завијене главе. Ми нисмо имали губитака, али је слика коју смо посматрали, сад већ ослобођени од страха, била веома интересантна. Арнаути су бежали готово два километра и нико се није осврнуо назад. Зауоставили су се тек кад су стигли у једну јаругу која је водила у Ехловску реку. Кад је ова арнаутска колона била разбијена и почела да бежи, командант нареди својим јединицама митралеску ватру и брзу пушчану паљбу, те се тако врати назад и главна колона која је наступала према нашем центру. Та колона се повлачила у мало бољем реду, пуцајући из својих пушака,

али више да потроше муницију него да неког убију, јер су им куршуми сви ишли у вис.

Седели смо сада у својим рововима, пушили и разговарали. Куражили су један другога и сваки је причао оно што је видео. Разуме се, све те приче, иако су биле грозне, ипак су давале повода за смех, јер је сваки причао лоненто. Неко је причао како је видео оног Арнаутина како се затстурео и пао наузрак, други како је видео другога који је лобо нос у ледину. А, разуме се, сваки је веровао да је убио бар по пет Арнаута... иако пред нама није било мртвих ни за тројицу по један. Али, пошто су наше пушке биле брзометке са медима малог калибра, заиста треба бити добар погодак у срце или мозак, па да човек падне одједанпут или је требало да буде просто изрешетан куршумима, а и тога је било, јер су наши редови били густе, те је ватра из наших пушака била сконцентрисана.

Више од два сата чекали смо да се Арнаути прикуле и да отпочну нови напад. Овај напад смо са сасвим другим расположењем очекивали, сада већ потпуно уврени сви до једнога да ће Арнаути бити враћени и поново натерани у бекство. Видени повраћену веру у себе самс и у своје оружје, био сам потпуно задовољан, па сам почео веровати да ћемо успети да Арнаутс не пустимо ни за један педаљ дубље у нашу земљу.

Наредио сам поново, као и раније, да сада још више пазе да се не открију, јер ће и Арнаути сада ићи на нас много пажљивије, и да сви буду спремни да на звук моје пиштаљке отворе још бржу паљбу, али у исто време бомбаши имају да баце одједном 12 бомби онако како сам им то још раније био препоручио.

Арнаути су полако наступали. Кад су дошли око 200 метара испред нас, онда су сви полегали и тако се привлачили к нама. Рачунао сам као на сигурно да ће, кад дођу близу, опет устати на ноге и почети уз халаукање да трче на нас. Сад више нису ишли у гомили, већ су били у неколико редова и најмање по два три метра, далеко један од другога. Примичали су се к нама и онако пузећи по земљи, почели су халакати. Ми смо их посматрали и ћутали. Кад су се приближили око 40-50 метара, први редови дигли се на ноге и полетеше на нас. Други су пузећи ишли за њима. Али кад су стигли на растојање од неких 20 метара до нас, дао сам знак за паљбу. Овога пута први ред је био стварно покошен, а остали нису имали времена ни смелости да пођу на нас, већ се у највећем бекству вратили под кишом наших куршума. Тако је био одбијен и други јуриш.

Арнаути су се опет зауставили на пређашњем месту пре него што је прва колона и пошла у напад. Ту су се опет измешали између себе, а наши артиљерац избаји у ту гомилу свој други и последњи метак. Опет је наступило комешање међу Арнаутима. И тај пушањ користио нама да се трећи арнаутски јуриш, ако би га и било, мало дуже отегне временски, тако да можемо рачунати да ћемо своје позиције тога дана одржати, а ја сам рачунао да ћемо у току дана или најдаље у току ноћи добити нека појачања. Четири моје чете, две из Приленског поља, а две из Пореча, требало је свакога часа да нам дођу. Пошто је већ неколико дана прошло од првог арнаутског дана у Дебру, рачунао сам да ће стићи и неки пук српске војске, јер је већ било крајње време да се Арнаути коначно избаје из наше земље.

Арнаути, сигурно озлојеђени због овог нашег отпора, решили су се на трећи јуриш. Да је ово решење за овај јуриш било мало теже, видело се и по томе што су се готово три сата спремали за напад. Вероватно да је и међу њима било некога који их је одвраћао од ових лудих јуриша у овом теснацу, где и много мање снаге него што су биле наше могу да држе дуго своје положаје и да им наносе губитке.

Трећи јуриш ипак је отпочео. Сада су прва и друга колона ишле у реду и у вези једни с другима. Ишли су као плот напред. Када су дошли на 200-300 метара испред наших ровова, опет су сви легли на земљу и неки пузећи, а неки у повијеном ставу, ишли су напред. Кад су дошли према центру наше војске и кад су се исправили, били су су дочекани митраљеском ватром и сконцентрисаном пешачком паљбом. Наши митраљез избацивао је своје последње метке, али су Арнаути почели губити храброст. Отворили су пешачку ватру из лежећег става. И тако су пуцали на нашу војску. Њихова ватра није била концентрична. А наши војници сад су већ били хероји и гађали

су добро Арнауте. Између једних и других било је право пушкарање и без престанка. Поручник артиљерац, пошто није имао ни једног метка за свој топ, извадио је затварач из свога топа и негде га закопао, а он са своја три-четири артиљерца ушао је у пешачки ров и почео да се бори раме уз раме са пешадијом. Колона која је наступала према нама опет је била од неколико стрељачких редова. Али сада, кад су дошли на 50-60 метара до нас, сви су устали на ноге и у већем халакању него икад досад и у већим скоковима него раније, почели су да врше јуриш да нас истерају из наших шанчева. Кад су дошли на 12-15 метара од нас, као и раније смо отворили брзу палбу на њих, и у исто време моји бомбаша одједном бацеше бомбе, од којих су неке експлодирале, а неке нису. Пушњава и прасак ових бомби потресли су ваздух, а нски Арнаути почеше бацати пушке и бежати. Њихови задњи редови задржали су, управо покушали су да задрже ове прве који су бежали и који су почели да се гушају с онима који су бежање спречавали. У том тренутку сам дао наредбу да се и још по једна бомба баца, а то је значило још 12 комада. Арнаути су једни бежали, а други су пуцали стојећи. Било је Арнаута који су дошли и до 5 метара пред наше ровове. Онда сам наредио да се такви дочекају бајонетима. Кад сам ту наредбу издавао, био сам у стојећем ставу, мало погнут према Арнаутима. Одједном једно зрно удари ми по сред главе. Затетурао сам се и пао у ров. Потрес мозга био је велик, ја сам се онесвестио. Кад сам дошао свести, нашао сам се у пуковском превејалишту, где ме је пуковски лекар др. Албахари, Београђанин, превејао и гледао да ме што пре евакуише у Кичево. Био сам рањен, артиљеријски поручник исто тако био је тешко рањен у груди, али су Арнаути били и по трећи пут одбијени, и то коначно. После тога повлачења, оставише много мртвих на месту разбојништва, а још више рањених. Арнаути су се повукли, у шуме и више нису ни покушавали да тим путем пођу у Кичево.

Од четири војводе са својим четима који је требало да дођу у састав мога одреда, Јован Долгач и Дано Стојановић, кад су чули да у селу Лажане има нека турска свадба, па су их неки вероватно преварили да се тамо скупља нека арнаутска чета, ови, наместо да ме сачекају у селу Дебринту, где је требало да буде зборно место, отишли су у Лажане. Тамо је заиста била једна турска свадба, на коју су дошли неки Турци из Прилепа и из других турских села. Било је свега у тим сватовима 27 душа из других места, међу којима седморца из Прилепа. Од ових, двојица су били младих, синови неког Емпреф Ефендије, чувеног по своме богатству, по својој памети и по своме господству и доброту, не само у Прилепу већ и много даље. Био је у сродству са највећим и најпознатијим турским породицама у Прилепу, Битољу и Кичеву. Долгач, чим је похватио ове Турке, све их је везао и повео собом у оближње село Житоше. Ово село које је носило овако чисто српско име, било је насељено самим Арнаутима. Долгач је повео ових 27 Турака да би их затворио у једну велику кулу у Житоше, где ће их испитивати шта траже у Лажане, и како то кад Арнаути дижу буну у Добру, ови да се скупљају и вресле у Лажане. Идући тако од једног села ка другом, Дано Стојановић наљути се на једног од везаних Турака и на месту га убије. Долгач, који је ишао напред, кад је чуо пуцање, врати се назад, па кад виде да је овај Турчин мртав, он прво укори Дана што је убио човека, али после викне четницима: "Удрите браћо! Сад нам је свеједно. Ми ћемо одговорати, а убили једнога, а убили хиљаду". И тако четници, заједно с војводама, ту на месту убију свих 27 људи, па затим оду у Житоше, да и тамо похватају неке Арнауте. Али житошки Арнаути, кад су сазнали за ово убиство које се десило између њихова села и Лажана, сви побегну у планину. Долгач, јурећи за њима, није стигао до Кичева.

Ова ствар није прошла тако олако, јер су родитељи убијених Турака поднели лично жалбу окружном начелнику у Битољу, а овај је наредио да се Јован Долгач, Дано Стојановић, Блажо Кошинче, Иван и Стојан, браћа Зарићи, одмах похватају и ставе у притвор, јер су тужиоци само њих и означили као кривце. Како је убиство извршено на територији новоустојеног среза поречког, а овај срез припадао је округу тетовском, то су сви ови послати из Брода, где је било седиште среза поречког у Тетово, осим Дана Стојановића и Блаже Кошинчета који су побегли из бродског зат-

вора и отишли у Америку. Долгач и остали били су суђени у Тетову, где је Долгач осуђен на 10 година робије а сви остали на по 8 година.

Кад је наступио српско-аустријски рат, Долгач и његови другови добили су помиловање и изашли из затвора, а Дано Стојановић и његов друг Благо Кошинче, одмах по објави рата од стране Аустрије Србији, вратили су се из Америке и јавили се добровољно у чету.

Михаило Јосифовић и Бошко Вирјанац, обојица са својим четата пошли су у Кичево али су ту, под сугестијом кичевских Срба остали да се потом врате у нека арнаутска села из околине Кичева, где су успели да похватају око стотину арнаутских првака и да их све стрелају. Том приликом Михаило је убио и Али-бега, по праву наслеђа мутевелију бродске текије, која је поседовала најбољу земљу око реке Треске, као и села Брод, Девин и Суводол. Михаилови родитељи, као и сам Михаило, живели су такође, као чифчије на томе текијском земљишту. А Али-бег је био побратим Михаилов. Тако се завршила ова борба за одбрану Кичева.

Арнаутски устаници у том свом налету заузели су Стругу и Охрид, где је био окружни начелник Јован Ђирковић, наш дугогодишњи првак и један од оних Срба који је требало да сачињавају одбор српског народа у Цариграду, а који је требало да буде образован уочи самог рата 1912. Српска војска брзо се прикупила и пребацила Арнауте преко границе Србије у Албанију, а одговорност за такав пехат и неспрему на српско-албанској граници, бачена је на генерала Живојина Мишића, доцнијег српског војводу и победника на Руднику и у Солуну, који је том приликом био пензионисан.

Као рањен отишао сам на коњу у Битољ, али су у Битољу болнице не само биле прелуне, већ и загађене до зла бога, те сам одатле отишао возом у Солун, где сам одмах примљен у француску болницу. После месец дана рана ми је била залечена, али стварно сам боловао још читаву годину дана, јер сам био добио велики потрес мозга, пошто сам био гађан из турске маузерке само на пет-шест метара растојања. После тога вратио сам се из Солуна својој кући.

УБИСТВО ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА У САРАЈЕВУ И ПОСЛЕДИЦЕ

У слободној држави престала је наша дисциплина и свако даље старање о српству. Све оно што нас је раније одушевљавало и гонило нас у борбу, више није постојало код нас. Држава је све те функције узела на себе, што је било сасвим природно, а ми смо се бацили сваки на свој посао да би смо се могли у слободној држави такмичити са осталим слободним грађанима на послу који је сваки од нас за себе изабрао. Неко је постао окружни начелник, као што је то био Јован Ђирковић, неки су постали српски начелници, неки писари српски, а неки порезници. Онима који су завршили турска права, признато је право на адвокатуру, па су постали адвокати. Учитељи су се вратили у своје школе а професори у своје гимназије. Ја сам хтео да останем слободан човек. После неколико година свога рада, имао сам једину жељу да могу бити слободан, а да бих то могао постићи, одао сам се земљорадњи. Сасвим сам се преселио из Теова у Браилово, где сам сада имао велико имање. Да бих га отплатио, задужио сам се код Земаљске банке у Београду 50.000 динара. Моји пријатељи у Београду, почевши од Николе Пашића, Андрс Николића и Љубе Јовановића, учинили су ми ту услугу да се отвори кредит код Земаљске банке, да могу да отплатим своју земљу у Браилову.

Кад сам тај новац добио и земљу потпуно исплатио, онда сам се дао на посао да радим дао и ноћ, као и сви остали селаци земљорадници, да бих могао свој дуг поштено платити и стално живети у оном селачком народу с којим сам дуго година делио свако зло, јер добра нисмо ни видели, а то је био тако поштен свет и толико привржен Србији, да сам се међу њима осећао срећан и задовољан. Тако, у томе селачком послу, за који сам имао, ако не много смисла, а оно много воље, затекла ме је 1914.

Да бих одржао сталне везе са Азотом, али да бих тамо уступио евентуално политичке вођство Јовану Бабунском, продао сам један мали део свога имања у Тсову и Оморану, а остатак сам дао сељацима да раде. Сељаци су обрађивали само ове њиве које су се могле наводњавати из реке Бабуне и на којима је успевао пиринач, кукуруз, пасуљ и остало.

Месеца јуна 1914. дошао сам у Београд. У Београду, у тзв. патриотским круговима владало је велико узбуђење услед наговештеног доласка аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајево на војне маневре, једну озбиљну демонстрацију против Србије, која је сада била увећана, која је 1913. победила Бугарску, исте године потукла и Арнауте, које је, Аустрија била припремила против Србије. Аустрија је хтела овом војничком демонстрацијом да покаже своју снагу над Србијом, која је завладалаши Косовом, Скопљем и Вардарском долином, а на западу Битољем и Охридом, претстављала по мишљењу надувене аустријске дипломатије и још надувенијих њених војсковођа, кост у грлу Аустро-Угарске.

У Београду се само о томе говорило. Али нигде међу озбиљним политичарима и људима који су тада водили српску државу нисам чуо ни једне речи, па ни најмање алузије да би неко у то време желео неки обрачун с Аустро-Угарском. Па сам Видовдан био сам код "Балкана" са Илијом Павловићем, управником филијале Земалске банке у Скопљу, кад је дошао глас о убиству аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајево. Илија Павловић, узрјуји, диже се од стола са речима: "Ово је страшно! Ово су могли учинити само они који у овом моменту желе Србији само зло!" Углавном, Београд је тога Видовдана био потиштен после свечаног парастоса који је тога дана, на најсвечанији начин, одржан у Београду и по свима православним црквама у земљи, јер је то био први Видовдан после тешких ратова, у којима су осветлени не само Косово и Сливница, већ све патње и понижења српског народа, претрпљене од разних непријатеља, па се сада искрено народ захвалио Богу за нови полет српског народа и припалио сјеху огромним и небројелим жртвама од Косова, па све до тога дана. Та радост и то одушевљење и вера у своју снагу, и у светлију будућност Србије, све је то било тога дана, после сарајевског атентата, доведено у питање, па су одговорни политичари Србије, као и сви остали људи који су озбиљно размишљали о свему, били углавном лоткштени.

Отишао сам одмах у стан Љубе Јовановића. Њега нисам затекао код куће, већ је био отишао да се нађе са својим друговима из министарског кабинета, па сам га чекао до пола ноћи. Кад је дошао кући, сав брижан и уморан, ипак ми је испричао цео догађај у Сарајево онако како су они то били сазнали. Рекао ми је још ово: "Ако би се испрагом доказало да су неки одговорни људи из Србије имали ма каква учешћа у овом атентату, биће одмах предати суду. Ми смо у врло недовољном положају после оволиких ратова и тешких жртава, да се упуштамо у ма какав конфликт с Аустријом. Нама је потребан мир да бисмо се могли консолидовати."

Отишао сам, ни мало утешен, код Љубе Јовановића и сутра увече сам отпутовао у Скопље, па одагле, преко Велеса у Прилеп.

Отпочела је мобилизација и припреме. Мене је позвао командант дивизије у Битољ и замолио ме да, у случају ма каква конфликта, останем у Прилепу, јер је нужно да се у позадини, а нарочито у Македонији, кроз коју је ишла вардарска пруга, сада једина веза са осталим светом, одржи ред и да се ту мир не поремети. Рекао сам му само толико да ћу опет и овом приликом учинити за споју земљу све оно што будем сматрао као најкорисније по земљу.

ПРВЕ ЗАБЛУДЕ И ПРВА РАЗОЧАРЕЊА

На мом имању у селу жетва је била обављена на време и отпочела је вршидба. Те године био сам набавио једну вршлицу из Просечева у Чешкој. Била је то мука довести ове гломазне и тешке машине из Велеса у Прилеп. Двапут веће износили су трошкови од Велеса до Прилепа, 65 километара, него 2.000 километара од Просечева до Велеса. Ипак сам успео да машину дотерам у село, поправљајући и проширујући

серпентине на Бабуни и разне избочине на путу Прилеп-Граилово. Нашао сам машинисту једног сељака и бившег мог четника, Ивана Константиновића из Степанци, који је неколико година, као печалбар, радио са својим сељацима на разним бојерским цигланама у Румунији, где је видео и како се управља локомобилама на тим великим румунским имањима. Готово су сви знали да село Пегоје у Румунији припада Србији. То је та велика задужбина Велимира Теодоровића, које су они звали Српска Мошница. Вршалицом је опет управљао мој брат Никола. И тако је, први пут у овај крај увезена једна нова пољопривредна справа, која је код мене оврла, поред свог незнања како машиниста тако и радника, за осам дана онолико пожњевеног жита, колико смо прошле 1913. морали врти са 10 коња на два гумна готово два месеца, покривајући некада гумно, односно купове жита, а некада чекајући по два дана встар, да би смо могли одвејати, јер у турској држави није постојала ни једна ветрењача.

Чудна је била та турска царевина, у којој су сви становници, мало и велико, носили фесове, али није имала ниједне фабрике фесова. Све их је увозила из Аустрије. А, тако исто, земљорадњом су били окупирани сви, било као радници и господари земље, а у целој тој царевини није било ниједне тако прости справе, као што је ветрењача. Зато је ова машина у коју се бацало снопље, сама одвајала сламу и пшаву, а лако сортирано жито од чувене из народних песама "прилискине пшенице белице", текло је у преће. Не да нису сељаци такве машине видели, били су они на раду у Србији, Аустрији, Румунији, па и у Америци, али то су били само појединци, а за оне који никада нису излазили из свога села и најдаље ишли до Прилепа ово је заиста било велико чудо.

Тако, једнога дана, док сам радио на вршалици, дође један жандарм, јашући на коњу из Прилепа и донесе ми саопштење од начелника среза прилепског, да је Аустрија објавила рат Србији, да се налазимо у ратном стању с Аустријом и да се одмах имам јавити команданту дивизије у Битољу. Тако ме је рат затекао на вршалици. Био сам се сав предао својој земљорадничком послу, а сад је све требало оставити, па поново, са пушком у руци, бранити своју земљу.

Још од 1912. после битке на Бякарном Гумну и неких тешких изгрета које су починиле неке чете Војина Поповића у Прилепу, био сам прекинуо сваку везу и односе с њим, а тако исто и с целим вођством неких завереника који су извршили убиство од 29. маја 1903. Нисам могао ни хтео ништа са своје стране да учиним да бих помогао да се новоослобођени и Србији анектирани крајеви Старе Србије и Македоније извоје од Србије у неку засебну целину, којом треба да управља неки специјални "јуверниери", не знам да ли у цивилу или у униформи. За нашу несрећу, после сјајних ратова и победа, једна група српских официра почела је стварати преторијанство које се испољило у такозваном питању о приоритету.

У чему је било питање приоритета? – Оно се имало изразити приликом свечаних пријема и места у цркви. Десну страну у цркви захтевали су официри за себе, а леву страну пропулгали су цивилним властима. На дан великих народних свечаности, такозвано подвођење требало је да се чини представнику војске, а то је могао у неком селу да буде и "титуларици" жандармеријски каплар!...

Ово питање узело је годико маха да је дошло до отвореног сукоба између владе и официрског кора, углавном вођеног од извесних двадесетдеветомејских завереника. Стојан М. Протић, тадањи министар унутрашњих дела, био је нападнут физички и такоређи ишибан корбачем наслел Теразија од стране капетана Аце Благојевича. Ја сам био одсутни прогивник да официрски кор, тј. официри уопште имају првенство над грађанским властима. Јер то би, у пракси, могло да дође догле да на неком пријему председник владе долази после министра војног. Уопште сам био прогиван на каквом приоритету официрском, јер је све то ишло на уштрбу демократског уређења Србије која је после 1903. својом демократијом узела, тј. добила прво место на југоистоку Европе, и тако постала Пијемонт не само српства, већ и свих Јужних Словена. Сада, због једног официрског каприса, све то треба да иadne у воду и да се покаже да демократија у Србији нема дубљег корена, и да она уопште зависи од воље неколицине официра, који су у стању и ту демократију да униште као што су уништили

једну династију. Због таква свог става, а свој став не само што сам јавно исповедао, већ сам свуда и на сваком месту оштро нападао појављено преторијанство у Србији које је могло само да погорша нашу ситуацију у Македонији, где је требало само демократским методама и уз стриктно поштовање свих закона и законских прописа, рачунати на потпуну асимилацију македонског становништва. Такав мој став донео ми је опет непријатељство официрског кора, а нарочито оних који су стајали на челу тога покрета.

Кад сам стигао у Битољ, на моје велико изненађење, командант дивизије саопштио ми је да даљи распоред имам да очекујем у Прилепу, где ће ми се саопштити или преко начелника среског или преко команданта места. Истога дана вратио сам се у Прилеп и телеграфски известио министра војног Србије да се стављам на расположење. После неколико дана, добио сам одговор да за мене није предвиђен никакав распоред. Тако сам хтео не хтео морао остати код своје куће.

У исто време Јован Бабунски добио је наређење да скупи чету и да уништи једну бугарску чету која је већ покушала да изврши атентат на железничку пругу између Велеса и Градског. Бабунски је одмах позвао Бошка Вирјанаца из Пореча и узео неколико својих старих четника из Азота и с њима отишао у предео Клепе, где је дознао да се бугарска чета налази код села Скачинца. Јован је пошао тамо и сазнао да се бугарска чета од шест људи налази у једној воденици код Скачинца, околно је ту воденицу и отпочео борбу. Али у тој борби Јовану је изгинуло више од половине четника. Међу погинулима био је Бошко Вирјанац, Јован Црешњевал и још неколико старих четника. Бабунски се морао повући из борбе, а Бугари су, кад се спустила ноћ, изишли из воденице и још исте вечери пребацили се преко Вардара. Бабунски је затим понунио своју чету и добио задатак да на левој обали Вардара одржава ред. Тако је он са својом четом крстарио око Штина, Кочана, Царева Села и Берова. Ту је имао неколико сукоба с Бугарима. Али више није било атентата на ову пругу, осим код Певћелије.

У Прилепу је организовао чету Ванђел Скопљанац. Он је био скретничар на београдској железничкој станици, а 1912. Војин Поповић Вук дао му је једно одсеље којим је командовао у Вукову одреду. После завршеног рата, Ванђел се оженио из Прилепа, а сада су му ставили у дужност да организује чету сличну оној коју је имао Јован Бабунски са истим задатком. У то време почела је регрутација у новоослобођеним крајевима и многи Прилепчани, њих око 50, већином синови прилепских чорбаџија, да не би ишли у војску, уписали су се у Ванђелову чету, и тако с Ванђелом крстарили по Мариову, али су најчешће седели у самом Прилепу. И Јована Долгача наговори Ванђел у договору са начелником среским, да се прими да буде полак у селу Вранче у општини Долненској. Село Долнени било је чисто среско село, у коме је било само 6 егзархијских кућа, које су постале егзархисти после хуријета. Бугарски владика из Битоља заполио је једног обичног сељака из села Долнени да буде свештеник на ових 6 кућа.

У близини тога села, где је била општина, постоји село звано Вранче. Ово село имало је око 70 домова и важило је као бугарски центар за цео тај крај Прилепског поља. Чим је почела регрутација, 25 сељака из тога села, место да буду регрутовани, побегли су из села, добро се наоружали и крили се често код својих кућа и код неких својих рођака по околним селима. Да би им се на неки начин доскочило, начелник срески и Ванђел поставе Јована Долгача за пољака у том селу.

Јован Долгач у то време имао је око 60 година. Пошто је издржао неколико месеци затвора у Тетову, где је био осуђен на 10 година робије, пристао је да у овом селу буде пољак, јер су му, поред новчане награде из среза, још и сељани имали давати плату у житу и, за разне потрице, плаћали су га у готову. Такав је био обичај свуда да се пољаку плаћа од зевгара (цара орачих волова). Обично је плаћало се један кутел (кутел је имао запремину 11 ока пшенице, 10 ока ражи, 9 ока јечма и 6,5 до 7 ока овса). Ако је у једној кући само један зевгар давала се само пшеница, а кад је било више зевгара, она је давала и раж и јечам у подједнакој сразмери. Потрица се плаћала непосредно пољаку у готову, а штета причињена берифету плаћала се сопственику у натури односног берифета. Протету је вршио, у турско време, коцабашија

са још два сељака који су се као старији сељаци сматрали правичним. Сад, за време кад је била Македонија ослобођена, ту процену вршио је председник општина са кметом тога села и још са два оборника из истог села, уз учешће деловође или млађег писара, као записничара. Јован Долгач није био подесан за то место, прво био је српски војвода, добар домаћин у своме селу и било је срамота да он постане пољак. Предлагао сам да му даду чету, исто као и Ванђелу Скопљанчету, јер то би више одговарало за постизање циља него што се то може постићи ако Долгач тамо буде пољак. Али пошто Ванђел Скопљанче није пристајао да поред његове чете постоји и нека друга у томе срезу, Долгач је остао пољак у Вранче.

БУГАРСКИ ПОКОЉ СРПСКЕ ВОЈСКЕ КОД ВАЛАНДОВА 1915.

После Другог балканског рата, кад су турске чете организоване неке од начелника округа тиквешког, једне од шефа станице у Демир Капији, а једна коју је предводио Јахја, братанац Малић-аге, организована у Велесу, да се после тога споји с оном турском четом коју је организовао начелник округа тиквешког. Ове чете, поред осталих пљачки, паљевина и злосталпања, само из једног села, Градца, које се село налази у демиркапијској клисури, одвели су пет девојака хришћанки са собом. Ибиш из Боуле такође је одвео неколико девојака у Грчку, свега је било 12 девојака хришћанки које су у томе међувремену, од почетка па до свршетка српско-бугарског рата 1913. одведене и како се чуло све су пребачене у Грчку и тамо продате по турским селима... За ове отмице нисам учинио никакву проверу.

Кад сам нашао Јахју, позвао сам га пред његова стрица Малић-агу у Велесу и тражио сам да ми каже истину о овим отмицама. Јахја ми се клео да је свега била уграбљена једна девојка из села Градца и да је он одмах ту девојку вратио њеним родитељима, и да никакве друге отмице девојака хришћанских није било у оној турској чети којом је он командовао. Малић-ага ме је уверавао да је и он био заинтересован тим питањем, јер су о томе надугачко и нашироко говорили сви хришћани у Велесу и да се он уверио да његов синовац говори истину. Иначе би га он сам убио. Ово објашњење сам примио, ако не баш као исправно, али сам био у немогућности да и даље ту ствар проверавам, већ сам то оставио Јовану Бабуњском.

Не знам до каквог је резултата дошао Бабуњски, али знам само толико да је он, код неких својих рођака у Велесу казао да ће за ову отмицу девојака хришћанки убити на сред Велеса самога Јахју. Кад је о овоме сазнао Малић-ага, бојећи се да до тога убиства дође, јер би у томе случају цео његов фис тражио крв и морала би настати глава Јована Бабуњског, што Малић није хтео да дозволи, те се они сви договоре, Малић са својом браћом и Јахја, те Јахја из Велеса оде у Солун, а из Солуна у Турску. Одмах затим и најстарији брат Малић-аге, Абдурахман, оде са целом својом породицом у Турску.

Ово је било кобно по нас. И овај поступак довео је до једне страшне трагедије за нашу војску на Велики Перак 1915, кад је извршен такозвани валандовски покољ, и код железничке станице у Струмици, где су изгинули и измасакирани српски војници, све бугарске војводе које су раније четовале по Македонији, а нису хтели остати ни у Србији, ни у Грчкој, отишли су у Софији, где им је био и Централни комитет и тамо се настанили. Аустро-Угарска која је тада имала највећи утицај у Бугарској, преко својих агената, тражила је међу овим бугарским војводама ко ће на себе узети улогу да пресеке пругу Скопље-Солун, кад је већ аустријска војска, у неколико махова била тучена у Србији и два пута најурена из Србије, у којој је остала готово цела њена артиљерија и близу 100.000 заробљеника. Овај пораз убио је сваки углед Аустрији и њеној војсци у целој Македонији, чији су становници својим очима гледали колоне аустријских заробљеника како се вуку кроз целу Србију, па кроз Скопље, све до Прилепа, где их је било неколико хиљада улогорених. Није болан утисак аустријска војска после ових поразу у Србији оставила ни у Бугарској, па је требало да се негде реваншира Србији за све ове аустријске поразе које је њена војска претрпела и на Церу, Руднику и код Београда. За овај циљ напали су у Софији Милана Бурлукова,

бугарског војводу, родом из села Кривогаштане у срезу крушевском. А како је Турска била у савезу са Аустријом и Немачком, у Цариграду су ангажовали Јахју и довели га у Софију. Ту, у Софији, у договору с аустријским војним аташеом, направљен је план за напад на српску војску код Валандова и да се разруши мост на Вардару између станице Струмице и Мировице. За цео овај подухват који је дуго припреман у Софији и Цариграду, Аустрија је потрошила 5.000.000 круна у злату, од која суме је само Милан Турмуков, добио 1.000.000 круна. Јахји су дали исто тако 1.000.000 круна, тј. 50.000 златних наполеона, а за овај новац Јахја је скупио 300 македонских Турака који су се или као турски војници или на неки други начин, нашли у Турској, а одатле се пребацили у Софију. Турлук је прикупио око 200; нешто Бугара, а нешто оних који су родом из Македоније. Сви су се били концентрисали у Горњој Цумаји, одакле су пешке друмом Г. Цумаја – Демир Хисар – све долином реке Струме, дошли до утока реке Струмице у Струму, па одатле дошли су у Струмицу, где су се добро одморили и уочи Великог Петка 1915. били су на српско-бугарској граници која је била удаљена на неколико километара од Валандова.

Врло је чудновато, па и за сваку осуду, да за ову припрему која је вршена дуго времена, па прелаз једног пољубатаљона Турака из Једрене у Бугарску, да баш ништа о томе не дозна ни посланик Србије у Софији, а ни остали посланици савезничких сила. Чудновата је изгледала та њихова обавештајна служба за време Светског рата у једној престоници државе која се граничила са Турском, која је била у савезу са Немачком, Аустријом и са Румунијом, и на коју је била вршена пресија као на савезницу да уђе у рат против Србије. О овом нападу нико ништа није знао, па нису знали ко је главни извршилац тога напада ни неколико месеци после тога, јер брат Милана Ђурићкова, Тазе Ђурићков, свештеник у Кривогаштане у дејству долазио је често до начелника српског у Прилепу, а код начелника српског у Крушеву, некаквог Јевте Бекрића, уживао је глас најбољег савештеника и врло доброг Србина.

Тако добро наоружана и још боље плаћена ова комбинавана бугарско-турска чета, у јачини преко 500 људи, која се организовала аустријским новцем, али је са знањем бугарске владе, јер се тако велика група наоружаних људи којом су командовали бугарски официри није могла кретати преко бугарске територије и доћи на границу доселуто од редовне бугарске војске (граничара Бугари никада нису имали).

Ова чета сишла је у Валандово још изјутра рано и ту је извршила стварни покољ над српском војском која се састојала од слабо наоружаних трећепозиваца. После тога покоља у коме је остао мртвих, по званичном српском извештају, 350 наших трећепозиваца, бугарско-турска чета упутила се на железничку станицу Струмица, на самом Вардару. Ту су их дочекали наши трећепозивци и отворили ватру на њих. Ови наши трећепозивци храбро су борили док и они нису изгинули. За време те борбе коју су углавном као и у Валандову војали Турци под вођством Јахје, Бугари су ставили експлозив на железнички мост на Вардару, станица Струмица-Миroyви и општешили су мост. Нападаци нису веровали да ће наићи на овакав отпор готово ненаоружаних српских трећепозиваца, па нису ни имали времена да тај мост ради кога су били и дошли, потпуно разруше. Бојећи се доласка српске војске из Скопља Бугари су се одатле повукли у планинску косу која се спушта код саме станице у лемиркапијску клисуру, па су се лагано и натенане повукли ка Струмици, готово још истог дана када су овај покољ извршили.

Овај догађај тешко је одјекнуо у Београду; али није ни мало потресао савезничке дипломате у Софији, којима се чувени др Васил Радославов, тадашњи председник владе и министар спољних послова Бугарске, заклињао да бугарска влада о томе нападу ништа није знала и да су то извршили они бугарски незадовољници из Македоније која још стење под српских ропством. Тако се и на дипломатском пољу ликвидирала трагедија српских трећепозиваца, који су вршили своју војничку дужност далеко од својих кућа и својих породица, а чији су синови ратовали на српско-аустријском фронту. Кад су дошли да чувају железничку пругу и неке истрене позиције своје отаџбине, сигурно су мислили да се над њиховим животима бди и да се о њима води исто онако брига као што су они заслужили служећи и на овом месту и овако усамљени и са слабијим наоружањем својој држави. Поставља се питање: је ли заиста од одго-

ворних личности учињено бар нешто да не буду изложени једном покољу од људи који су чак из Шариграда дошли да их кољу у Валандову и на Вардари?

Ђурлук и Јахја дочекани су у Софији као национални хероји. Бандитима који су извршили овај покољ отворана су врата не само у свима кафанана и баровима у Софији, већ и кабинетима свих министара. Јавно су слављени као национални хероји. Ово турско-бугарско братство опет није дуго трајало, Ђурлукови људи говорили су Турцима којима је командовао Јахја да је овај накнадно добио 50.000 наполеона кад су се вратили из Валандова у Софију и нигали су његове људе колико је коме Јахја дао новача. Пошто Јахја није примио овај новац у Софији, није га могао ни поделити осталим разбојницима. Али се из тога изроди свађа и Турици у једној кафани у Софији убију Јахју. Бугарска влада после овог убојства натовари све остале Турке у II вагоне и пошаље их натраг у Турску.

СМРТ ВОЈВОДЕ ЈОВАНА ДОЛГАЧА

У прилепожком срезу одметници из села Вранче spremали су план да убију Јована Долгача. Једнога дана месеца јуна 1915, кад су жита била високо израсла, на једној раскрсници пољских путева која је била доста широка и пространа, јер се у овој равници увек тако широке раскрснице остављају да би се могла радна стока ту напасати за време кад је вегетација бујна, а ливаде покошене још нису. На једној таквој раскрсници, око које су биле њиве, на којима је раж изишла више човечијег боја, Јован Долгач сапео је свога коња и везао за један колац, да може да пасе траву, али да не може ући у њиву да прави штету. У једну њиву, на којој је била висока раж, дошли су једанесторица одбеглих Вранчана, и ту се сакрили чекајући Јована Долгача, јер су знали да Долгач мора доћи или да поведе свога коња у село или да га премести на друго место да и даље пасе. Око подне Долгач је заиста дошао. И кад се сагао да извуче колац из земље за који му је коњ био везан, II пушка је илануло и Долгач је сав изрешетан курушумима остао на месту мртав. Одметници су дошли к мртвом Долгачу и сваки од њих је још испалио пушку у њега мртва, па су се повукли кроз висока жита дубље у поље, које је све било засејано и где је требало један пук војске да претражује цело то поље, на омет без успеха. Овде, у овом случају, није било никога, јер жандармеријска станица била је у Прилепу. Тако је завршио живот један од наших чувених војвода, редом из села Кушина, које је раније припадио прилепском срезу, а за време Србије поречком, који од 1904. па до последњег свога даха служио Србији и волео Србију онако како само добар син воли своју мајку.

Те године беше страшна епидемија псаваог тифуса. Ова епидемија харала је по целој Србији, па и овамо, у Прилепу и Битољу, где су биле десетине хиљада аустројских војника, заробљених у великим борбама, по разним местима Србије који су и донели ову заразу из Босне. За кратко време у Прилепу је умрло 7 лекара. Најпосле је дошао један Француз као лекар у Прилеп. Њега није покосио тифус, већ је остао жив и здрав све до наше евакуације 1915.

Ванђел Скопљанче војвода који је образовао чету од прилепских чорбаџијских синова, како се углавном бавио у Прилепу а неке четнике слао у Мариново, једнога дана реши се да и сам оде у Мариново, у село Дуње, где му је била већина његових четника. Кад је стигао у Дуње, њега су његови четници ухватили, везали и стрељали. То је било месеца јула 1915. Прошло је више од десет дана док се у Прилепу сазнало за ово убиство. Четници су се одметнули у планину и наместо да бране Србију, како су дали реч и заклетву, они су да би оправдали себе што су били у чети Ванђела Скопљанчета, по поруци из Софије убили Ванђела Скопљанчета. Из Софије је било поручено и стављено до знања да ће Бугарска милом или силом, за најкраће време ући са својом војском у Македонију. То је било у оно време кад су савезници обећали Бугарској целу српску Македонију, а Србија је пристала на то, али да је уступи по свршетку великог Светског рата, а Бугарска је захтевала да одмах целу српску Македонију својом војском поседне. Србија је још толико имала снаге да спречи лудост својих савезника да не истерају Србију из Македоније пре свршетка рата, јер би у

случају да сада напусте Македонију, била у једном страшном гвозденом заграљају између Бугарске и Аустро-Угарске и у томе заграљају морала би да излахне. Тако се Србија силом задржала у Македонији. Али, о тој понуди савезника Бугарској да им се преда Македонија, како је представљала тобоже неку дипломатску тајну, знало је и у њу било упућено и последње чобанче у Македонији.

Јован Бабуњски, са својом четом, био је на левој страни Вардара. Ванђел Скопљанче је погинуо. Јован Долгач исто тако беше погинуо. Безунада, војних одметника било је сваки дан све више. Једни су прелазили у Грчку, па се из ње опет слободно враћали. Други се крили по својим кућама, а чета Ванђела Скопљанина харала је по Мариову. Турци и Арнаути почели су да дижу главу; предвиђала се једна општа непослушност.

КАКО САМ ОБЕЗБЕДИО РЕД И ПОРЕДАК У ПРИЛЕПУ

У таквој ситуацији пуковник Васић, командант битолске дивизије, дође у Прилеп. Како сам се случајно затакао у Прилепу, позову ме у средско начелство и запита ме да ли бих се примио да организујем неку чету која би могла поново да поврати дисциплину и ред који је био озбиљно нарушен. Тада сам рекао пуковнику Васићу да, чим се врати у Битољ, нека позове Стевана Недића, четничког војводу који је био председник општине у свом месту, Демир Хисару, а која је општина припадала срезу битолском. Нека нареди одмах Стевану Педићу да организује чету и да помоћу те чете заведе ред од Демир Хисара па све до грчке границе. Веровао сам да ће то Стеван Недић и хтети да учини. Одбио сам да будем организатор ма какве чете у Прилепу и околини, али сам му дао реч да ћу без пушке, без оружја и без чете осигурати ред и мир у целом срезу прилепском и у Мариову, па све тамо до близу Кавадара. Пуковник Васић сматрао је ове моје речи само као изговор, мислећи да сам незадовољан што су се мене сетили тек онда кад су сви други на том послу изинули. Корисно нису ништа ни урадили пошто за тај посао нису ни били спремни, јер тај посао изискивао је много више политичког смисла него што су га имали не само Ванђел и Долгач већ ни они који су им ставили у задатак да врше посао за који нису били дорасли. Ја нисам ни помишљао на неку узрелу, јер је било питање опстанка моје отаџбине, али сам сматрао да не би било ни мало паметно да у овом тренутку узем пушку на раме и да организујем чету од људи за које баш нисам сигуран да ће хтети да буду дисциплиновани и храбри, јер су безмало сви моји стари четници били у чети Јована Бабуњског, а нарочито они који су родом из Азота. Знао сам да ћу моћи да учиним нешто више без пушке и свој личном наоружања, него што бих то учинио са неком четом, па сам поново објаснио пуковнику Васићу зашто не могу и нећу да образујем чету. Рекао сам да у овој земљи постоји организована државна власт. И ја не могу да се уздигнем изнад те власти, јер би то значило уздићи се изнад саме државе. То никада нећу да учиним, али, исто тако, не могу и нећу да слушам ту власт, јер ни она није дорасла да управља у оваквим тешким тренуцима, на овако осетљиву месту. Али нисам хтео да дођем ни у отворен сукоб са државном влашћу. Ту власт сам критиковао као слободан грађанин. Нисам много марио да ли ми се за ту критику замерало и у којој мери, јер сам био потпуно слободан и без икаквих обавеза, сем оних највиших тј. моралних које сам имао према отаџбини. Кад бих имао организовану чету и до зуба наоружане људе поред себе, па кад бих дошао у сукоб са влашћу, а то је више него сигурно, онда би се рекло да хоћу ту власт да покорим својој вољи или некој амбицији које су биле сасвим далеко од мене. Уверавао сам пуковника Васића да оно што ја учиним, биће добро, а њему ће остати право да да своју оцсну о моме раду. Пуковник Васић ипак је мислио да само наоружан човек може имати ауторитета, и да је признат од власти као неки функционер. Али, пошто сам одбијао и једно и друго, а он је једино имао власт да ме мобилише, а тиме не би добио ништа, јер би имао само једног војника више. Зато ме је оставио на миру и рекао ми: "Ради како те Бог учи! Данас смо сви дужни да све од себе дамо својој отаџбини". Тако смо се растали ја и пуковник Васић.

Кад је Васић отишао, направио сам списак виђених грађана прилепских и од ових који су учествовали у бугарској организацији као начелници, градске војводе, десетари и терористи. Позвао сам Харалампиа Славића, шефа бугарских терориста у Прилепу и његовог помоћника Стојчу Мицевећа, Христу Икономовића, Димка Шишковића, Милана Биволчевећа, главног благајника бугарске организације, Ђорџа Хаџи-Здравевића, Петра Миновића и Јована Бомболовића који је свршио американски Роберт Колеу у Цариграду. Осим Стојча Мицевећа, који је био сиромашан, касапски калфа, – сви други су били највиђенији богатаци у Прилепу. Позвао сам још и Ђорџа Плашевића, који је такође био један од главних чинилаца Бугарског комитета у Прилепу и Јосифа Гугућевића који је био председник у такозваном Народном одбору. Кад смо се састали, одржао сам им овакав говор:

"Слушајте, Прилепчани! После убиства Ванђела Скопљанчета и Јована Долгача, данас ме је позвао командант дивизије и тражио од мене да образујем једну чету за одржавање реда у целој прилепској области. Пре него што бих могао дати одговор Васићу, позвао сам вас да вам скренем пажњу на све оно што може да наступи, ако се и ви не заузмете да одржите ред у овоме срезу. Кад бих се примио да организујем чету, немојте мислити да бих ја ишао у Мариново, да тамо гоним вапу браћу и другове. Цела организација против наше државе није у шуми, нити негде међу селацима мариновским. Напротив, она је овде у Прилепу, а њени главни појци овде су у овој соби, заједно са мном. Ја то добро знам, као што и ви добро знате да ја говорим истину и да знам шта радим. Према томе, позвао сам вас на споразум који се састоји у овоме: Без одлагања имате да поручите вашој браћи и друговима који су убили Ванђела Скопљанца, да се одмах пребацие у Грчку. Од данас па за три дана, ако не добијем извештај од својих људи или из Лерина или из Водена да су ови наши "четици" прешли у Грчку и тамо се јавили грчким властима, повешаћу вас наред Прилепа. Јер да се ово изврши, зависи само до вас. Исто тако, у року од 10 дана, имате да предате Властима све одметнике из села Вранче који су убили Јована Долгача и да се постарате да рел и мир буде свуда осигуран; да се војна и цивилна власт слуша; порез редовно плаћа држави и да све буде у најбољем реду. Немојте ни за тренутак да се полодите за оно што вам се поручује из Бугарске да ће они са централним силама да победе. Ви знате добро да су на једној страни са Србијом Русија, Енглеска и Француска, три најјаче силе на свету. По људству, по новцу и по флоти, знате добро да Енглеска може да ратује дуго и да не буде никада побеђена. Напротив, она на крају остаје увек победник. На другој страни ви имате Немачку, Аустрију и Турску. Немци су тучени у главној бици на Марни од Француза. План о заузећу Париза пропао је. Немци га никад неће заузети, али ће сломоти главу у борби да га заузму. Аустроугарска војска тучена је досад неколико пута од Србије. И сам видите овде, у Прилепу, заробљене аустријске војнике. Према њима можете ценити каква је аустријска војска. Турску војску видели сте у њену папичну бекству кроз Прилеп. Ако се њима буде придружила Бугарска, која је такође тучена од Србије на Брегалници и на Вардари, снага Немачке неће се увећати уласком Бугарске у рат, и рат се само може продужити. Али, једна је ствар коју ћу вам рећи, и добро је запамтите, да без обзира на повремене ратне догађаје и ситуације, победа је на нашој страни и Македонија ће увек остати у Србији. Према томе, ви треба и да се управљате. Кад ја тражим ово од вас, ја вам с друге стране обећавам да ћете и ви бити увек третирани као исправни грађани, да ћете бити сигурни и ви лично, ваше породице и вава имовина, што све може да дође у питање ако се ви не опаметите и ако почнете за рачун Бугарске да губите не само своје главе, већ и своју имовину, јер нико вам после овога не може гарантовати да Прилеп једне ноћи не буде сав у пламену. Уосталом, нећу да говорим како ће да прођу други Прилепчани. Али вама могу сигурно рећи да ма каква се инцидент десило између српских власти и тобожњих одметника, сви ћете изгубити главе. То вам је сигурно. А сад је ред на вама да ви говорите..."

После ових мојих речи које су саслушане са највећом пажњом, моји саговорници почеше нудити један другог да да одговор. Дуго времена овако су се кошкали, док, напослетку, није устао Харалампиа Славић, шеф терориста из Прилепа. Он је био рањен у ногу, па су га сви звали Рампо Топал (Љопав). Имао је своју кафану у центру

Прилепа, у којој је била и ашчиница. Спремао је најбоље јело у Прилепу, и имао најбоље вино и ракију у целом Прилепу. Куповао је одабрано грозђе у винородном Тикешу, па је грозђе доносио коњима и мазгама у Прилеп; сам је цедио вино и лекао ракију. Зато је његова кафана и ашчиница увек била пуна муштерија. Славић је устао па је почео да говори овако:

"Што ћутите, бре, Прилепчани, што не говорите? Ви видите сами да овде нама не говори чирак (шегрт), већ мајстор који ствари добро познаје. Па сад, ако сте ради да гинете и да вам пропадне ваш живот и све што имате, ви радите како знате. Ја са своје стране радићу овако како ми господин Василије овде наређује".

На то су устајали један по један и свако је прихватио оно како им је Харалампие Славић рекао. Напоследку смо се руковали у знак коначног споразума. Кад је све било свршено, ја сам им рекао:

"Ево, ја одлазим, а вас остављам да сами између себе изаберете најбољи пут и начин како ћете доставити поруку вашим људима да иду у Грчку, као и овима другима из Вранче да се предаду нашим властима". Поздравио сам се са свима и изашао напоље.

Моје су речи биле примљене, јер сам у разговору са њима имао сав потребан ауторитет. Овај ауторитет био је двострук. Прво што се много ценило и на што се много рачунало, то је био мој карактер и позната часна реч којој су сви, без разлике, веровали. Затим, мој строг домаћи живот, увек високо моралан, коме се није могло ништа приговорити. С друге стране, ја сам, и по свом имовном стању, донекле одговарао њихову имовну стању. Од неких сам био сиромашнији, а од неких богатији. Али су сви знали да сам потпуно слободан и независан и да сам био од првог дана против извесних догађаја који су им били приређени 1913. од четника Војина Поповића, и они су знали да сам по својој иницијативи тражио од престолонаследника Александра да нареди да се ове чете уклоне из Прилепа, што је било и учињено. Знали су добро још и то да сам само ја, у то време, имао куражи да подигнем оптужбу против ових одељења Војина Поповића, не водечи рачуна о последицама које су могле лично мени да нашколе.

Од тога дана завладао је стварно ред и мир у прилепском срезу све до месеца октобра те године.

БУГАРСКА СТУПА У РАТ 1915.

1. септембра 1915. сви преговори између савезника и Србије с једне стране и Бугарске с друге стране били су прекинати. Бугарска је објавила званичну мобилизацију и објавила да то чини да би могла одржати "оружану неутралност". Србија је одмах схватила шта значи Бугарска оружана неутралност и хтела је да се обрачуна с Бугарском. Али Трубенкој, руски посланик у Софији, уверавао је и своје савезнике и своју владу и Србију, да Бугарска заиста не мисли ратовати. Овој људости морала се и Србија повиновати, тражећи помоћ од својих савезника. У то време била је чувена енглеско-француска експедиција на Дарданеле. Дарданеле је тада бранио дошњи чувени генерал Кемал-паша (Ататурк). Готово читаво два месеца енглески војници борили су се и гинули на европској обали Дарданела, да би напоследку са великим губицима напустили тај посао за који није баш много сигурно да су га својски били подузели.

Француска је обећала своју помоћ Србији. И та се помоћ на нестрпљивом очекивању. Србија је борбама и епидемијом петавог тифуса била исцрпљена и показивала натчовечанску снагу да би се одржала да не потоне... У положају дављеника који прихвата руку спасиоца, Србија је очекивала француску војску. Ниш, ратна престоница краљевине Србије, недељама је био у заставама савезничким и српским очекујући француску војску... Али, та војска није долазила.

Тек кад је Бугарска објавила рат Србији, једна француска дивизија искрцала се у Солуну и рапоредила се поред Вардара од Валанцова па до ушћа Црне реке у Вардар. Командант те француске дивизије био генерал Бају. Французи су имали добру ар-

тиљерију и били су заузели положаје дуж Црне реке од њеног утока у Вардар, па до Дреновске клисуре. Ова дивизија је ту стајала и чекала.

Српска војска водила је борбу с Бугарима, Аустријанцима и Немцима. Пао је Београд, затим Смедерево и редом један за другим градови Србије. Српска војска се повлачила да избегне кљешта које су хтеле по сваку цену да је стегну са свих страна. Доласком Француза, из Валандова су се повукла три српска пешадијска пука која су дотле заузимала ову линију коју су сада заузели Французи. II и XIV кадровски пук били су искрцани у Велес, и ту су бранили Бугарима прелаз преко Вардара. 13. пешадијски пук, под командом потпуковника Јорговановића, стигао је само до Зеленикова, где се морао искрцати јер је Скопље већ било заузето.

Генерал Дамјан Поповић, чуван као вођ завршеника, био је поставаљен за команданта целе новоослобођене области. Мизерија овог генерала који је дрмао целом Србијом после 29. маја, па до његова пензионисања, који је био носилац преторијанства у Србији, и који је тражио и поставио питање приоритета, показала се у овим одсудним тренуцима по Србију, потпуна, а он сасвим неспособан. Пигле на целој територији којом је командовао није дао ни један значајнији отпор. И да нису трупе под командом Петра Бојовића дошле и заузеле Качаник и одбраниле га од Бугара, Бугари би још на Косову пресекали одступницу српској војсци и она би се нашла опколена са свих страна.

Јован Бабуњски са својом четом повукао се преко Вардара и дошао у Прилеп, а одатле је отишао у састав француске војске, у чијем је саставу остао до свршетка Светског рата. Пуковник Јорговановић морао је да се повлачи преко турских и арнауатских села ка Тетову и Гостивару, а 2. и 14. пук, после страховите борби, морали су да напусте Велес и да се повлаче ка Бабуни. Још за време борби између Велеса и Извора, пуковник Душан Димитријевић, командант Вардарског одреда, који се састојао из ова два преполовљена пука, био је смењен и команду је преузео потпуковник Димитрије Милић.

У тој тешкој ситуацији скупио сам сељацима из села Степанце, Присада, Небрегова и Дрновца, па смо почели копати ровове на планини Бабуни. Тамо где смо 1912. водили борбу са Турцима за освајање Бабуне, једна велики ров ископали смо на самом превоју бабуњском, кроз коју пролази друм Велес—Прилеп. После неколико дана борби и одступања, стигао је на подножје Бабуне Димитрије Милић са својим одредом. Одред је одмах заузео ровове на Бабуни. Десно крило било је у рововима на самом превоју, а лево изнад села Дреновци и Десова. Одсељем на крајњем левом крилу командовали су мајори Војислав Гојковић и Александар Благојевић. Главним положајем командовао је Димитрије Милић, командант одреда и 2. пешадијског пука, а десним крилом командовао је један мајор, командант 14. пука, чија се храброст не да никаквим пером описати.

НА КРВАВОЈ БАБУНИ

Бугари су приступали опрезно Бабуни и у јачини једне дивизије. Десно крило ове наше војске, донекле само, штитила је француска дивизија, која је била удаљена нешто више од 40 км. Стварно, са те стране, од Градског, друмом ка Прилепу, није могла да се довуке од стране Бугара пољска артиљерија. Али је за пешадију, за коњицу, као и за брдску артиљерију било неколико путева, те је, на тај начин, ова наша мала војска била потпуно одсечена, без икакве везе са ма којом другом војском која се повлачила из Србије. Она је имала у позадини нешто мало војске и жандармерије и ништа више. Али је зато имала изванредно велику улогу и дужност да штити повлачене српске војске преко Косова и Метохије и да не допусти Бугарима да преко Прилепа, Битоља, Охрида, Струге и Елбасана сићу у долину реке Шкумбе, јер на тај начин би српска војска била потпуно опколена. Тај задатак требало је да буде остварен са 2.400 људи, колико су бројала ова два ова пука, чији су војници, раније изнурени маларијом око Валандова, а после у тешким борбама са Бугарима од Црне реке па до Зелениковске клисуре преполовљени. Па ипак, поред свих тих тешких

услова, овај Вардарски одред, кад је дошао у Бабуну, а хлеб, месо и све остало било му је осигурано у Прилепу, борио се ту од 5. октобра па све до 6. новембра 1915. Преко двадесет јуриша, и то све ноћу, извршили су Бугари са својим јединицама на положај наше војске, али су сви ти јуриши били крваво одбијени. Сви извештаји који су са Бабуне слати у Софију, имали су наслов "Са крваве Бабуне". Под тим насловом штампани су и званични билтени, а остала софијска штампа доносила је опширне извештаје о овим борбама који извештаји нису били ни мало мањи и никако од мањег значаја него што су биле борбе на Качанику, само с том разликом што је српска војска на кончулском кланцу и у Качанику располагала брзометном артиљеријом, а Вардарски одред на Бабуни имао је само 5 старих Дебанжових топова, које није могао употребити, јер кад су једанпут почели из њих да пуцају на Бугаре, Бугари су их затрпали својом брзометном артиљеријом. Командант одреда Димитрије Милић стално је био на Бабуни код свог одреда где сам и ја већину свога времена проводно.

Мој споразум с Прилепчанима одржан је стриктно са њихове стране. Њихова чета која је била у Мариову, пребачена је у Грчку, а од одметника из Вранче су неки побегли у Грчку, док се једна мала група са неким Миланом из Вранче, вођом оне групе која је убила Јована Долгача, крила ту по Вранчи, али није правила никакве штете, нити је сметала да се извршују наредбе наше власти.

Ја међутим нисам имао могућности да одржим своју реч. После цовлачења наше војске из Куманова и Скопља, многи полицијски чиновници, у пратњи жандармерије, дошли су у Прилеп. Међу њима је био и Ранко Трифуновић, дотадашњи начелник округа кумановског. Он је и овде прузео власт начелника округа битолског и прогласио се за владиног комесара у Прилепу. Прва му је дужност била да организује једну чету коју је имао да води један бивши четник војводе Ванђела Скопљанца, родом из Небрегова, који се случајно затекао у Прилепу кад је Ванђел погинуо. Ова чета није смела да иде у Мариово, али је почела да четује у Прилепу, заједно са прилепском полицијом. Почели су да врше претресе, и то све ноћу, и да затварају људе, тако да је прилепски затвор био препун прилепских грађана.

Узвуд сам говорио Ранку Трифуновићу да је то све непотребно, јер никаква шпијунажа не постоји у Прилепу. А кад би и постојала, Бугари би знали тачно, прво, да ми имамо свега 2.400 војника, јер се толико хлебова пекло свакога дана у Прилепу и на прилепским коњима хлеб се носио на Бабуну. Сваки дан, са прилепске кланице, слади су месо за 2.400 војника, а на тој кланици био је један од главних месара Стојче Мицевић који је припадао бугарским терористима. Један широк појас између српске војске на Бабуни и бугарске код села Попадија у дужини од прско 40 километара уопште није био поседнут од српске војске ни на једном месту. Да су ма шта о томе знали, Бугари би то искористили и ушли парадним маршем у Прилеп. Они то нису знали, јер није имао ко да их о томе извести. Напротив, ја сам слао људе код Бугара да извиде не само њихове положаје, већ да дознају и њихове намере. Зато ми је послужио бугарски војвода Темелко Наумовић, родом из села Степаници. Ја сам имао читаву мрежу својих људи у позадини бугарске војске, који су у додиру са Бугарима, односно са простим бугарским војницима, ширили гласове како је Срба као плеве много на Бабуни, и да се ту налазе два пука француске војске, који су у српској резерви. Све је то утицало на Бугаре да не пређу Бабуну док не сломе српски отпор на њој, а тај се отпор никако није дао сломити, једино зато што су тај отпор давали са највећим напором српски војници којима су у свему служили за пример и командант бригаде и командант 14. пука.

Једнога дана Ранко Трифуновић нареди војводи Јосифу да са четом оде у село Црнилиште које је било чисто арнаутско и да тамо похвати 10 Арнауца, за које се тврдило да могу да дигну побуну у позадини српске војске. Јосиф је, по тој наредби, отишао у Црнилиште и пошто није могао никога живог да ухвати, он запали 6-7 кућа арнаутских у Црнилишту и врати се са четом у Прилеп. Ових 10 Арнауца пређу преко планине и оду у Теово, где је била бугарска коњаница. Кад су стигли у Теово, тамо су рекли да је цео пут од Богомиле до Прилепа слободан, да прелаз измешу

Богомиле и села Гостиражње које се налази у прилепском пољу, чува само 20–30 сељака.

Кад су ово чули, Бугари пошаљу два ескадрона коњице која прође Богомилу, а пошто су је водили ови Арнаути којима су дати државни коњи, заобишли су ове сељаке који су чували тај пут, па су у касу дошли до Прилепа, обишли га, ишли све до села Тополчана, 21 километар јужно од Прилепа. У повратку, су исекли сабљама неколико сељака из села Долнени и Селече.

Да би се направила још већа несигурност за српску војску, Никола Михаиловић, мајор и командант места у Прилепу, добије наредбу, а на тражење Ранка Трифуновића, да 5.000 пушака, колико је имао на расположењу у Прилепу, разда Турцима и Арнаутима у Прилепу и срезу прилепском. Да би извршио овај задатак, он позове прилепског муфтију, да муфтија састави један одбор који ће примити ове пушке и делити. За срећу, Никола Михаиловић није знао ни једне речи не само турске, већ није знао ни македонско наређење, а муфтија опет није знао српски. Како сам се ја ту десио, мајор Михаиловић позове мене замоли ме да ја будем тумач. Кад ми је саопштио шта ће да уради, ја се окренем муфтији, па му подвикнем:

"Слушај ти, Турчине. Командант је дознао да овде спремате буну против нас и да имате оружје. Командант зна да си ти главни коловођа свих Турака (муслимана) овде и да без тебе не може да буде ништа, ни добро ни зло. Зато те је позвао онамо да ти каже да, преко свих хоџа у џамији и по џамијама, наредите Турцима да се нигде двојица не виде на улици. Ако се ово не послуша, да знаш да ћеш бити обешен на прилепској Сахат-кули. Марш напоље!"

Кад је чуо ове речи, муфтија се, сиромаш, нашао у чуду, па је једва нашао врата да кроз њих изиђе брже него фуле из топа. Никола Михаиловић нашао се не мање у чуду, немајући појма шта сам ја муфтији говорио. Само му је било необично то што сам ја много "високо" говорио и што је муфтија одмах побегао. Онда ми рече "ма, шта би ово? Тад му се окренем, па му почнем држати беседу:

"Ама, богати, имате ли ви памети или је сврака попила памет и теби и команданту дивизије? Како сте могли да решите да наоружате Турке и Арнаути, кад ви знате да је Турска у савезу са Немачком још од почетка рата, а да су се сада и Бугари њима придружили.

Ко вам је рекао да су нам Турци и Арнаути у Прилепу пријатељи? Па ви сте хтели да дате више пушака Турцима и Арнаутима него што има цела наша војска на Бабуну. Хтели сте да упропастите све само за неколико сати времена колико је требало да поделите оружје Турцима и Арнаутима, који су сви били војници, има их који су служили по седам година стални турски кадар а међу њима има бивших турских официра и више подофицира него што их имају наша два пука на Бабуну! Заиста је требало велика лудост па да се донесе овакво решење. Заслужили сте да одем одма на Бабуну, да о свему овоме испричам потпуковнику Милићу, па да дође са неколико стотина војника да вас све овде похвата и повеза, јер ви сте, заиста, могли да га угрозите с леђа а да нема куда да се повуче – а знате какав он задатак има. Али се не бисте ни ви боље провели, јер би вам Турци као уздарје што сте им дали оружје, одсекли главе!.."

Кад сам ово изговорио Михаиловићу, он ми рече да не зна како ће одговорити команданту дивизије и како ће оправдати не извршење његове наредбе. Онако као од шале, рекао сам му:

"Кажи ти команданту да си ти позвао муфтију и предложио му да преко њега наоружаш овдашње Турке и Арнаути и да си му саопштио да то чиниш по наредби команданта дивизије. Али муфтија, кад је то чуо одмах је побегао из канцеларије."

"Али ако командант дивизије позове муфтију?"

"За то не брини ништа! Нико више муфтију не може пронаћи у Прилепу..."

Тако се добро свршила једна намера, која је могла имати најгорих последица, јер ова војска још више од месец дана штигила је прелаз Бугара ка Јадранском мору преко Охрида и Елбасана.

ФРАНЦУЗИ СЕ ПОВЛАЧЕ СА ДРЕНОВА И ЦРНЕ РЕКЕ

Француска дивизија генерала Бају почела се повлачити са Дренова и са Црне реке ка Солуну. Њихово повлачење изгледа да није било много у реду, јер су код Дренова оставили у бачвама преко 3.000 литара вина, које су Бугари, на њихову велику жалост, морали просути јер им је било забрањено да пију. Кад се француска војска повукла Бугарима је био отворен пут Градско-Прилеп и ослобођена једна нова бугарска дивизија која је догле стајала према Французима, али се нису упуштали ни у какву пешачку борбу, већ су само повремено водили артиљеријски двобој. Французи су ово повлачење извршили тако, да нису нашли за потребно ни да обавесте команданта наше војске на Бабуни да се они повлаче, како је, са њихове стране, чета Јована Бабуњског имала задатак да одржава везу са нашим патролама које су редовно слете из Прилепа према Дренову и које су несметано ишле да близу самог Дренова, јер ту нико од сељака није смео напасти на нашу патролу, нити је ту смеда да се задржи нека бугарска чета, јер ми нису допуштали Прилепчани, који су се бојали да им не одлете главе. Само, с времена на време ту се појављивала, али не на друму, већ у близини друма, по нека бугарска коњичка извидница. Према томе, постојала је пуна могућност да се командант наших трупа на Бабуни или пуковник Васић, командант дивизије у Битољу, на време обавесте о овом напуштању француских трупа положаја на Црној реци и на Вардару. Ово повлачење француских трупа и упад бугарске коњице даље од Прилепа до самог Тополчана убрзали су нашу евакуацију Бабуне, па и самог Прилепа.

У том међувремену прилепски затвор, пренун такозваних политичких затвореника, требало је да се празни. Као прву групу за спровођење у Битољ изабрали су дванаесторицу највиђенијих грађана, а на њихову челу била су два брата, поп Милан Смичковић и његов брат протођакон Никола Смичковић. Био сам дознао да ће ову групу стрељати негде на путу између Прилепа и Тополчана. За извршиоца овог убиства одређен је био Јосиф са својом четом. Како су Бугари већ били заузели цео Азот, неколико мојих старих четника који нису били са Бабуњским, пребегли су у Прилеп. Међу њима је био и Никола Мартиновић из Оморана, који је био четовођа српских чета све до ослобођења. Њему сам наредно да узме још четворицу четника и да пође и он са овом пратњом која је спроводила ову групу прилепских затвореника. Али, чим изиђу из Прилепа, одмах да саопште Јосифу да цела ту групу има да спроведе у Битољ и да се не шали главом да покуша да убије ма кога из те групе, већ да их све онако како их је примио у Прилепу, преда команданту дивизије у Битољу и још да му дода да ће у случају непослушности, Никола са својим друговима одмах отворити ватру на њих. Даље сам још рекао Николи у случају да неко од ових затвореника (међу којима је било и старих људи) не може да иде, већ постане на путу, да они одлашу са својих коња и да им уступе своје коње јер пут је био дугачак 41 километар, а није лако ни за младе људе да га пређу. Породице ових затвореника, кад су чуле да су они спроведени те вечери, а чуле и да ће бити побијени, дошле су пред команду места и плачући молили су команданта места да им пусти те људе. Кад сам видео ту гомилу жена и деце, јер ни један мушкарац није се смео ту појавити, дошао сам међу њих и рекао им: "Идите кући! Будите мирни и немојте се бринути за животе ваших људи! Они су спроведени у Битољ. Стићи ће сви живи и здрави у Битољ. Ја сам предузео све мере да им се ништа на путу не деси. И ништа им се не сме догодити. Зато будите спокојни и идите својим кућама!" Гомила се одмах разишла, јер су сви знали да су моје речи истините и да ће бити онако како сам рекао.

У ствари, тако је и било. После два дана, вратио се Никола Миритновић са својим људима, а вратио се и Јосиф са својом четом. Људи су предати у Битољу. Благодарети томе што им је Никола Мартиновић уступио свих својих пет коња, а он је са својим људима ишао пешке, затвореници су могли по неколико пута да се мењају на коњима и да тако стигну потпуно здрави у Битољ. Никола Мартиновић моју поруку изговорио је гласно Јосифу, тако да су га сви затвореници добро чули. И то ми је било довољно да буде уверени да им се ништа у путу, не сме десити. Овај догађај брзо је прошао

кроз све грађанство у Прилепу и близу отворно је утицао на све духове, што је нама било од велике користи, с обзиром на тежак положај наше војске на Бабуну.

НАПУШТАЊЕ ПОЛОЖАЈА НА БАБУНИ И НАПУШТАЊЕ ПРИЛЕПА

Већ 3. новембра дознао сам да су своје положаје напустили мајори Александар (Аца) Благојевић и Војислав Гојковић. Одмах сам отишао на Бабуну и ово ми је потврдио и Димитрије Милић, али ми је саопштио да и он мора да напусти положај на Бабуну. Милић ми је тврдио да су оба мајора оставили своје јединице и отишли у Битољу, а да њега нису питали, нити од њега тражили одсуство. У даљем разговору Милић ми је рекао да ће у одступању запалити Прилеп и да ће његови војници проћи кроз Прилеп у борбеном поретку и пуцати на свакога кога буду срели на путу.

Ове речи Димитрија Милића изненадиле су ме. Био сам уверен да му је неко сугерирао да се оваква лудост учини. Зато сам почео говорити Милићу да то што он намерава није нимало паметно. Јер, грађани Прилепа нису дали никаква повода ни за много блажу казну, а ово што намерава Милић, био би злочин. Напослетку, запитао сам Милића: да ли он верује да ће се Србија поново вратити у Македонију? – Он ми је одговорио да он у то чврсто верује. Онда сам му одговорио:

"А са каквим ћете се образом ви вратити натраг и како ћете правдати што сте изгорели једну варош која има 25.000 становника? Шта ви мислите који народ живи у Прилепу?"

"Па ја мислим да у њему живе претежно Бугари."

"Могућно да у њему живе Бугари, који су у ствари Срби, али преко свега тога, и сасвим одвојено од тога, Прилеп је део Србије. Ово је српска држава и ово су српски грађани. И ви не смете према српским грађанима тако да поступите! Знајте још и ово да ћу за такав поступак ја лично бити тужилац данас и сутра овде и на сваком другом месту."

"А како ће се држати Прилепчани приликом наше евакуације?"

Ја му кажем да ће цео Прилеп бити миран, а ја ћу са Милићем заједно да се евакуишем из Прилепа и бићу поред њега. И ако само једна пушка у Прилепу буде испалила на неко одељење српске војске која се евакуише, Милић нека одмах пуца мени у чело и нека ме убије на месту. После ових мојих речи, Милић се мало тргао, дошао к себи и рекао ми: "Ја сам био сасвим другојаче обавештен".

Затим сам га обасуо читавим низом таквих чињеница да је то све што је чуо једна неистина. Јер, да је држање Прилепчана била таква како је њему било представљено, тешко би се он могао задржати на Бабуну више од три дана, а не што је остао ту више од месец дана.

На овај начин сам отклонио једну доста вероватну катастрофу од Прилепа, али и једну лагу која би пала на храбру српску војску и уопште на српско име, иако српски народ нема и не би могао имати никаква удела у томе делу.

4. новембра после подне почело се са напуштањем положаја на Бабуну. Кад је мрак пао, јединице су пролазиле мирно кроз Прилеп, ни од кога не узнемираване ни на који начин. Тачно у 8 часова увече, дошао је и командант Вардарског одреда потпуковник Димитрије Милић. С њим је била пуковска застава и око 400 војника. Дочекао сам команданта Милића у онштинској згради, а ту је био и Никола Михаиловић, мајор и командант места.

Да бих осигурао прилепску чаршију од пљачке, образовао сам те вечери једну чету од својих старих четника из ранијих села из Азота и прилепског среза, која је бројала 30 душа, а којом је командовао Никола Маргиновић. Ова чета имала је задатак да патролира кроз чаршију прилепску и да вази на ред. Ако би приметила да неко разбија дућане, одмах нека отворе ватру на такве луде, без обзира ко су они. Наредба је била категорична.

Чим је дошао потпуковник Милић, изјавио је жељу да одмах напустимо Прилеп и да идемо даље, али претходно да запалимо прилепску касарну и дувански магацин, у коме није било дувана, јер је дуван раније био однесен преко Битоља у Солун. Милић је саопштио да од ове паљевине неће да одустане. Али сам успео само утолико што сам га убедио да нема смисла још те вечери запалити ове велике грађевине, јер ће се ватра видети и знаће се да се повлачимо. Кад већ мора да буде паљевине, наредити да се те паљевине изврше сутра ујутру, а ми ћемо бити на новим положајима који су били на седмом километру на друму Прилеп-Битољ, на овом истом месту између села Беровци и Алинци, званом Алински уши, где су Турци 24. октобра 1912. дочекали српску пешадију и коњицу. Ту, на тим положајима, имали смо остати све докле докле их будемо могли бранити, па ма то било и под најтежим условима.

Нисмо бранили себе, већ одступање српске војске која се тада већ повлачила кроз Албанију, јер су њени предњи делови у то време већ прешли Дрим, на чувеном Вејеровом мосту, а други су, напустили Пећ, ишли преко Чакора у Беране и Андријевцу. Задржао сам Милића да вечером у прилепској општини, а за њега је био у једној канцеларији спремљен кревет, па сам му предложио да после вечере мирно спава целе ноћи, а ујутру, кад буде затребало, нека ми само каже, ја ћу га пробудити па ћемо отићи на нове положаје, а напустити Прилеп. Милић је веровао сада да је све сигурно у Прилепу и да су моје речи биле на свом месту; те је задржао код прилепске општине само 50 војника који су остали ту са пуковском заставом, а остале је послао да иду на нови положај.

Ја сам отишао до Николе Мартиновића и, кад сам га нашао рекао сам му да сутрадан, тачно у 6 сати, његови људи, подељени у две групе, од којих ће једна да оде и да запали прилепске касарне, а друга дувански магацин. Мој пријатељ Милан Гугушевић, прилепски трговац, који је био са мном, одмах је отворио свој дућан и допустио да се из њега изнесе 20 канти петролеума, да би се овим посули објекти и сутра запалили.

Моја породица, три дана раније, дошла је из Браилова у Прилеп и била је смештена у кући Милана Гугушевића. Мој отац који се случајно затекао код мене у Браилову, где га је затекла објава рата Аустрије Србији, остао је у Браилову, где су га после неколико дана Бугари убили. Ја сам се са својом породицом поздравио само једна дан раније и сад сам вршио само своју дужност, да све буде "добро и честито" колико толико "милом Богу приступачно".

Тачно у 5 сати ујутру 5. новембра пробудио сам потпуковника Милића, а у дворшту је чекао фијакер. Кад се Милић умно и спремно, изишао је из општине и наредио да се развије пуковска застава. У фијакер смо сели нас тројица – потпуковник Милић, мајор Михаиловић и ја.

Почело је свитање кад смо пошли из прилепске општине. Тако, са развијеном заставом и пешадијског пука, у пратњи 50 војника, излазили смо из Прилепа, пролазећи преко главног трга па улицом Краља Петра кроз коју пролази друм Прилеп-Градско. Кад смо изишли из вароши, Милић ме упита: "А шта је с паљевином"? Одговорих му да све иде својим редом и да нисам хтео да наредим паљевину још за време док се ми налазимо у Прилепу.

Те ноћи, ипак, једна група сељака-разбојника, покушала је да отвори један дућан у Прилепу, у коме је била мануфактурна роба. Пљачкаши, чим су приметили чету, почели су да беже, али је један од њих пао мртав. Остао је лежећи до самих дућанских врата. Да није убијен овај сељак, за кога смо одмах утврдили по његовом оделу да је родом из Мариова, можда би се сутрадан могло рећи да је среска војска опљачкала чаршију. Али убиством овог сељака ништа се није могло рећи рђаво о српској војсци, која је мирно и у парадном маршу оставила престоницу Краљевих Марка.

Тако смо одмакли око 3 км. од Прилепа, одједном се указа у исти мах прво дим, а затим велика ватра на два краја Прилепа. Тачно у 6 часова запаљене су прилепске касарне и дувански магацин. Два сата доцније четници Николе Мартиновића стигли су нас на нашим новим положајима.

Бугарска војска, под командом генерала Тошева, ушла је у Прилеп 6. новембра око подне. Али су пре тога њихове извиднице обилазећи Прилеп дошле до села Лагова, 3 км даље од Прилепа на путу Прилеп-Мариово. Тако је извршена евакуација Прилепа и тако смо ми напустили Бабуну, на чијој су средини, а на путу Прилеп-Велес, изнад једне чесме, Бугари ископали једну од многих гробница на Бабуни, и ту подигли споменик за успомену на велике жртве које су дали приликом преласка преко Бабуне.

Још 4. увече једно одељење српске војске, под командантом једног резервног капетана, старог српског учитеља, пошло је правцем Прилеп-Крушево, да се преко село Боротиња, поспе на косу и да заузме положаје који ће сачињавати лево крило наших нових положаја. Десно крило ослањало се на огранке Селачке планине. Село Селце било је неколико стотина метара иза наших линија. Штаб 14. пука био је смештен у селу Алинци, а штаб команданта одреда у селу Тополчане. Остали смо 14 дана на томе положају, опет бранећи се од десет пута најмоћнијег непријатеља.

Овде су Бугари добили један авион који је дању вршио извиђања. Али, пошто је земљиште било такво да је униформа српских војника потпуно одговарала том земљишту, са велике висине није се могло утврдити ништа позитивно. Сам авион није смео да се спусти ниже од 1.400-1500 метара. Стално је, отприлике на тој висини, кружио. Пуцали смо на њега из пушака, јер смо наших 5 топова, који нам ни за шта нису могли служити, послали у Битољ.

После четири пет-дана командант Милић нађе тројицу Топличана, војника 2. пука, који су пристали да са једним наредником, опет Топличанином, ноћу оду на пут између наших положаја и Прилепа и да тамо ухвате "језик". Ови храбри наши Топличани отишли су и лутали целе ноћи, док нису наишли на једну бугарску коњичку патролу и одмах принуђали на њу. Бугарски коњаници одмах су се распришали, али један је пао с коња, тешко погођен једним метком из пушке. Тог бугарског војника, тешко рањена, Топличани су донели на леђима до наших положаја. Бугарин је на саслушању испричао кад су и како су ушли у Прилеп и како су размештени према нама. Оно што је он казао, макар и у испрекиданим реченицама, било је довољно да сазнамо да је према нама још увек један дивизија бугарска, којом командује генерал Тошев, чији је штаб смештен у вароши Прилепу. Овај бугарски генерал и сам је родом из Прилепа и произилази од велике породице Тошеви из Прилепа.

Његов рођени брат Петар Тошев, бугарски професор, један од првих бугарских револуционара ВМРО, погинуо је у једној воденици код села Дренова кад је долазио из Солуна, па преко Градског пошао у Прилеп. Пошто га је ухватила ноћ, свратио је у ту воденицу, а исто тако био му је близу и Мрзено Ораовец, где је био познат и где се могао склонити. Турци дреновски, који су се ту затекли у воденици, познали су одмах Петра Тошева, с њим су већ дуги низ година водили спор око синора (атара) јер се село Петра Тошева и турско Дреново граничили својим атарима на левој страни реке Рајац, која мало ниже утиче у Црну реку.

БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА МАКЕДОНИЈЕ

Бугари су користили онај пут уз реку Бабуну, па из Богомиле у Прилепско поље, који сам ја са народом направио 1912. за пролаз српске војске. Тим путем прешла је једна цела бригада, остављајући за собом траг нимало светлији од онога који је за собом оставио њихов предак хан, Аспарух, кад је у VIII веку улазио у у такозвану Загорску, после прозвату Бугарску.

Маса Срба из Богомиле и других села беше побегла у Прилепско поље и ту се склонила по српским селима Гостиражни, Стровје, Долгавец и Маргаре. Испред Бугара, са њиховим одељењем коњице, ишли су оних 10 Аранута из села Црништа. У првом селу у које су наишли, у Гостиражни, тражили су да се сакупи народ. И кад се сакупили, све који су били ту на месту, њих 87 људи, жена и деце, све до једнога поубијали. Затим су пошли у село Стровје. Стари поп Димитрије изашао је пред њих, обучен у одежде, да их дочека. У рукама је носио и синђелију од бугарског

егзарха Јосифа као потврду да га је бугарски егзарх заповио у Цариграду. Бугари су бајонетима разнели попа Димитрија, заједно са ситиџијом, а у његовој кући убили девет душа: два његова сина Петар и Најдо, ћерка, снаја и унучад – сви су побијени, пошто су женскиње прво биле силоване и обешчашћене. Бугари су опколили село Стровје са свих страна и изводили из кућа све што се ту затекло, затим су поједине домаћине уценили ноћем, оплачкали све што су могли, а затим све женскиње обешчашћили, а потом побили. У селу Стровју убијено је 120 душа. Затим су отишли у село Долгавец. Ту су опколили село, у коме су затекли око 250 сељака, већином жена и деца, из Богомиле и све су на месту поубијали. Затим су похватали сељаке колико их је било из самог Долгавца, њихове жене и децу, које су затворили у неколико кућа, над којима је после насиља над женскињем, отпочело клање! Сви су поубијани до једнога. То су махом били стари људи, жене и деца, јер су сви способни мушкарци били у српској војсци, било као војници, или као коморије са својом стоком, јер ретка је била кућа из ових српских села у срезу прилепском, а да није дала бар по један пар волова или биволе и по једнога коња, заједно са терачима. Било је домова који су дали и по два три пара волова и бивола и по неколико коња. Зато су у овим селима највише и поубијани стари људи, жене и деца. Долгавашког попа Трајка, старца од 70 година ухватили су жива и питали га: је ли он Србин или Бугарин. А кад је поп Трајко, на сва питања, одговорио да је Србин, као што су и сви његови и парохијани и сељаци, јер је и он био родом из тога села, Бугари су наложили велику ватру и, онако везана, поп Трајка прво посули петролеумом и бацили у ватру. Тако су Бугари поп Трајка изгорели.

У свим српским селима завладао је страх и запрепашћење, јер нико није могао веровати да су Бугари као хришћани и који су Македонци својакали као своју земљу, могли да чине овакве зулуме у масама, какве зулуме у том крају овако масовно нико и никада није чинио. Неколицина из тих села који су успели да побегну, атармирили су и друга села, из којих се свет посакривао по шумама, а неки су отишли у Прилеп, и тамо се жалили виђеним прилепским грађанима на овај зулум.

Генерал Тошев беше, у богатој кући попа Антића, одсео, с којом је породицом био у родству. Њихов ротац, српски свештеник Глигор Поп-Антић, са овим добгглим српским сељацима и са још неколико виђених Прилепчана, изнели су генералу Тошеву све зулуме које су његове трупе починиле, и нечувена зверства која настављају да чине. Тражили су од бугарског генерала заштиту. Прилепски грађани отворено су говорили генералу Тошеву да се нису надали да ће бугарска војска показати овако зверске особине као што их је већ показала и да жале што у том погледу не може направити никакво поређење између српске и бугарске војске, јер српска војска, и за време док је боравила овде и водила борбе с Бугарима, па и кад се повлачила, прошла је у таквом реду као каква чета честитих девојака.

Овс рачи, овако смјело изговорене од стране Иљче Поп-Антића, довеле су генерала Тошева у такву ситуацију да је он с места написао наредбу и хитно је послао по своје ордонансу. У наредби је било строго наређење команданту бригаде да одмах престане с убиствима, и да ће му за свако будуће убиство бити лично одговоран. Тако су престала ова убиства, вршена у масама од бугарске војске која је дошла да "ослободи" "бугарску" Македонију...

Један од мојих четника који се ту налазио на положају, неки Мина Алексић, родом из Долгавца, кад смо дознали о овим зулумима и поделима бугарским, а ми смо то дознали одмах – замолио ме је да га пусти да оде у Долгавец и да види шта је са његовом породицом, између Крушевца и Кривогаштана, па преко Прилепског поља, отишао у своје село и тамо преврћући гомиле убијених, нашао је рањене, али живе, своју жену и троје деце, Јованку, Јовча и Ђорџа. Њих су Бугари, како су их боли ножевима у соби, сматрајући да су мртви, оставили. И да није Мина на време стигао можда би ту и помрли. Али их је Мина из те куће, луне мртваца, извадио, ране им опрао ракијом и нашао у селу четири коња, лековарио их на коње и готово истим путем довео их у село Тополчане. Ту их је војни лагер превио, и они су одатле одведени у Битољ, да се затим, после свакуације Битоља, једнога дана нађу у Солуну, у избегличком логору код места званог Тунба.

Мислим да је онако наше држање према прилепским грађанима дало повода, да се онако смело изиђе пред генерала Тошева и да се од њега енергично тражи да стане на пут тим чувеним зверствима. Ових неколико српских села која су толико пострадала да се годинама нису могла подићи са својим подмлатком, јер то није било десетковање, већ је у сваком селу поубијана преко половине становништва. Тако су ови честити људи и ваљани Срби веома скупо платили своје србовање. Пре него што је стигла наредба генерала Тошева, Бугари су још ушли у село Ностинце. Ту су стигли да убију 25 душа. Кад је њихов командант прочитао наредбу, наредио је да се даља убиства обуставе.

Димитрије Милић, командант Вардарског одреда, за своје храбро држање на Бабуни и за све оно што је учинио, борећи се месецима и задржавајући на путу ка Албанији десет пута јачу бугарску војску иако му је команда над одредом одузета између Охрида и Елбасана захтев његових личних противника, добио је на Крфу ипак сатисфакцију. Одликован је Карађорђевоом звездом с мачевима IV степена, и поново постављен за команданта потпуно реорганизованог II пешадијског пука.

Навала непријатеља на наше положаје 7 километара јужно од Прилепа била је веома јака. Једнога дана морали смо напустити те положаје да би смо заузели друге код села Ваширејине, на 24. километру на друму Прилеп-Битољ. Да бисмо се колико толико заштитили од Бугара а требало је да они форсирају Црну реку, Димитрије Милић потражио је од команданта дивизије из Битоља да му пошаље једног инжењерског официра, вичног милерском послу, који би дошао с неким стручним особљем и експлозивом, да потпуно разруши гвоздени мост на Црној реци, на 22. километру пута Прилеп-Битољ. Држали смо позиције све дотле док је наша војска заузела положаје Српце-Беровце-манастир Св. Атанасије и целу косу до села Ваширејине. Кад је заштитница напустила мост, и кад је требало да се изврши експлозија паљењем динамита, мост је, и после експлозије, остао читав, иако је нас 50 људи остало ту до последњег тренутка с намером да омогућимо инжењерском официру који је носио једно презиме странац, а не наше, да ли Бохаска или нешто слично, не знам, али сам био очевидца да мост на Црној реци није био покварен и да је један сат после експлозије бугарска коњица прешла преко овог моста.

Српска војска се на овим новим положајима на Шемници 12 километара од Битоља, држала све до 22. новембра 1915, а тада је заузела положаје на месту Тавагу, на путу Битољ-Ресен.

Пети део

ТЕШКЕ ГОДИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА /1915–1918/

*Али ће, ко рајски феникс, синовџи слобода мила;
И ја ћу сјајити ведар иде сада појроушен сјајим
И наци ће оро бели широко развитај крила
Над урашима твојим.*

Војислав Илић: На Вардари

У СОЛУНУ

Остао сам у Битољу до његове евакуације, а тада сам прешао с осталим избеглицима у Лерин, да би одатле отишао у Солун. Моја породица остала је у Прилепу. Ја сам сам дошао до Лерина, где су ми били раније дотерали нешто од моје ситне стоке и два коња, а имао сам под собом свога коња, кога су ми продали синови Исе Бољетинца на Косову 1913. Коњ је био чисто арапског соја, дат као поклон од турског султана Мехмеда V Иси Бољетинцу, кад су направили примирје у Скопљу и кад је Ибрахим Паша, султанов изасланик, дошао у Скопље да преговара с побуњеним Арнаутима. Синови Исе Бољетинца бојали су се да држе тога племенитог и пунокрвног арапског хата, а нису хтели дозволити да својим очима гледају како неко од јучерашње раје јаше царског хата, кога је сам султан поклонио њихову бабу. Прeko Серафедим-бега из Урошевца и браће Синадиновића понудили су мени на поклон овога хата, што сам ја категорички одбио. И тек пошто су од мене примили 100 турских лира у злату, примио сам хата с целом његовом богатом опремом.

Још на путу у Лерин, сустизао сам стотине кола вољујских која су вукла папне избегло чиновништво, њихове породице и остале избеглице са целе територије Македоније од Велеса на до Битоља и Кичева. Кад сам стигао у Лерин, тамо сам то исто затекао – на стотине кола која су довезла наше избеглице. Војни бегунци, родом са територије Македоније, који су се налазили у Грчкој, а који су знали према вестима које је доносила грчка штампа о кретању бугарске и српске војске, да се и Битољ има евакуисати, сви су се били сконцентрисали у Лерину.

Неки наши људи почели су продавати волове и коње, на којима су дошли до Лерина. Стока се продавала јефтино, па је и купаца било много. Ови војни бегунци изишли су на лица, па се хватали за сваки бољи пар волова и за сваког бољег коња, тврдећи да је то њихова стока и да су им Срби то опљачкали. Грци су ове испадс трпели и стоку давали овим нишим војним бегунцима.

Како сам морао да идем даље у Солун, где нисам имао рашта чувати коња, ни осталу ситну стоку коју су моји чобани Арнаути дотерали, само једну ноћ раније, у Лерину – дао сам моме пријатељу Хафузу Хасану Усеиновичу из Прилепа, који је стално био уз мене, јер није хтео да остане у Прилепу под бугарском окупацијом, да изведе мога коња на продају. Чим је извео мога коња на пазар, убрзо се скупило неколико грчких официра и почели да загледају коња и да питају за његову цену. Ја сам стајао пред кафаном "Централ" у Лерину, испред које се и продавала стока, кад одједном угледам једног од војних бегунаца, где отима мога коња од Хасана Усеиновича, тврдећи пред Грцима да је то коњ његовог оца попа из села Слече, у Демир Хисару. Носио сам у рукама једну руску нагајку са 12 плетених узина, а на сваком крају узине биле су по три оловне куглице. Кад сам угледао да овај отима коња, полетим право у ону гомилу, распалим оном нагајком по овом одметнику који је, сав обливен крвљу, пао као свећа на земљу. Онда се обратим грчким официрима на доста коректном грчком језику и кажем им да је овај попов син најбичнија вуцибатина и допов, јер да никада ни његов отац, ни деда, па ни прадеда нису имали

оваква коња у својој кући. Ово је коњ из штале турског султана у Цариграду, и ја сам га од његова сопственика, коме је коњ био поклоњен, купио за 100 турских златних лира. И да нисам у оваквом положају, не бих га данас продао ни за какав новац.

После ових речи, грчки официри приђоше мени, руковаше се са мном и рекоше ми да ће један од њих Тагматархис (мајор) купити коња, ако га дам за 2.000 златних драхми (100 наполеона). Између тражња и понуђене цене била је разлика око 350 златних драхми и ја нисам хтео да попустим ни за један грош. Грчком официру коњ се толико допао да је пристао на тражену цену. И, после једног сата, скупио је новац који није био тако мали, те је он мени предао новац, а ја њему коња. Било ми је тешко на души и на срцу што се растајем још од једног доброг друга какав само може бити добар коњ; али се није имало шта друго да се ради. Пред нама је била неизвесност. Ми, истина, идемо у Солун, али нисмо имали никакве гаранције да ћемо тамо и остати. Грци су били задовољни што не морају ратовати и просто су нам наметали на нос преимућство грчке мудре политике, коју је водио краљ Константин према оној коју су водили краљ Петар и Никола Пашиф. Ситну стоку нисам хтео продавати у Бесцење у Јерину, већ сам је са два Арнаутина чобанима и са Хасаном Усеиновичем упутио пешце у Солун. Било је то време кад су многобројна стада, као и ранијих година у то доба, ишла из српске Македоније у околину Солуна на зимовник.

Сео сам на воз и отишао у Солун. Тамо сам затекао Јована Бабуњског и његову чету, која је догорована ту негде око Зејтинлика. Јован се евакуисао са Црне реке заједно са Французима, чији су предњи делови били свега 8 километара далеко од Солуна, на реци Галик. У то време Французи су на Солунском фронту имали непуне две дивизије, а Енглези скоро једну дивизију са свима споредним трупама, које, по њиховој формацији, припадају једној дивизији.

На хиљаде српских избеглица почело је да се евакуише лађама из Солуна у Француску. Неки од избеглица нису хтели да иду никуд даље од Солуна, па су Французи подигли неколико барака на једној висоравни, у близини артериских бунара. У тим баракама смештен је један знатан број српских избеглица. Ту су им Французи одмах почели давати хлеб и топло јело. За комесара тих избеглица био је постављен Стева Павловић, евакуисани начелник среза велешког, а као неки главни старешина од једног је постао Ранко Трифуновић, евакуисани начелник округа кумановског. Генерални конзул Србије у Солуну био је Рајко Винтровић, а посланик Србије у Атини био је Живојин Балугић.

Једнога дана потраже ме из српског конзулата да ми нешто саопште. Кад сам отишао у конзулат, тамо ми предадоше телеграм којим ме Балугић позива да што пре одем у Атину. Кад сам добио прву лађу Солун-Пиреј, узео сам место у тој лађи и пошао у Пиреј и Атину. Ова лађа била је некада јахта грчког краља и салон и трепезарија били су израђени у изванредном дуборезу. Лађа је била мала. Чим смо изишли из Солунског залива, захватила нас је бура и превртали смо се у овој малој лађи целе те ноћи. Сутрадан смо рано стигли у Халкис, одакле иде воз директно за Атину. Да не би обилазио цело Атичко полуострво, у Халкису сам изишао из лађе, ухватио први воз и отишао у Атину.

У Атини сам посетио посланика Балугића и он ми је говорио да треба да останем неколико дана у Атини. Ту сам затекао Јована Дучића, који је био први секретар или саветник посланства, не сећам се. И баш тада је довршио своју песму "Ав Србија!" коју ми је прочитао у рукопису.

К Балугићу сам одлазио сваки дан. Он ми је тада рекао да Французи траже од мене извесне услуге, управо, они су тражили од Балугића, а он кад је чуо да се ја налазим у Солуну, познајући ме још одавно, сматрао је да сам једини који могу тај задатак да извршим.

Задатак је био овај: Требало је порушити железнички мост на реци Струми, на прузи Солун-Серез-Једрене-Цариград, да не би Бугари искористили ту пругу против Солуна, што није било вероватно, јер су Бугари против себе, на самом изласку клисура Струме, имали грчко утврђење Руел, које је затварало саму клисуру на путу Горња Цумаја - Демир Хисар, и која је била дуга преко 20 км, а та тврђава потпуно је кон-

тролисала и пругу Серез – Демир Хисар – Солун. Схватио сам да се овде више ради о томе да се рушењем ове пруге увере Грци да је то дело Бугара и да би, на тај начин, уверили краља Константина и нову владу Гунариса да су им Бугари непријатељи и да треба да ратују против њих. Међутим, такви трикови нису могли да одреде краља Константина да уђе у рат, јер то није био рат само против Бугарске, већ и рат против Немачке. Краља Константин био је маршал немачки и зет цара Виљема II. Уз то, уверен у немачку победу и чврсто решен да Грчку не уводи у овај светски рат.

Други задатак састојао се у томе да се поруши велики вијадукт код Водена, на прузи Солун–Битољ, да би се спречило да Немци и Бугари возовима доведу своје снаге пред сам Солун. Ова друга ствар била је мало озбиљнија. Одмах сам о својој томе дао своје мишљење Балугџићу. Рекао сам му:

”Ја ћу, са своје стране, учинити све да се поруши мост на реци Струми, на прузи Солун–Серез. Али сам му, исто тако изнео да рушење тога моста нема никакве војне користи. Ту пругу не могу Бугари искористити, јер и сами не могу и немају одакле да доведу војску да искористе ту пругу. Све док Грци држе Рупел, Бугари не могу изићи на ову пругу, а кад би хтели да заузму Рупел, то би значило рат између Грчке и Бугарске. Међутим, целу ту пругу Солун–Серез–Дедеагач–Једрене, држали су Грци, јер и сама железничка станица Једрене била је на територији Грчке. Према томе, Бугари ни у ком случају, без објаве рата Грчкој, или без добровољног престанка грчког, нису могли искористити ову пругу.”

Што се тиче пруге Битољ–Солун, њу могу користити Немци и Бугари опет на исти начин, или да објаве рат Грчкој или да их Грци пусте да пређу преко своје територије. Али, да би се та пруга могла искористити, потребно је имати и један велик број вагона или у Битољу или у Лерину, на грчкој територији. Јер ако се ти вагони не пошаљу из Солуна, Немци и Бугари немају одакле да довуку вагоне на ту пругу. Према томе, не зависи више од Немаца и од Бугара коришћење ове пруге, већ то више зависи од Француза који су у Солуну и могу контролисати колико вагона одлази у Лерин, а колико их се враћа. Јер део пруге Лерин–Битољ није више био у употреби.

Добио сам писмо од Балугџића и од француског посланства из Атине за генерала Мишоа, који је био начелник штаба у Солуну.

Кад сам дошао у Солун, Французи су већ били успели да поруше мост на реци Струми. Остао је мени задатак да порушим вијадукт код Водена.

Овде у Солуну, Французи су ми предложили да образујем чету од неколико стотина људи, да их преобучем у бугарска одела и да нападнемо на грчку пограничну стражу и да, тобож, као Бугари извршимо насилан упад на грчку територију. Затим, да се на неки некомпромитујући начин придружимо истуреној, крајњој француској предстражи или на Галику или на Вардари. Из свих ових разговора, како оних у Атини, које сам водио са Балугџићем, тако и ових које сам водио у Солуну, извело сам закључак да су француске снаге у Солуну и сувише слабе, па нисам изгледа на неке веће појачање бар, у скоријем времену, и да Французи траже начина да увуку Грчку у рат, искористе њену војску као главнину против Бугара и Немаца, а уз потпору француске војске, нешто енглеске и, углавном, да даду потпору у артиљерији. Било ми је јасно да је Солунски фронт веома лабилан и да заиста много зависи од Грчке да ли ће овај фронт остати или не.

МОЈА МИСИЈА КОД ВОДЕНА

У разговору са Французима (а био ми је тумач енглески калетан Бер, који је био најсторији изградње путева који су полазили из Солуна у правцу Вардара и Дојрана и који је ту запослио све Србе који су хтели да раде, јер су Енглези плаћали 4 драхме на дан сваком раднику за 8 сати рада. То је била у то време једна добра надница.

Дан бих доказао Французима да могу да извршим тај посао узео сам из Солуна потребан експлозив и у неколико наврата донсо га у Воден и сав тај материјал остав-

лао у једној српској кући у Водени, код Србина тамошњег трговца Туше Самарића, чији је син Јонап тада већ био грчки војник, а у чијој је кући живела Васка Ц. Петровић, српска учитељица родом из Прилепа, којој сам био венчани кум, а чији је муж био на војној дужности као цензор наше поште у Елбасану кад је наша војска, у споразуму са Есад Пашом, запосела један део Албаније 1915, па смо имали једну малу посаду и у албанској вароши Елбасану, и тамо је Цветко Петровић вршио дужност војног цензора, па се затим са осталом нашом војском, пребацио на Крф. Кад сам тако у неколико наврата, донео тај материјал, не говорши ником ништа, доведем пет својих старих четника из Солуна у Воден. Ту их разместим свакога посебно, а ја сам за то време, посматрао неколико пута положај овог вијадукта, и путујући возом прско њега и долазши из Водене у шесту и близину овог вијадукта.

Овај вијадукт чувало је 50 војника. Са стране Водена на улазу у вијадукт, била је једна стражарница, у којој је становало једно одсељење грчке војске за чување горњег постројења вијадукта. Доле, у подножју вијадукта, у једној дубокој линији, из које су се подизали гвоздени стубови овог вијадукта, била је једна барака чији су зидови били од камена али бех малтера, а покривена даскама и харијом од тера. Ту су спавали и хранили се грчки војници, а ваљда им је ту била и кухиња.

Један грчки поднаредник, родом из Тесалије, био је ту, у тој бараци, и вршио дужност старешине. Преко Туше Самарића дошао сам са њим у везу и разложио му ситуацију да ће тим вијадуктом једнога дана туда проћи бугарска војска и да они ту седе узалуд и чаме у оној руни испод самог вијадукта. Четири-пет дана сам разговарао с овим Грком и, нанослетку кад ми је изгледало да сам се добро саријатељио с њим и да му могу поверити своју намеру, рекао сам му овако:

"Мени је потребно да намистим на стубове вијадукта експлозивни материјал и да све то повежем за једну паклену машину. Нећу да правим од овога никакву употребу, али, кад све буде готово, ти ћеш бити за време рада са мном; ти ћеш почети да пуцаш и да направиш узбуну. Па, кад изиђе твој официр и комисија, ти ћеш им рећи да си приметио неке људе, за које мислиш да су Бугари. Али пошто је ноћ не можеш тврдити баш да су Бугари. Чим си их спазио да се веру око моста, почео си на њих да пуцаш. Како ће ти ту ствар да удесиш са твојим стражарима да они ово не примете то је твоја ствар. У то нећу да улазим. За тај посао ја ћу да дам 4.000 драхми, а то је довољно и за тебе и за неког од твојих војника, који ти је потребан за овај посао. Али за оно неколико метаха што ће да испалиш у помрчину, бићеш од твог команданта похваљен; добићеш неку медаљу и прогласиће те за најбољег подофицира у грчкој војсци". Грк, пошто је добро прорачунао двојну корист коју ће имати од ове услуге, пристао је на ово, али ми је тражио унапред 4.000 драхми, чија је вредност тада са златом била алпари, а то сам ја одмах извршио.

Чekali смо још два-три дана, да ноћ буде без месечине. Кад је било одређено време, пренео сам са својим људима материјал са динамитом и "окитно" два стуба вијадукта, а жицу везану за паклену машину, био сам спровео 350 метара далеко од вијадукта. Овај посао сам радио и морао сам свршити за време једне стражарске смене. Тако ми је рекао мој пријатељ Николај Панјотис. То је било доста тешко и заморно. Али, кад сам свршио тај посао и кад је све било у реду одједанпут је отпочела прво појединачна паљба у празно, а затим општа пуцњава која је бацала куршумс на све стране.

На време сам се склонио са својим људима, а сутрадан већ су дошли на лице места и грчки официри из Солуна и разни инспектори и полиција, а грчке новине донеле су вести о намераваном атентату на тај вијадукт, као и о енергичним и храбрим грчким војницима који су тај покушај потпуно онемогућили, иако је усред једне тамне ноћи атентатор успео да намести и привеже потребну количину експлозива, па чак и да намести паклену машину тако, да у секунду кад буде пролазио воз преко вијадукта, може експлодирати. Ово последње Грци су просто измислили.

Тек после два дана испустио сам Воден и отишао у Солун, где сам се јавио француској команди. Тамо су ме дочекали једним питањем: Зашто атентат није успео? Рекао сам им да атентат није успео зато што нисам хтео да порушим тај вијадукт. Испричао сам им да сам неколико пута ишао до Лерина и да на целој прузи од Солуна

до Битоља нема ни 50 резервних вагона по станицама, те да Бугари не могу искористити ову пругу и да ће ова пруга сигурно више користити нама него Бугарима. Да бих им доказао да могу да извршим тај атентат учинио само све што треба и још је требало само да притиснем једно дугме, а то сам могао учинити, јер сам био 350 метара далеко од вијадукта, па би вијадукт отишао сав у понор.

Французи нису били задовољни ни мојим радом, ни мојим објашњењем, па су то јавили Балугићу. Али мене то није ни мало збунило, јер сам ипак био у праву, што се доказало неколико месеци доцније. Кад је српска војска, потпуно реорганизована, дошла на Солунски фронт, заузела је положаје и кад су је Бугари напали, да није било ове пруге, то јест да она није била у исправном стању, ко зна како би испала битка код Горничева, и да ли би Срби ујесен 1916. 6. новембра, били у Битољу или би још били на Вардари и на Галику.

РАД НА "СРПСКОМ ГЛАСНИКУ"

Кад сам дошао у Солун, почетком месеца децембра 1915, тамо сам већ затекао Димитрија Анастасијевића Ташулу, родом из Велеса, а у последње време адвокат у Скопљу. Као српски учитељ отишао је да студира права на турском правном факултету у Солуну. Свим ансолвентима тога правног факултета у Солуну који су положили све испите, било је признато право на адвокатуру у Србији у новоослободеним крајевима, а то су Димитрије Анастасијевић, Риста Јанићијевић, Мирко Шушћевић и мислим да су још неки други користили ово право и постали адвокати. Димитрије Ташула имао је брата који је у то време био грчки жандармеријски капетан, ожењен Гркињом хришћанком. Димитрије, чим је дошао у Солун, нашао се са неким Анастасом Берос, родом из великог цинцарског-грчког села Његоши код Водена (Грци су га звали Науста); па се с тим Беросом удружио, те су покренули један лист на српском језику, коме су дали име "Српски гласник". Доста су се мучили док су пронашли српска слова, а сами су морали бити словослагачи, док неколико словослагача из Скопља који су радили у штампарији "Вардар" нису дошли у Солун и прихватили се посла као словослагачи на овом српском листу. Берос, као грчки поданик, био је власник тог листа, а Димитрије Ташула директор. Штампана у Грчкој била је савршено слободна и лист у то време није подлегао никаквој цензури. Могао је написати шта је хтео, нападати или хвалити кога је хтео, изузимајући грчког краља Константина. Сем краља, могао је критиковати све што се дешава у Грчкој, па и оно што се дешава у целом свету могао је слободно износити. Тираж тога листа био је мали 3-4000 бројева колико је било потребно да се плате словослагачи. Остали трошкови често су се морали подмиривати из паса Димитрија Ташуле.

У Солуну су још, у исто време са Димитријем стигли Тома Саврлић, бивши српски учитељ, а потом српски писар у Велесу, родом из Сандака, Војислав Ненадић, бивши учитељ у Велесу, а затим, после ослобођења, трговац и Јоца Ђорђевић, управник поште из Велеса. Сва тројица били су у великом пријатељству у вези са такозваним организаторима познате организације Црна рука. Иначе, и Тома и Ненадић били су моји стари другови и сарадници у Велесу још у доба турске владавине. Мене је позвао Димитрије Ташула, такође мој стари сарадник из турског времена, да им помогнем на раду око "Српског гласника". Тога сам се прихватио и почео сам писати у "Гласнику".

Једнога дана, док је краљ Петар био у Солуну, кад је наша војска већ сва била на Крфу, па регент Александар, српска влада, српска Народна скупштина и војска која се спасла преко Албаније, дао регент један дугачак интервју Свети Јахшићу, власнику и уреднику познатог београдског листа "Штампа". У томе дугачком интервјуу, регент Александар, поред осталих ствари у том интервјуу, рекао је да ће сви они који су остали у Србији, војници и официри, па и цивили, бити најстрожије кажњени кад се будемо вратили у Србију. Цео интервју регентов био је у том тону претње онима који су остали у Србији, а који нису имали среће да дођу или у Солун или

на Крф. Овај престолонаследников интервју објавила је грчка штампа како она која је излазила на грчком, тако и она која је излазила на француском језику.

Кад сам прочитао тај регентов интервју, био сам запањен овом краљевом нетактичношћу. Регент прети онима који су силом прилика морали остати у Србији, а уз њега и поред њега седели су, по мом схватању, највећи кривци за катастрофу коју је српски народ преживео не само преко непроходне планинске Албаније, већ, исто тако, у њеним мочварама од реке Шкумбе, па до Валоне и Санте Карантија. Та катастрофа продужила се и на самом Крфу, где је створена позната "Плава гробница". Регент Александар није узео на одговорност Врховну команду што није остиграла повлачење српске војске сливом Јужне Мораве и Вардара, па да војска стигне сва и без великих тешкоћа у Солун са својом артиљеријом и целом опремом, и да ту, појачана француским и енглеским дивизијама, њиховом моћном артиљеријом, свима средствима која су савезници имали на расположењу за исхрану војске, већ су као слепци као да никада нису узели карту (mapу) у руке, дошли на Дрим и Пећку Би-стрицу, па ту сручили у те реке сву своју артиљерију и оставили да им непријатељ заробу комору, па гладни, преко још гладније Албаније, ушли једним својим делом у исто тако гладну Црну Гору. И наместо војске, у Солун је дошао министар војни Србије Радомир Бојовић, да парадире кроз Солун, док су синови Србије остављали своје кости по беспутној и непријатељској Албанији. Наместо да све те одговорне официре одмах на Крфу да стави пред војни суд, допустио је и помагао и одобрио да сви добију унапређење за један чин виши него што су дотад имали. Нисам био противан томе унапређењу, али сам сматрао да су то унапређење стекли исто тако и сви они који су, као заштитница, морали остати назад и жртвовати себе да би главнина српске војске могла да се извуче.

Зато, чим сам прочитао тај интервју регентов, написао сам један уводни чланак у "Српском гласнику", где сам оштро реаговао на регентову претњу. Опоменуто сам регента да ниједан пропис устава краљевине Србије не даје право краљу да буде судија, а још мање му дозвољава да сме да прети својим грађанима. Устав краљевине Србије даје краљу право на аболуцију процеса и на помиловање и амнестију. И сви они владаци који се нису држали ових основних ствари у уставу, нису добро прошли.

"Српски гласник" слат је на Крф, али и без тога, тај чланак је био одмах телеграфски достављен на Крф од конзула Винтровића, па ме тим поводом позвао и српски посланик Балугић у Атину. Отишао сам на позив Балугића у Атину. Кад сам се нашао с њим, он ми је општро замерио за тај мој чланак и рекао ми да се престолонаследник озбиљно наљутио на мене. Балугићу сам изнео своје мишљење и рекао му да је само то што је регент дао интервју једном Свети Јакшићу довољно да изазове негодовање код целог света, јер никакав мој уводни чланак у "Српском гласнику" није могао и не може нанети оволико штете угледу династије Карађорђевића колико је перо Свете Јакшића и његов лист "Штампа" то постигло својим писањем за последњих девет година. Уосталом, рекао сам Балугићу: "То лична ствар регента Александра хоће ли се он љутити или неће. Али једна је ствар сасвим позитивна, да Србији нико више не може вратити њену деду која су онако немилосрдно упропашћена. И не верујем да ће се то икад моћи заборавити и опростити." Тако сам се растао с Балугићем, који није успео да ме наведе на неку врсту покајања.

Вративши се у Солун, и даље сам настао да пишем, а нарочито сам, у неколико прича, изнео борбу Вардарског одреда под насловом *Бабушки орлови*. Да не би нашкодно онима о којима сам писао, после оног прекора што ми је учињен у Атини од стране Балугића, све те приче потписивао сам једним псеудонимом од два слова: Б. К.

Још једном нашао се регент уверећен. Било је то на Свети 1916. Ја сам написао један чланак, величајући дан Другог српског устанка, као велико дело српског народа, који је имао смисла и куражи и велике проницљивости да после катастрофалне 1813. године, да после оних зулува које су Турци те године по Србији направили, и после Хаџи-Проданове буне, која је онако криво угушена, српски народ поново дigne уста-

нак, на Цести 1815. Тај устанак крунисан је успехом који је донео Србији мир од 61 године, за које се време она подизала материјално и културно. Да би се већ 1876. могла ухватити у коштац са Турском, а 1914. да прими борбу и са страшном Аустро-Угарском монархијом. У чланку сам изразио чуђење зашто је тај велики дан српског јунаштва и прегалаштва заборављен за последњих девет година, јер по мом схватању, Други устанак није ништа мање значајан него и Први, јер су оба устанка били дело српског народа.

Ето, због тога чланка, поново је био уврћен регент Александар. То ми је речено у генералном конзулату Србије, и тобоже пријатељски, тражили су од мене да бацим перо у трње и да одем у чету код Јована Бабуњског.

Бабуњски је у то време са својом четом био на крајњој предстражи француској, на грчко-српској граници, око великог влашког села Ливади, које се налазило на источној страни оградне планине Кожуха. Не знам шта је тамо радио са својом четом, пошто су и Грци тамо имали своју стражу и чували границу. Али су бугарске патроле успевале, с времена на време, да пређу на грчку територију и ту су долазили у сукоб са четом Јована Бабуњског. Мени, разуме се, није падало ни на крај памети да идем у неку чету која је, не зато што је била у служби француске војске, већ, по мом мишљењу, није могла нешто нарочито да користи Французима, а Срби нису за њу ни знали да постоји. Често сам се налазио са Јованом Бабуњским кад је долазио у Солун и с њим сам отворено разговарао о свим тим његовим чаркама. И он сам ту целу ствар није узимао озбиљно, али му је, исто тако, било немогућно да не извршује наређење француске команде, јер је био још од септембра месеца 1915, заједно са Французима, од којих је добивао следовање, па напоследку и одело и наоружање.

ЈЕДНА УСПОМЕНА НА КРАЉА ПЕТРА I

Српска војска се на Крфу реорганизовала. Њен долазак се у Солуну очекивао сваког часа. Разуме се да је то био тежак задатак, јер се није смело допустити да српска војска опет буде жртва неког подморничког напада и да поново страда и ствара себи још неку "Плаву гробницу". Савезници, којима је сваки српски војник добро дошао на Солунском фронту, и сами су чинили све да српска војска без жртава буде пребачена са Крфа у Солун. Као први депарتمان, дошла је чета или одред Војина Поповића, који се одмах сместио у Јерину. Тамо је одмах дошао и мајор Љуба Вуловић, и организовао обавештајну службу. За ту службу, поред осталих, узео је и Ђорђа Константиновића, бившег председника општине Брод у срезу Мариовског, Темиљка Вељановића, председника такође из среза Мариовског. Био је око себе окупио неколико таквих људи преко којих је добивао "обавештења". Каква су била та обавештења, видело се те јесени када су Бугари отпочели офанзиву преко грчке територије и кад је Љуба Вуловић, заједно са Војином Поповићем и његовим одредом, једва умакао Бугарима, па су преко планина једва стигли у састав српске војске негде између Горњијева и Водена. Из те чињенице види се добро да је његова обавештајна служба била испод сваке критике и, у сваком случају, доста фатална за српску и француску војску, које уопште нису имале никакво обавештење о бугарским припремама за офанзиву преко грчке територије.

Не сећам се баш добро, али мислим да је то било у другој половини месеца маја или почетком јуна, кад је понао један штаб српских виших официра из Крфа у Солун. Тај штаб је имао задатак да прође цео терен према грчко-српској граници и да одреди место где ће бити постављене српске армије чим дођу у Солун. У овоме штабу био је тадашњи генералштабни потпуковник Петар Косић, доцније гувернер краља Петра II. Ови официри чим су дошли у Солун, одмах су тражили мене као једнога од добрих познавалаца терена који су имали да прегледају, па су ме замолили да са њима заједно одем прво у Воден, па из Водена на коњима у Костурно и даље све до Јерина. Одмах сам на ово пристао без и једне речи, јер је то већ почела да бива служба у Србији. Тако сам са њима заједно прво дошао до Водена, а затим кроз Меглен у Костурно.

Између Костурна и села Теова у воденском срезу, срели смо два француска војника који су терали једну групу од пет бугарских војника. Ми се ту задржасмо, а Французи су нам дозволили да се разговарамо с овим бугарским војницима који су сами напустили бугарске положаје и сишли овамо, ако нађу некога од Француза да им се предаду. Французи овде нигде нису држали неке сталне положаје, већ су имали велике коњичке патроле, које су стално крстариле испод подножја планинских венаца Кожуха, па све до Горничева и Острова. Друга једна коњичка јединица имала је своје стално место не Леринској железничкој станици. Ту су дужност вршили од села Цетино, па све до Секулева.

На овом путу провели смо неких осам дана. И наши официри су ублажавали све своје опаске и све оно што им је било потребно да савесно изврше свој задатак. Тако смо дошли до Лерина, где су они предали своје коње тамошњој француској коњичкој јединици, па смо из Лерина возом отишли у Солун.

Одмах после мог доласка у Солун 1915, у Солун је допутовао и краљ Петар I. Краљ је носио на себи генералску униформу и капу са генералским ширитима, а, пошто је било хладно, увек сам га виђао у шињелу. Код њега је увек био његов стари ађутант, пуковник Борислав Тодоровић и један његов момак који је дуго година био код краља и знао добро све његове навике и ћуди.

Ми Срби имали смо српску цркву на најлепшем месту у Солуну, на такозваном хиподрому, у непосредној близини Беас Куле. Ова црква је метох манастира Хиландара. Ту је некада био један стари, полусрушени конак, у коме је једна собица служила као капелица, где се један духовник молио Богу и читао молитве вернима и, ако би било нешто прилога, слао их је манастиру Хиландару. Кад је 1896. отворена српска школа у Солуну, против чијег су стварања били подједнако ангажовани Грци и Бугари, а Србина је била потребна црква исто тако као и школа, онда се поставило питање да се у овом метоху манастира Хиландара направи црква. Хиландар је био у бугарским рукама, па његов сабор, састављен од самих Бугара, није хтео ни да чује да се овај метох уступи Србији, која ће ту подићи српску цркву.

За то место, у том солунском метоху, јавио се архимандрит Василије који је дуго година био у хиландарском метоху у Нишу. Био је родом из Самокова у Бугарској, али се тамо родио у оно време када се то место звало Српски Самоков, а становници су сматрали себе да су Срби исто тако као и они у Трну и Брезнику. Кад је архимандрит Василије јавио да пристаје да иде у Солун у тај метох за духовника, саборни стари у Хиландару једва су то дочекали и дали му такозвану манастирску "Грамоту", с којом је он имао да се јави срчком митрополиту у Солуну и турским властима. Ово је зависило од његове воље, јер се хиландарским "Грамотом", пошто је Хиландар био независан светогорски манастир и његови духовници могли су свауда да врше у хиландарским метосима свако богослужење и молитве, без нарочитог благослова и одобрења dotyчног епископа или митрополита.

Таких метоха Хиландар је имао у Солуну, Нишу, Враци (Бугарска), вароши Смирни (Мала Азија), који је био један од највећих метоха хиландарских. Тај метох устројили су Срби, трговци у Смирни, који су углавном били из Боске и Херцеговине. То је била једна велика грађевина у квадрату, која је излазила на четири улице. Како је била у центру вароши Смирне, имала је много дућана и дућанића, а горе су били станови и једно одељење у коме је увек становао по један духовник из Хиландара. Сав приход од тих дућана и станова духовник је примао и слао манастиру Хиландару. Кад сам био у Смирни, тада су сви ти некадашњи Срби постали добри Грци, али је још неколико презимена доказивало њихово порекло, као Бошковићи, Јовановићи, Поповићи и још неколико других. Ето, такав је био и овај хиландарски метох у Солуну, који је још краљ Милутин купио на најлепшем месту у Солуну и поклонито га Хиландару, да ту могу опстати хиландарски духовници, кад дођу у Солун.

Чим је архимандрит Василије дошао у Солун за настојаника тога метоха, дошао је у везу са српским конзулом. Од једне старе куће, у којој је била такозвана масларница, тојест, млин у коме се мељу маслинке и цеци зетјин, који је давао извесне приходе манастиру, решили су да подигну цркву. Али пошто је за грађење цркве изнова било потребно ако не друго, оно бар одобрење хиландарског сабора, архиман-

дрит Василије и српски конзул, мислим да је тад био Павле Денић, решили су да од ове маслинарнице направе цркву. Пошто су изабацили млин за маслине и пресу за цеђење зетина, почели су рад. Најмили су неке Грке који су товарили земљу у сандуке и на магацима износили је изван Солуна тамо где се обично баца смеће. На протест Бугара и Грка, турска власт неколико пута забрањивала је овај рад. Али, архимандрит Василије енергично је бранио своја права, доказујући да је он једини властан да подиже или преправља извесне грађевине на метоху којим он пуноправно управља. Тако је после двомесечног или тромесечног рада, од ове масларнице, постала црква С. Саве. Србија је ту направила иконостас, лепе певнице и сазидала један леп двосратни конак са осам соба. Ето тако је постала црква Св. Саве у Солуну.

У цркву је сваке недеље, за време свог борања у Солуну, долазио краљ Петар, кога је на срамоту и Срба и Француза и свих Енглеза, возио један шофер у једној приколици, прикаченој уз моторцикл. Живот краља Петра у Солуну био је сасвим скроман, готово ништа бољи од живота оне масе избеглица, која је проводила своје дане у баракама, близу цркве Св. Тројице. Његова храна била је обично пасууљ с пастромом, купус и слично. Носио је копоран и чакшире официрске с генералским еполетама, а како је била зима, увек је имао на себи шинџел са генералским плетеницама док је на глави носио походну капу, а на ногама обичне чизме. Црква Св. Саве сваке недеље и празника била је препуна српских избеглица које су с великим симпатијама и дубоким страхоштовањем посматрала свога седога Краља. Краљ би стао испред такозваног краљевог стола, на коме је висила слика краља Стевана Дечанског. И тако су два краља-мученика, оба у младости и у старости прогнани из своје земље, били ту, на истом месту и тако су једна мртва а друга жива фигура потпуно одговарали једно другом. Краљ би увек одстојао литургију до после "Достојно јест..." а тада би, дубоко се клањајући и крстећи се, изишао из цркве...

Сваке недеље, редовно, ту поред краља Петра, заузимали су место два српска правка из Македоније. Један је био Благо Пашин, првак српски у целом прилепском и крушевском срезу, родом из Кривогаштана, а други је био чувени деда Мишко из села Тополчана. Чим би краљ изишао из цркве, ако не би случајно одстојао и целу литургију, обично би један од ове двојице одмах ушао и засео у краљев сто. Деда Мишко често се упуштао у разговор с краљем Петром и измшћу њих био је вођен отприлике овај дијалог. Мишко се дубоко поклонио краљу, а овај му пружи руку и рукује се с њим. Краљ га обично ушита: "Како си Мишко?" А Мишко би му одговорио: "Хвала Богу добро сам!" "А како си ти са здрављем, како ти је краљчево; имаш ли неко писмо од њега?" – Краљ би му на то одговорио: "И ја сам добро, а и писмо сам скоро добио. И престолонаследник је, хвала Богу, добро и здраво!" Неки пут Мишко би мало и претерао у својој интимности, па би рекао краљу: "А деда ти не дају изум (дозвола) да се ожениш? Треба за старост женичка!..." Краљ би се на ово обично насмешио, па би му рекао: "Е, не дају!... Не дају!..." Мислим да је то био једини случај и момент кад се краљ Петар колико толико могао расположити и макар мало показати насмејано лице. Иначе је био најбоље оличење туге и патње поробљене Србије. Почетком 1916. краљ Петар је отишао у Халкис, у Грчкој, где се налази чувена бања Ипсос, позната у целој Грчкој као одлична бања за лечење реуматизма, од кога је краљ Петар страдао још из времена кад је као млад потпоручник, у француској Лепији странаца испрљивао полузалеђену Лоару у Француској, носећи извештај на другу страну реке команданту француских трупа. Одласком краља Петра, наступила је код српских избеглица у Солуну носталгија још већа него што је дотле била, јер су у своје седом и витшкоом краљу гледали своју Србију, а сад више ни тога нису имали.

Почетком јуна 1916. почеле су да пристижу српске трупе са Крфа у Солун. Били су размештени од Солуна, па према Каламарији, тако да су неки били и више од 10 км удаљени од Седеса, места где је врлосно њихово искрцавање. Једнога дана дозвоно сам да се искрцао и II пешадијски пук са својим командантом, сада пуковником Димитријем Милићем. Чим су били смештени у своје логору, поручио сам пуковнику Милићу да дође у Солун да се видимо.

Кад је добио моју поруку, одмах је дошао у Солун, где смо се најсрдачније поздравили и изљубили. Он ми је причао све муке које су поднели од Битоља па до Крфа, као и то да су му, негде између Охрида и Елбасана, били одузели команду над његовим одредом, који је он тако храбро водио од Велеса, па даље до самога Крфа. Жалио ми се да му је ово највише приредно Војислав Гојковић, син генерала Илије Гојковића, иначе прослављеног команданта Моравске дивизије Грива. Нисам се даље упуштао у разлагање ове ствари, јер ме је интересовала будућност, а знао сам добро да цела наша војска, подељена у три армије, има да заузме место на граници грчко-српској и да је њој јединој досуђено да прва онаг крочи и пређе праг своје поробљене отаџбине.

Замолио сам пуковника Милића, да, по могућству, бар сваки други дан долази у Солун пре него што оде на положај. Приликом нашег другог виђења, донсо сам Милићу све оне бројеве "Српског гласника" у којим су изишле истините приче о борбама на Бабуни, и где су они добили своје ново име "Бабунски орлови". Кад сам рекао Милићу да сам писац тих стварчица, он се изненадио, јер није знао да сам ја то писао. Али се чудило, читајући те приче на Крфу, у "Српском гласнику" ко је могао да зна и најситније детаље о том борбама на Бабуни. Сад кад је дознао ко је писац било му је све јасно, и он ми је срдачно стегао руку у знак захвалности што се нашао неко који је имао воље да опише беспримерно јунаштво и натчовечанске напоре које је учинио Вардарски одред у борби са увек десет пута јачим непријатељем и који је савршено извршио своју дужност, јер су Бугари могли да уђу у Елбасан тек онда кад је српска војска већ била између реке Деволзи и Семени. После неколико дана Милић је са својим пуком отишао на фронт. Више га никад нисам видео.

СА ДРАГУТИНОМ ДИМИТРИЈЕВИЋЕМ АПИСОМ

У то време често сам ишао из Солуна у Лерин. Мој пријатељ Петар Соколовић, учитељ, родом из Прилепа, предавао је месо француском гарнизону на леринској станици, који се састојао из једног одељења коњице. Други мој пријатељ Хафус Хасан Усеиновић тако исто, у друштву с неким Италијаном Лотаром, набављао је стоку и давао месо француској војсци. Лотар је био лиферант меса за француску војску, а раније куповао стоку по Србији за време српско-аустријског царинског рата, на је знао и помало српски, те се тако споразумевао на неки начин с Хасаном Усеиновићем, који му је, кад не би могао да разуме шта му Лотар говори, одговарао на турском језику, мислећи да Лотар свакојако треба да зна турски.

У томе својем одласку у Лерин, имао сам прилике да видим и упознам обавештајну службу мајора Љубе Вуловића. Бејаше ту, у Лерину, једна српска учитељица из Битоља, Анка Димитријевић, звана "Пропаганда", иначе родом из Битоља. Била је веома добра Српкиња, али је обавештајну службу схватила исто тако олако као и њен шеф Љуба Вуловић. Анку сам познавао одавно и она није имала разлога да крије од мене своје знање и обавештења о распореду бугарске војске. Шта више, желела је да ми покаже шта све зна, да бих и ја похвалио њену предумисљивост. Тако ми је једнога дана показала једну велику белу хартију и на њој нацртане разне положаје и на њима наперенс бугарске топове и војнике нацртане у лежећем положају.

Кад ми је све то показала, молила ме је да ја дам своје мишљење о њеној вредности. Питао сам је: Одкуд зна тачно размештај бугарске артиљерије, а она ми је на то одговорила да су то извештаји које је она прикупила од грчких официра. Није било невероватно да је она могла понешто сазнати од грчких официра који су око ње можда облетали, али се није ни мало могло веровати да то изгледа баш онако како је она то учрталла, јер грчка војска по наредби грчког генералштаба, била је удаљена најмање 10 километара од српско-грчке границе. То је учињено по споразуму с Немачком, да не би долазило до пограничних инцидента између грчке и бугарске војске. Шта више, на немачку интервенцију, Грци су уступили и своје најјаче утврђење

у Источној Македонији звано Рупел на дебушеу кланица кроз који пролази река Струма и улази у Сереско поље.

Друго обавештење које је добио Љуба Вуловић, било је преко Јосе Ђорђевића, управника поште из Велеса који је седео у Солуну, али је раније давао извештаје Ранку Трифуновићу, инспектору српске владе за српске избеглице у Солуну као тобоже да он те извештаје добија директно из Битоља од неког Ванђела, чувеног битолског рибарског трговца. Међутим, сва та обавештења била су скроз лажна. Доцније сам утврдио, на један несумњив начин, да Ванђел уопште никада није послао ни писмо ни ма какву поруку Јоси Ђорђевићу у Солун а био је, још маја месеца 1916. интерниран у Бугарску, заједно с Александром Алтипармаковићем и још неким људима из Битоља.

Кад сам се вратио у Солун, отишао сам у врховну команду, која је већ била у Солуну, али без регента Александра који је тада био у Француској (или бар како су нам рекли да је у Француској). Тамо сам нашао пуковника Калафатовића, који је био шеф обавештајног одсека врховне команде у њеном оперативном одељењу, и скренуо сам му пажњу на евентуалне извештаје Љубе Вуловића, рекавши му да све те извештаје прима са резервом и да их накнадно проверава.

У врховној команди нису ме много љубазно примили, али то мени није сметало ништа, јер нисам служио никаквој команди, већ сам служио Србији и хтео сам да учиним и са своје стране да не би, на основу лажних обавештења, учинили нешто да опет пострада српска војска, којој треба помоћи, и не допустити да гине узалуд.

Једнога дана кад сам био у Лерину, сретне ме пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Ми смо се добро познавали, али се одавно нисмо видели, а он је добро знао да сам ја био највећи противник преторијанства у Србији. Али је исто тако добро знао колико је регент Александар нерасположен према мени због мога чланка у "Српском гласнику", који је изашао као реакција на интервју регентов дат Свети Јакушићу, као и за друге чланке које сам писао по новинама. Чим ме је угледао, одмах ми је пришао онако у сусрету како смо били, поздравно се са мном и одмах ме упитао:

"А што ти онако ницеш по новинама, зар не знаш колико си увредио регента Александра?"

На то сам му одговорио да не пишем зато да бих некога вређао, а најмање регента Александра; али је потребно да сваки од нас добро помисли пре него што ће ма шта да проговори. На крају рекох Апису:

"Нема никакве штете од онога што ја пишем, па било то добро или зло, јер ја нисам ништа у овој земљи, те од мене ништа и не зависи. Али ви који ведрите и облачите и од чијег држања зависи хоћемо ли се вратити у Србију и колико ће бити та Србија, ви треба према томе да пазите и шта радите и шта говорите".

Затим ме је Апис запитао кад се враћам у Солун. Рекох да се враћам истог дана. Он ми тад рече:

"И ја се враћам данас, можемо заједно, па ће нам тако, у разговору, лакше проћи време".

Пошто сам и иначе тога дана намеравао да се вратим у Солун, нисам имао разлога да одлажем свој пут, а још мање сам имао разлога да одбијем заједничко путовање и разговор са Аписом. Он је дошао у Лерин да се види с Љубом Вуловићем и да, поред осталих њихових међусобних разговора, добије од Љубе Вуловића, директна обавештења о стању бугарске војске на нашој граници, јер Апис је био постављен за начелника штаба III армије.

Дошао сам на леринску станицу и одмах сам ушао у воз, јер сам познавао кондуктере и машинисте на целој тој прузи. Мало доцније стигао је на фијакеру и Апис. Био је у друштву Љубе Вуловића и Војина Поповића. Ја сам седео у једном купеу II класе и нисам обраћао пажњу на ову тројицу. Апис, кад је ушао у вагон, почео је да отвара један по један купе. И, кад ме је спазно, одмах ми је пришао и рекао ми: "Сад можемо заједно да путујемо". Гледао сам по станици и пошто те нисам нигде могао спазити, мислио сам да ниси ни дошао, или да си задоцнио". Рекох му да никад не задоцњавам.

Тако смо седмички почели разговор. Нисам знао, а нисам никога ни питао о томе какви су односи између регента Александра и Црногорца. Знао сам само толико да је на Крфу покренуто питање о одговорности за српску катастрофу у Албанији, као и о томе зашто српска врховна команда није осигурала повлачење српске војске једним доста широким фронтом Скопље–Солун. Кривина је бачена, унеколико, на генерала Дамњана Поповића, команданта трупа новоослобођених области који ту област није добро бранио, али је уопште није никако бранио, те су Бугари брзо заузели Скопље, и на тај начин је повлачење ка Солуну било онемогуће. Уколико се све ово било истинито, односно ових разговора на Крфу, мени није познато, али је доста вероватно да је таквих разговора могло, а и морало бити на Крфу, јер је српска катастрофа кроз Албанију била исувише велика, а да се о њој не говори ништа. Апис ми је у разговору опет поменуо како је регент Александар љут на мене и како ми неће никада опростити увреду. Више за инат Апису него регенту Александру тада сам одговорио:

"Ни најмање не водим рачуна о томе и не бринем се да ли ће ми регент Александар опростити или неће. То је његова ствар и ја о њој не водим бригу!"

Апис ми онда поче да говори:

"Ама, не знаш ти овога Црногорца добро. То ти је жива слика и прилика краља Николе црногорског. Сујетан је до зла бога и не трпи никога да изађе испред њега. Да би задржао сву славу за себе, направио се стварни командант војске, иако се у војничким стварима не разуме ништа".

После тога, ја кажем Апису:

"Иако има каквих недостатака код регента, није крив он, криви сте ви који сте око њега, па му ласкате и причате му приче тако да он заиста не може да дође до правог сазнања где је истина".

"То није тачно, бар уколико се мене лично тиче. Ја никоме досад нисам ласкао, па најмање томе црногорском бадавцу! Њега су покварили политичари. Онај Пашић, па Столе (Протић) и сви они који су око њега и који му ласкају, па било да су то у униформима официрским и са калпацима или они у реденготима и шланидрима".

"Ви сте – рекох му даље – скинули са престола краља Александра Обреновића, и то сте правдали његовом самовољом и његовом рђавом женидбом. А сад, по вашим речима, сами утврђујете и потенцирате самовољу садашњег регента, а убудуће краља..."

Апис се опет бранио да он не спада у групу тих људи и рекао ми је да је он један од оних које регент Александар не трпи ни у сну а не на јави.

Тако, у томе разговору, дошли смо до Водена. У Водену је Апис изишао из вагона, али ме је предходно замолио да од његових речи не правим никакву употребу, јер је он то мени кажао као човеку који воли своју отаџбину и бори се не за славу овога или онога, већ за славу и част Србије. Одговорио сам му да може слободно због мене да спава "на обадва ува". Неска добро пази шта ће разговарати с друговима, а ово што је рекао мени, ту ће и остати.

Продужио сам у Солун и поново сам ишао сваки дан у редакцију "Српског гласника", где сам понешто писао. Али, у то време, почело се радити на томе да Димитрија Анастасијевића Ташулу као директора листа замени Тома Сврљић који је био у присном пријатељству с Љубом Вуловићем и Војином Поповићем. Ово пријатељство је још више учврстио с њима Велимир Прелић, дотадашњи члан кварта у Скопљу, иначе родом из Сјенице, у сродству, не знам да ли у даљем или ближем с Војином Поповићем, који је такође био из Санџака, али углавном великим пријатељем Љубе Вуловића.

ВРХОВНА КОМАНДА МИ ПОВЕРАВА ВАЖНУ МИСИЈУ

Српска влада на Крфу наредила је да се у Солуну почне издавати лист "Велика Србија". Владу у Солуну у то време представљао је један инспекторат, састављен од три лица. Инспектори су били: Душан Алимпић, начелник округа битолског, Ранко

Трифуповић, начелник округа кумановског и Јован Ђирковић, начелник округа охридског. Они су добили слова за штампу и купили су штампарију, па су ускоро почели да издају лист "Велика Србија". Димитрије Ташула није се много опирао, већ је уступио место Томи Сврдлићу. Тако смо у Солуну имали два српска листа, од којих је један био орган владе која је била на Крфу, где је излазио и службени лист "Српске новине" који је, у исто време у своме додатку почео штампати и ратне приче Ђоке Лазаревића, пивара из Пеготина, и Иве Ђипика, нашег књижевника, родом из Тротира (Далмација), чувеног писца романа *Пауци*.

Почетком месеца јула 1916, дође један официр у редакцију "Српског гласника" и позове ме да хитно одем у српску Врховну команду. Пођем с овим официром, и он ме одведе право у собу, код пуковника Калафатовића. Био сам прилично изненађен како ме је Калафатовић веома љубазно примио, за разлику од онога пријема пре скоро месец дана, и одмах ме понудио да седнем и поручио кафу. Стрпљиво сам очекивао да пуковник Калафатовић почне разговор и да ми каже зашто ме је звао, онда он отпоче:

"Знаш ли зашто сам те звао?"

"Не знам. А ви, пошто сте ме звали, сигурно ћете ми казати зашто."

"Ти си, Трбићу, видео да је наша војска дошла и заузела фронт према нашој граници. Хоћеш ли ти да се жртвујеш и да послужиш нашој Отабини? Пре сваког разговора, кажи ми јеси ли готов да послужиш Отабини или не?"

"Увек сам готов да послужим Отабини и да свој живот положим за њу. Али, знајте добро, то само чиним Отабини, али ником другом. И ако је у питању да служба Отабини, стављам јој се на расположење без резерве."

"Е, то сам од тебе и очекивао, а сад ћу ти рећи шта се од тебе тражи. Нама је потребан човек који ће да се снаје у Македонији, у позадини бугарске војске. Ми ћемо тебе тамо пребацили једним аеропланом. Имаћеш тамо да извршиш неколико задатака. Али, пре него што буде све готово, треба да одеш у Волен. Тамо је једно одељење наше Врховне команде, и то инжењерско одељење, где ћеш добити потребно знање како се употребљавају експлозивни, па ћеш потом добити улутство да сићеш доле у Вертекол. Ту је једна француска ескадрила, где ћеш се упознати с једним француским официром који ће те одвести у Србију и спустити на одређено место."

Одговорио сам да пристајем. Али, рекох му, да би по моме схватању боље било да одмах идем у Вертекол и да почнем пробе на аероплану јер дотле никад нисам седео на аероплану, а треба бар нешто да сазнам око аероплана за случај неке потребе, јер у то време још нису ни постојали падобрани. Али Калафатовић је остао при своме да прво треба да идем у команду инжењерије, па тек после те обуке да идем у француско ваздухопловство. Наконлетку сам се с тим сложио и отишао сам у Волен, где су ми дали једну књигу како се припремају експлозивни за поједине објекте. У тој књизи било је гљиво обележено и утврђено која количина експлозива треба да се стави ако је, рецимо, дрвени објект димензија, или ако је објект од гвожђа опет колико експлозива је потребно на х димензија.

Када сам прочитао ту књигу, питао сам се: шта ја имам ту све да учим. Знао сам све објекте од Битоља до Скопља који би могли доћи у обзир да се разруше експлозивом. То је био мост на Црној реци који наша инжењерија није успела да поруши, и ако је имала да то довољно времена и била потпуно слободна у своме раду. Други објект био је велики камени мост између Прилепа и Пресадског превоја на Бабуни. Ако би се овај мост разрушио, била би привремено обустављена свака намера да се брзо евакуише артиљерија и евентуална утврда на Бабуни. Трећи објект био је, опет, камени мост на реци Бабуни, па 4 км од Извора идући ка Велесу, и четврти објект велики камени мост на реци Тополка, па 5 км друма Велес-Прилеп. Затим долазе у обзир један мост железнички на Вардару, измашу утока реке Пчиње у Вардар и станице Зелениково. За сваки од ових објеката знао сам колико експлозива треба да се стави, али, по моме мишљењу, једино су у обзир дошле два моста,

то је онај на 12 км Прилеп-Велес, код Присада, и још један други мост који, кад би разрушио, имао би много већи учинак него ма који од ових мостова које сам помињем. То је један мали мост, дуг свега 7 м, широк око 5, на једном завоју у средини планине Бабуне, који, кад би се разрушио задржао би сву артиљерију од Бабунског премоја, кога 900, па до такозваног Пашиног хана, у месту Црница. Овај мали мост нико није чувао и нико на њега није обраћао пажњу. Али, кад би се он разрушио, сва артиљерија која је у повлачењу, стала би на томе путу дугом око 10 км или би морала да се сјури у реку Црничку, одакле је нико не би могао извући. Овај мост могао сам разрушити веома лако и без икакве опасности, јер је он на једној кривој, дубокој јарузи која је, на својој горњој страни, сас до самог моста, обрасла у густу пикару, леску и трњак да се, у свако доба, могао човек приближити томе мосту, причврстити потребну количину експлозива и ловући жицу 50 или 100 метара далеко и разрушити мост у тренутку кад буде артиљерија пред самим мостом. Да се разруше ова два моста, или један од њих, није ми била потребна никаква наука, јер сам могао увек, на место предвиђених 15 кг експлозива ставити му 30 кг и посао би био успешно извршен.

Који од ова два моста треба разрушити, зависиће од бугарских намера у одступању. Ако Бугари буду одступали с намером да се задрже на Бабуни, онда је потребно да се разруши мост код Присада, на 12 км од Прилепа. Али ако Бугари напуштају Бабуну и одступају ка Велесу, онда треба разрушити овај мали мост који је у овом конкретном случају најзначајнији. Јер, кад се тај мост разруши, ни артиљерија ни комора не могу овим путем даље да продуже, већ има да се враћају ка Прилепу, а за окретање артиљерије на томе тесном путу треба тако много времена, да би их гонилац сигурно стигао и сав тај материјал заробио. Пошто сам пробадио неколико дана у тој инжењерској команди, у којој нисам научио ништа ново, јер нисам сматрао да треба нешто да научим с обзиром на то што сам знао какав задатак може да ми се да.

После неколико дана вратио сам се у Солун и саопштио Калафатовићу да сам ову "инжењерску школу" завршио. Тад ме Калафатовић поведе собом и одведе у француску Врховну команду. Представио ме је генералу Мишоу који ме је већ добро познавао. Пошто је он француском генералу рекао да сам готов да будем предат француској авијацији у Ветеркону, замолио је Мишоа да ми да потребна наређења за команданта авијације у Ветеркону, да ме прими и да ме представе официру који ће да ме својим авионом пребаци у Македонију.

Генерал Мишо рекао је да су они решили да мене француски авион пребаци на Овче поље, где ће остати да вршим свој задатак а француски авијатичар може одатле, долином Вардара, да се врати у своју базу, или да се пребаци у Румунију. Одговорио сам француском генералу да ми по коју цену нећу да се слушам на Овче поље. Прво, што на томе месту и не постоји неки терен потпуно раван за спуштање авиона, сем на једном месту, око реке Азмака; али ту не постоји ни једно српско село. И ја не бих имао код кога ту да се склоним. Да се пребацим у велешки срез, тј. у Азот, треба ми или да прођем кроз Велес, где ме познати Турци и хришћани, или да негде газим Вардар. Све то није потребно и свака таква жртва је бескорисна. Више је него сигурно, са 90% вероватноће, да ћу на томе терену само изгубити главу, али не могу доцети никакве користи.

Напротив, предложио сам, да ме француски аероплан спусти на планини Солуници, на којој има неколико равница висоравни, где су некада била планинска језера која су исушена. Та места од народа названа су Рулс. Највећа од тих рупа Рупа, дугачка је 7-800 метара, широка од 250-400, потпуно равна као телсија и нема нигде ниједног камена ни дрвета, већ је сва обраста травом. То је исто тако близу од Ветеркона, у ствари још ближе Ветеркону, него што је Овче поље. И авион, којим будемо летели, неће имати потребу да се спушта ниско и да дође у опасност да се изнад њега појаве непријатељски авиони, као што би то био случај на Овчем пољу. Овде ће авион, да се спусти на 2.000 метара висине, а то је једно велико преимућство. Солуница планина, њен највиши врх, висок је 2.700 метара а велешка Рупа нижа је свега за 500 метара од највишег врха. Према томе, могу пристати само да ме авион пренесе на то место које, поред овог преимућства за сам француски авион и његовог

авијатичара, има и за мене преимућство што су источно, западно и јужно од Солунице, све сама српска села, где се могу одмах ослојити на народ и, ако буде било потребно, купити онолики број људи колико ми и кад буде потребало.

После овога мога разлагања генерал Мишо с пуковником Калафатовићем, пронађоше секције и разастреше карте по столу. На карти није било обележено ни једно такво место. Сама Солуница била је обележена на карти и њена висина била је 2.500 метара. Објаснио сам им да су то аустријске карте које су, углавном, прављене у вазу Скопље-Солун, и по конзулатима аустријским у Скопљу, Битољу и Солуну. А по овим планинама четовао сам више од шест година, а на једној висоравни планине Солунице (1914. и 1915) имао сам своје бачило на самој тој планини. То место савршено добро познајем и знам да оно постоји иако на овој генералштабној секцији није о томе нигде забележено.

Генерал Мишо, кад је видео моју упорност, почео је да ми говори како он не верује да бих могао с висине од 3 или 4.000 метара погодити и пронаћи једно такво место које није на карти означено и које пилот не може да погоди, а и предмети гледани са земље навише имају један облик, а предмети, гледани с висине наниже, имају сасвим други облик. На ово тврђење француског генерала, дао сам један врло прост, али исто тако и врло документован доказ, да то његово мишљење у овом конкретном случају није исправно. Рекао сам му: "Чим се прелети превој код Водена, па се иде у правцу Соровића, па из Соровића кад се погледа на север, указује се једна висока кућа 1.280 метара висока, која је издвојена из бабуноског масива. Та кућа зове се Златоврх. Она је тако маракитна да се може видети при свакој видљивости. И ту не може бити погрешке. Кад се прође мало улево, само неколико стотина метара од Златоврха, указује се једна висока планина са снежним врхом, и то је Солуница. Од Солунице иде право север-југ једна висока грела, потпуно гола, обрасла само травом, која се зове Стрешко класало. Листећи право изнад те греле, на чијој десној страни, дубоко доле, у долини се налази река Бабуна, а с леве Крајска река. Кад се дође на плинину Солунице, на левој страни саме Куће као највишег врха Солунице, указаће се све то Руле и онда ћу ја показати пилоту у коју Рупу имамо да слетимо. Ни један пилот не би могао да погрешни на овом ваздушном путу, осим кад би биле магле. Али, пошто је ово месец јули, који је редовно без кише у Македонији, те нема ни магле, можемо се сигурно тамо спустити. И пилот, пошто је већ на висини од преко 2.000 метара, може лако да достигне висину преко 3.000 метара и да буде у повољнијем положају од свентуалних непријатеља. У овом случају баш и кад би хтео, односно кад би морао да иде у Румунију, био би свега за 10-20 километара, а можда ни толико даље од Румуније него што би то био случај кад би морао са Овчег поља ићи у Румунију".

На ово моје излагање, генерал Мишо је слегнуо раменима и рекао да дођемо сутра. Он ће послати по поручника пилота, па да се с њим разговарамо. Јер пилот има да да свој пристајак да се спусти на једно непознато место које ни на карти није обележено.

Сутрадан, око 10 сати пре подне, били смо поново у француском генералштабу, где нас је примио Мишо, а у његовом кабинету затекли смо једног младог француског поручника авијатичара Делкроа. Поручник је био један симпатичан младич средњег раста, пријатан и сасвим углађен, са отменим манирима једног лисно васпитаног Француза. Мишо ме је представио поручнику и нагласио му да сам ја тај путник кога он има да одведе својим авионом у позадину бугарског фронта и да ме спусти, али не на месту које је раније с његове стране било изабрано, већ на једном другом месту, које на карти није обележено, а за које ја тврдим да постоји и да је врло zgodно за спуштање веројатно, управо много боље, по моме тврђењу, и сигурније од онога места које су они предлагати. На то је Делкроа рекао да би желео да мене одмах упуте њима у ескадрилу и да ће он са мном летети неколико пута да би могао утврдити моје географско знање. Ако се покаже као солидно, летеће тамо камо ја будем означено, јер је његова жеља да он понесе ту славу да први у свету са авионом однесе у позадину непријатељске војске човека који има специјални задатак у тој позадини. Мишо и Калафатовић су то одмах одобрили, а ја сам на то пристао.

ОДЛАЗАК У ВЕРТЕКОП

Одмах, без задржавања смо изишли из птаба, отишли на аеродром, сели у авион и пролужили у Вертекоп. Први пут био сам у авиону. Имао сам један недостатак, јер нисам могао гледати у дубину. Увек сам био готов пре да преливам реку, него да идем преко моста који није сав патосан, а испод кога у дубини тече река. Или сам био готов да се спуштам дубоко у неку јаругу или поток, па да се пењем уз каменаре пре него да неколико метара пређем преко неког моста који је без оградe. С таквим недостатком, сео сам у авион с намером да само гледам преда се у авион, али никако лево и десно. Авион је био двосед, тј. имао само место за пилота и једно место у средини авиона за извиђача, који је требало да носи или пушку или револвер за одбрану. Авион је био најновијег типа француске авијације, звани "Непор", са тада највећом брзином у авијацији преко 220 км на сат, такмац немачком авиону типа "Таубе". Био је као сребром обложен, и било је задовољство гледати га или кад стоји у својој бази, кад се уздиже и кад високо леги пуном брзином.

Прву непослушност према своме пилоту показао сам одмах. Кад сам обукао кожни комбинезон и сео у авион, поручник ми је наредио да се привежем ременом за седиште. Отказао сам да то учиним, мислећи сасвим логрешно, разуме се, да је и у авиону много боље бити слободан него пезан. На другу заповест Делкроа, нисам ипак могао одговорити непослушношћу, већ сам се почео везивати. Али сам ја већу пажњу обратио на то како бих се у случају какве несреће, могао најбрже одвезати. Кад сам био готов, тј. кад сам сам себе добро везао, а то ми је била прва прилика у животу да урадим са самим собом, један од механичара окренуо је елису, мотор се запалио, и ми смо као рода потрчали по земљи, па смо се после почели уздизати.

Кад смо били високо у ваздуху, прелегали смо Солун. С лева од нас остајао је Солунски залив; мало даље, јужније, готово у истој висини с нама, био је Олимп. Десно је била Беласица, а испод ње Дојранско језеро, али га голим оком нисам могао видети. Десно од нас мало даље на север, уздизао се двоврхи масив Кожух планине. Чим смо прелегали Солун, указала се, прво танка трака реке Галинка, а затим мало шириа. То је био Вардар. Још нешто даље, па је испод нас, опет десно, лежало велико Јенице Вардарско блато, а мало даље лево вијугала се трака реке Бистрице, која се, десно од Вардара, уливала у Солунски залив. Близу до нас, на запад, видео се град Водеп, а испод њега био је Вертекоп, где су били хангари француске ескадриле, којој је припадао и наш "Непор".

На првом свом лету научио сам нешто што дотле нисам знао. Из авиона, кад се гледа доле на земљу, нема човек осећање да гледа у дубину као кад се човек нагне над неку провалију. Овде постоји један огроман видик унапред, и човек осећа само даљину, а никако дубину. То сазнање одмах ме је охрабрило да се не бојим на авиону да посматрам све предмете који се преда мном, иза мени, лево, десно и испод авиона, колико то може да се каже "испод авиона", јер он тако брзо лети, да не постоји ништа испод њега, већ само испред њега. То ми је причинило велико задовољство, јер, с те стране нисам више имао разлога да се плашам вођење у авиону. И сад сам био много сигурнији да ћу моћи своме пилоту тачно показати место где треба да се спустимо на планини Солуници.

Кад смо дошли срећно изнад Вертекопа, а да нас нису изненадили непријатељски авиони "Таубе", мој пилот поче са својим авионом да врши нека прервртања као голуби прервртачи у ваздуху. И поред тога што сам био добро причвршћен за своје седиште, обема рукама сам се добро држао са оне полуге на којима су били причвршћени и крила од авиона. Није ми баш било у вољи ово прервртање, нарочито стога што ми је ово било прва вођња авионом, а што је мој пилот о томе добро знао још из наших разговора у штабу Источне војске у Солуну. Напослетку, авион се исправио, заузео нормалан положај и почео да се спушта на земљу.

Спуштање је било тако врло да сам једва осетио додир точкава са земљом и пошто смо опет "трчали" по земљи око 200 метара, авион је заустављен без трајаја. Ни данас још не знам ко је од нас двојице пре искочио из авиона – ја или Делкроа. Почео сам своје одвезивање чим смо се приближили земљи, тако да сам био потпуно

слободан од својих веза готово у истом тренутку кад је авион додирнуо земљу. Пошто смо свукили комбинезоне, мој пилот је пришао команданту ескадриле, предао му наредбу генерала Мишоа, и пошло је овај прочитао наредбу представио ме је команданту ескадриле, једном француском луковнику.

Ручак је био прошао. Мој пилот, кад је пошао да руча, позвао је и мене. Захвалио сам се и нисам хтео да ручам. Међутим, кад је дошло време вечери, командант ме упита шта сам ја по чину у војсци. Кад сам му одговорио да нисам никаква чина у српској војсци, па не само што нисам никаква чина, већ нисам никад ни служио у војсци, он онда нареди да ја ручам, уопште да се храним с подофицирима у њиховој менаџи, али да се не могу хранити у истој менаџи с француским официрима и седети с њима за једним столом.

Ово ми је било као изручење читаве једне помијаре на главу. Дотле нисам био навикао ни на каква подвајања. Тамо где ми није било места, никад нисам ни одлазио, а тамо где сам одлазио, увек сам био примљен онако како је то приличило и никад, ни у једном друштву, нисам доживео да ми се на овако јасан начин укаже да немам право седети у томе друштву. Увршен, окренуо сам се на левокруг и без збогом пошао сам да изиђем из круга хангара и аеродрома. На излазу ме је задржала француска стража, јер такав је био ред на аеродрому да, без специјалне дозволе, не можеш ни ући, а ни изаћи из тога круга. То правило било је нарушавано само онда кад су се указивали непријатељски авиони. Онда је бежао свако како и куда зна. А нарочито се свако трудио да га ноге однесу до првог тунела који је био на тој прузи Вертекоп-Воден. Ту су се мешали официри и војници, редов и луковник, страљиваџица и јунак. Сви су ту очекивали да прође опасност. Али, у сваком другом случају, постојала је не само субординација, већ се на њу тако много пазило, да смо ми Срби, од ајени у најширем демократском духу нашег народа и наше земље Србије сматрали овакве поступке као веома неприличне у људском друштву.

Кад ме је стражар вратио у бараку, па ме предао једном подофициру, и овај да ће док за ово није дознао Делкроа и одмах затим позвао једног наредника који је говорио српски, јер је био Србин и учио пилотску школу у Француској, па је са ескадрилом Њелора и он дошао у Солун. Занитао ме зашто сам хтео да изиђем из круга. Одговорио сам да сам хтео да идем у Воден. Тамо бих преноћио, пошто бих претходно вечерао у друштву српских официра, а затим бих првим возом отишао у Солун. Питали су ме да се нисам можда покајао што сам дао пристанак да идем у Србију, или сам се уплашио за време данашњег лета од Солуна до Вертекопа. Одговорио сам им да ни једна примедба коју су рекли није тачна. Изишао сам из њиховог круга само из једног разлога, што сам осетио понижење, јер ми је било показано на један доста груб начин да мени није место да седим и да се храним у француској официрској менаџи. Мене није женирао да се храним у менаџи с француским подофицирима, јер према њима имам исто поштовање као према француским официрима. И кад сам дошао у ескадрилу, да ми је просто речено: "Ти ћеш се хранити на том и том месту", ја бих то примио и не помишљајући на неки протест. Али овако, како ми је вечерас било речено, ја не могу и нећу да останем у њиховом друштву, а пилот, ако се решио да са мном иде у Србију, нека јали својој Врховној команди и да ћу, уочи поласка, доћи овако и бити спреман за удлетање онога часа који за то буде одређен.

Делкроа, кад је чуо ово, простио је био изненађен како сам се ја могао наљутити на једну такву сасвим нормалну ствар. А да је то сасвим нормално и Србин наредник доказао ми је и као пример навео да он, иако је наредник, нема места међу француским официрима, већ је у заједници, на храни и на спавању са подофицирима. Одговорио сам му да је то за њега, као за наредника, сасвим нормално. Али, за мене, који уопште нисам војник, и који сам пристао да ову дужност вршим добровољно, а то је дужност коју би ретко ко прихватио од официра и у српској и у француској војсци, а пошто сам у грађанству ипак нешто важно, не могу да примим и да прихватим ово понижење.

Кад је све ово раториграно команданту ескадриле, он је тражио од мене да те ноћи останем ту на аеродрому, а он ће сутра разговарати с њиховим командом у Солуну. Молио сам да они мене пуге да те вечери идем у Воден. Он сутра нека

разговара с њиховим штабом, а ја ћу у Водену, у команди српске инжењерије, чекати на резултат тих разговора, па ако се реши ово питање онако како сам ја то захтевао, он нека ми јави, па ћу се одмах вратити у Вертекол, а ако одговор буде негативни, нема шта да ми јавља. У том случају, по својој вољи, отићи ћи у Солун или у Лерин. На крају, било ми је допуштено да те вечери напустим Вертекол и да одем у Воден.

Кад сам стигао у Воден, било је дождан, те сам отишао у једна хотел, близу железничке станице. тамо сам вечерао и остао на спавању. Сутрадан, отишао сам у команду српске инжењерије и тамо сам се пријавио, не говорећи им ништа о инциденту који сам имао с Французима у Вертеколу, већ сам им рекао да оцкујем тога дана неко наређење за мене из српске Врховне команде или из Штаба Источне војске, преко команданта француских ескадрила у Вертеколу. Око подне тога дана поново сам се вратио у ту команду наше инжењерије, где ми рекоше да сам позван да се одмах вратим у Вертекол, где ће ме чекати поручник Делкроа на улазу у логор.

Пошао сам у логор и стигао после сат и по пешачења. Тамо ме је већ чекао испред страже мој пилот Делкроа и Србин наредник-авијатичар. Чим сам дошао, обочица се са мном срдечно руковаше, и нарочито поручник-пилот. Одмах ми саопштише да је, по наредби генерала Мишоа, мени изузетно признато право, као привременом госту француске ескадриле, да могу у њиховој официрској менажи с њима се хранити и добити преноћиште тамо где и официри. Примео сам ово саопштење, јер стварно, и нисам био ништа друго него привремени гост овој француској ескадрили. И сад ми је било сасвим свеједно хоћу ли бити у друштву једних или других – официра или подофицира.

НАД ПОРОБЉЕНОМ ОТАЦИНОМ

За сутрадан био је одређен прави лет. Програм је био овај. Ићи ћемо на Дојранско језеро и са висине, од прилике 3.000 метара, ја имам да покажем на карти све околне планине и висове, да ми се пилот уверио да могу распознавати извесне предмете са те висине.

Рано ујутру, још пре сунца, сели смо у авион. Добро сам се привезао за седиште, јер сам био увршен да то тако мора бити. Тако смо пошли ка Дојранском језеру. Били смо 3.000 метара високо. Показао сам одмах ту, изнад Дојранског језера, планину Беласницу, десно од ње била је Пирин-планина, а тамо даље, источно, управо, северисточно, била је величанствена планина Рила са својим снежним врховима. На северу од Беласице пружала се планина Огражден. Кад сам све то обележио на карти, бугарска артиљерија нас је приметила, осула је артиљеријску ватру на нас, али су се зрна распрекавала у ваздуху или високо изнад или испод нас, увек далеко од нашег авиона, тако да сам био потпуно сигуран да нас на том месту неће погодити. И ми смо се лошто смо направили један велики круг, вратили у Вертекол.

Тог дана и сутрадан одмарали смо се.

Прекосутра, то је био 23. јули 1916, пошли смо на север, између Кожуха и планине Велико Ние (Кажмакчалан). Кад смо дошли изнад Доброг Поља и показао сам, далеко на север врх Бабунс, који се зове Козјак, који је лепо видео; показао сам и нека друга места као што су Велико и Мало Ние, и Перистер више Битоља. Затим смо се вратили.

Сутрадан, 24. јула поново смо отишли у Солун и пријавили се штабу Источне војске. Ускоро затим, дошао је пуковник Калафатовић. Сви заједно смо ушли код генерала Мишоа. Поручник Делкроа изјавио је француском генералу и пуковнику Калафатовићу да је вршио два пробна лета са мном и да је утврдио, прво, да сам, према сам сада први пут летео авионом, показао да немам никаквог страха, што је врло важно у авијацији, а што се нарочито утврдило приликом пуцања бугарске артиљерије на нас, кад смо били изнад Дојранског језера. Затим, да савршено добро познајем све планине, не само ове у Србији, већ и оне у Бугарској. И према томе, он, Делкроа, пристаје да лети са мном и да се са својим апаратом спусти на место које му будем показао.

Мишо је дао одобрење за овај лет, а Калафатовић ме позвао у српску Врховну команду. Поседали смо за сто и Калафатовић ми рече да је мој задатак у позадини бугарске војске и да чим почне одступање бугарско, да срушим главни мост преко Вардара у Велесу или мост преко Криволака код Криволака. Одмах сам рекао Калафатовићу да не постоји ни један услов да ја могу, усред Велеса ставити експлозив под један велики дрвени мост. Турци су, за време свог одступања, покушали да овај мост онеспособе, а за то су имали дуго времена, јер су они били господари у Велесу; али у томе нису успели. Њихова експлозија није мосту направила никакве штете, и они су, напослетку, били принуђени, да би колико-толико зауставили напредовање српске војске, која је ишла у стопу за њима, да поспу мост петролеумом и запале га. Тако је мост био нешто мало оштећен и брзо је био оправљен. Ја не могу да учиним ни једно ни друго у Велесу. А што се тиче моста код Криволака, надам се да ћу ту постићи извесан успех, јер тај мост није у великом насељеном месту, а видећу како је чуван, па ћу према томе даље поступати. Затим сам му изнео план за квање три моста: једног код Прилада, другог усред Бабуне, код хана Црнице, и трећег на путу Прилеп-Градско, испод села Тројаци, код Топличке воденице. Овај трећи мост налази се код реке Рајца. Ако би Бугари одступили од Прилепа ка Градском, могло би се њихово извлачење озбиљно угрозити. Кад би се овај мост онеспособио. Сматрао сам да тај мост може да се онеспособи, јер сам за тај посао имао сигурне људе у селу Никодин, који би ме у свему помогли да овај посао сигурно извршим. Даље сам му рекао да све зависи од времена, јер, ако би било потребно да у најскоријем времену извршим свој задатак, ја могу да онеспособим само један од сва три моста. Али, ако би за то требало дуже врсимна до извршења задатка, како ја за то време организујем људе, онда бих могао онеспособити два, па, евентуално три моста, тј. два на Бабуни у Присад и Црнице, и један на друму Прилеп-Градско код Топличких воденица. Поред ових тешкоћа, што сам ја сам и што треба времена да тамо организујем и пронађем своје поуздане људе, постоји још и једна друга тешкоћа, да ја не могу узети са собом и носити много експлозива, јер ће ми требати да то носим на леђима, а то није лако, кад се морам, још првог дана кад се будем спустио тамо, лако и опрезно кретати.

Кад сам ово изјавио Калафатовићу, он ми је рекао да радим што брже, јер је утврђено да краљевина Румунија има да уђе у рат 15. августа. Тада може одмах да наступи померање бугарског фронта на српско-грчкој граници и мора се учинити све да се бугарско повлачење што више отежа и да им се онемогући да свој главни ратни материјал пребаце преко Вардара. Зато је потребно организовати у позадини комитске чете, наоружати их и помоћу тих чета ставити Бугарима заседе, рушити мостове и чинити све могућно да им се онемогући уредно повлачење према њиховој граници.

Кад сам сазнао да Румунија улази у рат, а за тај детаљ Калафатовић ме молио да не говорим нигде, а нарочито да не говорим о томе кад пређем преко границе, видео сам тада да имам веома важан задатак. Знао сам да оружја још има доста и да се оно може пронаћи и прикупити и с њим наоружати један број људи. Али за све то треба времена. Што се тиче експлозива, ни у ком случају не могу понети више од 20 килограма, заједно са штапином и капсулама. Рекао сам Калафатовићу да ћу учинити све што могу, али у сваком случају, цео мој рад, углавном, зависи од једне чињенице, а она је била у овоме: ако су Бугари после извесних зверстава која су починили над Србима, уочили све погрешке које је српска власт учинила за ове три године, а што је било неминовно, јер се после 500 година једне турске управе, прелазило на један нов систем управљања државом, и погрешке су биле неминовне. Али, ако су их Бугари уочили, па их они не праве, онда ће бити мало тежа ситуација за мој рад. Али ако су они поновили наше погрешке, биће мени рад олакшан, и моћи ћу учинити много више него што данас могу овде да обећам.

Калафатовић се сложио с тим. Дао ми је одмах један револвер са осам метака, једну кратку пушку – српску брзометну – јер сам за њу имао муниције свуда у Македонији. Одело сам имао своје, врло погодно за такав посао. И напослетку, извадио је из кесе 10 наполеона у злату. Кад сам узео овај новац, без икаквог околишања, рекао сам Калафатовићу:

"Ви мене тамо шаљете само да погинем и ништа више! Шта мислите да предтавља тај посао једна сума од 10 наполеона у злату? С тим новцем, у данашње време, не бих могао честито платити труд једном куриру, кога бих послао из Прилепа у Скопље да ми прикупи разне извештаје, ниги бих могао издржавати чету од 10 душа више од 5 дана. За све време свог четовања, све трошкове по селима плаћао сам новцем; а сад треба да им то узмем бесплатно, а не знам како бих могао доказати да мене заиста тамо шаље Србија, која је у савезу с Русијом, Енглеском и Француском, и у чије име тамо треба да радим, али да живим о трошку већ опљачканог народа и где су почињена велика зверства, о којима сам знао још пре нашег напуштања Македоније, а ко зна шта ћу још дознати кад будем отишао тамо".

Даље сам му рекао:

"Ја ћу узети свог новца који имам овде у Солуну, па ћу отићи и вршићу своју дужност. Али ви, с овим вашим новцем који ми дајете, уједино ми дајете и доказ да нисте сигурни да ћу моћи нешто тамо завршити. Али тамо могу сигурно погинути и можда ме само зато тамо и шаљете.

Калафатовић је све ове речи морао да прогута, јер је и сам видео да сам у праву и да је свака моја реч на свом месту. Измињавао ми се како српска Врховна команда још не располаже никаквом сумом новца да би могла нешто више са своје стране дати, али он зна добро да ћу ја моћи и умети да извршим свој задатак и под најтежим условима. Молио ме је да не одустанем од пута, већ пошто је већ, све спремно, да сутра отпућујем у Вертекоп, а за прелазак преко границе да је коначно утврђен 27. јули, осим у случају да тога дана буде невреме којје би онемогућило правилну оријентацију. Пристао сам да отпућујем, јер нисам ни имао намеру да од пута одуштајем. Али сам био изненађен таквом лакомисленошћу да се човек пребације преко границе у позадину испријатељске војске, да му се даје један задатак који не може да се изврши, већ му је потребна помоћ, а за све то даје му се 18 кило експлозива, неколико стотина метара штапина, неколико калисли и једна батерија за струју која има да произведе експлозију. И, напоследку, свега десет наполеона у злату! Морао сам још те вечери да отпућујем у Лерин, где је требало од Петра Соколовића, који је тамо излавао месо Французима, да још узмем најмање 100 наполеона, колико ми је најмање било потребно да се могу снаћи у првом моменту, а дошнје, ћу видети шта и како треба да се ради. Веровао сам да ће улазак Румуније у рат олакшати наш положај на Солунском фронту, али нисам био много уверен да ће Бугари и Немци, којих је већ било на том фронту према нама, повући се и у паличном бекству и бежати у Бугарску.

Нашао сам свог pilota Делкроа и рекао сам му да морам да идем у Лерин, на шта ми он одмах спремио авион, сели смо у њега и отишли у Вертекоп. Ту сам морао остати до сутрадан.

Кад сам отишао првим возом у Лерин, нашао сам Петра Соколовића на самој станици, узео од њега 100 наполеона у злату и један кофџер са својим стварима, који је ту био, и 26. јула узео је био сам у Њепорској ескадрили у Вертекопу. Свој кофџер са стварима, у коме је било поред осталог, и неколико докумената издатих од стране генерала Павла Штурма и војводе Путника, којим сам постављен за команданта Вардарског одреда за време српско-бугарског рата 1913, али су ту биле још и неке драгоцености, неколико брилијантских прстенова, једна златна, једна сребрна и једна лепо израђена од сребрне жице табакера, коју ми је поклатио митрополит Вићентије скопски кад је дошао у Скопље као митрополит. Све те ствари у томе великом кофџеру оставио сам ту, у магацин код ескадриле. Пошто сам вечерас, легао сам да спавам испод једне мреже која је требало да ме брани од комараца.

СИЛАЗАК НА СОЛУНИЦУ

Већ у три сата 27. јула ујутру устао сам и умно се. После 25 минута, одевен у комбилезон, седио сам, учвршћен и привезан на своје седиште, у аероплану. Прекрстио сам се и захвалио Богу што ми је дао у лево ту срећу да ја будем први Србин

који се враћа у Отаџбину. Био сам због тога необично расположен. И кад је у 3.30 часова ујутру авион почео да се диже од земљс, још једном сам се прескрстио и по-сматрао даље наш пут.

Кад смо дошли изнад Доброг Поља, бугарска ватре гореле су дуже целог фронта, јер је на тој висини било хладно, и војска није могла да буде без ватре. Ватре су све биле према северу и ми их нисмо ни могли видети док нисмо дошли изнад њих. Време по коме смо се управљали, било је источноевропско и за читав сата раније од нашег средњоевропског времена. Зато је почело да се дани већ кад смо били на Селечкој планини, изнад Маркова Гумна, а гребен те планине раздваја кањон Црне реке од Прилепског поља.

Угледамо Прилен који се буди и Златоврх с манастиром Трескавцем. Летели смо високо, изнад самог Златоврха и био је сасвим дан кад сам био изнад мог села Браилова, а наш правац је био Строшко кледало – Солуница. Показивао сам руком пилоту правац којим треба да иде авион. У 5.30 сати били смо 100 метара изнад врха Солунице.

Источна страна Солунице била је сва у дебелом прошлогодишњем снегу, а западна страна била је сва у зеленим пашњацима. Пред нашим очима указаше се неколико равних поља, оивичених пашњацима. На једном месту угледамо једну бачију са многобројном стоком која је ту била дотерана на мужу. Показивао сам руком на место где треба да се спустимо и мој пилот почео је да кружи над том пољаном, равном као теисија, усред високе Солунице. Било је 10 минута до 6 часова. Кад смо се спустили и кад су точкови авиона додирнули траву преко које су клизили без имало потреса, као да идемо преко каквог дебелог ћилима.

Кад се авион зауставио, први сам искочио из авиона. На мени је била пушка, револвер и доглед, а пилот ми је додао експлозивни материјал. Затим се и он спустио, почео да разгледа то чудновато место које није било обележено ни на једној карти, али на које су се могли спустити сви француски авиони колико их је тада било на Солунском фронту. Делкроа је седео са мном нешто око 5 минута, затим је поново сео у авион, а ја сам охренуо елису. Мотор је почео поново да ради. Кроз неколико секунди, авион је прво потрчао по земљи, а затим је почео да се диже све више и више. Посматрао сам га све док се није уздигао на висину Солунице и видео сам како се окренуо при повратку у истом правцу одакле смо и дошли. Делкроа се враћао у Солун.

Истог дана, још пре подне, сазнаће генерал Мишо, а вероватно и сриска Врховна команда, да сам се срећно спустио на оно место које сам озлочио, а за које нико од њих није веровао да на земљи постоји! Али, пошто ће им поручник Делкроа потврдити да се он на том месту тако срећно спустио, и да му је баш та висина дала и улила поверење да се врати натраг у Солун, а не да лута према Румунији, увериће и један и други штаб да има много што шта није у картама записано.

САМ НА ПОРУШЕНОМ ОГЊИШТУ

Кад се авион изгубио и кад сам још мало помало могао чути његов звук, одједанпут преда мном се указаше два чобанина са бачила. Бачило је било, као и сва стока на њему, својина Диме Диковића чувеног сточара из Крушевца. Цео тај део Солунице, затим Боропоља које је било равно и Пусто Подово пуно разних пећина, а у коме је било зимовишта за неколико хиљада коза, јер у Пусто Подово никада се није могао задржати снег, већ се топио пре него што падне на земљу, а многобројне пећине-служиле су за преноћиште козама и за затварање младих јарића чим се ојаре. Сва та места била су својина Диме Диковића, и двојица од његових овчара долазила су и мени. Видели су аероплан кад се спуштао, па су у прво време мислили да то чини зато што има неки квар. Али кад су видели да се враћа само с једним човеком, Мачо Дика, најмлађи син Диме Дика, послао је два чобанина да виде је ли то заиста неки човек из аероплана остао ту.

Кад су се приближили мени око 50 метара, наредио сам да сваки седне на своје место, иначе ћу одмах почети да пуцам на њих. Али, чим сам ове речи изговорио, ови чобани у један глас поздравише ме речима: "Добро дошал, господин Василије..." Познали су ме и по лику и по стају и по гласу. Онда сам наредио да један од њих остане на месту где је, а један да дође ближе мени. Кад се овај приближио к мени, пустио сам га близу око пет метара до себе, и наредио сам да седне ту. Затим сам почео испитивање ко је од Димових синова на бачилу. Рекоше ми да је ту најмлађи брат Мачо.

"Како је народу?"

"Зло, господине. Ово су плачкаши и убице. Увек су гладни као гусенице. Све живо поједоше; али не могу никако да се насите. Сви плачкају: полиција, жандармерија, војска, једном речи, ко год стигне тај плачка. Плачкају по варошима, а исто то чине по селима. Женскиње обешчистише и народ кука на њих'. Офемо ли се икада снасти од овога милета (народа)?"

Онда сам му пришао, руковао се с њим и дао му један пакет чоколаде да пошаље својој деци. И рекао сам му да сам дошао директно из Солуна; да је српска војска онег дошла на српско-турску границу; да у Солуну има, поред Срба, Француза, Енглеза, Руса и Италијана и да ће ова земља Македонија бити поново ослобођена од Бугара и да ће се краљ Петар вратити у своју земљу и да Македонија неће и не може бити Бугарска.

Замолио ме је да ту мало причекам да ми донесе у једном котлићу варено млеко. Захвалио сам му на томе и рекао да мени сад не треба ништа, већ са својим другом нека иде на бачило; нека тамо поздрави Мачу и нека му каже ако би дошли Бугари и сазнали да се неко овде спустио, нека им каже слободно да сам дошао ја и да сам отишао на врх Солунске Главе, да сам се одатле изгубио, да сам био добро наоружан и да нико није смео да ми се приближи.

Кад су ови људи замукли за брдо, узео сам свој товар, забацио га на леђа и полако, пењући се, изишао на највиши врх Солунице, познат као Солунска Глава. Ту сам сео на камен и рекао: "Хвала ти, Боже, што су Бугари не само поновили наше грешке, већ радe хиљаду пута горе од нас. Свој задатак ћу извршити. Народ ће бити са мном. Али не знам да ли ће и Румунија свој задатак да изврши."

Ту, на том камену седео сам целога дана и посматрао свуд унаоколо, а кад бих ожеднео, сишао бих мало улево, где је било много снега, да бих на тај начин, утолио жеђ. Предвече сам пошао поред места Ковчег, па сам изишао на превој звани Мочур, где ме је ухватио мрак. Идући тако путем којим су ишли уочи своје погибије бугарске војводе поручник Константинов и Гого Аџев, одједанпут чујем многе гласове који су били измешани, мушки и женски, те сам био уверен да ово није никаква бугарска војска, али нисам могао да схватим шта траже људи и жене ноћу на овом пустом планинском путу којим се може отићи у село Крапе, али и у Порече. Само се тамо не иде ноћу, јер да се сиђе у Порече треба проћи кроз густу борову шуму.

Кад се селаци приближише, скренуо сам десно од ове планинске стазе и сео иза једног камена, а убрзо затим наишли су селаци.

Били су мушки, женски, па чак и деца мало одраслија. Неке сам од њих познао по гласу, јер нисам био даље од три-четири метра. Из њихових разговора сазнао сам да сви иду у Беличку борје да тамо, у великој боровој шуми која припада селу Белици, секу борику (луц), јер у Бугарској нема петролеума и народ је почео да се служи боровим дрветом уместо освегљења петролсумом.

Кад је прошла ова сеоска поворка поред мене, изишао сам на пут, па сам ишао још дуго док сам дошао до пута који скреће десно у село Ореше. Дошао сам до близу села, па сам поред њега пришао и попео се на планинско било, такозване Орешке ливаде, где су наше чете 1905. уништиле бугарску чету Стевана Шиварева.

Кад сам изишао на ове ливаде, сишао сам између села Стравје и Гостиражња, па сам се преко превоја Куле упутио право ка Богомили. Знао сам добро једну пљиву на којој, обично у ово доба лежи стадо браће Станковића из Богомиле. Знао сам

да је увек код стада један од браће Станковића, по имену Најдо. Упутио сам се право ка тој њиви.

Кад сам дошао у близину, овчарски пси надали су лавезж, и Најдо је одмах устао и пошто је знао по исећем лавезжу да лају на човека, одмах је упитао: "Ко иде?" Био сам тала можда 100 метара далеко од њега и само сам му одговорио једну реч: "Не бој се. Ја сам". На ту реч, Најдо је одмах почео да виче на псе и потрчао мени с речима: "Добро дошао, господин Васил". Ка кад смо се руковали и пољубили, одмах ме упита: "А где је господин Јован (Бабунски)?" Овај богомилски чобанин сматрао је да је сасвим на своме месту што сам ја ту дошао. Али је сматрао да је и Бабунски ту са мном. Све је то за њега било потпуно појмљиво јер кад год је у Азоту невоља, кад завлада зулум, и мени и Бабунском било је место да будемо ту и да бранимо народ.

Пси су били умирени а ја сам сео с Најдом мало даље од оваца, у заклону једнога грмља и почео да испитујем Најду. Рекао ми је да ретка која кућа у Богомили није завијена у црнину јер су од Бугара побијени, приликом бекства од њихове војске, кад су их оно затекли прошле јесени у селу Долгавец и по другим селима у Прилешском пољу. Рекао ми је да је председник општине у Богомили Андреја Поп-Арсов, бивши бугарски учитељ, родом из тога села.

Поп-Арсов био је стари свештеник у селу Богомили. Његов син Петар, дошник зваши Поп-Арсов, учио је школу у Србији и једнога дана, преварени од бугарског посланства у Београду да ће им много боље бити ако пређу у Софију, где ће добити велике стипендије, а по завршетку школе да ће им егзархија дати најбоља места у Македонији што им Србија не може дати, Петар Поп-Арсиф, Дамјан Грујеви и још неки други, оставили су Београд и отишли у Софију, где су завршили универзитет, па су потом били постављени за наставнике бугарске гимназије у Солуну, а Петар Поп-Арсов, дошник је премештен у Скопље. И Петар и Дамјан дошник су били чувени револуционари и чланови Централног комитета ВМРО. Петар је свога брата Андрију одвео у Софију, где је завршио прогимназију (три разреда гимназије), па је затим дошао у Македонију, где је био постављен за бугарског учитеља. Није могао бити учитељ у свом селу Богомили, јер тамо није било ниједне куће бугарске, већ је био по другим местима и учитељавао тамо, где су биле бугарске школе. Чим је проглашена уставност (хурријет) у Турској 1908, он је замолио Јована Бабунског да му допусти да се са својом породицом пресели у Богомилу, где је имао своју кућу и скромни иметак. Бабунски му је то дозволио, и он је ту живео више од шест година међу својим селацима, не дајући утисак злобна човека.

Кад су Бугари окупирали српску Македонију, овога човека су доставили за председника општине. Андрија је навео строг режим у Богомили, где је углавном била највећа тешкоћа за становништво стална реквизиција животних намирница за бугарску војску, без икакве накнаде и без икаквих признања. Селаци нису могли да сакрију ништа, јер је председник био њихов селак и свако неизвршење своје наредбе пропратно је претњом селацима да ће село бити попаљено, а народ уништен.

Још ми је Најдо испричао о многим убиствима која су Бугари починили у Азоту. У Тсову су уништили целу породицу Давче Катраније. Свих 27 душа, мушких и женских, међу којима је било и одојчади, све су заклали! Од њих нико није остао жив. Поред њих, било је још неколико виђених селјака побијено у томе селу. Сви рођаци моје жене били су поубијани. Моја жена била је до пре три дана у Браилову, али пре три дана, заједно с троје деце била је спроведена у Прилеп. Да је била спроведена неки дан дошник, могао сам посумњати да је то учињено због мога доласка у Македонију. Али, пошто је то учињено раније, било је јасно да су то Бугари учинили по неком раније утврђеном плану.

Вечерао сам ту с Најдом, па сутра ујутру, склонио сам се мало више у шуму и рекао сам Најди да ме после подне обавести како стоји ствар у селу: има ли бугарске војске, жандармерије или некога другог од стране власти. После подне, око 2 сата, дознао сам да у селу нема никога.

У СЕЛУ БОГОМИЛИ

Не говорећи Најди ништа, пошао сам право у село и упутио се општини. Општина је била у такозваној Станковској махали, а та махала лежала је не једном платоу који се безмало граничио са шумом. Петко Станковић, сеоски војвода, и брат овога Најде, био је у чети са Јованом Бабунским. Још седам-осам сељака из Богомиле били су у чети с Бабунским. Сељаци су били добри као Срби, а убиства која су почињена над масом жена и деце богомилске, нису изазивали код ових сељака никакав страх већ, напротив, мржњу. Бугари су били омрзнути од сваког у томе селу, од најстаријег човека и жене, па до детета, које је тек научило да говори. Општински стражари и пандури били су сви из Богомиле и у сродству с председником. Знао сам да су они сви добри Срби и да неће нико покушати ништа против мене.

Било је око 3.30 сати после подне кад сам ушао у богомилску општину. Пред кућом у којој је била општина, није било никакве страже, а унутра, у ходницима, седела су четири стражара, без пушака, само са тесамама, обешним о кукове. Чим сам изашао на горњи спрат, стражари кад су ме угледали, сви су поскакали на ноге и онако уочечно поздравили ме. Свако је хтео да ми приђе рупи и да ме полуби у руку, јер су све били младићи. Наредио сам да сваки остане на своје месту и да нико не улази у канцеларију за све време док ја будем тамо. Сви су одговорили, сваки за себе: "Разумем господине!"

Председник Андрија није имао појма ко разговара с његовим стражарима. Али кад сам отворио врата и ушао Андреја је само разрогачио очи, устао на ноге и проговорио: "Милост! Ја нисам ни за шта крив!" Ја сам му рекао да седне и казао сам му овако: "Слушај, Андрија! Нисам дошао овамо никога да убијем. Нити хоћу коме да се светим. Ја мислим да је у овој земљи било много крви досад и да не смею више ниједну кап крви нашег народа да пролевам. Осветићемо се Бугарској, уништићемо њену војску. Истараћемо их из Македоније. И то ће бити наша освета за сва зла што су они овде починили. Али нећу ја лично, нити ћу коме дозволити да пролева крв нашег народа које је страдао и заслужио да буде поштеђен од даљег покоља и несреће. Дошао сам овамо да ти кажем да ће Србија поново да се врати. Србија је у друштву највећих сила на свету, у Европи, у Америци и у Азији. Никад не може Немачка, трула Аустрија, Турска и Бугарска да победе цео свет, који се удружио против њих. Ти си постављен овде за председника општине и ти, ако хоћеш да сачуваш своју главу, мораћеш добро да paziш како ћеш управљати овим народом. Не само што не смеш да чиниш неправду, већ не смеш ни другима да дозволиш. Бугари, још кад су те поставили, имали су поверења у тебе, па ти можеш и да браниш овај народ од бугарског насиља. Сад имаш да извршиш једно моје наређење. Одмах сутра да одеш у Велес и да кажеш начелнику српском да сам ја дошао овамо, и да му, у име Србије, поручујем да престане и он и сви други са зулумима, јер ни ово досад што су починили не могу да плате. Кажи му овако: "Ниједан бугарски чиновник који буде вршио зулуме и репресалије над нашим народом, неће избећи казну. Бугарска ће бити побеђена и окупирана. И ниједан зулумџар који је заслужио казну због својих поступака у Србији неће се моћи сакрити нигде у Бугарској."

После ових речи, изашао сам из општине а пандурима сам наредио да ме мало даље испрате. Ово сам учинио из опрезности да случајно председник општине не наговори неког од њих да пуца на мене док не прећем једно растојање отприлике до првих кућа. Кад су ме стражари допратили до првих кућа, рекао сам им да се врате и да не изврше никакав наређење које би било против народа. Они су ми обећали да ће ме послушати. И ја сам тако опет отишао горе у шуму.

Предвече сам опет сипао до Најде. Али Најдо је већ био обавештен о мом одласку у село и у општину. И замерио ми је што сам то учинио, јер се Андрија може осветити сељанима. Ја сам га уверавао да не треба ништа да се плаше, јер ускоро ће се Србија вратити. Замолио сам Најду да једнога дечака од његових који ће му донети вечеру, задржи ту код оваца, а он одатле да пређе у Гостиражњу, па сутра рано из Гостиражње да оде у моје село Бранитово и да ми донесе једног од мојих слугу, неког Илију Порећанца, али да га изведе више села Слепче, на планинско било, које дели

велешки од прилепског среза, и да га доведе до једне чесме у богомилској планини, која се зове Сопурка. Ту ћу их чекати.

Најдо ми је рекао да то место није баш много згодно, јер једна група бугарских војника, око 70 људи, станује стално у селу Гостиражњи под шаторима, а у богомилској шуми секу дрва и свлаче их помоћу алакова. Одатле, из Гостиражње, ове бјелане товарили су на кола и носили даље. Ја сам му рекао да ћу бити ту, код те чесме. И кад он стигне с Илијом, или без Илије, јер нисам био сигуран да ће овог човека затећи код куће, ја ћу им се јавити. Али, ако им се не будем јавио, онда ћу их чекати на Павловој њиви, а то је било на једном високом прелоју, где је водио сасвим планински пут од Богомиле у Гостиражњу, али је ту била густа шума, у коју нико није залазио. Најдо ме је послушао и учинио је као што сам му рекао.

Сутрадан, отишао сам у богомилску планину. Кад сам тамо стигао, секире су лупале на све стране. Посматрао сам с једног згодног места једну групу Бугара. Кад сам ослушао њихове разговоре, чуо сам да говоре турски. Нисам знао јесу ли Турци или Бугари, јер су сви били обучени у бугарско војничко одело. Пришао сам им мало ближе и догледом утврдио да и они носе манџихерове пушке. Из тога сам извео закључак да то нису бугарски оловошници (III позив), већ су сигурно војници II позива. Викнуо сам им турски: "Срџан раа!" Они су ми одговорили, онег на турском језику, да ми захваљују. Они ме нису могли видети. И ја сам продужио даље и сео близу чесме, одакле сам могао посматрати долазак Пајда и Илије и сваки покрет ових Бугара који су немилосрдно таманили шуму коју смо ми дуго година чували.

ПРИЧЕ ИЛИЈЕ ПОРЕЂАНЦА О ЗЛОЧИНИМА БУГАРА НАД МОЈОМ ПОРОДИЦОМ

Око подне дође Најдо с Илијом. Одмах улутим Најду да иде својој стоци, а са Илијом останем у разговору. Од њега сам дознао да у мојој кући, у селу Браилову, коју сам из темеља подигао, и у којој сам становао са својом породицом, сала је успостављена општина и у њој је председник родом из Прилепа. Моја породица прво је протерана из села у Прилеп, а одатле пешке у Велес. Како је он сазнао биће сиреведена у Бугарску. До Прилепа их је он одвео на коњу, а од Прилепа спроведени су пешке у Велес. Ништа нису могли да понесу са собом, јер су деца била мала. Најстарије је имало 5 година, а годину и по најмлађе које је мати морала на рукама да носи. Рекао ми је да су јој одузели и последњу шару и да је без новца и без ствари интернирана.

Ово ми је пало тешко, јер овакав поступак за мене је дотле био непознат. Никад у рату нисмо поступали нечовечно с породицама наших противника. Ако ратују две државе између себе, зашто унинтавати и оне који су далеко од тога да и они могу бити ратници.

Рекао ми је да су ми оца убили у Браилову. Али како није на месту остао мртав, неки моји пријатељи из Прилепа узели су га, а Тале Обалија, касанин из Прилепа, примио га је у своју кућу, где је после три дана умро.

На путу између села Браилова и села Долнени, убили су ми још једног мог момка Јована, званог Челника, а у самом Браилову има око 60 Бугара, који раде моју земљу која је подељена на неких пет секија. Дотерали су прско стотину комада говеда, да ту буду на наши и зимовишту. Стоку чува неколико бугарских војника, али има и неколико мојих сљака, који им помажу у чувању стоке.

Наредио сам Илији да се врати у село и да оде у Прилеп и да се тамо обавести шта је даље било са мојом породицом, а ја ћу наћи човека коме ће он ту поруку да каже; а овај да пренесе мени.

Било је већ превалило подне када сам отпустио Илију, а ја сам полако сишао у село Гостиражњу. Ушао сам у кућу код неког Вељана Богатиновића. Мало после мене, дошло су и дрвосече, бугарски војници из богомилске планине. У овом селу Бугари су били извршили страшан покољ и није било куће, из које није макар по

један убијен. Највећа зверства починили су над женскињем које су прво силовали, па тако обечашене после тога убијали.

Кад је дошло време вечери, пошто нисмо имали осветљења у кући, изашли смо још за дана у дворште и ту пред кућом јели. Бугарски војници ишли су по кућама и тражили да им се да нешто од хране, јер су од државе слабо храњени. Селаци им нису давали ништа. Али, би Бугари, чим би спазили у кући нешто за јело, узимали то без питања. Мој домаћин Вељан, за време вечере, упитао ме је: "Шта ћеш да радиш господине, ако неки бугарски војник дође и у моју кућу да нешто потражи?"

"Ако дође један или двојица, и ја ћу с њима да уђем у кућу, а за два минута биће обојица мртви, па ћемо их ноћу изнети изнад села. Али ако их буде више, ја ћу да изађем из твоје куће, да се повучем до потока, а тамо ћу даље да видим шта треба да радим."

Вељан је био задовољан мојим одговором. Нарочито му се било допало што сам, без икаква страха, седео у његову дворшту и с њим и његовом чељади заједно вечерао. После вечере прошао сам кроз цело, ушао у поток и изашао горе у Богомилску планину.

Око пола ноћи стигао сам Најди Станковићу. И кад ме је упитао где сам био, рекох му да сам био у Гостиражње и да сам тамо вечерао. Најду је било прилично чудновато што сам сишао у Гостиражње и остао тамо где је у селу било тада више бугарских војника него селака.

Сутрадан, изашао сам у Богомилску планину и тамо срео седам-осам дечака од 12-15 година, који су ишли у планину да секу дрова и да им носе кући на леђима. Ова деца, чим су ме спазили, познали су ме и сви су ми пришли да ме пољубе у руку. Међу њима, као најстарији, био је Илија Ристић који је завршио II разред српске гимназије у Велесу. Он ми је почео причати о бугарском зулумима. И мислећи да сам гладан, понудио ми је сав хлеб из своје торбице. Вратио сам хлеб и рекао сам му: "Кад се будеш женио, бићу ти кум, тојест, ако не погинем."

"Нећеш ти, господине, да погинеш. Ти не знаш кол'ко се ови Бугари тебе боје."

Оставио сам децу да иду својим путем, а ја сам лутао сам по шуми. Тако сам дочекао 6. август. За то време дошао сам у везу с много људи из Богомиле, Гостиражње и Стровја. 5. августа увече рекао сам Најду да ми донесе ручак сутра на Преображење код једног кладенца, између два пута који воде у Гостиражњу. Ручак да ми донесе и нека остави у један грм више ливаде, а ја ћу доћи да ручак узмем после, када он буде отишао од места где ће оставити ручак. Још исте ноћи оставио сам Најда и отишао на место, али много даље него што сам рекао Најду.

Око 8 ујутру, кад је дан био увелико одмакао, видео сам много бугарске жандармерије и наоружаних селака како иду од Богомиле горњим путем који води кроз саму шуму у село Гостиражњу. Приметио сам да су селаци, углавном, из области Клепе, а врло мало их је било из Азота. Сви су били наоружани. Да не би био опкољен, пре њих сам се извукао горе на брдо и посматрао сам како врше опкољавање онога места где сам био. Али опкољавање је вршено тако да је то место остајало са сваке стране на којој је била војска, доста далеко. Цео дан седели су на томе путу ова потерна одељења и крили се по шумарима. Било је ту и велшких грађана, познатих по својој ношњи која није била ни грађанска, ни селачка, већ једна специјална ношња коју је носио мало простоји свет и радници у Велесу. Тога дана пред вече почели су да се враћају истим путем којим су и дошли у Богомилу.

Никако нису претражили оно место, на које је требало да ја будем онога дана. Из тога сам закључио да нису знали где сам обично преко дана седео. Како тога дана нисам добио ручак, био сам гладан и кад сам видео да се једна група од ових потерних одељења одвојила и отишла надесно, одакле су могли да оду у село Бистрицу а да не свраћају у Богомилу, сматрао сам да је пут до Богомиле чист, тј. да на њему нема потерних одељења, па сам се решио да још исте вечери уђем у Богомилу и да сазнам како је дошло до ове потере, а у исто време и да тамо вечерам и да узмем хлеба за сутрадан.

ПРВИ СУКОБ НА ВЛАЈИНОВСКОМ ТРЉУ

Идући ка Богомили тим путем који пролази више дубоког потока, око кога су били забрани хростове шуме, која није била много стара, али је била проресена, с леве стране био ми је тај дубоки поток. Кад сам био у средини те шуме, одједанпут викну ми неко: "Ко си ти?" – Пре сваког одговора, бацно сам се лево у поток, а у исто време испалено је преко стотину пушака на мене. Куршуми су летели високо преко моје главе, а ја сам сишао у само корито потока и продужио пут наниже. Кад сам већ изишао из шуме, с леве стране другог пута који је водио из Богомиле опет из Гостиражње преко Куле, изнад тог пута било је старо Влајинковско трло, а до њега камена греда, дугачка око 100 метара и згодна за заседу, а и за одбрану. Изишао сам из потока, и брзо сам се пребацио до те греде, ухватио сам згодно место и чекао да престане пуцњава.

Кад је пуцњава престала, ја с ове стране почнем да вичем:

"Бре, Мијаило, немој да пуцаш! Нареди да нико не сме да пуца да не би измрсу себе изгинули!"

На то ми се одазове један с друге стране, па ме унита:

"Кога Мијаила ти зовеш?"

"Мијаила Јосифовића из Пореча!..."

"А ко си ти?", пита он мене.

Ја му одговорим:

"Ја сам војвода Васил".

И одмах почнем пуцати на њих. Пошто сам избацио цег метака, колико сам имао у пушци и у шанжеру, кад сам поново стављао шанжер у пушку, чујом како се ломе грање на другој страни и како беже с друге стране узбрло и вичу.

"Бежите, изгибосмо. Оклоњени смо са свих страна."

Бугари су заиста мислили да, с друге стране, путем којим сам ја дошао, долази нека друга српска чета која ће да им удари у леђа, а ја сам опет овде с неком својом "четом", те су се из страха надали у бекство. Ту, на том месту остао сам читав сат, док нисам чуо на другој страни брда лавсж овчарских паса који су били на ливадама преко којих води пут из Богомиле у Мокрени. Кад сам то утврдио, узео сам пушку на раме и сишао у Богомилу. Ушао сам у једну кућу у којој сам нашао само једну жену с децом. Кад ме је угледала, зачудила се, рекавши ми:

"Хвала Богу, те си остао жив, господине, а ми смо мислили, кад смо чули да пуцају пушке, да си ти логинуо".

Рекох јој да су Бугари побегли. Она ми рече да доле у селу где је место за казар, у сеоском хану, још има око 50 бугарских жандарма и додала је да је, које жандарма и других селјака, доведених из околних села око Велеса, било око 500, а међу њима био је и начелник срески који је целог дана седео у Богомили.

Потражио сам вечеру. Како је тога дана било Преображње, дадоше ми мало посног пасуља, хлеба и мало грожђа, те сам вечерао. После вечере, добио сам хлеб и одмах сам изишао из села.

Нисам хтео даље да останем у околини Богомиле, јер сам се бојао да ће ме опет потере гонити у томе крају. Зато сам ударио право горе и сутра у зору већ сам био на месту које се зове Арапска страга (струга), а ту је био превој преко планине Бабуне, којим се може отићи у село Долгавец и Маргаре, у прилепском крају, као и у село Крапу, које припада Поречу, а може се отићи и у сам Пореч, јер ту је водио пут из велешког среза ка Поречу. Док је на источној страни овог планинског венца, званог Строшко класпало, велика шума до самога планинског гребена, његова западна страна била је сва један велики пашњак, на коме је расла сочна трава коју су обично искоришћавали преко лета сточари из Крушева. Њихово бачило било је испод брда које се зове Бел камен, чија је јужна страна обраста шумом у којој су неколико извора хладне воде које образују Крапску реку. То је једна понорница која од својих извора па на 8-10 км ниже увире и јаља се као извор код села Дебрешта на северном делу Прилепском поља и одмах, иза тога извора меље једна воденица са три камена.

Упутно сам се томе бачилу, јер сам познавао и сопственика оваца, а знао сам тачно место где се бачило налази. Кад сам дошао у близину бачила, нисам хтео да му прилазим, јер су овце биле на мужи, па нисам знао кога све има на бачилу, већ сам чекао да овце пођу на нашу, па да првог овчара кога будем видео питам кога има на бачилу, и да ли је скоро долазила каква потера на бачило.

САСТАНАК С ПРОЈКОМ ТРИМЧЕВИЋЕМ

Свој експлозивни материјал, још прве вечери кад сам се нашао с Најдом Станковићем код Богомиле, предао сам њему и он га је склонио на суво и сигурно место, а ја сам га могао узети кад год сам хтео. Овде сам остао на бачила три дана. И ту сам сазнао да је у селу Белици жив Пројко Тримчевић који се спасао из затвора у Текији (Поречки Брод), где је био затворен са стотину Поречанаца, па је, кад су га хтели убити, успео да побегне из затвора, а сада се налази у селу Белици.

После три дана пошао сам с тога бачила, па сам прешао на планину Даутицу, где сам до пре годину дана има своје бачило, а затим, са Даутице пренио сам на Солуницу. Ту наиђем на једну пределу оваца Диме Дике, које је чувао само један Арнаутин.

Тако сам оставио овога чобанина Диковског па сам сишао у Боропоље. То је дугачка висораван, дугачка 5–6 км а широка скоро 2000 метара, равна је као телсија и без камена, сва је обрасла травом. На ивици те пољане Боропоље почиње да расте бор, а та борова шума спушта се до изнад самог села Белице, где почиње букова шума. Цела планина са боровом шумом подељена је међу селацима онога села коме дотична шума припада. Селак, сопственик тога борја, за време толиких дана, у другој половини јуна и цео месец јули, засеца борова стабла, а при дну, једно 50–60 цм ископана је рупа у самом дрвету у коју се целе смола из боровог дрвета. Од ове смоле селаци справљају течност звану мефт (терпентинско уље). Мефт је персијска реч, од које је постала и реч нафта. Од смоле која остане, прави се нека смеша у виду колача, а то је калафонија. Кад се овако дрво потпуно исцеди, и не пушта више мефт, онда га пресеку. Али, пошто је оно масно у своје доњем делу, од оне рупе где је текла смола, па до саме земље, тај лиш се сече и од тога дрвета добија се луч. Кад се то дрво пече у kazanу, добија се катран. Тако ови људи у тим крајевима где расте бор, користе то дрво и сваки пази на свој део шуме и не допушта другоме ни да његово дрво засеца, а још мање да га потпуно посече.

Од Боропоља једна коса спушта се право наниже, до саме реке Треске. На лској страни ове косе, сасвим у дну, налази се село Белица. На самој коси, на њеној јужној страни је село Тажево, а мало даље, на северној страни косе, на једној малој падини, налази се село Поречка Брезница.

На половини Боропоља одакле почиње ова коса, има једна врста пећине, на чијем се дну налази и извор воде. То је вода која се слива кроз порозни камен и капље кап по кап у један издубљен камен, у који може стати 15–20 литара воде. Ова вода зове се Орлова вода, јер по причању мештана, кад пресуше све воде, орлови, жедни, а они иначе не силазе на реке, већ пију воду по горским изворима. Кад ови извори пресуше, настаје кликтање орлова на висинама, оно по веровишћу околних селјака, долази од жеђи. Само у тим и у таквим случајевима, орлови долазе у ову пећину, и ту пију воду. Зато се ово и зов Орлова вода.

Кад сам стигао до ове пећине, био сам жедан, јер сам путовао више од шест сати, а нигде нисам наишао на воду, јер тамо где сам знао да има воде, нисам хтео да силазим, прво зато што ми је то било отуђно, а друго, што сам у овом времену на тим изворима могао затећи или бугарску војску, његу жандармерију или неке селјаци који иду по борину (луч) или се враћају с лучем на рамну. Нисам желео да се брзо сазна за моје пребацивање из велшког и прилепског среза у Порече.

Ушао сам у пећину и напио сам се као лед хладне воде. Пошто сам се мало одморио и опет се напио воде, пошао сам том косом која иде право од истока на запад, и у почетку, силазити с Боропоља много је врлетно. Колико се спушта ниже,

утолико и пут постаје мање врлетан. На први поток који се налази на јужној страни ове косе, има далеко за једно 4-500 метара, извор хладне воде који се зове Крстева вода. Како сам знао сви она места, јер сам много пута тула пролазио, ушао сам у тај поток и дошао до извора хладне воде. Ту сам сео и напио се воде, па сам чекао да се мало замрачи. Сунце је већ било зашло, али се још добро видело.

Хтео сам да се привучем испопажен првој ватри коју будем видео или првом трлу на које будем наишао или за које будем сазнао а то сам могао сазнати по лавезу паса. Тамо где пас залаје мора бити човек. Јер пас је пратилац човека и не живи нигде где нема човека, сем кад подишља или побесни.

Кад се добро смркло, изишао сам из потока и пошао другом косом наниже, а то је коса која се одваја од оне прве и спушта се право на југ, до саме реке Белице која, неколико километара ниже, утиче у Треску, или, како је у Поречу зову, Велика.

Спуштајући се тако наниже ка селу Доњој Белици, приметим с десне стране, у једном ширази, да гори ватра. У младој боровој шуми, ако ветар донесе буков жир, тај се жир брзо прими. Како буква много брже расте од бора, ако је младо борје, па његова сенка не завага са другим боровима сву околну површину, буква брзо израсте и усред те младе борове шуме имате читаве бокоре младе букве која се затим све даље и даље шири, тако да онемогући пораст и развитак борова.

У једном таквом буковом ширази, усред једне младе борове шуме, горела је ватра.

Почео сам се приближавати ватри. Или је поред ватре чета Пројка Тримчевића из Белице, или су можда неки људи с товаром катрана или смоле из Тажева пошли у Прилеп, па ће овде да проспавају неколико сати и да продуже пут у Прилеп, где би стигли сутра увече. У сваком случају сам знао да ћу поред ватре затећи Србе, јер је Порече чисто српски крај. Уколико и има бугарских војника или жандарма овде у Поречу, знам да они не би зановили у шуми, већ би отишли у село и тражили би и добар конач и масну вечеру. Ипак сам ишао опрезно. Не зато што сам се бојао, већ да не бих уплашио оне поред ватре.

Кад сам прошао једно 20-30 метара, спазио сам да на ватри има казан, а око ватре седе два сељака, један млађи, други старији, и вечерају. Одмах сам знао да се ту пече катран. Оба сељака сам познао, јер су били из Доње Белице и живели су на имању једнога бега Арнаутина до 1912, а тада се "одметнули" од бега и радили земљу "за свој рачун". Старији од ове двојице звао се Крста. Није било пса поред њих. Ватра је пуцкала на огњишту, а њима су пуцале зашнице гутајући качамак који су умаkali у со, помешану с тушаном паприком. Нису могли да ме примете, јер су били на светлости, а ја сам долазио из мрака.

Кад сам дошао на два метра од њих, долазћи им иза леђа, рекао сам: "Добро вече Крста".

Они се окретоше и, кад су видели човека с оружјем, а пошто онако са светлости нису могли одмах да ме познају, а ја да бих умирио да не почну бежати, кажем им: "Не бојте се ништа" Зар ме ви не познајете? Ја сам Васил војвода велешки!"

Оба сељака усталоше као врелом водом попарени и почеше да ми љубе и руке и ноге, говорећи ми: "Добро си дошао господине!"

Рекао сам им да седну, а ја сам још стајао, па сам им питао: има ли у близини бугарске војске, да ли је долазила каква потера и где се налази Пројко Тримчевић? Одговорили ми да војске нема али бугарска потера била је пре седам осам дана, силазећи са Солунице, сишли су право у Белицу. Пошто нису знали пут овај исти којим сам ја дошао силазили су преко места званог Јачмиште, где се заиста брзо стиже у Белицу, али се лако може и погинути на томе путу, јер се ноге клизају по боровим иглама које су у то доба године суве као барут те се и лако може оклизнути и пасти на неком стрмом месту. На томе путу многи странци који су силазили, нису стигли до Белице.

Ово потерно одељење питало је Белићане: ко се спустио авиопланом на Солуницу. Сељаци су им одговорили да они о томе ништа не знају. Али, ако буду нешто сазнали, јавиће одмах председнику општине у селу Локвици. Бугари су затражили да једу, те су сељаци морали да им донесу хлеба и млека. Пошто су успут видели да у селу

има и кошница с пчелама, затражили су и меда. Селати су има дали штогод су хтели, само да им се склоне што пре из села.

Рекао сам им да сам ја тај што је сишао из асроплана на Солуници, да сам досада био по српским селима у прилепском и велешком срезу, а сад долазим и до њих, прешавши преко планине, и за мој долазак у Порече зна само Влах Ђорђије из Крушва, који има своје бачило испод Бел камен у Краској планини. Видео ме је и један Арнавтин чобанин који пасе овце Диме Дике; али тај сигурно неће казати никоме ни да ме је видео.

Кад сам сазнао да је све мирно, соо сам и ја ту, поред њих. Дали су ми мало качамака, те сам и ја продужио да с њима вечрам.

Седео сам целе те ноћи поред ватре која је горела сву ноћ, али сам остао будан, иако сам целога дана путовао. Тежак је то положај бити сам у туђој земљи у којој је дозвољено свакоме да те може убити, па још усто највероватније може добити и награду. Истина је још нисам био уцењен, али би ми то било сасвим свеједно, јер онај који би ме убио, ако не би био награђен на неки други начин, сигурно би постао или кмет у селу, или бар пољак. Зато сам био неповерљив, па и у оваквом чисто српском месту, јер сам се бојао да засним у друштву људи о чијем држању још нисам знао ништа.

Ова два брата селака из Доње Белице спавали су по реду, јер један је увек морао да седи поред казана, да постиче ватру, да би могао катран да се испече и да тече у суд, из кога су они тај катран црпели и сипали у мешине. Кадгод је који од браће стражарио поред казана, говорио је мени да слободно и ја легнем и да спавам. У тренуцима кад је сам могао да ме савлада, устајао сам и дуго шетао, удипући пуним грудима ваздух, препуњен мирисом бора.

Кад је свануло, рекао сам да један од браће оде у село Горњу Белицу и да ми одмах позове Крсту Тримчевића, Пројковог брата. Нека му каже да сам ја дошао овамо и да желим да се видим с Крстом и с његовим братом Пројком. Рекао сам им да Крсту кажу да дође ту где су они справљати катран, а ја ћу или сам да дођем до њих, или ћу их звиждуком преко своје пиштаљке позвати да дођу до мене.

Затим сам се опростио од својих ноћашњих "домаћина", па сам отишао на један вис који се зове Столови отец (отац), одакле се може видети цела околна Горње и Доње Белице и сваки човек који улази и излази из Белице. Ово брдо обрасло је смреком, а само при врху има неколико крљавих храстова.

Око 9 сати пре подне видео сам два човека где излазе из Горње Белице путем у Доњу Белицу. Кад су били испод виса Столови отец, дао сам пиштољом знак, иако нисам знао да је то позвани Крста Тримчевић. Сматрао сам, кад чују пиштаљку, ако су то Крста Тримчевић и други Крста из Доње Белице, они ће стати, и кад чују три пута звиждук, удутиће се мени. Ако су неки други, прозвдиће пут. Међутим, на мој први звиждук, обојица су стали, а кад сам поновио звиждиње други и трећи пут, почели су се пети уз брдо.

Убрзо затим били су обојица код мене, где сам се с Крстом поздравно као са старим и давнинаним познаником. Породица Тримчевића из Белице била је позната као једна од првих у целом Поречу, која је стајала служби Српске револуционарне организације и чији су чланови били најповерљивији курири српског Горског штаба за преносење нисама, било у Скопље било у Битољ. Крста ми је донео од своје куће ручак, па се зато извињавао што се мало више задржао, и бојао се да ћу посумњати у његову жељу да што се мало више задржао, и бојао се да ћу посумњати у његову жељу да што пре дође к мени.

Питао сам га за његова брата Пројка. Рекао ми је да је Пројко сам, да нема никакве чете са собом и да се храни у својој кући. Његова деца доносе му храну тамо где он то затражи, а Крста води рачуна о томе да ли ће однекуд изићи каква потера или не. Рекао ми је да ће из ових стопа отићи к своме брату Пројку и с њим ће утврдити где и на ком месту да се састанемо још истог дана. Тако је и урадио.

Док је он сишао у Беличко поље, које се зеленело од кукуруза, а поред јаза, из ког је вршено наводњавање овога поља, било је на стотине орахових дрвета која су овоме пољу у овој поречкој каменој кући давала специјалну лепоту. Село Белица

имало је у то време нешто више од 70 кућа. Изнад села почињала је борова шума, која се простирала све горе, до самог Боропоља, до Мућора и до једног дубоког потока који се звао Зли До.

Готово у самом селу, била је једна огромна пећина, из које је извирила река Белица. Ова река је тако велика да одмах, испод њена извора, меље неколико воденица, а она сама представљала главну и највећу притоку реке Треске. Њен ток није дужи од 8 километара. Увек је бистра и пуна рибе пастрмке. Никакве кише не могу да је замуће, јер је њен извор јак, а не може никада да се замути зато што је то река на подножју огромног планинског кречњака, од чега је и цео масив планине Солуница. Кад дођу јаке зиме и велике вежавице на планини, овај велики извор пресуши. Али чим у марту месецу почну дувати топли ветрови с југа и са запада, неколико дана пре него што ће из пећине потећи бистра вода чује се подземна грмљавина и ломљава. Чим се чује ова грмљавина, селаци знају да им долази река Белица. До тога времена, три до четири месеца, колико траје ово пресахнуће реке Белице, она је само један обичан бистар и брз поток, чије се сребрнате пастрмке крију испод камена, а кажу да се неке пастрмке завлаче далеко у пећину из које извири река, где увек има помало бистре воде, што долази из дубине саме планине.

Тога дана после подне, управо пред вече, дошао је Крста Тримчевић с пушком о рамену к мени и повео ме докс у Беличко поље да се видим с његовим братом Пројком. Прошли смо један део поља, на десној страни реке, а онда смо, преко једног дрвеног моста, прешли на другу страну, где сам затекао Пројку Тримчевића како седи под једном јабуком. Био је сам. На себи је имао обично, селачко одело какво носе његови селаци, а то је чакшире и гуњ све од белог сухна, ошшивене чакшире по шавовима белим, а гуњ црним гајтаном. Преко гуња носио је такозване чепаре, које се израђују од козје длаке, помешано с врло мало вуне која чува од кише, јер се вода цеди наниже, а не пропушта никада, те је горњи део тела сув и по највећој киши. Пошто се од једног дела овога чепара прави при кишном времену капљача, тако је за време кише сачуван човек да му вода не пада за врат. Поред Пројка била је пушка брзометка, а он, чим смо дошли у његову близину, устао је и поздравио се са мном. Пројко је имао око 38 година; био је нешто старији од мене. Његово одметничтво постало је на један драматичан начин.

ТРАГИЧНИ ДОЖИВЉАЈИ ПРОЈКА ТРИМЧЕВИЋА

Кад су Бугари у новембру месецу 1915. дошли у Порече, једном четом којом је командовао један бугарски професор, резервни официр бугарске војске. Говорио је за себе да је "гимназијален учитељ", али, то му није сметало да буде и крволоч и неморалан. Својим војницима дозвољавао је плачку и силовања. Стога је свет остављао своја огњишта и скривао се по многобројним пећинама. За то време Бугари су јели и пили по кућама и односили суко које су нашли по кућама и таманили читаве ковантлуке, по којима је овај део Пореча био чувен.

Кад је та прва напаст прошла кроз Пореч, Бугари одмах успоставе своју власт и поставе за околничког (среског) начелника неког Сребрена, бившег бугарског учитеља, родом из села Доње Водро код Скопља. Овај Сребрен био је у то време зрео човек, јер је имао око 40 година. Породица му је остала у Скопљу, а он је сам дошао у Брод (поречки) и ту се сместио у бившој Текији, која је претворена још за време српске владавине у начелство среско.

У томе великом знању-тскаји, напустио је свој стан овај Сребрен као околнички начелник, а за своју заштиту имао је, у самој текији, пола чете бугарске нешадије. Да би могао да ошљачка Порече, а да се закљони да врши заштиту бугарске државе и бугарске нације, овај Сребрен, на добар начин, преко бугарског поља Мишка, из села Сланско, близу до саме текије, и Јована и Арсе који су били бугарски четници и проглашени за бугарске војводе, родом из села Локанице, која је такође припадала Поречу, а из кога седа смо имали и добрих српских светленика, као и учитеља – употребио их је да превари српске прваке из Пореча да му дођу у текију. Тако је

скупио 105 људи и све их затворио у простране подруме ове текије. Пошто их је затворио, прво их је претресао и одузео сав новац који је код њих нашао. Затим је слао све своје поверенике и преко њих правиво уцену да би сваки, према својем имовном стању, дао у откуп за онога који је затворен у текију. На овај начин, прикупио је преко 2.000 наполеона. Међу ухапшенима био је поп Риста Андрић, игуман манастира Св. Богородице у Поречу, родом из села Локвице, поп Јован Поповић, родом из села Прешева (Порече) и поп Таса Консвић из села Крапе, у Поречу. Међу њима су били Јаначије и Пројко, браћа Тримчевићи, Тренко Вељковић и Алекса Вељковић, браћа, родом из Белице и Иван Богевић, српски учитељ из села Равно у Поречу. Поп Мишко који је лично отишао у Крапу да склони поп-Тасу Консвића да иде у Брод, наговорио је поп-Тасу да му да 70 наполеона, па кад да ових 70 наполеона, Сребрен ће га одмах пустити из затвора, управо неће га ни затварати. Поп Таса му је дао 70 наполеона и пошао с њим у текију. Тамо је затворен и из ње више није ни изашао... Сви ови људи овако затворени, остали су ту док није покупљен новац од њихових породица, а онда је отпочело кладање.

Уочи самог кладања у једној соби, у којој су били затворени ова три српска свештеника, учитељ Иван и четворица сељака из Белице, поп Таса је испричао један сан који је те ноћи сnio. Очекивали су да буду пуштени, јер су знали да се ради о откупу. А тако су их и уверавали да ће бити пуштени. И поп Таса је почео да прича другогачије сан који је уснио. "Сањао сам", вели, "да сам одједанпут имао на себи око врата један дугачак, златан ланац, па ми је тај ланац скинуо с врата Сребрен и ставио га у котур и оставио га тако на столу. Мене је пустио да сићем доле у подрум, а ланац је остао онако савијен на столу". После тога, почело је тумачење сна. Једни су говорили: "Бићемо пуштени. Сребрен је узео паре, па нема више зашто да нас држи, пустиће нас". Поп Риста је сасвим другогачије прогумачио овај сан. Он им је рекао: "Овај сан није добар. И ми нећемо бити пуштени..."

Да је ланац био испржжен по својој дужини, то би означавало пут и ми бисмо били пуштени да путем идемо својој кући или некуд на друго место. А пошто је ланац био савијен у круг, то нема изласка одавде. Силазак у подрум то значи гробница. Пама предстоји смрт. И зато треба као хришћани да се припремимо, да се овде исповедимо и да се помолимо Богу, да нам Бог опрости согрешенија вољњана и невољњана!"

Сви су били у први мах поражени овим тумачењем поп-Ристиним. А поп Таса је тада рекао: "Није ми жао што ћу умрети, мој син Димитрије је са српском војском, сигурно ће убити бар једног Бугарина, па ће ме осветити? Али жалим што сам овом разбојнику Сребрену и поп Мишку дао 70 наполеона. И тако ће ми породица страдати за парче хлеба, а злато које смо печалили сто година, кад и ко ће га наћи? (Поп Таса био је син Конета из Крапе, који, по својем богатству, био чувен надалеко).

После ових речи прешло се на друге разговоре, а нарочито на ону народну: "Сан је лажа, а Бог је истина!" Нису хтели даље о томе да размишљају и да говоре, већ су те дочekali ноћ. Чим се спустила ноћ, прво су извели из те собе Јанаћија Тримчевића. После су извели Алексу Вељковића, па онда његова брата Тренка, па поп-Тасу Консвића, поп-Ристу и за њим поп-Јована Поповића, једног младића, скоро запупљена, јер су му оца, свештеника у Прешева, раније убили Бугари. После ових, позвали су Пројку Тримчевића. Спровели су га доле у подрум. Тај случај овако ми је описивао сам Пројко.

"Кад су ме увели доле у подрум, видим на једној гомили набацани један преко другог мој брат Јанаћија, па оба брата Вељковића, а на њима попови... Најгорњи је био поп Јован из Прешева који је још давао знаке живота, па ја га кмечао као југље кад га прекољу. Мени су руке биле везане коноцем. И један бугарски војник, сав крвав, набијао је бајонет на пушку и рекао ми: "А, бе, Србин! Сега ште те заколам со штик!" Ја сам му одговорио: "Зашто да ме кољеш? Ја нисам стока! Убиј ме из пушке као што се убијају људи, а не да ме кољеш!" У том моменту, Бугарин је био готов и свом снагом, с бајонетом на пушци, полете на мене. У истом моменту, мени су руке биле мало рабављане од коноца и ја, онако стегнутим шакама, ухватим за бајонет. Одједном, бајонет ми остане у рукама, јер сигурно није био добро причвршћен! Како је нож остао у мојим рукама, бугарски војник испусти и пушку

из руке и побегне горе на "горњи бој", urlајући из свег гласа: "Србин ми го оте штика!" У том моменту, натчовчанском снагом још мало сам разлабавио руке и успео сам да извучем једну руку из конопаца, а затим сам бацно конопац и са друге руке и узео пушку у руке. Каљ је војник побегао горе, офилор нареди једном бугарском нареднику да сиђе доле у подруч и да види шта је. За то време угасио сам лампу која је светлела у подруму и, закљоњен мало иза зида, чекао сам да видим шта ће бити даље. Чуо сам добро речи кад је наређено нареднику да сиђе доле, и одмах сам помислио: Овај неће сићи жив доле до мене." Стененице којима се силазило у подрум, биле су доста уске, а добро осветљене. Чим сам угледао бугарског наредника, узео сам га на нишан и чим је корачио на прву стеницу, опалио сам чиз пушке и наредник је пао мртав леђима на под, а ногама спуштеним низ стенице. Хтео сам да избацим празну чауру из пушке и да убацим нов фишек у цев, али пушка, односно затварач није радио. У томе страху и забуни, заборавио сам да се манлихерка, односно, њен затварач, не окреће лево и десно као код браџметке, већ се повлачи право. И кад се избаци празна чаура, онет се затварач гура право и он пред собом гура метак у његово лежиште у пушци. Не могући да убацим нов метак у цев, чекао сам да неко од бугарских војника уђе поново и да ме овде убије. Горс, на спрату, изнад мене чула се граја. Сви су викали да је убијен "старшија". А други да није "старшија" него "фелдвелел". Наредба је пала да други сиђе у подрум и да изведе живог Србина. Али, нико се није усуђивао да силази у подрум. Ја сам слушао све разговоре и дознао сам да је донесено решење да се те ноћи не силази у подрум, јер на подруму у томе одељењу нема ниједног прозора да би затвореник могао ма на који начин побећи. Наредно је да се цео конач од текије држи опкољен, а сутра ће већ да ураде даље шта буде било потребно. Два стражара поставили су на самом стеништу.

Знао сам пролазе и излази из ове куће, па сам чекао згодан час да покушам да изиђем из подрума на ове стенице. Мртвог наредника били су склонили олате, а ова два бугарска војника разговарали су између себе: "Зашто убијају ове људе, а терају и нас да и ми гинемо? Ово није фронт. И зашто да овде морамо да остављамо своје главе?"

Нетремице сам гледао у њих и пратио сваки њихов покрет. Једно време су сели и, мало затим, обојица заспали. Кад сам то приметио, полако, као мачка, лео сам се уз стенице и прошао поред ова два војника који су спавали. Олате се иде у један други ходник, из кога се излази у дворниште. Угасио сам лампу која је горела на стеништу, да бих из мрака могао посматрати шта раде стражари на другим вратима која воде у дворниште. Видео сам да и они седе, наваљени на зидове. Нисам знао да ли спавају, или су будни, али сам био решен да прођем између њих, јер ускоро треба да сване... Ако то време дочекам, знам сигурно да сам изгубљен. Прекрстио сам се и пошао напред.

Опрезно, онет као мачка, прошао сам између ова два стражара. Не знам да ли су спавали или су били будни, али сам прошао поред њих и нашао се у дворништу текије. Зид у продужењу текије око дворништа из дворнишне стране није био висок, али с доње стране, гледан с пута који пролази изнад самог зида и текијских зграда, а који води у Кичево и Прилеп, а низ реку у село Брод и Девич, био је висок преко 5 метара. Врата на дворништу била су затворена и два војника била су на самим вратима. Нисам могао ни помислити да прођам проћи на врата. Морао сам скакати са зида. На ногама сам имао само чарале.

Опанке сам изво још у подруму да бих могао лакше и непримећено да прођем поред стражара. Посматрао сам доле пут испод себе. И ту нисам видео ни приметно ништа. Само, тамо даље, у близини великог моста којим се прелази преко Велике у Прилеп, чуо сам кораке бугарске патроле. Она је чувала мост на реци.

Пошто нисам видео ништа ту у близини на овом путу, скочим доле и дочекам се на ноге. Како сам био у чарамама, мој пад се није чуо, јер никога нисам приметио ни на путу нити на вратима, на којима је била стража. То јест, стража је остала на свом месту, јер никоме није ни падало на ум да ће неко моћи из подрума, поред толиких стражара, да прође и да побегне. Могућност је била утолико мања што десно и лево код излазних врата из зграде у дворниште имају две велике собе у којима су

лежали бугарски војници, па је сваког часа могао неко да изиђе из собе и да ме затекне у ходнику кад сам се спрсао да изиђем у двориште. А исто тако могао је и пожарни из собе која је била на источној страни да ме спази у дворишту и да нада вику, па да ме ту убију у самом дворишту. "Бог прегоацу помаже!" И ја сам, иако доста повређен при паду са зида, а које сам болове много допије осетио, узео пушку у руке, оставио пут и сишао на реку Треску и поред саме реке, пошао низ њу.

Кад сам дошао близу Левича, већ се почело свањивати, ја видим једну бугарску патролу од неколико људи. Треска, у то време, од великих киша које су надале целе те јесени, била је набујала и само човек који се био решио да прс погине у набујалој реци него да још једанпут падне Бугарима у руке, могао је да скочи у набујалу реку на овоме месту где сам ја то учинио. Река ме је избацила на неколико стотина метара ниже него што сам скочио, на своју десну обалу. Чарсто сам држао пушку у рукама. И кад сам, сав мокар, ступио на десну обалу реке, био сам сигуран да сам се спасио. Иако сам био сав мокар, нисам осећао хладноћу, већ сам ишао да стигнем у неку колибу села Црепњева, где сам намеравао да се мало одморим и ако буде у њој ватре, да мало просушим одело да се не смрзне на мени, јер је био месец децембар, одмах после Св. Николе који смо партизани провели у затвору, а тога дана је пол Таса Коневих, као на дан своје славе, читао неке молитве. У затвору су убијена 104 Србина из појединих поречких села.

Једино се спасао жив Иван Богевих, учитељ из села Равни на овај начин. Кад је Пројко Тримчевић побегао из затвора, испричао је да је почео покољ у затвору и начин како то Бугари раде. Отац учитеља Ивана, Боге скупи 50 наполеона у злату и дође у текију у Брод код начелника Сребрена. Замоли Сребрена да му пусти сина, јер његов син није крив што је сварио српску школу и постао српски учитељ. Ту кривицу Боге је узео на себе, рекавши Сребрену: "Мој син можда би учио и бугарску школу, али ја сам као отац тражио да он учи српску школу. Ја сам га издржавао на школовању и тако је он постао српски учитељ. Зато ја носим сву кривицу, а не мој син Иван. И дошао сам да те молим да мога сина пустиш, а место њега да убијете мене. Како је мој син млађи, ево, ти још приде 50 наполеона". Начелник Сребрен пошто је видео 50 наполеона, пустио је учитеља Ивана, јер да је њега стрелао, не би добио 50 наполеона, а овако, наместо Ивана, убио је његова оца и остало му је 50 наполеона у џепу.

Сви ови Срби, пошто су побијени, пренесени су на једно место које се зове Дервишка њива на путу Текија—Прилеп и ту су сахрањени у неколико велих рупа. После ослобођења сви су одатле извађени и сахрањени по другим местима, а на том месту где им је била заједничка гробница, српски народ из Пореча беше им подигао један леп споменик од мермера.

Затим је Пројко испричао како је ушао у једну колибу једног сељака из Црепњева. Те колибе праве се на овај начин: зидови се озидају од камена с блатом уместо малтера и покривају се обично сламом која се нарочито за то спрема од раженог снопља. То је нарочито изабрана највиша и најбујнија раж, па се то снопље не врли на гумњу као остало жито, већ се очука и истресе, те тако цела слама са блатом остане здрава.

У таквој једној колиби Пројко је нашао ватре и хлеба. Пошто је добро наложио ватру а домаћин му дао хлеба да се најде, Пројко је почео да прегледа своју пушку и онда је видео и сетио се да се она отвара право и да се њен затварач не може окретати лево и десно као код српске брзометке. Кад је отворио пушку и избацио из ње празну чауру, видео је да има свега још два метка у њој. Пушку је добро очистио и сад је био сигуран да у сваком случају може убити још два Бугарина, ако би се сусрео с њима.

После тога, каже Пројко, легао сам да спавам и спавао сам три-четири сата јер сам био далеко од сваког пута, па се нисам ни мало бојао да ће нека бугарска потера да залута до ове колибе. После доброга сна, предвече сам дошао до свога села и кад сам видео да село није опкољено, ушао сам у једну кућу. Ту сам дознао да је бугарска војска долазила тога дана у село и питали кмета да ли зна нешто о мени. Кмет му је рекао да ништа не зна, као што и није знао. Бугари су мислили да сам

се удавио у реци, јер су ми ишли у траг по мокрој земљи све до места са кога сам скочио у реку. Пошто нису прелазили на другу страну, јер је рска набујала, а ту нема никаква моста, а и нисам ту ни испливао, већ много ниже, где ми се можда не би ни нашао траг, Бугари су сматрали да сам се удавио у реци са пушком заједно. Селаци ме нису издавали. Бугарска власт готово је и заборавила на мене, па ме више и не траже.

Кад сам саслушао ову исповест, загрлио сам овога храброг човека који је требало да буде убијен само зато што је Србин из срца Македоније и што су толико били чврсти да никаква бугарска чета, ни новац, ни бугарска црква, нису могли да ове људи одврате и одрде од њихова српског стабла.

Питао сам га да ли жели и пристаје да се придружи мени. Рекао ми је да ће радо остати са мном све дотле док не дочека ослобођење. После тога, одмах сам потражио још неколико људи из Пореча. И тако сам скупио чету од 12 људи. Могао сам имати и већу чету, али то ми није било потребно, прво зато што би то било на терету народа, јер је хлеба било мало и за саме сељацима, а још би теже било кад би морали и нама давати. Али, да бих им олакшао нашу исхрану, послао сам једног сељака да оде у Прилепско поље, у село Секирце, и да јави Јордану Николићу, добром домаћину у томе селу, да сам ја у Поречу и да ли ће ми дати 10 тавара жита, које ћу наредити да му се донесе из мога села од мојих слугу који су те године успели да добију нешто жита од Бугара који су ми њиве поњели и оврли. Да платим 10 тавара пшенице, нисам могао, јер је пшеница, већ у то добра, плаћана по 30 наполеона у злату за један товар.

ГЛАД И ДЕЗЕРТЕРСТВО У БУГАРСКОЈ ВОЈСЦИ

Јордан Николић, кад је примио моју поруку, рекао је да ће жито дати из свога амбара. Али, први човек који буде дошао да узме од њега жито, мора да донесе од мене један познати знак по коме знаку Јован треба да буде сигуран да сам ја жив и да се жито за мене доноси. Одмах после тога, послао сам једнога човека са три коња и моје писмо за Јордана које он није могао ни да прочита, али сам уз писмо послао свој златан прстен с мојим монограмом. Це само Јордан, већ и многи други, тај прстен су познавали, јер сам га, као војвода, увек носио и често с њим печатио писма. Чим је добио овај прстен у руке, Јордан је шаћоварио три коња пшеницом, и рекао да ће дати и осталих 7 тавара, чим човек дође по жито. Тако сам добивао мало жита, колико да олакшам исхрану своје чете за време бављења у Поречу. Никад нисам хтео да једем тај пшенични хлеб, већ сам куповао кукурузно брашно у село Белици, па су ми од тога брашна месили кукурузни хлеб којим сам се хранио кадгод сам боравио у Поречу. Са четом сам одмах прешао у велешки срез и тамо сам узео експлозив који ми је био код Најде Станковића, а одакле смо сав тај експлозив пренели у једну пећину код села Степанци, на самом друму Прилеп-Велес, а удаљено свега 5 км од моста који у случају бугарског одступања требало разрушити.

Степанци је било сигурно српско село. Кад сам у њега дошао, јавио сам се Темелку Наумовићу, који је раније био бугарски војвода и кога сам ја из Прилепа упутио у село Степанци још за времена, док смо ми држали Бабуну са својом војском. Темелка су Бугари примили као свога човека, а он је био организовао обавештајну службу и слао мени извештаје, тако да је наша команда на Бабуни унапред знала кад се Бугари извршити напад на наше бабунске положаје, а што су они редовно чинили ноћу.

После 15. августа те 1916, Румунија је објавила рат централним силама и са једном дивизијом прешла Дунав. Један аустријски монитор разрушио је и растурио понтошки мост на Дунаву који је служио као веза између румунске војске у Бугарској и оне на румунској обали, а Бугари су, једним снажним налетом, до ногу потукли ову румунску дивизију, што није било погубљено, било је заробљено.

За она два дана колико сам био у планини изнад села Степанци, Темелко ми је донео новине из Прилепа, из којих сам могао видети каква је и колика била са-

везничка илузија о јачини румунске војске и о њену утицају на даљи ток и свршетак рата.

Бугари су прешли преко Дунава пошто је маршал Максизен потукао румунску војску у Ердељу, јер су Румуни своју главну снагу и базили у Мађарску, на чију су територију претендовали, а знајући да су Бугари ангажовани већ на Солунском фронту, против Бугара су базирали мале снаге које су Бугари уништили. Тако су се све наде на румунску помоћ претвориле у бригу како ће се помоћи Румунији да не пропадне.

Кад сам прочитао ове вести с румунског фронта, био сам доста нерасположен, јер сам знао да се много полагао на објаву рата Румуније централним силама. И кад сам послат из Солуна да дођем овамо, мени је нарочито наглашено да ће улазак Румуније у рат довести до неког преокрета у ратној ситуацији, а нарочито на Балкану, и да ће то омогућити да се из Солуна предузме успешна офанзива. Та идеја и план су сад пропали.

Вратио сам се натраг у Порече. Донели су ми опет новине из Прилепа из којих сам видео да су Бугари почели офанзиву на Солунском фронту; да су прешли Црчку границу, да су заузели Лерин и да од Лерина, преко такозване Селечке старе планине гоне српску војску према Водену.

Сетио сам се обавештајне службе Љуба Вуловића и намештених топова на табку хартије Анке Димитријевић Пропаганде. Па, како нисам веровао опису бугарских новина да су Срби напустили Лерин у паничном бекству, опет сам био сигуран да су били изненађени. Јер овакве безбрижности, какву су показивали Љуба Вуловић и одред Вука Поповића, на тако важном месту, као што је био Лерин, могла је да доведе Бугаре неопажено у сам Лерин.

Битка на Солунском фронту продужавала се. Бугари су се ужурбали, а ја сам тражио од свог пријатеља Милана Гугучевића из Прилепа да он белжи све што сазна о кретању бугарске војске у Прилепу; да провери добро колико има мртвих, колико рањених; какво је снабдевање бугарске војске, а то се могло лако дознати у Прилепу, пошто се, углавном, снабдевање целе бугарске војске на одсеку Битола – Добро Поље, вршило из Прилепа. Кроз Прилеп је морала проћи сва комора бугарско-немачка, која је доносила сву храну, као и сав ратни материјал. Још кад сам био на друму Прилеп–Велес код села Степаници, Немци су већ завршавали своју жичану железницу од Степаници у Прилеп и другу Тројаци–Прилеп, а Тројаци се налазе на друму Прилеп–Градско, где је већ била подигнута пруга уског колосека 0.60 од Градско–Тројаци, а од Тројаци почело је грађење ове пруге која је имала да дође до Прилена и да се продужи даље до Битола, да се омогући што боље снабдевање војске храном, а нарочито муницијом.

Гледао сам како је друм Велес–Прилеп закрчен немачком комором. Једна кола су пуна ишла уз Бабуну, друга се враћала празна са Бабуне, а главна одморница била су Стари зрановски ханови, Извор и Пашин хан у Црници. У доњеврановским хановима су Немци подигли велике бараке за смештај посаде и преноћнице коморија и велике штале за њихову стоку која је вукла комору. У Извору од мога хана Пемци су направили читава утврђење које је служило за магацин разног војног материјала, а бараке су биле подигнуте за смештај људи и стоке. Тако исто било је и у Пашином хану у Црници. Посматрајући све ове колоне, коморе, био сам, по њиховој журби, и по томе што је на сваком већем завоју на Бабуни био по један немачки војник редар који је управљао саобраћајем, био уверен да је поред свих ових предузетих мера, снабдевање тако велике војске на овоме сектору знатно оштећено.

Стока за клање реквирирала се по целој Македонији на тај начин што су појединци имали монопол да иду по селима, да тамо реквирирају стоку од сељака до 75% по количини, а шаћали су по једној утврђеној цени сељацима, док су, дајући ту стоку бугарској војсци, имали један мали процент зараде, али су зато Немцима скупо наплаћивали стоку коју су им предавали. Било је примера да су ови "лиферанти" по девет пута једног бивола доводили на вагу и "продавали" га Немцима. Бугарима се овакве подвале нису могле чинити; али су они, уместо меса за војску, примали готов новац од лифераната, а њима издавали признанице као да су примали месо.

Магационери у Прилепу продавали су цакovima брашна, со и петролеум грађанима, а зато су бугарски војници на фронту почели оскудевати у свему, па је тако постала једна чувсна бугарска војничка песма од једне строфе, која је гласила: "Празна раница (ранац), не лази граница."

Када сам ово сазнао, решио сам се на један нов посао. Из бугарске војске побегла су два њихова војника, један из села Стровје, а други из Зрзе. Из Зрзе је побегао Тасе Спот, чији је отац и отворио прву српску школу после 1876. у селу Зрзе, срз прилепски. Други је био Никола Петровић из села Стровја. Они су обојица имали бугарско војничко одело које су свукли чим су добили својим кућама, па су после обукли своје одело и склонили се у једно скривено место, у Стрешкој планини. Томе њихову скривишту тешко је било прићи, јер је било на једном окомку, а сакривено у густом буковом честару.

Кад сам први пут дошао изнад села Стровја послао сам по једном младом чабанину извештај у село Стровје по Илији Димитријевићу, да ми пошаље свога шурака Богоја Котевића, чим ми је Богоје дошао, рекао ми је за ову двојицу где се налазе. Послао сам га да их позове до мене. Они су дошли и испричали су ми своје бекство из бугарске војске. Кад сам их позвао да се придруже мојој чети, молili су ме да их засад оставим да живе ту где су, а доцније ће вероватно, да ми се придруже. Кад ми је било потребно бугарско војничко одело, ја сам од једнога од њих, од Николе Петровића, узео бугарско војничко одело, па сам му пришио наредничке знаке, и то одело један од мојих четника увек је носио у торби, а капу војничку бугарску носио је на глави.

МОЈА ИЗВИЋАЊА И АГИТАЦИЈА

Једнога дана, кад је борба на Солунском фронту била у великом жеку и кад се топовска пуцњава добро чула у целом Прилепском пољу, обукао сам униформу бугарског наредника. Чету сам оставио у колиби код ова два бегунца, у Стрешкој планини, а ја сам само с револвером и догледом, који сам носио у торби, изишао на пут који води из Прилепа у Богомилу. Бугарски војници којима је давано или кратко одсуство ради боловања или су пуштени кућама, често нису хтели да иду друмом Прилеп-Велес, јер на целом томе путу нема ни једно село осим село Извор које је, и без тога, ко зна већ по који пут било ољачкано, као и нека друга села која су поред пута, као Владилонци и Стари Град. Друга села била су далеко од пута. Али кад се иде из Прилепа преко Богомиле, Согља и Меленце у Велес, то је пут који пролази кроз многа села која нигде нису даље једно од другог од 4-6 километара, тако да су војници, било да су послати да прихвате у Велесу неки материјал, било да какавним послом да иду тамо, обично ишли овим путем иако заобилазним, али су пролазили кроз села, у којим се увек могло наћи доста хлеба и неског другог јестива, јер су то била богата села и углавном све српска са малим изузетком, а у српском селу сваки бугарски војник имао је право да буде зулумћар. Ови војници су чак и нека бугарска села "проглашавали" да су српска, само да би могли у њима да се раскомоте и да грабе масне ручкове и вечере.

Мени је ово добродошло. Ја сам у бугарској униформи, по потреби, био прост војник, негде наредник, кад ми је како било угодно. Како сам добро познавао распоред бугарске војске на фронту, чим бих дознао од бугарских војника на коме се сектору њихова јединица налази, одмах сам се представљао из неког лука који је од тога постојао, с кога су ови војници, био удаљен бар 20 километара.

Кад бих затекао једнога, двојицу или више таквих војника на путу, обично бих извадио две цигаре из ципа, па бих једну понудио једном од њих, а замолио га за ватру. Док бисмо овако палили цигарете, они би се други одмакли. Отпочињао сам разговор с мојим саговорником. Говорио сам чистим бугарским књижевним језиком којим сам владао као и српским. Разговор сам овако почињао. Питао сам саговорника одакле је, с ког положаја долази и како пролазе у борби, какво дејство има француска артиљерија, како им долази храна, шта добијају за храну и има ли какво писмо од

куће. Чим добијем одговор на сва ова питања, онда кажем да сам из Софије, да сам по занимању учитељ, неки пут био сам трговачки калфа, обично бакалски, јер знам добро шта се продаје у бакалници. Затим бих почео да причам како је тешко на положају, на коме сам ја. Причам како је страшна артиљеријска ватра Француске, која разбија ровове и затрива земљом читаве водове војника; како Французи не гину лудо као Бугари, јер су заштићени јаком артиљеријом и да су Срби добро одевени, нахрањени, и да их воде искуснији официри од наших (бугарских); да сам добио писмо из Софије, одакле ми се јавља да је и тамо велика оскудица; да су Немци по целој Бугарској растурени као гусенице; да све поједоше и полише и да храну из Бугарске шаљу у Немачку, а Бугарску, чији војници гину за немачке интересе на овом фронту, остављају без намирница и да је народ принуђен да "краде" своје сопствено жито из свога амбара, да би исхранио своју породицу, јер ако то не учини, остаће му породица гладна.

Кад бих видео да ме мој саговорник озбиљно слуша, онда бих му поставио питање: "Па добро, брате, кажи ти мени: знаш ли ти за кога се ми боримо?"

И одмах би му дао одговор: "Ми се боримо за Немце. Боримо се за Фердинанда и његове Немце, а боримо се против ослободилаца Руса. Он нас је натерао да ратујемо против Срба и наместио да сада будемо код својих кућа, да се поново подижемо после ових ратова, Фердинанд нас је натерао да будемо савезници турски, којим смо робовали толико стотина година. И ја, кад сам видео турску коњицу да наступа ка Лерину, да ти кажем право, побегао сам и не мислим више да се враћам на положај, а у околини Скопља, Штина и Струмице има на хиљаде бугарских војника који неће да се боре за Немце. Ако си прави Бугарин, ти, чим се вратиш на положај, гледај да придобијеш неколико другова, па с њима заједно иди бежи право код Француза, где ћеш имати бољу храну него ма где на другом месту, и нећеш морати да погинеш. Ја ћу учинити то исто чим се Срби и Французи примакну до Макова (кота 1950). Погрешно сам што одмах нисам побегао тамо. Али ћу то учинити."

То је био мој поздрав којим сам пресретао бугарске војнике на путу и по српским селима.

После таквих разговора, повукао бих се у Стрешку планину, скинуо бугарску војничку униформу, обукао своје одело и после крстарења по околини, вратио бих се у Порече. Бугарски "лифранги" из Прилепа нису смели доћи у Пореч да тамо реквизирају стоку, већ су овластили неког Емру (Емурулах), родом из села Дебрешта, који је долазио у Порече, али је ту морао куповати стоку, а није могао да је реквизира.

Једнога дана доведу ми сељаци Емру на разговор. Топовска пуцњава са Кајмакчалана и са других места на Солунском фронту чула се добро у његову селу Дебрешту тако да су им се тресле куће и падало стакло са прозора. Кад је Емро доведен к мени, после поздрава запитам га: "Шта мислиш, Емро, чија ће да буде ова Македонија; мислиш ли да ће остати бугарска?"

"Не, господине. Бугарска овде не може остати. И ја мислим да ће опет бити царска (турска), јер тако у нашим књигама пише да је ово царска земља и да ће царска остати.

Баш у том разговору загрмеше топови са Битољског фронта, да се под нама земља тресе. Упитам Емру: "Шта сад мислиш Емро?"

"Вала, господине, како сви топови пуцају, Србин ће да дође овамо опет."

"Е, тако је, тако је!" рекох. "Емро, сад си добро погодио, па кад одеш у своје село Дебреште, па седнете између иквиндије и ашама пред памију и почнете му абет (разговор), можеш слободно казати својим Дебрешталима да сам их поздравно и поручио да ће Србија опет да се врати. Ови топови што их чујеш иду полако овамо, а не враћају се натраг."

Тако сам отпустио Емру који је био задовољан што је могао преда мном рећи да је ово "царска земља" и да, по њиховим књигама, царска и остаје; а после тога разговора, не само што му је остала глава на рамену, већ није добио ни 25 батина као што је сигурно очекивао.

Моји разговори с бугарским војницима нису били узалудни. Ускоро су почела бекства из бугарске војске, а један батаљон у Прилепу побунио се и није хтео да иде на фронт, па су Бугари морали стрелјати, за једну ноћ 270 војника из тога батаљона. Овај догађај страшно је одјекнуо у Прилепу и показао Прилепцима сву озбиљност која је настала на фронту где су Бугари ухватили толико страха да откажу послушност и неће да иду на фронт. Многи бугарски војници, неки с пушком, други без пушке, тражили су од сељака хлеба, и да им се покаже најпречи пут за Бугарску. Срби сељаци ради су им чинили те услуге и сами верујући да што је мање Бугара на фронту, утолико је ближа слобода коју ће им поново донети српска војска.

Кад су Бугари дознали да овај дефетизам са овако разорним дејством по њих врши ја, почели су по српским селима да намештају телефоне, а читави пукови су ишли по планинама и тражили да ме ухвате или убију. Терали су по неколико стотина жена из Азота да иду по шумама и да ме позивају на састанак. О свему томе био сам обавештен и уживао сам у томе што сам ја, један једини човек, био у стању да изазовем неред у бугарској војсци.

Из разних разговора са бугарским војницима извео сам закључак у који и данас верујем да је сигуран: да бугарска нација још није солидно формирана. Имао сам прилике да разговарам са војницима који су по партији русофили. Њихова жеља била је исто тако велика као и моја да Бугари овај рат изгубе, али да изгубе и самосталност и да Русија загосподари у Бугарској. Наклазио сам на бугарску војнике који су били чланови бугарског земљоделског сојуза, који су били готови да сваког оног, а нарочито ако је то грађанско лице које не припада њиховом сојузу, просто зубима заклољу. Тада сам веровао да је Фердинанд Кобуршки највише помогао да не дође до слома бугарске војске тиме што је држао у затвору Александра Стамболског.

Губици на Солунском фронту били су преко сваке мере велики. Цео Прилеп био је претворен у једну велику болницу, а кола са рањеницима непрестано су одвлачила рањенике у Велес који је такође представљао једну велику бугарску болницу. Поред тога, све слабија храна и писма, готово очајна, која су им долазила од њихових кућа из Бугарске, уносили су деморал у бугарску војску. С друге стране пљачкање је било општа политика бугарских власти у Македонији. Као што је Сребрен био постављен за околишког начелника за срез поречки, па опљачкао цео Пореч и поубијао толике људе, тако је у Прилепу био постављен неки Јордан Тренков за оволицког начелника у Прилепу. Овај Јордан Тренков, са бугарским војводом Миланом Чуруком, који је извршио у друштву с Турцима онај покољ српских трећепозицаца код Ватањова на Велики Пстак 1915, сад су пљачкали по Прилепском пољу. Ухватили су преко 25 сељака, највиђенијих домаћина по српским селима, у којима није извршен покољ у јесен 1915, па су ове сељаке опљачкали и добро се наплатили, само од Јована Црвенковића, односно од његова сина Стевана, тобоже да му пусте оца, узели су 360 наполеона у злату. И тако су редом опљачкали све ове Србе, међу којима је био Трајче, првак српски из села Секирце, Ђоре Огњановић из села Долнени и још многи други. Па, кад су им узели све што су могли дати, извели су их једне ноћи изван Прилепа и ту, између прилепске касарне и Дабничке реке, на месту званом Буиско доље (Шигански до) њих 17 стрелјали су. Друге су стрелјали по другим местима, међу којима и Јосифа војводу, који је био постављен од стране наших власти да врши службу безбедности у срезу прилепском. Овај Јосиф није хтео да се повуче са српском војском кад је одступала из Прилепа, или то није могао учинити, јер је био пијан, те су га ту Бугари затекли, и он им се предао, заједно са својим оружјем. И њега су држали неко време у затвору, па су га убили и затрпали у близини Дуванског магацина у Прилепу, где је пронађен после ослобођења Прилепа и поново сахрањен у Прилепском гробљу. По извештајима које сам тада имао из Прилепа и из разних села у околини Прилепа, ова два разбојника који су вршили државну власт у Прилепу, за петину годину дана узели су више од 10.000 наполеона у злату! Тако је изгледала бугарска правда, њена управа и њена администрација у Македонији. Зато није чудо што је осим неколико стотина људи из Прилепа који су трговали с Бугарима и богатели се на њихов рачун, односно делили пљачку са бугарским војним и управним властима, сав остали свет био је против Бугара.

У БУГАРСКОЈ КОМОРИ

И док су њихове потере ишле по селима и претресале планине, ја сам, у друштво са два сељака из села Стровје, ишао до самог Битоља, терајући Бугарима комору. Ти сељаци били су Богоје Котевић и Васил Вељановић, обојица добри домаћини из села Стровја. Богоје Котевић имао је за жену ћерку старог поп-Димитрија, која су Бугари 1915. убили, а то је била рођена сестра свештеника Илије Димитријевића који је свршио Призренску богословију. Њему су Бугари убили у прошлој години, приликом свог доласка и окупације, оца, матер, два брата, Петра и Најду, његову, поп-Илијину жену, две снахе и једну Петрову ћерку од 17 година. Само Бугари, у својој мегаломанији, могли су мислити за овога свештеника да може бити њихов пријатељ и приврженик. Зар би уопште он био човек кад би могао корисно служити Бугарима који су такав страхан покољ извршили у његовој кући? Јер они су сви били у једној задрузи.

Ја сам имао "открит лист" (објаву) за путовање на име Илије Василев-Вељанов из села Стровја. На овај објави нису биле слике, а лични опис био је тачан, јер се за то потрудио лично поп Илија Димитријевић.

Око 30 кола имало је да крене из Стровја и у Прилепу да прими материјал и да га носи до самог Битоља, до села Кукуречана, где су били магацини. Обукао сам сељачко одело потпуно старо, а на леђима сам имао сељачку гуњу са капучаком. Лице сам добро намазао гаром и каграном којим се мажу осовине кола, на глави сам имао капу, сву умашћену. Тако сам био "дотеран" да сам по скему лично на правог бугарског коморију.

Изишли смо пре свих сељака из села. Кад смо дошли до Прилепа, наша кола отишла су на стовариште да се наговаре материјалом а ја сам отишао 6 километара даље, где сам имао чекати кола из Прилепа. Склонио сам се неколико стотина метара десно од пута и ту сам лежао, очекујући да кола дођу. Чекао сам ту више од пет сати, док сам угледао комору из села Стровја која се приближавала месту где сам их очекивао.

Друмом Прилеп-Битољ јурили су камиони немачки и понеки бугарски, а велики низ сељачких кола протезао се неколико километара. Топовска пуцњава лепо се могла чути на овоме путу. Чим су кола дошла у близину места где сам лежао, пришао сам колима и тако с њима заједно продужио пут до Вашарејце. Ко смо зановили. Сви су палили ватру, јер су сељаци из Стровја сваки на својим колима, носили помало дрва, а ја сам, путем јео хлеба и, чим смо стигли на конач, ушао сам у кола и легао преко цакова који су били пуни брашна. Ту сам лежао целе ноћи, а сутра рано кренули смо даље, па кад смо прешли реку Шемницу, улупили смо се Кукуречанима.

Ту сам видео ископане ровове, који су водили од Кукуречана ка вису Киру Марица, који вис заклања Битољ са северне стране. Лево од пута, па на исток, било је неколико редова ровова преко целе равнице, која се протезала на исток од друма Прилеп-Битољ у правцу села Брод и Црне реке. Била су ту направљена склоништа за артиљерију, а топовски пунци слушали су се као да су ту пред нама пушали.

Битољ је још био у бугарским рукама, али Кајмакчалан је била заузела српска војска. Ту сам видео масу бугарских војника од којих су неки примали материјал који је комора донела, а други су товарили и носили на разне положаје. Из разговора који су војници међусобно водили, могао сам констатовати страховите губитке које Бугари имају у овим борбама што се воде са српском и француском војском. Посматрајући све ово, добио сам угисак да би једна енергична офанзива јачим снагама могла натерати Бугаре на једно далеко одступање, али сам знао јачину српске војске на Солунском фронту, као и снаге наших савезника Француза, Енглеца, Руса и Италијана, која снага, укупно узети, није била мала. Али, што се тиче журбе и офанзивних покрета, само се нама Србима журило, а остали нису били вољни, или бар нису били тако одушевљени, да јуришају напред.

Бугари су све ове ровове спремали за одступаницу. Није могло бити сумње да су сви били убеђени да ће и Битољ морати напустити, јер су ровови које су све копали у Битољском пољу, ишли и нешто северније ка селу Новици. То је била ситуација

врло тешка за Бугаре који су се spremали и за евакуацију Битоља, што би нас, у моралном погледу, много значило.

Чим смо прдали товар који смо носили на колима, вратили смо се назад: Напи вочичи трчали би, али то се није могло, јер је пут исто тако био закрчен при повратку као и при доласку. Ужурбаност преношења овог материјала дала ми је повод веровању да ће српска војска ускоро заузети такве положаје на Црној реци, да ће својом артиљеријом моћи да туче овај пут и да он дању неће моћи бити употребљен на целој својој дужини, па ни пруга која је тада била у изградњи, неће моћи за њих да се користи. При повратку сам легао у кола и никако нисам дигао главу из кола до села Тополчана где смо се при повратку зауставили.

Отишао сам у Тополчанску воденицу да тобоже тражим мало хлеба или од воденичара или од помелара. Још је било доста рано и врата на воденици нису била затворена. Воденичар је био један селак из села Брусника код Битоља. Био је и закупац ове воденице, која је имала 13 витлова. Сва околна села у томе делу Прилешког поља долазили су да самељу жито у овој великој воденици на Црној реци. Увек и у свако доба жито од 13 помелара било је сасуто у кошеве, из којих је полако падало међу камења и ту се мелло. А то је, у исто време, значило да осим главног воденичара и његове послуге, увек има најмање 13 људи, можда и из 13 разних села које ту можете наћи и с њима се разговарати.

Кад сам ушао у воденицу, затекао сам десетак бугарских војника. Они су држали половину камења у самој воденици и ту су мелли брашно за бугарску војску. Кад сам ушао, отишао сам право до главног мајстора и закупаца и рекао сам му да сам коморија из прилепских села, близу Бабуне, па сам остао без хлеба, тврдећи како смо дуго морали чекаати да предамо донесену робу у државни магацин, јер је много коморе било у Кукуречанима. Зато сам сав хлеб појео, па сад молим да ми се да мало хлеба, а ја сам готов и да га платим. Само да ми се да мало хлеба, јер имам још два друга који чекају код кола, а и они су гладни. Воденичар рече да он нема хлеба ни за продају, ни иначе јер кад би имао једну пех која би сваки дан некла најмање 300 хлебова, то не би било доста ни за оне војнике који овуда пролазе и увек траже хлеба. Рекао сам му да не верујем да бугарски војник нема хлеба, већ да је то навика сваког војника да увек буде гладан, и да вада тражи хлеба тамо где мисли да га може добити. Одговорио ми је да бугарска војска нема довољно хлеба, јер им је тајин смањен. Али кад сам му показао своју неверицу у то његово тврђење, пришао нам је један бугарски поднаредник који је потврдио да заиста бугарска војска нема довољно хлеба, јер су Немци почели одавно да износе из Бугарске све жито, тако да се не зна ко више оскудева – да ли они који су остали код куће у Бугарској или они који су овде на фронту.

Кад сам чуо ове речи овог поднаредника, одмах сам му понудио једну цигару, и он се сагао на огњиште, узео жишку, па смо тако обојица припилили цигаре. Онда сам га запитао: шта мисли као наметан човек који има чин подофицира да ли ће се овај рат скоро свршити. Јер, ако они у Бугарској који су далеко од фронта, не могу да издрже, како ћемо да издржимо ми који смо до самог фронта и који не можемо да изоремо и посејемо своје њиве на време, јер морамо непрестано довлачити разне потребе за војску – час брашно, час муницију и тако даље. Питао сам га шта он мисли: да ли ће Битољ да буде напуштен и предат Французима кад ми са комором не улазимо више у Битољ, већ предајемо комору читава два сата овако ближе. Он ми је рекао како ствари данас стоје, он мисли да ћемо морати напустити читаву Македонију, а не само Битољ. Јер бугарски војник нема више зашто да се бори, а само за љубав једног Ферннанда, не треба да изгине цео бугарски народ. Да би доказао како Немци све искоришћавају, навео ми је овакав пример.

"Ето, вели, ми смо тукли Румуне, па смо прешли и у Румунију. Али, у свима варошима, све што је било од вредности, то су узели Немци, а наши Бугари могли су само да узму каце од купуса, каце од сира без сира, неки накован и неку мешину за дување ... Ето то нам је све што смо могли добити у Румунији. Ја сам, рече он, добио писмо од куће, и у писму ми се каже да ништа нисмо добили зато што смо

ушли у Румунију, а Немци исто тако и сада односе све из Бугарске као и пре док нису ушли у Румунију."

Почео сам да сажаљавам какво је стање бугарског народа и бугарске државе и питао сам га: "Па чему ми имамо да се надамо кад ви у Бугарској тако тешко живите?"

Тада ми је доста зналачки одговорио да он мисли да ће овде ускоро доћи Французи и Енглези који су много богати и који не морају и неће да траже од народа ништа, већ могу и да помогну. Тако смо завршили разговор и Бугарин ми је рекао напослетку да би ми дао хлеба, али су сав хлеб појели, па ми не може дати.

Одатле сам отишао на треће огњиште, где је било неколико Турака из села Канталарци. Говорили су турски. И кад сам им потражио хлеба, рекли су да га и они немају, јер и уколико има жита, њихово село има више од 350 кућа, а овде су Бугари заузели пола воденице, те не могу никад да стигну на ред да самелу, па су увек више гладни него сити. Ове су ми речи изговорили натуцајући српски, јер говоре само турски. Њихово село насељено је ту тек у другој половини 16. века, а нису се мешали са осталим становништвом те нису научили српски језик. Рекао сам му да може говорити турски, јер ја добро разумем тај језик, а помало и говорим и да ја "много волим" да чујем турски језик. Нарочито сам им споменуо да, откако је отишла Турска, да је она однела и сав к'смет (срећу) са собом, а да су Бугари донели само глад и сиромаштво. Онда сам им почео причати како су опљачкана српска села и како их сваки дан плачкају. Рекоше ми да им о томе не причам ништа, јер и њих свакодневно плачкају. Узели су им све штогод су имали, па и дрва, која и они купују, узимају им из дворишта и односе у разне њихове војничке кухиње. Онда сам изразио своје мишљење да Бугари не могу овде дуго да остану. Они су ми то исто потврдиле, с том разликом што су овде дошле и немачке трупе које се налазе у позадини бугарске војске, на Црној реци, и да се због њих Бугари држе на фронту, а да није тих Немаца, Бугари би одавно напустили фронт. Кад су ми ово рекли, запитао сам их колико они мисле да има Немаца овде. Знао сам да су ови људи сви служили у турској војсци и да према томе могу дати колико толико приближно тачну слику о јачини немачке војске. Мој саговорник одговорио ми је да није дошла читава ордија (дивизија), али има нешто више од пола ордије. Рекао ми је да се Немци добро хране; да имају доста хлеба, меса и да увек имају у торбама кобасица. Имају шећера, кафе и чаја. Свако јутро добивају чаја који је заслаћен. Неколико њихових људи, тј. Турака из Канталарци, чувају немачку стоку за клање у синору њиховог села; да им Немци добро плаћају и да за све услуге које су им потребне више воле да узму Турке него бугарске сељаци. Питао са ове Турке да ли бих могао ја да нађем какав посао у њихову селу, да чувам овце или нешто, шта било, да радим код њих. Али ми одговорише да код њих нема никаква посла, јер не чувају преко зиме овце у своје селу, а сеоска говеда пасу и чувају говедари који су родом из њиховог села.

Када сам завршио ове разговоре, изашао сам из воденице и затекао своје другове из Стрвоја у великој бризи што сам се тако дуго задржао у воденици. Олет сам легао у кола и око пола ноћи пошао смо у Прилеп. Стигли смо у свануће.

Олет сам обишао Прилеп и упутио се у село звано Горње Село, које је било чисто српско, а пут је водио испод Златоварка где се, на једном превоју, прелазило преко планинског гробена и долазило се у Горње Село, на чијем се делу сеоског атара налази један део манастира Трескавац. Ту сам ушао у једну кућу, из које се био оженио један српски учитељ Атанасије, који је био погинуо у борби код Смедерева 1915. Његова жена становала је у Прилепу, где су имали своју кућу, али сад је случајно била код својих родитеља. Беше јој име Пандора, а њена очевина звала се Белчевци. Нисам знао да ћу да затекнем код њених родитеља Пандору. Али, кад сам ушао у њихову кућу, нико ме није од њих познао, па ни сама Пандора, чији је муж пре свог одласка у српску војску био учитељ у моме селу, и са својом женом био чест гост у мојој кући, а ја у њиховој. То је био само доказ како сам био добро маскиран кад ме ни најбољи пријатељи и познаници нису могли препознати.

Био сам доста уморан, па сам замолио да ме одведу у једну собу где ћу моћи добро да се испавам, а после почећемо разговоре.

Кад су ми одредили једну од неколико соба које су имали у својој кући, легао сам и, пошто сам се добро одморио, јер сам био сигуран да ми се ту ништа не може десити, баш и кад би дошла потера или нека жандармеријска патрола, био бих на време обавештен, а сигуран сам био да би ме увек сељаци могли склонити да не дођем у додир с Бугарима.

Кад сам се добро наспавао, и устао, било је прошло одавно подне. Кад су домаћини дознали да сам устао, донели су ми воде и сапун за умивање, а сапун је у то време био велика реткост у томе крају. После тога, донели су ми ручак који се састојао из добро печеног белог хлеба. Јер, у целом Прилепском пољу, чувена је пшеница звана "Стара бела", која кад се самље у обичној воденици, па се брашно просеје кроз густо сито, даје бео хлеб као брашно које је млевено у модерном млину. Поред хлеба, донели су ми и кисело млеко, добро справљено од биволичиног млека, које је доста густо и масно. Уз ручак сам почео разговор са Пандором која је дошла из Прилепа. Она ми је рекла да је много рањеника досад донесено у Прилеп и да је она дознала, преко својих познаница које су омет имале прилику да то дознају од бугарских официра, да се војници рањени на фронту српске и француске војске, кад се мало поодморс и прездравс, као реконвалесценти шаљу на Дојрански фронт према Енглезима. Јер тамо, на томе фронту нема никакве пешачке борбе, већ само артиљеријски дуели, а тамо су и закони од артиљеријске ватре тако добро направљени, да се на томе фронту може умрети само од маларије, али никада од неког ратног оружја. Зато су сви прездравели бугарски војници, као реконвалесценти, послати на тај фронт, где заузимају места борбених јединица, а они који су здрави, довлаче се као појачање према Србима на Солунском фронту.

Ово обавештење било је за мене доста драговено и био сам веома захвалан овој Српкињи која се интересовала за стање бугарске војске на свим фронтовима. За то своје интересовање, могла је врло лако да буде стрелана или, у најмању руку, да буде интернирана у Бугарску. Поред моје породице, била је интернирана жена и дете Милана Ковачевића, српског учитеља из Прилепа, који је одакле био родом и који је, као српски учитељ, био рањен у Прилепу и целог живота остао је сакат у ногу, али, као сакат није остао у Прилепу, већ је побегао у Солун. Још неколико породица било је интернирано у Бугарску. Али ми је рекла и да се води једна истрага против околског начелника Тренкова, за кога се сматра да је више узео од народа новца као мито него што је бугарска држава успела да из српских села наплати порезе. Она је дознала да ће се из Прилепа интернирати око 300 породица, па зато је сада код оца и брата у селу, да не би била пред очима Бугара у Прилепу, верујући да ће се на тај начин сачувати од интернације.

Њен отац и брат причали су ми о тешком стању исхране, јер су Бугари, на сваког становника од целокупног жетвеног приноса, оставили по 220 килограма разне врсте белог жита, а све друго су односили. Да би сачували што више жита за себе и за сејане, морали су да се довијају како ће сакрити од Бугара што већу количину жита, само да би осигурали себи, а и стоци, исхрану до нове жетве. Често то чине на тај начин што жито стављају испод сламе, па после ваде то жито, па га кроз решето или такозвани протак просеју.

Протак је сличан решету, само у старија времена кад није било жице, његово је дно било направљено од дрвета, па избушено ситније или крупније за какву је употребу узимано, а често му је било дно од суве бивољске коже, исто тако избушено према намени.

Тако "украдено" своје сопствено жито сељаци су стављали у трапове, а ређе у оближње педине где их је било, јер су педине обично претраживале бугарске потере.

У овој кући у Горњем Селу остао сам целога дана. Неколико војника било је из тога села на Солунском фронту, од којих је један доцније постао наредник – звао се Харалампије Кафешић.

Кад се смркло, сишао сам доле, па сам између арнаутског села Десова и Браилова прешао преко једног превоја, званог Соколица, па поред манастира Слечачанског и затим, између села Црнилишта које је такође арнаутско и Костинца, дошао сам у Стрвоје. Ту се нисам задржавао, већ сам отишао горе где су живела два одметника,

Таса и Никола. Тамо ми је било оружје и двојица од мојих четника који су ме ту чekali. Сви остали четници били су код својих кућа или у њиховој близини како је коме било угодно. Ја сам једног од ових четника који је био родом из села Мартовца, блиски рођак снахе Јована Бабунског, чији је муж, а Јованов брат, Темелко био убијен од Бугара 1905.

Мало доцније убијен је и њихов син Донче, младић од 18 година. Овај дечко био је бугарски војник и побегао је из војске, поневши собом своју војничку пушку. Био је на положају Добро поље и добро је познавао тај терен на десној страни Црне реке, од села Витолишта па све до Доброг Поља. Њега сам оставио код ова два друга бугарска војна бегунца, а ја само с једним четником, по имену Јаначко, родом из села Црешева у Поречу, који је раније био четник у чети Михаила Јосифовића, прешао сам преко планине, па смо заједно сишли у атар села Црешева. Он је предвече отишао својој кући, а ујутру је дошао на место где смо имали да се нађемо.

ЗЛИ ДОЛ

Тих дана добијем жутицу. Рекоше ми да се та болест лечи ако се нађе чиста комова ракија, помеша се с медом и тако да се пије. Нисам имао где да нађем комову ракију, па сам морао послати човека у Прилеп, где је такође било тешко добити праву комову ракију, осим код неког доброг познаника. Зато сам унутро овог сељака да оде у Прилеп код Харалампиија Славића који је имао увек добро и чисто пиће које је држао у својој ашчиници и кафани. Казао сам сељаку да каже Славићу да је ракија за лек, али да не каже за кога је и да му плати колико затражи, па да ми ракију донесе. Сељак је то учинио и платио 30 лева за оку ракије, а то је износило напосон и по у злату у то време. Али, кад сам учинио све по томе народном решењу, и кад сам за три дана полио пола оке оне медене ракије, ја сам оздравио. Жутица је потпуно престала и ја сам могао даље да се крећем.

Пошто сам ја лежао болестан, да не би била чета око мене на једном месту, што би било опасно у случају потере, они су били по својим селима, а ја сам остао само с овим старим четником Јаначком.

Пошто сам све време док сам био болестан, провео у близини села Белице, решио сам се да променим место. И зато сам са Јаначијем опет прешао у планину села Црешева. Када смо већ били на месту званом Зли дол, били смо на самој ивици овога дола који је био дубок неколико стотина метара, а на његовој ивици била је млада храстова шума која се протезала уздуж, поред овога дола три четири километра, а у ширину негде 500 метара па до 2 километра.

Сутрадан, био је 30. октобар (увек по старом календару). Још те ноћи, између 29. и 30. почела је падати ситна јесења киша. Изјутра рано смо наложили ватру и сели поред ње да се сушимо.

Већ је било свануло кад се пред нама указале бугарски жандарми. Ми их нисмо приметили, јер је земља била покривена лишћем које је било од кише алажило, а поред тога и киша је ромњала, те тако нисмо могли ни да приметимо прилаз бугарске жандармерије. Остало је само два пута: или одмах да се скаче лево у амбис, па да се погине, или да се одмах ту погине од бугарских жандарма, за какву другу борбу није било ни времена ни места. У један исти мах, на запрепаштење Бугара који су такође били изненађени, обојица смо скочили у тај амбис. Обојица смо имали срећу, те смо остали живи и неповређени иако је дубина била велика, више од 12 метара.

Кад смо се нашли доле, пред нама се појавио један тесан пролаз, као тунел. Овај тунел који је створила вода био је дугачак 10-12 метара, па на излазу тога тунела, чија висина није била виша од једног метра, био је опет један тесан пролаз, дугачак 40-50 метара, сав извијуган, али према отвору од ове левине био је једно 12-15 метара доста прав, али су његове стране биле високе по неколико метара, а пролаз, је био тесан мање од једног метра у ширину. Распоредили смо се. На горњем отвору овог природног тунела, остао је мој друг Јаначко а ја сам сео на његову излазу према пролазу.

После пола сата приметили смо да је Зли дол опкољен са свих страна јаким бугарским одредима. Према мени, на другој страни опкога дола, иза једнога камена, чуо сам да ме неко зове по имену. Ја сам га упитао: "Ко си ти?"

Он ми је одговорио овако: "Ја сам војвода Петар Чаулев твој добар познаник из доба четовања. Сада сам околици начелник у Охриду. Овде нас има пет околициких начелника, из Охрида, Кичеда, Брода, Гостивара и Велеса. Ми имамо 2.000 оружаних људи с нама, од којих су њих 500 жандарми. Знамо да си ти сам. Ти данас мораш да погинеш. Али, ја тебе познајем добро. Откако си дошао овамо, ниси никоме учинио никакво зло, и сви знамо да си у свему добар човек, па те зато позивам, у име бугарског цара Фердинанда, да се предаш и гарантујем ти да ће твоја глава остати".

Одговорио сам му да нећу да се предам, да се он вара ако мисли да сам сам, а за моју главу нека ништа не брине. После ових речи, ја му препоручујем нека не долази он сам по моју главу, већ нека пошаље неког другог. Још ми је једпут рекао Чаулев: "Размисли се још мало, јер ти је смрт готова!"

Опет сам одговорио да немам шта да размишљам, јер не мислим да се предам.

Онда је наређено да се отвори паљба. Кад су почеле пушке да пуцају са свих страна, Зли дол је одјекивао сав од пуцњаве, да умало нисам оглувео. Читав сат трајала је ова пуцњава. Кад је престала, Петар Чаулев опет ме позове по имену и рече ми: "Јеси ли жив, Василе?"

"Жив сам и здрав сам!"

После тога опет је почела пуцњава. Седео сам и посматрао. Нисам веровао да ћу се спасти и изићи из ове клопке, али сам био сигуран да ћу се бранити доклегод имам метака поред себе, јер когод се буде појавио у овоме процесу да дође ближе, остаће сигурно мртав. Ако би неко хтео озго да скаче у ову провалију, у коју смо нас двојица скочили, у шта нисам веровао, јер никоме од њих није таква ситуација каква је била наша пре скакања у овај амбис, али ако би се ико и напав да скочи, па кад би га срећа послужила да останс жив и здрав, тај би погинуо из пушке мога друга Јаначка.

Кад је и по други пут пуцњава престала, и кад ме је опет Петар Чаулев запитао: "Јеси ли жив!" и кад сам одговорио да јесам, одједпут чујем озго с места одакле смо нас двојица скочили где један виче: "Чувајте се! Починемо да бацамо бомбе!" И у томе моменту проломи се ваздух кроз Зли дол. Неколико бомби пало је око нас, изломиле се нешто камења и требало је више од четврт часа да онај одједном престанс, јер се звук одбијао од једног камена до другог. Кад се поново све утишало, сам се јави, или ми проговорин овако: "Ви, Бугари, мислите да сте много паметни, па кад сте решили вашим људима да се добро чувају, јер ћете бацати бомбе, зар нисте помислили да нисмо ни ми људи од вас, па да се не склонимо, већ да нас разнесете бомбама. Живи смо и здрави. И не бојмо се!"

После ових мојих речи, опет је настало пушкарање и трајало је пола сата.

На моме сату који је ишао иако врло споро, било је тачно 11 кад је наређено да се прилази месту на коме се ја налазим и да се по сваку цену сврши са мном, јер је срамота да толика бугарска снага води пола дана борбу против једног човека који дотле није испалио ниједан метак.

Далеко доле у долу, једно 500 метара испред мене, видео сам да се спрема један вод жандарма – њих око 50. Пошли су к мени врло опрезно, али кад су дошли до процепа којим се јелино могло доћи до мене, међу њима наста колебање, јер је само један по један могао да иде кроз тај процеп. Чекао сам с пушком на оку, а Бугари су пуцали што год су више могли. Ови који су били испред процепа, нису отварали ватру већ су се погађали ко ће да иде први. Чекао сам мирно. И кад се појавила прва црна униформа бугарског жандарма, дочекао сам га на једно 10-12 метара и опалио на њега. Пао је на месту мртав. На тој близини гађао сам право у чело. Кад је овај први пао, они за њим ловикаже: "Ура! Напред!" Али кад је пао други и трећи, чуо сам само њихово "Ура!", али се ниједан није приближио да ми доје пред пушку. Чекао сам читав сат.

Бугари су пуцали са свих страна. Поново су почели да бацају бомбе. Чекао сам да се поново отпочне јуриш на мене и решио сам да сваког Бугарина гађам право у чело, јер само сам тако био сигуран да ће сваки од њих остати ту, у процепу. Једно време позвао сам Јаначка, да он ту буде на мом месту, а ја да га заменим, јер су ме већ заболеле руке, држећи тако дуго времена пушку на нишан. Јаначко је дошао, а ја сам отишао на његово место.

После једно пола сата откако само разменили места, чуо сам где Јаначкова пушка пуца. Нисам могао да издржим од радозналости, већ сам се опет провукао кроз овај "кртичњак". Кад сам се приближио Јаначку и зашитао га шта је урадио, он ми рече да их је седам мртвих и да су покушали седмог да извуку за ноге, али кад је он припуцао, оставили су га. Још ми је долао: "Ако будемо истрошили сау нашу муницију, ја ћу да отлужем до њих и узећу њихове две пушке, отпасаћу им вишеклије, па можемо и сутра цео дан овде да се бијемо!"

Вратио сам се на своје место. Дан је опет споро одмицао. Било је тек два сата после подне. Бугари су непрестано пуцали, али нису тако често улазили у процеп. Киша је престала одавно, али у овоме долу никада нема сушна ни у сред лета, а још мање може се надати сунцу у дубоку јесен. Било је све мрачно око нас, а хлеба нисмо имали, јер су нам торбе са хлебом остале поред огњишта. Затим сам отишао да сменим Јаначка кад су Бугари поново покушали да продру до нас. Наредба је била да морају један преко другог прилазити к нама и морају доћи до нас и поубијати нас. Позвао сам Јаначка до дође брзо до мене, да би смо могли заједничком борбом вратити ове Бугаре и са њима, ако остану овако упорни, напунити овај процеп до ноћи.

После извесног времена, Бугари су опет попустили на нас.

Једни су сада пуцали на нас, а други су ишли напред. Ни један њихов куршум није могао да дође до нас. Јер, чим се први појавио на месту одакле је могао пуцати на нас, пао је мртав. Други је у скоку преспао преко њега, али је и он пао. Тако, један за другим, пало их је петорица. Било је 4 сата после подне кад су 12 Бугара лежали мртви у процепу, а ми нисмо потрошили више од 12 метака. Били смо гладни и жедни, али смо били орни да своје главе што скупље продамо. Више није било ни једног бугарског "јуриша".

У овоме мрачном долу наступило је мрак. По обронцима дола није више било никакве светлости. Али лево од нашег "кртичњака" чуо сам један позив: "Василе, 'оди овомо. Исплећи се на овај камен. Овде сам ја, Арса, војевода из Локвице. Ја ћу те провести кроз бугарску потеру. И неће ти длака с главе нестати".

Нисам тај позив прихватио али се нисам ни олазвао. Како је био мрак, полако, ослањајући се на мога друга Јаначка, почнем се пењати на ову стену, одакле сам добио позив. Пушку сам оставио код Јаначка, а ја сам само у чаршапама, још како тражећи и најмање пукогине, шео се горе. Кад сам већ дошао до саме ивице камена, чујем с друге стране како се разговарају људи овако:

"Арсо нам побеже. Него, ајд и ми да бежимо. Згодна је ово вододерина, да се испнемо горе, јер ако нас Васић осети да смо овде, све ће да нас побије".

Речено и учињено. Ја сам се, као мачка држао за ивицу стене, а они су почели да се пењу узбрдо по једној вододерини.

Кад сам видео ово, шпанатом позовем Јаначка да ми прво дода пушку, па пошто сам изишао на ивицу камена, окренуо сам се да бих могао да дохватим прво своју пушку, па кад ми је Јаначко њу додао, вратио се по своју пушку, па, кад се попео на висину да ја могу да прихватим његову пушку, прихватио сам и њега, и помоћу његове пушке извукао горе.

Тако смо полако и ми пришли вододерини и пуцали се уз њу. Кад смо се провукли између бугарских жандара и затим иза њихових леђа, на једном месту где је Зли дол био мало плинји сишли смо поново у њега и изашли на његову северну страну. Бугари су били око 300 метара далеко испред нас. И они који су били ближе до ивице дола, непрестано су пуцали, а они који су били даље, почели су да ложе ватре, да се око њих греју и да поред ватре вечерају. Ватре су на далеко бацале светлост и утолико смо морали даље да се склањамо, да нас не би неко на светлости приметио. Ишли смо тако цео један сат и били смо далеко од места, где смо имали да оставимо

главе, па смо нишли на једну празну колибу, која је припадала једном селјаку из Белице. Ту смо сели, запалили ватру и добро се загрејали.

Сутрадан још пре сванућа, пошли смо уз Беличку планину. Тамо смо нашли много људи из околних села, где припремају борину (луч) да носе својим кућама. Доле, у Злом долу пушке су непрестано пушале и грмеле бомбе.

Пријемо једној групи од 7-8 селјака и потражимо хлеба, јер смо били гладни. Селјаци нам даду хлеба, а ја им онда кажем: "Кад будете силазили доле, вас неколицина, идите код команданта ових Бугара, па му реците да сам ја био овде код вас; да сам вам узео хлеб и да сам отишао горе на Белкамен.

Кад су селјаци насекли борине, онда се заиста једна група од седам-осам селјака одвоји од осталих и саопшти бугарским начелницима да сам ја прошао поред њих, узео им хлеба и отишао даље. Бугари ове људе огласе за моје шпијуне, говорећи им да сам ја ту, у Зли дол и да одатле не могу да изађем, и они су дошли да њих слажу, да они дигну своју опсаду како бих ја могао одатле да побегнем. Онда нареду да сваком од ових селјака ударе по 25 батина зато што су допли да их преваре. Тако су они људи настрадали на правди Бога.

Три дана био је окољен Зли дол и вођена борба с голим камењем, јер сам ја био далеко од тог места.

И док је тамо "борба" вођена, био сам у близини друма Прилеп-Велес, изнад самог села Стеланци. Бугари су се "изули" пре реке, па су известили Прилеп, Скопље и Софију да сам убијен у Поречу, у месту Зли дол и да сам сав бомбама разнесен.

Кад је ова вест стигла у Прилеп, у једном друштву које се скупило у кафани код Харалампшија Славића, па кад су неки бугарски официри почели да се хвале како је убијен најопаснији човек у позадини бугарске војске, српски војвода Васил, и тражили да их Славић за то чисти вином, он им је одговорио: Што се тиче вина, могу да вам дам; али да вам верујем да сте убили Василија Трбића, у то вам не могу веровати. Ја сигурно знам да то није истина, јер кад би он био мртв, њега би Бугари на леђима донели у Прилеп, ако не би имали друго превозно средство, па позвали сва српска села и цео Прилеп да га мртвог виде овде".

БИТОЉ ОПЕТ У СРПСКИМ РУКАМА

Био сам у околини села Стеланци и прикупљао податке о кретању војске и о разним догађајима. Једнога дана Темелко Наумовић донесе ми вест да је Битољ заузет, како је он дознао, од француских трупа. Очекивао сам нагло повлачење Бугара, па и ја да одредим, према њиховом повлачењу, где да извршим рушење моста.

Сваки дан из Стеланца у Прилеп ишао је или Темелко или његов брат Анђелко да ми донесу вести о кретању бугарске војске. Бугарска војска, после пада коте 1.212, заузела је коту 1.050 и ту се задржала. Испод коте 1.050 налази се село Маково, према Црној реци, које је село морало бити свакусано од стране Бугара, јер је било испод саме коте 1.050, и то село почеле су падати гранате. Нешто око 4-5 километара мало јужније било је село Рапез које беше заузела српска војска.

Ово су биле доста добре вести, јер смо сад већ имали ослобођену једну српску варош и то доста велику. Ово је био почетак ослобођења, које има велику утицаја на све становнике Македоније, али је многим овај догађај нанео велике патње, многим смрт и велике материјалне штете. Бугари су почели интернирање. Одмах по паду Битоља почело је интернирање 250 породица из Прилепа. Свако ко је изразио сумњу у бугарску побуду, тај је са породицом био интерниран. Ово интернирање захватило је и Пореч. Интернирано је 50 породица из Белице, 30 породица из Крапе, 20 породица из села Ропотова, тако да су њихова имања и куће остале пуне, а њихову живу стоку отерала је бугарска војска и као неки ратни плен раскрчила појединим ратним лиферантима у Прилепу који су ту стоку опет препродали бугарској војсци. Неколико кућа било је поплаћено, а остале су биле опљачкане. Интернирани су могли собом понети само оно што је могло стати у неку торбу или бошчу. Нису им дали

да товари своје ствари ни на своја кола, ни на своје коње. Село Ропотово било је на самом друму Прилеп—Кичево; било је богато и ту су Бугари опљачкали неколико стотина волова, бивола, крава и оваца.

Све ове људе протерали су у Бугарску, у Тракију, у нека мочварна и маларична места, где су ови планинци више од половине поумирали, а нарочито деца. Њима је држава у почетку давала по 60 нара динарских на дан за свако челаде па и од овог зехудог примала бугарски чиновници који су вршили исплату, половину су узимали себи. После месец дана, престала је и та помоћ да им се даје. И они су били принуђени да траже посла и да живе од пропаша. Како је ово била већ средина зиме, а посла је било врло мало и овај свет је живео управо, умиравно је од глади. Кад је настало пролеће, онда је било мало посла и људи су почели да агитују по бугарским селима у Тракији и на тај начин, издржавали остале чланове своје породице коју је и даље сатирала глад и болештина.

Посматрао сам на путу Прилеп—Велес једну групу тих људи и породица које су сироводили бугарски жандарми из Прилепа у Велес. Сви су ишли пешке, натоварени торбама, носећи у исто време и десу на леђима и на рукама. Наредио сам да им се из Степанчић изнесе мало хлеба што су Степанчићи и учинили, али хлеб су могли примити само они које нису могли да спазе бугарски жандарми кад приме хлеб. Исти такав случај био је и у Прилепу, где је грађанству било наређено да нико овим јадницима не сме пружити ништа. Тако је над Битоља плаћен не само крвљу и главама српских војника, већ и патњама, уништењем домова и смрћу неколико стотина жена и деце из српских села и из самог Прилепа.

Интернирани Прилепљани отерани су у Стару Загору. Тамо је био митрополит Методије Кусев, родом из Прилепа. Једна депутација ових грађана, међу којима је било и неколико његових сродника отишла је до свог земљака митрополита да га моле да се с њима човечније поступа, и да им се допусти повратак њиховим кућама у Прилеп. Овај "божји" човек рекао им је да су они интернирани као Срби и да он за Србе не може учинити ништа! Узалуд су га ови уверавали да су они људи, и да нису ништа радили ни урадили против бугарске државе, све то ипак није могло одобрљивити овог владика да нешто учини за своје суграђане. Доста је било да се на некога пружи прст и да се каже: "Ово је Србин из Македоније" па да не нађе ни заштите, ни милосрђа ни код једног званичног представника бугарске државе, па ни код митрополита. После овога сам одмах отишао у Стровје. Као што је познато, тамо је још раније извршен покољ у неколико српских села. Да не би били интернирани, отишли су код Јордана Тренкова, околског начелника у Прилепу и понудили му откуп да се заузме за њих да не буду интернирани. Тренков је пристао да за 500 знатних турских лира, задржи од извршења интернирања Срба из ових села. Јордан Тренков беше родом из Прилепа, али пореклом био је из села Стровја, те су тако његови рођаци, а моји пријатељи Васил и Стеван Царковићи из Стровја, измолили ту милост од Тренкова да се ту не врши интернирање, али да се плати. Заједно са поп-Илијом Лимитријевићем скупили су новац и однели Тренкову. Кад је примио новац, Тренков је гада рекао да он тражи од поп-Илије да у два-три села која сачињавају његову парохију, Стровје, Костиражња и Костинци одржи службу божју, па после службе сваког селџака закуне да ће чим види Василија Трбића, одмах доћи и јавити бугарској војничкој стражи у селу Стровју, а стража је везана телефоном са Прилепом, па ће телефоном бити јављено да дође војска и да га она или жива ухвати или убије. Поп Илија дао је ово обећање.

Кад је дошао у село, рекао је какво је наређење добио и од овог наређења направно је једну карикатуру и комедију. Кад је одслужио прву службу у Стровју и кад је почео да куне сваког селџака, посебно је свакоме рекао ово:

"Видни, брате, да бугарска пропаганда. Јуче је пао Битољ, сутра ће Прилеп, преко сутра Скопље, па једног дана паше и Софија, и ти, ако видиш војводу Василија, јави одмах Бугарима."

Разуме се да су селџаци добро схватили шта им је поп Илија рекао, тј. да ме нико не преда, јер Бугарска и тако и тако пронаде. Али, углавном, ова су села била поштеђена од интернирања. Порече је било застрашено.

Отишао сам код Белице, која је била расељена и упропашћена. Отишао сам да позovem Пројка Тримчевића да пође са мном, јер у Поречу неће моћи да остане, пошто је много њих интернирано, други су заплашени. Пројко није хтео да пође са мном, већ је изјавио да ће остати у Поречу и да ће ту сачекати вршетак рата. Остали четници свако је отишао у своје село да се нађе код своје куће, да његово одсуство буде разлог за интернирање било његове ближе породице, било осталих сељака. Остали смо нас тројица, ја, Јанаћко и онај младић из села Мотровца.

Напустили смо Порече и огнели у Строшку планину код она два друга бегунца који су били тако добро сакривани, да их само њихови сељаци могу наћи. Али они нису хтели да их покажу, а други нико није могао да их пронађе. Бугари су по српским селима поставили за председнике општина своје људе из Прилепа, па тако исто и сеоске пољаке поставили су из Прилепа. Ове мере нису донеле никакве стварне користи бугарској власти, јер су председници општина били потпуно изоловани од народа зато што их је народ сматрао као зулумчаре, постављени од власти да припомогну бугарској држави да опљачка народ. Тако исто су сматрали и те сеоске пољаке, постављене из Прилепа. Ови опст знајући да их свет мрзи, нису никуда излазили, већ су се ограничавали да седе по својим канцеларијама, а увече, за спавање, позивали би по неколико сељака који су имали задатак да им "чувају страх", како су се сељаци изјашњавали. По турским селима пољаци су били Турци, јер су Бугари сматрали за своју "савезничку дужност" да Турцима учине те концесије.

У близини Стровја постоји једно велико и доста богато село Црнилиште, насељено сам Арнаутима. Ту је био пољак Јусуф, звани Крива Вилица. Овај Јусуф јављао је Богатину, пол-Илијином зету, за сваку намеру и за бугарску потеру која се спремала. Пошто Бугари нису имали поверења у сељаке из села Стровја, обично су долазили у Црнилиште и одаваде правили распоред за даље потере. Чим би све сазнао, Крива Вилица дошао би у Стровје, где су обично млели жито сви његови сељаци, јер Стровје је имало десетак воденица, а друга села нису имала воденице, те је тако Јусуф увек нашао разлога да иде у Стровје, јер тамо су куповали и дрва за огрев, па је тако увек могао на време јавити у коме ће се правцу кретати потере. Тако сам ја увек био обавештен и нисам се бојао да ћу опет бити негде околен од Бугара.

Једнога дана хтео сам мало да се нашалим с Бугарима. Обукао сам бугарску униформу, ставио наредничке значке и у сам мрак сишао у Стровје. Отишао сам право у кућу некога Петра који је имао воденицу и у чијој је кући био постављен телефон и око телефона три војника. Ушао сам у кућу у којој је био Петар са својом женом и двоје-троје унучади. Син му није био ту, а ни његова снаха. Чим сам ушао и назвао "Добро вече" војници, чим су ме видели и приметили да сам "старешина", а нисам прост војник, одмах усталоше и прописно ме војнички поздравих. Мислили су да сам дошао да извршимо неку смотру како они врше дужност и да ли су увек поред телефона. Петар и његова жена, кад су ме видели премрли су од страха. Петар није умео једне речи да проговори. Вилице су му биле укочене. Жена је била мало слободнија. Пришла ми је руковала се са мном и рекла ми: "Добро дошло господине!" Ја сам јој одговорио на бугарском језику и почео да је питам за здравље и је ли она сама у кући "хазјајка" (домаћица) и нема ли "буљка" (снаха). Одговарала ми је све тачно. Правио сам се да тај говор добро не разумем, па сам је по два-три пута питао за исту ствар.

Војници су ме запитали јесам ли гладан. Ја сам им одговорио: "Какво је то питање? Може ли бити Бугарин а да није гладан!"

Док је један од њих наређивао домаћици да ми спреми вечеру, ја сам већ објашњавао зашто Бугарин мора да буде гладан. "Он мора да буде гладан зато, прво, што Немци пљачкају бугарску државу и бугарски народ. Друго, што бугарски официри краду војничко следовање, пешачки официри од пешака, а коњички и артиљеријски краду следовање и војничко и коњско. Па, кад сви овако краду, може ли бити Бугарина који нема да шта украде, а да није гладан."

Бугари су ми ово потврдили и усто још додали да су и они добили писма од својих кућа, где им њихови јављају да је у Бугарској наступио тежак живот. Кад су се овако мало раскривили, понудио сам их добрим дуваном који сам, само дан раније,

добро из мога села, а тај дуван могао се савити у прави цигар-папир, што је била реткост, јер су сељаци, а и бугарски војници, завијали дуван у хартију од новина.

У очекивању вечере, а са распаљеним цигарама, износио сам све тешкоће Бугарске и предочавао овим војницима да се рат мора изгубити. А, као доказ, то је пао Кајмакчалан, прелаз Срба преко Црне реке, пао Битоља и пао коте 1212, што неминовно мора довести до пада Прилепа. За све то кривио сам Фердинанда.

За то време домаћица је принела вечеру, а домаћин Петар с отвореним устима, слушао је мој разговор и неистрпано хтео да ми да знак очима да је време да му изиђем из куће. Кад сам се навечерао и добро изгрдио Фердинанда и његова председника владе Радославова, устао сам од вечере и док ми је домаћица послала водом руке да их оперем после вечере, један од војника – каплар, рече ми: "Ти си голем Бугарин патриота! Здравствуј!" Ја сам се с њима поздравно и изишао напоље.

За мноме је изишао и Петар, па кад смо остали сами у мраку, рече ми: "Молим те, господине, нсмој други пут да му улазиш у кућу. Тражи ми све што ти треба, па ћу ти изнети на врх планине. Али немој овако да радиш, јер ће ми пострадали цела породица. Умро сам од страха! Док си ти седео у мојој кући и разговарао, ја сам био полудео".

Ја сам га потапшао по рамену и рекао му:

"Не боје се Петре, ништа. Ја сам све изгубио, па се опет борим да дође Србија овамо, а ти си претрпео само страх, па зато сада опрости и даку ноћ."

Сутра је већ знало цело Стровје да сам био у посети код бугарских војника који су били чувари телефона и сами телефонисти и баш зато постављени да би телефонском обавестили своје претпостављене ако се нешто о мени сазна. Осим Петра војеничара, сви су се други смејали Бугарима.

ПОСЕТА СЕЉУ БРАИЛОВУ

У моме селу Браилово, па мом имању, било је поред 60 бугарских војника, који су обрађивали моје имање, још њих неколико који су чували бугарску крупну стоку за клање. У мојој кући била је и општина. Један од мојих ранијих slugу, неки Петар Стојановић, био је кмет у селу. Он и његов отац дошли су из села Загоране са Бакарног Гувна, а то село било је бугарско. Они су и тамо били slugе, па су као такви, дошли к мени на прелоруку једног Србина из села Секирца, чија је жена била рођена сестра овога Стојана. Председник општине био је из Прилепа, управо из Маркова Града, а Петар му је био кмет за селом Браилово. Сви сељаци жалили су се на овога Петра.

Решио сам се да једне вечери одем у своје село, да ућем прво у кућу у којој је становао Петар. Он је становао у једној од мојих кућа, поред које је била штала за стоку. Био сам намеран да прво обесим Петра, а затим да одем у другу кућу у којој сам ја становао, а где је сада била општина и стан председников, па да ухватим председника и његова секретара-бирника (деловођу-благајника), и да их обојицу обесим у великом ходнику, где сам имао у храстове греде стављене дебеле кукце, да сам могао по потреби на њима вешати заклане свиње.

Било нас је петорица који смо пошли у Браилово. Још за видела дошли смо једном косом на пут између Стровја и Гостиражња. Чим се смркло, пошли смо путем у Браилово.

Кад смо дошли у село, један ред мојих кућа био је уза сам поток. Ту су била на свакој кући такозвана мала врата и капак. Мала врата служила су за излаз на поток, а капак је био један осредњи прозор који се затварао дрвеним капком и служно је за избацивање ђубрета из штале, јер су, поред потока била каменом озидана велика ђубришта иза сваке од пет кућа у којима су живели моји момци, и сваки је имао у својој штали своју ралну стоку и још одређен број друге, нерадне стоке. Кад сам дошао на мала врата од куће у којој станује Петар, закуцао сам на та врата. После неког времена кроз једну малу рупу на овим храстовим вратима, упита ме један женски глас: "Ко си ти?" Била је то жена Петрова, ћерка опет једног мога момка Илије

Стевановића, родом из Томина Села у Поречу. Она је била удата за овога Петра. И кад сам јој полако рекао ко сам, она је отворила мала врата и нас петорица ушли смо у кућу гас је на огњишту горела ватра. Одмах сам је упитао где јој је муж Петар. Одговори ми да Петар није ту. Тога јутра, вели, отишао је у Шрилеп, јер је узет у бугарску војску.

Пошто ту није било Петра, узео сам један добар конопац и изишао на друга врата кроз која се улази у двористице. Неколико метара од ове куће била је велика кућа са старом кулом својсна заједно, где су ми били амбари и кућа у којој сам ја становао, а сада је то бугарска општина. Кућа је била на спрат. Била су двоја улазна врата – једна тешка, храстова врата, која су водила на кулу и друга, опет храстова, али не тако тешка, кроз коју се степеницама излазило у одељење, где је сада била општина. Кад сам дошао до тих врата, она су била затворена. У две собе, ту, у приземљу, хркали су бугарски војници, а неки су пролазили кроз двористице и даље одлазили на гувно. Почео сам да лупам да ми се отвори. Општински пандури били су из мога села и знао сам сигурно да ће, на моју заповест, одмах отворити врата. Нико се није јављао из куће. Ја сам све јаче ударао у врата, тако да се напослетку отворише на трећој мојој кући у којој је становао опет један Илија Поречанац, онај који је долазио до мене у Богомилску планину. Он чуо лупу на "општинским" вратима па се зачудио ко сме тако да лупа на та врата. И кад је изишао, стао је у трем испред његових врата, па повикао: "Ко је тај што лупа толико?"

"Ја сам! Тражим председника."

"Није ту председник. Отишао је заједно са секретаром у Секирис."

"А где су пандури?"

"Један је отишао с председником, а други је код своје куће", одговори Илија. Најпосле ме упита: "А ко си ти?"

"Будало једна, зар ти не знаш ко је овде господар и ко сме да разбија врата?"

Тек тада ме је Илија познао, побегао унутра у кућу и затворио врата.

Ја са својим друговима отворим горња авлијска врата која излазе на пут. Изиђемо напоље из мога двористица и упутимо се у село. Бугарски војници, који су имали шаторе на мојој њиви, одмах до пута, једни су пушили дуван и разговарали, а други су спавали. Иако су нас приместили, нико се није сетио да нас пита ни ко смо ни шта смо.

Отишао сам у село, у такозвану Доњу махалу или Доњи крај. Ту сам отишао до једне куће, у којој је становао Димо Спасић. Кад сам дошао на врата, лупио сам три пута у њих, али врло пажљиво, а брзо затим Димо је устао, пришао вратима и упитао: "Ко је?"

Полако сам одговорио само једно: "Ја сам!"

Димо ме је одмах познао по гласу: "Ево, господине, одмах отварам врата".

И отворио их је. Рекао сам му да иде одмах да ми зовне Вељка Јаневића. И док је он отишао да зовне Вељка, његова жена, навикла да увек гладни Бугари улазе у кућу, запита да ли смо гладни, па да нам изнесе хлеба за вечеру. Рекох јој да смо гладни као Бугари, те она поче спремати софру и приносити хлеб, мало соли и суве паприке јер другог ништа и нису имали у кући.

У то се врати Димо с Вељком заједно. Оба ова селџака били су родом из села Степаници, па сам их ја, као и многе друге из њихова села и других села, населио у Браилово, где смо, нешто ја сам а нешто они, купили турска имања од прилепских Турака, па се ту населили. Браиловски Турци (Арнаути) нису хтели продавати своје куће ни своја имања.

Вељко је био веома бистар и наметан селџак. Сад је у Браилову са бугарским војницима заједно чувао војничка говеда, којих је било преко 100 у Браилову. Правио им је друштво бесплатно, само да не би ишао да копа негде ровове или да буде коморија. Причао ми је да и ови војници немају шта да једу, али да се помажу у исхрани на тај начин што скупељају корњаче по целом браиловском пољу, па онда их колу, и кувају и једу. Као нарочиту посланицу сматрају јаја од корњаче. Вељко је био и веома духовит човек. Кад су и њега нудили месом од корњаче, он је то одбијао говорећи им:

"Ех, што је то добро и лепо јело! Како раније нисам знао да се научим да једем корњаче? Ови моји Срби нису знали шта је добро, већ су ме учили и научили да једем печене прасце, пржене kokoшке и све тако нека бљутава јела! Е, ово је, браћо, било за јело."

Седео сам с овим мојим селацима дуго. Они су ми говорили о своме сиромаштву и о салашној беди, а ја сам, опет, њима говорио да ће све то проћи. Они су веровали и осећали бугарски пораз, па нису нимало били угучени, а нарочито им је било мило што сам ја сам задао толико посла бугарској војсци. На Солунском фронту било је више од 20 Браиловаца, па им је било драго кад сам им с времена на време поручивао да су њихови синови или браћа са српском војском и да ће се вратити.

Ови моји селаци испричали су ми један овакав случај који се неједанпут десило у арнаутском селу Десову, које је свега два и по километра далеко од Браилова. Кад год дођу бугарске власти да потраже комору из села Десова, кмет сеоски позове официра у једну собу која се зове мусафирлук. (тј. гостинска соба за све странце који дођу у село), која се налази поред саме џамије. Пошто Турци не примају страног човека у своје куће, па макар то био и неки највиши државни чиновник, они га одведу у ту гостинску собу. Тамо му донесу јело и све остало што је потребно, а ако ту заноћи, онда му донесу шиљте, јорган и све што је потребно од посезљивих ствари. Ако је гост неки сиромаш намерник, ту, у самој згради, има неколико асура, неколико покроваци од козје длаке, неколико јастука, испуњених сламом па се на тај начин сиреми коначиште за такве људе. Хлеба се увек донесе из села од имуњених домаћина. Овај обичај влада у свим муслиманским селима, како турским, тако и арнаутским. Али сада, за време бугарске окупације, чим дођу представници бугарске било војне било цивилне власти, сеоски кошабанија одмах их одведе у ту мусафир одају и док они ту поседују, сеоски протуђер иде од улице до улице и на арнаутском језику објашњава народу "да су дошли бугарски официри у село и да одмах сву стоку истрају изван села". Тако, за петна пола сата, у селу нема никакве ни товарне ни теглеће стоке. Кад власт потражи да им се одмах нађе толико и толико коња, кмет одмах полаже заклетву пред овим представницима власти и тврди да у селу нема ниједног вола и ниједног коња, и покаже руком свој врат где је најтањи и да га слободно обесе, ако нађу било коња било вола у целом селу. Тако Бугари нису никад могли узети комору из овог арнаутског села. Зато су увек добили добар ручак или вечеру.

Једнога дана дошла је једна група бугарских официра са начелником реским из Прилепа и тражили да Десовци одаберу 60 младих људи за сталну потеру којима ће се дати одговарајуће оружје. Сеоски кмет кад је чуо ово, рекао је Бугарима да он на ово не може дати никаква одговора, већ мора да сазове неколико старијих људи из села, па ће они да кажу шта ће и како да се ради. Кад су дошли позвани селаци, кмет је замолно официра да он каже селацима оно што је њему казао. Кад је официр све то рекао, онда је измешу њих устао најстарији који је ту био, неки Раиф, отац пет синова, па им је рекао овако:

"Ово што ви тражите од нас, не можемо учинити. Држава је узела од нас наше синове за војнике. Ми знамо добро да је бугарска држава велика и јака. Она се данас бори против Московца, Енглеца и Француза. И сигурно ће их победити. Па је срамота за једну тако јаку државу да не може да савлада једнога Васила из Браилова, већ зове нас у помоћ. Ми то не можемо учинити иако смо ми сви против њега. Јер, ово село које су сада само сиромашке колибе, било лепше од Прилепа и Васил га је изгорео. Стрелано је преко 100 људи из нашега села. Ми не можемо бити његови пријатељи. Али не можемо ни да идемо у потеру за њим, јер потера свраћа у село, па се може наћи међу нашим младићима неки џамија који ће да направи неку непристојност у неком селу, па ће за то да се припише целом нашем селу. Зато можеш да нас затвараш, да нас вешаш, али ми нећемо да идемо у потеру."

Никакво навалјавање, ни претње бугарских представника власти нису помогле код ових Арнаута који су остали при својој одлуци да не иду у потеру.

Затим ми је Вељко испричао да је Раиф одмах, по одласку Бугара, нашао Вељка, испричао му цео овај догађај и уверио га да ни један Десовац неће с пушком изићи

против мене. За брајловске Турке рекао ми је да им је власт дала 20 пушака и да сваке ноћи чувају стражу и патролирају кроз село. Али у потеру ни они не иду.

Онда сам био и сам у недоумици о последицама извесних радњи. Ја сам немилосрдно казнио Арнауте из оба ова села, а они данас неће да узму пушке и да иду против мене. Писам их залужио никаквим добром. Једино су могли видети код мене да сам казнио само она села која су извршила напад на српску војску 1912. и да сам казнио само зулумчаре који су као такви били познати. Али сам зато пружио заштиту свакоме без разлике који је био неправедно гоњен и само на тај начин могао сам тумачити садашњу њихову апстиненцију на бугарски захтев да ме гоне.

Пошто сам дуго седео у овој кући у својем селу, узели смо доста хлеба са собом и неколико ока дувана, јер се у мом селу, одвајкала, сади дуван и познат је као добар. Па кад смо се тако снабдели хлебом и дуваном, изишли смо из куће, опростили се са домаћином и пошли у планину изван села.

На изласку из села, приметили смо брајловске Турке где чувају стражу. Они су били на левој страни потока, а ми на десној. Рекао сам својим четницима да нико не употреби оружје, а знао сам да брајловски Турци не смеју пуцати на нас.

Тако смо изишли из села и отишли горе у планину, у место звано Кале. Ту смо седели цело пре подне слободни од сваке потере, јер Бугари нису ни мислили да бих ја могао део дан седети између два арнаутска села. Председник општине брајловске, кад се тога дана вратио из села Секирца, један од брајловских Турака, неки Јусуф-ћаја, отишао је к њему у општину и рекао му:

"Поћас је био у Брајлову војвода Васил и тражио тебе овде у кући. Ја сам га лично видео и познао, јер је гласно разговарао са својим четницима."

Председник се забезбехнуо и упитао га је ли истина то што говори. Јусуф-ћаја му је опет то потврдио, а кад га је председник запитало: "Па зашто нисте пуцали на њега?" Јусуф му је одговорио: "Овде у општини и око општине има више од 70 бугарских војника. И нико није хтео да пуца на њега, а ти тражиш да нас неколико Турака из Брајлова водимо рат са њим. Ми то не смејемо."

Још истог дана председник општине отишао је општину из моје куће и премејство је у село Секирца и тамо је инсталисао општину. Неколико пута начелник срески му је издавао наређења да општину врати у Брајлово, али председник то није хтео да учини. И не само то, већ никад више није заноћио у Брајлову, премда је у Брајлову стално било преко 70 бугарских војника.

ПОКУШАЈ ОДЛАСКА НА ПРЕСПАНСКО ЈЕЗЕРО

Тога дана после подне решио сам се да идем на планину Галичину, између Преспанског и Охридског језера, да видим каква је тамо ситуација на томе крају, јер сам имао обавештења да је тамо једна бугарска војна јединица у јачини једне бригаде. Српска линија на битолском фронту била је свега на север помакнута 3 1/2 - 4 километра. Одатле је ишла преко брда Кара-Марице, па на запад од Битоља на Црвену стену, на Перистер планини, које су положаје држали Бугари, па одатле је линија фронта сдлазила на Преспанско језеро. Од српских места на Пресли, Французи, који су држали овај сектор, држали су само празно село Љубојно, из ког су села све становници били евакуисани - једни код Бугара, а други код Срба. О свему овоме био сам прилично добро обавештен, али нисам знао како се протече линија између Преспанског и Охридског језера, која прелази преко планине Галичце. Имали смо пуне торбе хлеба из Брајлова, али смо се вратили и у Стрвоје, где смо још узели хлеба, и тако натоварени хлебом, прешли смо део Прилепског ноља од Стрвоја па на село Риљево, а одатле између села Риљева, Лажана, Житоша, Саждева и Јакренова, изишли смо изнад самога Круглева, где смо преданили на месту званом Бушева Чесма. Кад се смркло, сишли смо у Горње Дивјаши, Цер и Прострањс. Па кад смо изишли на велику Прострањску планину, ту је била тако велика магла да се прст пред оком није могао видети. Три дана смо седели у тој планини, чекајући да се магла дигне, али магла је лежала и није било никаква ветра да је потера.

Четврти дан почети смо се враћати натраг. Хлеба нам је било изнестало јер смо као за пакост били непрестано гладни као Бугари, и торбе су се празиле поред оних планинских хладних извора. Предвече смо силазили мало ниже, да би смо у шуми наложили ватру и преноћили, а ујутру би се враћали опет горе, где није било никаква дрвета, јер ту су биле чувене сувати за испашу великих стада оваца која су ту обично боравила до Петковдана (14. октобра), кад се почињу спуштати и ићи у топлија места да презиме.

Вратили смо се готово истим путем, али смо се између Г. Дивјаци и Крушева, вратили на једно трло у коме је било велико стадо, чији је сопственик био Мате Бошковић из Крушева. Мате је био Цинцарин и веома добар човек, а ја сам се са њим добро познавао. Кад смо дошли до његова трла, и кад су пси почели да нас нападају, викнуо сам овчара да нас одбрани од паса. У прво време мислио је да смо Бугари и да смо дошли да у крадемо овце. Али кад сам му ја рекао да је овде један пријатељ његова "чорбаџије" Мате Бошковића, он је одмах повикнуо псима, који су престали да нас нападају и повукли се ближе трлу и овцама.

Ушли смо у колибу и наредили да се добро распали ватра и, ако, има брашна, да нам "закува" један качамак. Он нам рече да је баш тога дана један од овчара био у Крушеву и донео кукурузног брашна, па ће да нам спреми качамак.

Овај чобанин био је родом из турског села Пласница, које село има више од 300 кућа и припада кичевском срезу, а лежи на самој реци Трески. Два његова друга Арнаутина беху отишла тога дана својим кућа, како се то обично каже, "на преобуку". Али, и они да су били овде, нико од њих не би рекао Бугарима да смо били код њих на вечери. То би само рекли своје газди код кога су били у служби и никоме више. Пошто нам је ту спремљен пун кошаг качамака који смо појели у највећу сласт, пошли смо одатле у Строшкој планину.

Кад смо били на врху планине, код Бушеве Чесме, тамо смо запалили ватру, која се могла видети из Крушева, а тако исто и из Прилеског поља. Ту смо се изгрејали. А како је пут био дугачак, остали смо да преданимо у шуми турског села Јакренова које је било од нас удаљено 3-4 км. Ту смо преданили и у први мрак смо дошли до самог села Јакренова, па смо сеоским путем сишли доле, где сељаци из ових села излазе на друм Прилеп-Кичево, између села Дебрешта и Ропотова. Ту смо прешли један низак планински гребен, који се спушта са планине Мовнатеца, у само Прилеско поље, где се завршава једном благом косом између села Ропотова и Жабјана.

Обишли смо велико српско село Риљево, па смо се опет спустили у горњи део Прилеског поља, код места званог Бојиште, између српских села Риљево и Зрзе. Ноћ је већ била на измаку, журили смо се да ухватимо падине планине Мовнатеца, па да се пребацимо на гребен Строшко Клепало и да уђемо у своју колибу у Строшкој планини. Али за ових неколико дана док смо били на путу, пао је доста дубок снег и покрио белим покривачем целу планину Солунизу, па и гребен Строшко Клепало био је засут доста дебелим снегом. Морали смо да "пртимо" кроз снег, а планина је била много стрма, па је било тешко да изиђемо на сам гребен. То је требало учинити пре него што добро сване, јер се на снегу, а кад је јасно време, могу из далска приметити људи који "прте" по снегу.

Журили смо сви. Једни су већ били изишли на сам гребен. Био сам иза њих далеко изостао, а са мном, али због мене, заостао је и мој друг Јаначко. Кад сам дошао једно 200 метара испод гребена, дан је био свануо лепо, а ја толико изнемогао, да нисам могао даље ни корака. Осетио сам дотле непознату глад и малокалост услед глади. Потражио сам мало хлеба од мога друга, али га ни он није имао у својој торби, па смо зато морали позвати једнога који је имао хлеба да се врати до мене. И кад ми је дао једно парче хлеба, чим сам га појео добио сам поново снагу, пошао кроз снег узбрдо и изишао на врх гребена.

Бојали смо се да нас нису видели Бугари из неког села ту у близини, па би могли наићи на наш траг у снегу и моли смо бити тога дана опкољени од бугарске војске која је непрестано крстарила по српским селима, а ми смо били сувише уморни, па смо избегавали борбу, јер би смо онако уморни сигурно страдали. Имали смо срећу.

Или нас нико није видео или нико није имао воље да иде у планину у којој је владао снег и зича зима.

Одмарати смо се два дана у Строшкој планини, а онда смо пошли даље у село Стенаши, да бих тамо могао добити тачне вести о стању на бојишту. Још једанпут сам свратио у село Браилово, онег код Дима Спасића, где смо узели хлеба и доста дувана, па смо ту сазнали да је председник општине побегло из Браилова и пренео општину у село Скириш. Војска је остала и даље у Браилову, али ту стража није више постављена, јер није имала више кога да брани, пошто је општина била далеко од Браилова.

Изишли смо из села; опет смо отишли горе, на место звано Кале, па смо око подне, пошто нам је са тога места, где смо дотле седели био отворен видик на све путеве, који воде у Прилеп из прилешког среза, преко арнаутског села Десова, у велешки срез, као и из овог у Прилепски срез. Из страха да не би негде набасали на мене, или ја на њих, а клонећи се свега тога, десовски Арнаути, који су годинама секли шуму у Габровничкој планини и носили у Десово да се греју, морали су да секу своје забране које су годинама чували, а сад су их морали сећи и носити кући за огрев.

Кад смо тако осмотрили сву околину и уверили се да нам не прети никаква опасност, почели смо одмах после подне да силазимо на најближи бабунски превоз на тој страни, који се налази између Десова и Габровника. Одатле смо се попели на планину Кадифицу и после преко Мукоса опет дошли у околину Степанце, где смо остали у једној малој пећини.

ПРОРОЧАНСТВО ИСПОСНИЦЕ ВИДЕ У МАНАСТИРУ СВ. ДИМИТРИЈА

Кад сам наишао на првог сељака који је дошао да сече дрва у планини, поручио сам по њему да ми одмах пошаље Темелка Наумовића који је био пољак у њихову селу. За све време мога бављења у Македонији, све догађаје о којима сам имао проверене извештаје, стагало сам уписивао у једну белажницу, тако да сам имао јачан преглед о бугарским губицима које су они претрпели на Солунском фронту, у борбама које су водили са српском и француском војском. Знао сам добро да је почело растројство у бугарској војсци и велико негодовање да им војска више не признаје никакав ауторитет, и да нема много воље да и даље гине у Македонији. Имао сам извештај о доласку немачке војске, која је смештена у области Црне реке, испод Маркова Гумна у близини моста на Црној реци, преко кога се пребације сви храна за коње и људе, као и муниција за све родове оружја, које је на расположењу бугарској војсци на њеним положајима испод Кајмакчалана, па све до Доброг Поља. Знао сам како незадовољство влада у целој Бугарској и да бугарски владалац Фердинанд Кобург, као и његов први министар Васил Радославов, немају више много ауторитета у Бугарској. О свему томе водио сам забелешке и сваку сам ствар добро проверавао зашто сам имао довољно могућности, јер смо имали Србе у самој, не посредној близини бугарског фронта, а имали смо много интернираних у самој Бугарској, одакле је било тешко добити вести. Понека вест ипак је допирала и од ових мученика. Знао сам све шта се дешавало овде, на фронту, као и у његовој позадини али нисам знао шта се дешава на другој страни фронта. Нисам знао зашто се не зала један јак ударац бугарској војсци, која је готова да се распадне и да у неред у почне да оставља Македонију. Зато сам био у великом очајању.

Кад ми је дошао Темелко Наумовић, па ми саопштио да је српска офанзива задржана и да је на главном месту, на који 1.050, немачка војска сменила Бугаре, бојећи се да они ту копу не науште, а тиме би био отворен пут ка Велесу и Градском, дошла су два пука немачке војске ту да то спрече.

Кад сам сас ово сазнао, решио сам се да се вратим натраг, у Солун и да поднесем извештај о целокупном стању код Бугара, на фронту према Србима и Французима, о њиховим губицима, о стању у позадини фронта, и о општем стању у самој Бугарској.

Чекао сам крај децембра па кад сам се уверио да од неке значајније офанзиве нема више ништа, решио сам се кад већ Срби и Французи не могу да пробију бугарски фронт онда да ја, са својом "четом" "пробијем" оба ова фронта и да у Солуну кажем ствари "које су њима непознате" о правом стању у бугарској војсци и бугарској држави.

Моја два друга, бивши бугарски војни бегунци, Таса и Никола, молили су ме да их оставим. Бојали су се да иду и да прелазе преко фронта који је био устаљен, јер се већ одавно и ту, као у Француској, водио рововски рат. О тим рововима доста смо знали и од наших људи, који су тамо били и од бугарских војника, које сам много пута сретао и с њима се разговарао. Дао сам им дозволу да остану. За одлазак преко фронта остали смо нас тројица: Ја, Јаначко и онај младић Ванчо из села Мартовца, који је био бугарски војник на Добром Пољу. О путу нисам говорио никоме, па ни Темелјку Наумовићу.

Своју бележницу преписао сам још у два примерка и скратио све оно што није било битно, па сам свакоме своје другу дао по једну, с напоменом да сваки то чува код себе, па ко од нас тројице буде успео да пређе фронт и оде до српске војске, нека ту бележницу преда српској Врховној команди.

Ту, у нашој близини, а у синору села Стеланци, у једној дубодolini налазио се манастир Светог Димитрија. У тај манастир нисам никад одлазио отакаму сам из Солуна пошао овамо, јер сам се бојао да ме могу Бугари приметити, пошто су сваки дан ту долазили да траже нешто да једу и да узму за себе, па би, у случају сусрета са мном, вероватно овај манастир изгорели; па нисам хтео да будем узрочник те паљевине, јер би се то врло рђаво тумачило у народу, који ми је давао хлеба и чинио све услуге које су ми у то време биле потребне. Свако би се питао шта сам тражио у манастиру кад сам знао да тамо има увек бугарских војника. Али сада, за ову прилику, пошто је мој пут морао остати тајна, једино у манастиру могао сам наћи довољно хлеба да уземемо са собом за пет-шест дана, за колико сам мислио да ће трајати овај пут до погибље, или до преласка фронта.

Тако сам био решен да сиђемо нас тројица у манастир, да уземемо доста хлеба, па ником не казујући куда ћемо, да пређемо у самој Бабуни друм Велес-Прилеп, да се пребацимо у Николинску планину или у место звано Вихори где сам знао за нека зимска трла, која су сада сигурно била празна. Нико није више држао стоку у планини да тамо стално ноћива, прво зато што су то Бугари били забранили, али и без тога сељаци су се бојали да им се њихова стока не отима, а то су Бугари често усред дана чинили.

Био сам намеран да у једном таквом трлу сутрадан предатим, па увече да идемо даље ка Црној реци. Кад се добро замрачило сишли смо полако у манастир Св. Димитрија. Манастир није био ограђен никаквом оградом, само црква је била ограђена летвама. Манастирска мађерница била је удаљена, више самог манастира, око 300 метара тако да кад се дође у мађерницу, они који су доле у манастирском конаку, док не буду извештени, и не знају да ли је ко дошао у мађерницу или није. Мађерница је била једна велика кућа у којој се спремало јело, месно и пекао хлеб, правило се сир и друго, а ту је била и одаја у којој је становала манастирска послуга. Сва послуга тога манастира била је из села Стеланци, све сам добро познавао, као и они мене.

У томе манастиру живела је једна слепа девојка којој је било име Вида, кћи Јована Секулића, нашег великог радника из времена српске револуционарне борбе, а за које време је он био стални начелник у селу Стеланци. Ова његова, сада слепа кћи, за време мога ранијег четовања у Турској није била слепа. Како сам много пута залазио у њихову кућу, она ме је добро познавала као и ја њу. Сада је живела као слепа у томе манастиру, који је и подигнут од њених сељака, а уз велику помоћ њена оца.

Манастир је подигнут на рушевинама неког старог манастира. Кад смо стигли до мађернице, као и обично прво су нас дочекали пси. Али, како су пси трчали горе у планину, неко се сетило да то могу бити ја, јер Бугари су долазили са друма, манастирским путем, који се одвајао једно 3 км ниже манастира од главног друма Прилеп-Велес. Стога су сматрали да Бугари немају потребе да силазе с планине у манастир, већ то могу бити само ја са својом дружином.

Тако су брзо били умирани пси, и ја сам пришао човеку који нас је дочекао и питао га: Има ли Бугара у манастиру? Он ми рече да их у маџерници нема. Али не зна да ли их има доле, у манастирском конаку.

Ушао сам са друговима у маџерницу. Ту смо сели да се покрај ватре огрејемо, јер је напољу било хладно. Рекао сам да никоме не јавља доле у манастир о моме присуству. Али, док су ту у маџерници сиремали за нас мало вечере, један од манастирских епитропа (тутора), неки Јанкула, дође к мени у маџерницу и каже ми да Вида жели да говори са мном. Кад сам дознао да доле у манастиру нема никог од Бугара, рекао сам: "Нека дође!..."

Њен живот у томе манастиру био је живот једне испоснице, па ми је било непријатно да јој откажем молбу да се са мном састане. Мислио сам да ће ме молити да не долазим више у манастир, да не би манастир ради тога пострадао. А пошто сам имао намеру да идем у Солун, могао сам да дам часну реч да се више нећу враћати у манастир.

После кратког времена, ова слепа девојка дошла је у маџерницу. Устао сам са седишта и поздравио се са њом. Она је са обавде своје руке држала моју десну руку, а онда ме је позвала да уђем у једну другу собу. Кад смо ушли у ту собу, она ми каже:

"Господине, ти се спремаш на један далски пут. И много си се уплашио. Ти много не верујеш да ћеш стићи куда си пошао. Али запамти што ти ја кажем. Иди и не бој се. Заједно са својом дружином ти ћеш да стигнеш куд си наумио. Ти си чинио само добра дела. Бог и Свети Димитрије тебе ће чувати. Иди и срећан ти пут."

Ја сам јој се на те речи захвалио, а нисам хтео ни да је питам откуд она зна за овај мој пут, за који нико није знао. Наредила је да ми се да хлеба колико будем затражио, а ја сам хлеб платио, поздравио се са њом и изишао из манастира. Хтео сам да што пре дођем до друма, на коме је увек било кола која су ишла једна у Прилеп а друга се враћала из Прилепа, увек праћена наоружаним људима, па сам хтео да останем у близини пута, око кога је било шикара, да посматрам па кад уграбим прилику да се између две колоне пребацим преко пута и да ухватим десну страну реке Приле, да се пописмо високо, изнад Пашиног хана, где један пут води преко тзв. Мале Корије и који треба да ме одведе до трла, где ћемо да прелазимо.

Изишао сам из манастира, па смо опрезно, манастирским путем, сингли на друм. Кад смо мало сачekali и видели да нема никога, прешли смо преко друма једно 300 метара исвод Пашиног хана у Црници.

У хану је стално била једна немачка посада војника и једна бугарска. Око хана је било направљено преко 120 великих барака, у којима је био смештен разни материјал немачке и бугарске војске. У хану је постојао један мотор који је производио електрично осветљење, тако да су те баракe целе ноћи биле добро осветљене. Зато смо и ми морали нешто даље од хана да се пребацијемо преко реке, да не бисмо били примећени и ометени у своје намеравањем одласку до фронта. После нешто више од два сата пешачења кроз планину, стигли смо до трла. Ту није било никога, а ми смо, за сваки случај, ушли у трло, а не у колибу, па смо ту запалили мало ватре, јер је било много хладно. Ту смо остали цео дан, а предвече пошли путем који води у село Кретен. После смо се одвојили од тога пута, па неким козјим стазама заобишли смо високи масив Голог Козјака највишег врха на Бабуни, па смо се упутили између села Тошлице и Тројаци, где је требало да изиђемо на друм Прилеп-Градско и да га прелаземо.

НЕУСПЕО ПОКУШАЈ ПРЕЛАСКА ЦРНЕ РЕКЕ

На десној страни овога пута, према селу Тројаци, дотле је била доведена уска пруга 0.60 од Градског до Тројаци. Ту је била железничка станица, а одатле била је сарађена жичана железница од Прилепа, а у грађењу је било и продужење железничке пруге до Прилепа. Ту, око те нове станице, беше подигнута читава једна колонија са много барака за смештај војног материјала, баракe за смештај војника и

радника на изградњи ове пруге. Ту је било међу радницима заробљених румунских војника и нешто мало Срба. Ове раднике заробљенике добро су чували Бугари, дану на послу, а ноћу у баракама.

И овде смо морали ове бараке да обилазимо, да бисмо могли да се испнењемо на један гребен Селечке планине, да бисмо одаглед могли сутрадан да посматрамо долину Црне реке и цео саобраћај од реке па до Шетвара, на путу ка Прилепу. Овај део којим смо морали да идемо, потпуно је безводан.

У само свануће изишли смо горе на гребен који се протеже од такозваног места Мечкин Камен, па изнад села Бела Водина, спушта се између села Царевина и Вепрчана у Црну реку. Ту смо морали да останемо целог дана. Место је било беспутно, јер пут је нешто десно од нас водио на Беловодицу и даље у Прилеп, тако да овде нико није имао нека нарочита посла да излази усред зиме. Преданили смо ту. Како нисмо имали воде, јели смо целог дана промрзне шинке, који су нам тога дана били укуснији од урме и смокава. Двојако су нам користили: били су нам храна, а својом киселином утољавали су жеђ.

Предвече, а још за видела, упутили смо се једном козјом стазом у долину Црне реке.

Стигли смо на реку кад се већ било смркло. Тај део леве и десне обале Црне реке припадао је селу Полчишту које је било далеко одавде, на десној страни Црне реке, али су ово место држали да би могли преко зиме да овде држе стоку, јер ово место, поред Црне реке никада није држало снег ма колико да је, само неколико стотина метара више од овога места био висок, овде га уопште није било. Ово место било је заиста једна права топла оаза у средини око које су се белили снежни брегови. Долина поред Црне била је подељена међу сељацима, па је сваки на својој ниви имао трло и колибу, у којој су живели овчари и понеки старац са воловима и ралом. Овде се орало и сејало све до после Св. Николе и бајало јесење семе, а већ у другој половини фебруара, почињала је пролетња сетва јечма и јаре пшенице.

У једној великој колиби, саграђеној од камена, покривеној каменим плочама, живео је са својим малим унучићима деда Митар из села Полчишта. Дошли смо пред његову колибу и трло. На лавез паса нико нам није отварао врата, па смо морали силмом, уз лавез паса, да дођемо до врата и да зовемо да нам се отвори. Кад нам је отворено, ушли смо. Ја сам на себи носио шињел бугарског наредника, мој друг из Мартова носио је бугарско војничко одело, а огрнут је био сељачким гуњем, док је Јаначко носио своје поречко одело, сашивено од белог сукна, а на шавовима ошињено црвеним гајтанима. Имао је на леђима влашку гуњу, која је била добра за снег и кишу, а мало слабија за топлоту. Сва тројица били смо наоружани пушкама и револверима а ја сам, поред тога, имао и доглед. Кад смо ушли у колибу, деда Митар нас је посматрао и мерио од главе до пете. Није сумњао да смо бугарски војници, иако смо сва тројица били у онанцима, јер такву обућу носили су и бугарски војници.

Кад смо сели поред ватре и почели разговор, и кад сам упитао деда Митра чија су ова два дечака од 10-12 година, који су ту са њим у колиби, рече ми да су то деца његове кћери, а кад сам га упитао где му је зет, почео је да оклева да ми каже где је. Али, на моје пријатељско наваљивање, рече ми да му је зет убијен. Кад сам га запитао ко га је убио, он ми рече: "Па, убила га је наша власт."

"Која наша власт?"

"Па, ваша, бугарска."

Тада му кажем овако: "Слушај, чика-Митре, нисмо ми Бугари. Ми смо Срби". На ове речи, деда Митар разгорачи очи. "А ја сам војвода Васил, а ово су моји другови. Зато буди слободан, и можемо говорити пријатељски."

"Ја сам са њим говорио на чистом македонском наречју онако како се говори у Прилепу, а како и они говоре, без и једне бугарске речи. Али то деда Митру није било довољно, већ ме запита: кога ја познајем у Прилепу. Зарећао сам му све чувене чорбаџије и ханџије из Прилепа, па сам му поменуо и Глигора Вртана, који је био њихов бакалин.

Сви сељаци из Маринова долазили су у Прилеп на пазар. По неколико села пазарило је код једног бакалина. Они су преко целе године све куповали "на теветер", па чак и слајску свећу и тамјан, а увек су славили своју славу и никад је нису остављали. Кад се у пролеће продаје ситна стока, онда како који сељак прода стоку или вуну дође код свога бакалина и пита га колико има да му плати. Бакалин му прочита теветер, сабере све што је овај купио, па му, вероватно, нешто и "дода", а сељак му поштено плати. Нема ниједног примера да је мариовски сељак остао дужан, а да не плати ни бакалину и ханџији у Прилепу, ни спахији и царском порезнику кад му дође у село. Био је то свет и старе вере и старог поштења, кога су многи несвесни људи, због његове искрености и поштена, често злоупотребљавали.

Село Полчиште, па и деда Митар, пазарили су и подмиривали своје кућне потребе бакалском робом код Глигора Вртана, чувеног богаташа и бакалина из Прилепа, чије је богатство и постало од трговине са Мариновом. Више од 100 година ова породица трговала је са овим крајем.

Кад сам сва ова имена изрекао деда Митру, па и Глигора Вртана, деда Митар је онда устао и рекао: "Е, па добро дошли браћо".

Могао сам се поверити овоме човеку једно зато што су ово уопште били поштени људи, а друго што му је бузарска власт убила зета које је био признат у његовој кући, те није могао уопште да буде бугарски пријатељ.

Само ово село Полчиште једно је од оних села која никако нису хтела да признају бугарску егзархију, већ су остали уз Патријаршију, што је грчка црква злоупотребљивала и наместо да на основу својих привилегија у томе селу, као и у многим другим сличним, отвори српску школу, отворила је грчку, а ове Србе, некада поданике царске Маре Сркиње, прогласила за Јелине "Славофоне".

У дошња времена, око њих се водила борба између бугарских и грчких чета, које су подељано убјавале ове сељаке, присвајајући их себи. Из тих разлога сам имао смелости да се поврним деда Митру, у чијој сам колиби те вечери седео, а која није била даље од 4-5 км од главнине бугарске војске, чији су крајњи ровови били једва неку десетину километара даље одавде. Ту, у близини ове колибе, увек је постојао мост на Црној реци којим се служило неколико села на путу у Прилеп, а нарочито Полчиште и Витолиште.

Међутим, неколико дана раније, услед великих киша које су падале око Битоља и у Демир Хисару, Црна река је толико наводња да је однела овај мост. И сваки прелаз преко реке био је онемогућен. Казао сам деда Митру да ми имамо потребу да пређемо Црну Реку, да бисмо могли да одемо на Добро поље, па да тамо покушамо прелаз преко фронта. Деда Митар нам је рекао да је река много наводња, да бујица непрестано надолazi, да је река тако велика да су многи његови сељаци, па и његови укућани тога дана кад су донели хлеб за њих, морали да се врате са хлебом натраг, јер га никако нису могли дотурити овамо. Други мост на Црној Реци, 6-7 км узводно био је само за војничке потребе, и сељаци нису могли тим мостом да се користе. На моју молбу, деда Митар ми је ипак рекао овако:

"Ви ћете овде да останете целе ноћи. Сутра рано ја ћу вас одвести у један камењар, где досад ниједан Бугарин није отишао. Ту на томе кршу, остаћете целога дана, јер Бугари преко дана лутају олуца и залазе не само по колибама, већ и по најмањим пешинама, тражећи разна склоништа, где наши сељаци доносе своје ствари и сакривају, јер се боје кад Бугари почну да одступају да ће им све покрасти. Кријућилиме, чарапе, кошуље, нарочито све вунене ствари, па зато они претражују сва ова места да би нешто пронашли и придигли.

"Док ви будете седели тамо, ја ћу једанпут пре подне, а једанпут после подне, покушати да нађем прелаз преко Црне реке, па ако га будем нашао, сутра увече ћу вас превести преко реке. Ако не буде било прелаза, онда разите како вас Бог учи".

Сутра рано деда Митар нас је извео на један крш, изнад саме Црне реке. Једва смо се попели горе на врх. Ту није било ни које стазе, јер је све сам то камен, па ту ни коза није долазила, јер није имала шта да тражи.

Кад смо се сместили на тој осматрачници, имали смо преглед десне и леве стране Црне реке и узводно, уз реку неколико километара и низводно око један километар.

Сви су путеви били пусти, јер је због однесеног моста на Црној реци, сав саобраћај био престао.

Око 10 сати пре подне видесмо деда Митра како је пошао од места на коме је раније био мост, па све доле наниже како покушава да пређе реку. На више од 20 места покушао је да пређе преко набујале реке, али се увек морао вратити, јер би га вода однела. То после подне опет је покушао да нађе прелаз преко реке, али без успеха.

Посматрајући све то, ја и моји другови били смо очајни. Сматрали смо да нам је могуће негде око Доброг поља, или лево или десно од њега, да се пребацимо преко фронта. Сад нам је то било онемогућено. Требало је ићи преко планине, па доћи на мост код села Возарци на Црној реци и између Дренова и Кавадара, па ту да се пређе Црна река. Али и тај мост био је добро чуван од бугарске војске. И кад би смо успели да га пређемо, требало би нам најмање 10–12 дана да одавде, са овог места, стигнемо тим околицним путем до Доброг Поља.

Пред сам мрак, кад смо видели да нигде у околини нема бугарских војника, напустили смо своју осматрачницу и заклон, па смо сишли и у сам мрак прилици колиби. Деда Митар који је тога дана чинио натчовечанске напоре, газећи до гуше у ледену воду Црне реке, чекао нас је пред колибом. Поздравили смо се са њим и ушли унутра.

Прва његова реч кад смо ушли у колибу, била је: "Видесте ли".

"Видесмо! Ал шта ћемо сад даље?!"

"Црну реку ви не можете нигде прећи. Али ја мислим да ви идете одавде, па да код Макова пређете фронт. Одавде треба да идете уз реку све дотле док не наиђете на трагове бугарских војника. Чим наиђете на њихове трагове, окрените десно. Доћи ћете на једно место где је бугарска комора. Ту су хиљаде бугарских војничких кола и њихове стокe. Гледајте ту да нађете место где ћете преданити. Мало даље одатле је бугарска војска. Мало ближе овамо, нема никаква заклона, да бисте могли преко дана ту остати, јер ту по цео дан лутају бугарске коморије, тражећи пашу за своју стоку или ма шта што би могли себи наћи за јело. Зато морате у томе кланцу изнад моста да тражите себи место за заклон преко дана. Увече поћите са срећом даље, напред, па шта вам Бог да! Чувајте се добро да budete високо горе, изнад Црне реке, јер и поред Црне реке, узводно од моста, свуда је бугарска војска распоређена, неки под шаторима, а неки по равним левинама којих је пуно у камењару поред Црне реке."

Није било другог излаза у томе тренутку, већ да се прими овај савет деда Митров. Да се враћамо назад, нисам смео ни помислити. Зар поново прећи у повратку сав овај пут који смо прешли додас и поново видети све оне опасности кроз које смо додас срећно прошли? Нисам могао да се решим на повратак. Зато је донето једноставно решење, само напред опрезно, па иако идемо у непознато. И ово овде до јуче нам је било непознато, па смо срећно прошли. Истина, велико преимућство је било што смо отишли на Добро Поље, јер тамо је један од ових мојих другова дуго времена био као бугарски војник и познавао је прилично добро тамошња места. Али кад се не може тамо, покушаћемо овде, где имамо једну олакшицу, јер немамо нигде да прелазимо реку.

Ноћ је већ одмичала. Брзо смо вечерали. Деда Митре нас је испратио мало даље од своје колибе, пожелело нам срећан пут, па се он вратио натраг, а ми пошли напред.

Ишли смо узводно уз Црну реку. Шољана кроз коју смо пролазили, била је широка негде 4–500 метара, а негде уска 1–200 метара. Беше обрасла ниском врбовином и засута песком тако да се сваки траг у њој познаје.

Ишли смо тако 6–7 километара. Одједном приметисмо трагове војничких чизама, а то је био доказ да је додас долазила војничка патрола. Зато смо одмах окренули десно. Ту смо наишли на такозвани Лисички поток. Ишли смо дуго уз овај поток који је био обрастао храстовом шикаром, али нигде нисмо приметили никаквог кретања, ни људско ни животињско. Пред саму зору изишли смо на једну висораван, која се спушта ка Црној реци, где је био мост. Мало даље од нас биле су непрегледне гомиле кола бугарске коморе, за која су били привезани волови. Горе, изнад нас, доста високо, био је планински гребен Селечке планине, где се одртавао вис

звани Марково Гумно. Лево од њега оцртавала се кота 1.050. Морали смо да себи одаберемо место где ћемо преданиги.

Изабрали смо онег један камењар, где смо морали да један другог извлачимо да бисмо могли ту, у некој врсти мале пећине, испод мало нагнутог камена, да останемо цео дан непримећени. Знали смо сигурно, ако будемо примећени, да ће нам ту бити и гроб. Кроз камене пукотине, тј. тамо где су стене додиривале једна другу, могли смо посматрати све што се дешава око нас, а да останемо непримећени.

Чим се свануло, отпочела је ујурбаност у комори. Празна кола враћала су се назад путем у Прилеп. Пуна кола силазила су доле на Црну реку, на мост, једини способан да прими цео саобраћај за фронт који се протезао испод Кајмакчаланског масива северно од њега, па све до Доброг Поља. Мост код села Дуње, где смо дан раније преданиги, беше однела Црна река и за Чамберски мост нисмо знали у чијим се рукама налази, али смо знали да није у употреби и да се њиме не може користити бугарска војска. Може се само замислити какав је изгледао крвљанац на овоме месту, где смо ми морали да преданиги.

Путали смо целога дана, а кад смо морали нешто да говоримо, онда смо шапутали. Нико од нас није смео да запали цигарету ни дању, јер смо се бојали да ће нас одати мирис дувана, па и сам дим који би могао да се примети како излази кроз тесне пукотине. Стока која тога дана није била у запрези, била је пуштена да "лиже земљу" јер нигде није било ни једне травке, а њени чувари бугарске коморије целога дана су обигравали око стоке, па и око нас самих. Али иако је дан сиоро пролазио, а ми од зиме нисмо могли заспати, а из опрезности и страха нисмо смели разговарати, ипак смо дочекали да се спусти вече.

Још пре заласка сунца, коморије су почеле прикупљати своју стоку и водити је доле, прво на пољо, а затим да кола, где су им морали давати зоб и помало сена или сламе. Кад су намирили стоку, коморије су почеле ложити ватре. И, за кратко време, мало ниже од нашег склоништа гореле су многе ватре, а бугарске коморије почели су да ваде храну из својих торби и да вечерају. Тада, сигурни да око нас нема никога, почели смо излазити из заклона, поново извлачећи један другог и спуштати се један преко другог на земљу, оставили смо овај камењар.

Још преко дана приметимо сам кроз једну пукотину која је била при саставу две одвојене стене, да се неки бугарски војници крећу око Маркова Гумна. Хтео сам да знам је ли тамо на западној страни тога гребена неки бугарски логор, или нешто има на мало нижем вису који се зове Калабак.

Како сам веровао да ће неки од нас тројице прећи фронт у чијој смо се близини већ налазили, хтео сам да проверим шта има на гребену испод Маркова Гумна. Зато смо пошли право тамо. Ишли смо опрезно. Наш пут трајао је више од једног сата док смо изишли горе. На западној страни гребена, у једној доста скривеној удољини, приметили смо ватру. Око те ватре видели смо људе. Једни су седели, други ходали. Константовали смо да су то бугарски војници. Одмах ту, готово изнад наших глава, приметили смо свежје ископану земљу. По свом облику, видели смо да то није пешачки ров, већ нешто спремно за неко веће оруђе.

Један од мојих другова који је био бугарски војник, пошао је горе. Тамо је нашао једну батерију бугарске пољске артиљерије. Сви војници били су изишли да се греју, јер овде је владала страшна студен, а око артиљерије није било ништа друго, па смо из тога закључили да је артиљерија, тога дана или само дан раније ту била довучена и намештена. На дати знак сам се и ја попео горе и видео да су у добром закљону намештена четири бугарска пољска топа.

Кад смо силазили, видели смо и пешачке ровове, све празне, па сам из овога извео закључак да је ово прихватница – ако би Бугари напустили коту 1.050. Зато су почели овде да се утврђују. После тога, почели смо ићи на југ. Били смо високо око 7-800 метара изнад Црне реке. Почели смо се спуштати још ниже, за једно 200 метара, па кад смо дошли на такву једну висину, онда смо пошли том страном право на југ.

Испод нас је доле била Црна река, која се провлачила кроз Мариовске планине, које су сачињавале равне греде и гребене Кајмакчалана и Попалије. Дошли смо до једног каменитог потока. Поток није био дубок, али је његово корито својом белином присто бљештало на пуној месечини. Једна велика стена која је наткрилила северну страну потока, заклањала је мало месечев сјај. И ми смо сели да се ту одморимо.

Нисмо дуго седели кад усмо бат цокула. Одјек тога хода преко камена чуо се доста далско. У прво време смо мислили да је то нека војничка патрола, која иде својим путем. Али на наше велико изненађење, овај бат све је био ближи нама. Одједанпут преко од нас пе више од четири-пет метара, појавиле се... пет немачких војника... Остали смо у лежећем положају, како смо се и одмарали, не говорећи један другом ништа. Већ сам био намислио рећи, ако ме ма шта буду питали, да смо бугарски војници и бугарска патрола. Али, ако они не буду хтели примити ово објашњење, већ поћу на нас, одмах ћемо отворити паљбу на њих, уверени да ће тројица пасти, а двојица сигурно побегти. Док се дигне узбуна, ми ћемо побегти, јер је ноћ велика; има куда да се бежи целе ноћи, а сутра шта нам Бог да! Немачки војници сели са на камење тачно према нама. Писмо показивали знаке живота, а они су нас посматрали и сигурно су мислили да смо и ми неке окамењене животиње. Папостетку, Немци су се дигли са свога места, окренули се и пошли назад један за другим, не говорећи ништа. Чим су они пошли, и ми смо одмах кренули за њима. Хтели смо како се оно каже, да нас на својим леђима, унесу у свој логор. Ишли смо за немачком патролом у растојању не већем од 20 метара. Ишли смо тако од прилике нешто више од једног километра, кад смо, одједанпут, у једној буковој шуми, угледали многобројне ватре, а око њих окупљене немачке војнике.

Ја сам добор познавао психологију војника, нарочито кад се он налази у туђој земљи. Савесно врши своју дужност, али, изван тога, не обраћа пажњу ни нашта друго, сем кад му је то нарочито стављено у дужност. Овде су војници седели око ватре. Једни су кували чај, други су сушили или грејали чаране и обућу. Уопште, сваки се занимао самим собом. Наша "претходница" пролазила је кроз овај логор, што смо чинили и ми, пролазећи између ватри, а негде и прескачући. Овај логор могао је бити логор једног батаљона. То сам могао констатовати по броју огњишта, а и по броју војника око ватре.

У БУГАРСКИМ РОВОВИМА НА ФРОНТУ

Кад смо прошли ову трупу, упали смо у другу. То је био посматрајући ватре, сигурно један пук. И овде је била немачка војска. У тој гомили изгубили смо из вида нашу "претходницу", али смо сад већ много слободније корачали. Нико нас није питао ни за шта, тек с времена на време само нам је прозунало кроз уши: "Бугарски, бугарски..." — значи: "Бугари су ово".

Иако ми није било ни до каква смеха, али овај узвик: "бугарски, бугарски..." подсетио ме је на један догађај који ми је дао прилике да упознам односе између немачке и бугарске војске. Било је то неких двадесет дана пре овог нашег пута. Ја и моји другови седели смо у једном шумарку у Бабуни и посматрали кретање бугарске и немачке коморе. Жичана железница радила је између Стананца и Прилепа. Били су подигнути високи стубови који су држали жице. На једном месту које се зове Ђаволски вир, један стуб био је на десној страни реке Црнице, а други на левој. Размак између стубова с обе стране реке није био велик. Али је Ђаволски вир био око 200 метара дубоко испод жице. Неколико бугарских војника беху се попели још на полазној станици 3-400 метара ниже у ове корпе и пошли су даље. Немци су им говорили да не седају, али Бугари су сматрали да на то имају право, па су сели у ове корпе, а немачки војници су ишли пешке друмом. Кроз клисуру је дувао ледени северац. Кад су корпе са бугарским војницима стигле изнад ове провалије, изнад Ђаволског вира, мотор је стао и није се више радио, а корпе са бугарским војницима висиле су над овом провалијом. Бугари су викали и псовали на сва уста. А кад су Немци који су друмом пешачили дошли изнад ових "виселих Бугара", почели да им

вичу: "Бугар, Бугар..." и да им праве магареће уши. Више од два сата, док смо ми седели на своје месту и то посматрали, Бугари су висили над провалијом и спомињали и "мамку" немачку, али и "мамку" Фердинандову.

Пролазећи кроз ове патре немачког логора, кад сам чуо ове узвике "Бугар" веровао сам да су и нас сматрали за неке бугарске магареће који наместо да седе, греју се и пију чај поред вагре, као и они Немци, добро одевени и обувени, а ми "Бугари" као неки просјаци, полуголи и готово боси, јуримо некуд да би смо стигли на фронт. Нама је ова оцена веома добро дошла. Изишли смо и из овога великог немачког логора и упутили се даље.

Још преко дана, кад смо преданили код бугарске коморе, чули смо да се води пушчана борба на десној страни Црне реке. Кад смо изишли из немачког логора, сматрао сам да смо у оној висини и на ономе правцу те сам слушао пушчану наљбу. Зато сам мислио да смо сасвим близу фронта и да ћемо га још исте ноћи прећи окуражени овом срећом која нас је те ноћи послужила, пролазећи кроз два немачка логора.

Да би смо колико толико напели штете непријатељу, мој друг, бивши бугарски војник, имао је велике ножице, којим се сече жица. Рекао сам му да то знање искористи овом приликом и да, с времена на време, сече небројне телефонске жице које су биле поређане од југа на север. Али колико смо ишли даље, на моје изненађење, нисмо још стигли до фронта. Била је зора, а ми смо још били на путу к фронту.

Ишли смо још даље напред. Одједанпут, пред нама се показале стотине ровова, окренутих према југу. Ровови су се ширили у ширину једно 300 метара, а у дубину готово исто толико. Ровова је било много. Дођосмо до њих кад је на мом сату било тачно 6 сати. Није се имао куд. Пред нама је била бугарска војска, иза нас немачка. Горе је била изнад нас ката 1.050, а доле је била Црна река, у којој је такође била бугарска војска. Пешто мало испред нас лево, био је мост преко Црне реке. То је био Чамберски мост, преко кога је пролазио друм, звао се Мариовско паде, који је водио из Битоља, преко села Мусинци, па једним дубоким превојем, између коте 1.050 и Маркова Гумна, па на село Маково, а одатле на Чамберски мост, па даље за Мариово. Премла су овај мост држали Бугари, што сам тек сада видео, било ми је јасно зашто није употребљив, јер је био стално под ватром српске артиљерије са коте 1.212, коју су коту још из раније Срби држали у својим рукама.

Није било друге: са својим друговима ушао сам у један ров бугарски. Рекао сам друговима: "Ако овај ров није сироводница кроз који пролазе курири и разни ордонанси разносе наређења или се овуда преноси тајин и храна за војску, ми можемо бити мирни. Јер, чим дан сване, овде почиње пуцњава. И нико преко целог дана не диже главу из рова. Али, ако је сироводница, ми морамо сваком, ко овде наиђе, бајонетом у прса, и даље га задавати, па га одвући мало ниже у ров, јер не смемо овде пуцати из револвера. Данас нам је најстрашнији дан, јер сигурно нисмо мислили да заједно с Бугарима лежимо један дан у њиховим рововима. Рекао сам да не смемо пуштати, нити се уопште показивати живи, осим у случају ако леко на нас наиђе. Лево од нас Бугари су ископали, у окомитим странама Црне реке, чигаве лавиринте, па с ове стране, гледајући у те руле изгледају као гнезда брегунца негде поред Дунава.

Кад смо ушли у овај "паци" ров, сваки живот већ је био замро изнад ровова. Лево и десно, изнад пута и испод пута, били су ровови, а још тамо много даље могла се видети бодљикава жица. Она се црнела у овом хладном јутру, јер је био крај децембра. Легли смо у ров и очекивали шта ће нас тога дана снаћи. Случајно сам се сетио оне слепе девојке Виде из манастира Св. Димитрија, која ми је рекла: "Иди слободно. Не бој се личега. Бог и Димитрије биће с тобом и зарулиће те". Све до овог часа, заиста је било тако. Али како ћемо проћи овде, била је велика неизвесност, јер све до сад што смо видели и преживели на овом путу сада нам је изгледало као нека шала која се с нама збивала негде тамо далеко у животу, а сад смо овде најозбиљније сва тројица били у загревају смрти.

Одједанпут чусмо пушчану пуцњаву која је долазила с десне стране. Курирум није долазио до нас, али пуцањ није био из бугарских ровова. Пуцњеви престаше, а на

њих дођоше одговори на исти начин, са бугарске стране. Почело је пушкарање. Али не за дуго. Пушкарање је заменила страховита грмљавина топова. Брда су се тресла од топовске палње. Прво је артиљерија тукла коту 1.050. Онда је почела да туче све до Црне реке, па мост на Црној реци и све "наше" ровове, у којима смо се ми и Бугари затекли тога дана. Сад смо већ могли и гласно да говоримо и да се жалимо на злу судбину која нас је довела ту где дако можемо сва тројица изгубити главе од своје сопствене артиљерије. Али се није имало куд. Морали смо да подносимо све. До подне нико није пролазио овим ровом, па смо могли закључити да је и наш ров "слеп", јер би до сад неко морао проћи да је спроводница. Артиљерија је тукла готово целог дана. Од које 1.050 па наниже гранате су падале у бугарске ровове сваких 10–15 минута, а некад и чешће. То је таман било довољно да свако гледа да се што боље закопа у земљу.

Шта је ово било на koti 1.050? Тога дана почео је, тј. ово је био почетак саржетка руске империје. На једном сектору коте 1.050 била је руска бригада која је још у пролеће 1916. дошла на Солунски фронт на захтев руског цара, да би се ту показала солидарност савезника у вољи да се ослободи Србија. Поред руске војске дошла је доцније и италијанска војска. Тако су овде, осим Белгијанаца, сви савезници Србије имали своје трупе. Према Русима, на koti 1.050 биле су немачке трупе.

Тога дана, кад смо ми били у бугарским рововима, немачки војници још изјутра рано изнели су пред своје ровове куване шунке, печене ћурке, беле хлебове, коњака и "вотке". Сви ровови били су окићени овим ћаконијама. А кад је свануло, онда је из ровова изишла група Немаца и пошла право Русима с белим пешкирима. Кад су дошли близу до Руса, да их Руси могу чути, они Немци почели су на чистом руском језику да питају Русе зашта се они боре. Говорили су Русима исто оно што сам ја говорио Бугарима око Прилепа. Немци су говорили Русима: "Ви сви гинете за цара Николаја, а ми Немци за цара Вилхелма. Шта смо ми једни другима зло учинили, па да се бијемо између себе? Ми Немци хоћемо мир са вама Русима. И у знак тога помирења, изнели смо наш хлеб и месом, вотку, коњак и вино, па вас братски позивамо да се данас као браћа изгримо и изљубимо и нађисемо".

Кад су Руси чули ове речи и видели у рукама немачких војника да немају оружја, већ флаше с вотком, поћу к њима и отпоче на koti 1.050 да се испољава руско-немачко пријатељство уз вотку и вино. Нека српска јединица која је ту била у резерви, кад је видела и дознала за ову међусобно весеље, дошла је и, она на гољбу. Међутим, кад је о свему томе био извештен војвода Мишић, командант 1 армије, наредио је артиљеријску наљбу која није штедила ни немачке домаћине, ни Русе и Србе као госте, већ је подједнако тукла све, па се одјек тога "веселја" пронео све доле до нас, на Црној реци, где су били Бугари, а и нас три Србина у њиховом рову.

Кад је почео да пада мрак, Бугари су почели да искачу из својих ровова и они са друге стране, поред моста, из оних "гнезда". Сваки је мишо својој кујни са поршијом у руци, да прими топлу храну. За то време и ми смо изишли из "нашег" рова, али се нисмо упутили ниже доле, где су биле кујне, већ смо пошли горе, нависе, читалих 100 метара, у један камсар да извршимо последњи преглед околине и да видимо како ћемо покушати да се провучемо кроз овај фронт, састављен од људи и ограђен бодљикавом жицом.

Одмах, кад смо изишли и заузели места иза једног великога камена, видели смо како се са горње стране спуштају стражарски ланци – њих седам. То су биле мале косе које су се пружале озго наниже према Црној реци. Посматрали смо сваког појединца и знали смо тачно свако место које је ноћна предстража зиусела. Сва ова предстражарска места која су попуњена војницима који су долазили озго, била су само до пута Битољ–Црна. Други предстражарски нивои долазили су од стране моста и попуњавали места до пута. Овај и овакав распоред места за предстражу дао ми је на знање да су овде у питању две команде или од два разна батаљона, што је било највероватније, – или бар од две чете, што је мање вероватно. Ова ситуација била је за нас ипак повољнија, јер сам одмах скројио план: провлачићемо се између појединих предстражарских места до пута, а кад наиђемо на пут, онда ћемо путем до саме бодљикаве жице. Од последњег предстражарског ланца до жице било је нешто

око 100 метара, а пут у близини саме жице извијао се једном окуком горе, нависле ка селу Макову. Да би нам тешкоћа била што већа, месечина је била као дан. Сваки покрет на овој месечини изазвао би реакцију од стране стражара, а то би нам у најмању руку отежало прелаз, а можда га онемогућило. Високо горе на небу били су само овде-онде сакупљени местимично бели облаци, које је полако гонио ветар са југа на север.

Чекали смо да овај облак засени мало месец. И кад је наступило прво закривање месца овим облаком, пошли смо, али вукући се потбушке док смо прешли једну етапу од неколико десетина метара док је облак, гоњен ветром, прешао месецу светлост и ми смо опет били обасјани месечином. Опет смо чекали да облак закљони светлост, па чим то наступи, опет смо се пажљиво вукли даље. Видљивост је била добра, али не таква да будемо много маркирани као кад је месец без заклона. Како смо добро знали свако стражарско место, односно заклон, на коме су била увек по два стражара, вукли смо се између њих полако и пажљиво. Дубина коју су заузимале предстраже била је 6-700 метара и ми смо овај пут преслазили за шест сати. Толико нам је времена требало да, вукући се као змије по камсу, дођемо до пута. Кад смо дошли до пута, исправили смо се и пошли право путем.

Идући тако, до самог завоја пута који је био у близини бодљикаве жице, пролазили смо слободно, без икакве сметње. Они стражари који су били изнад пута, сматрали су нас да смо нека патрола од оне команде чији су стражари били испод пута; и, обратно, стражари испод пута сматрали су да ми припадамо оној команди која поставља стражу иза пута. Тако сам бар ја замисљао и на тој се основи цео овај мој план и створио. У сваком случају, ако није било много намети, а оно је било у довољној мери присебности и среће. Тако смо били икаквих сметњи, стигли до завоја где пут савија горе узбрдо, па се спустили лево од пута и дошли до саме жице.

За мање од два минута жице су биле пресечене толико да смо могли испод њих да се провучемо. Била су четири реда жица, три до четири метра далеко ред од реда.

Кад смо изишли из ове жичане ограде, имали смо једно растојање од 250, а можда још мање метара до друге жице. Пошли смо к тој жици. Нисмо знали да ли је то жица коју су поставили Бугари или она коју је поставила наша војска. Али, кад смо пажљиво дошли до те друге жице, а између та два жичана "плота" није било никаквих ровова могао сам предпоставити да је то жица остављена са друге стране.

Полако смо пришли првом реду жица и чим је мој друг притиснуо ножице на жицу, одједанпут затандракаше неке шехане кутије којима је овај жичани "плот" био окићен. Чули смо и неко шкољање пушака, и да не би почела пуцњава, у којој смо лако могли остати мртви, између ова два жичана "плота", у трку смо се вратили поред саме бугарске жице. То смо учинили слободно, јер смо добро знали колико су удаљене прве предстраже од бугарског жичаног "плота". Нисмо смели да се приближујемо оном другом "плоту", већ смо пошли поред жица навише.

Одједном смо дошли до једне стене, високе и окомите, на којој није било никакве жице. Жицу нису могли поставити дању, јер ма ко да је хтео да је постави, био би оборен од противничке стране, јер су ту стену подједнако добро могли да гађају једни и други. Почели смо да се пењемо уз ту стену. Моји другови су били већтужи у овом петрању и пре мене били су на првом, односно, нижем врху стене, а ја сам стигао за њима, па смо опет пошли навише, сада много лакше јер није било тако стрмо и, окомито као у првом делу. Опет су моји другови ишли испред мене. Али кад смо дошли на врх стене, а то је била последња етапа, били смо у једној малој удољини, у којој смо могли и да сгложимо, а да не будемо примећени. Моји другови одскочили су одакле улево, али ја нисам хтео да идем даље. Сео сам ту, напунио сам своју лулу дуваном који сам носио још из свога села, и помоћу кресева и гајтана, запалио сам дуван у лули и нисам хтео да се одмакнем са тога места док нисам испушио лулу. Онда сам и ја отишао улево, за својим друговима, који су ме једно 100 метара даље очекивали седећи.

Кад сам пошао да их стигнем, спазим пред собом један завој од цигарет-папира. На овим завоју била је слика "Елефтернос Веницелос". Месечина је још била као

ан, па сам познао ову маркантну личност. Знао сам добро да је тај завој могао остати само неки војник или српски или неки од наших савезника. Али сам знао сигурно да таквих цигар-лапирца са таквим завојем нису могли имати Бугари. То ми је био први знак да смо прешли фронт.

У истом правцу ишли смо још око 50 метара, преко голе стене и одједном, кад ам погледао доле, ка Црној реци, спазим ватре. Те су ватре биле окренуте југу, а аклоњене са севера. То су биле, сигурно, ватре наше војске, јер ватре бугарске војске иле су заклоњене са југа, а отворене према северу. На југу је била наша војска, а на северу непријатељска.

Кад сам то утврдио, позвао сам другове и рекао им да смо прешли фронт, да смо сада на српској територији, па смо се ту сви изгрлили и изљубили.

Тешке дане и часове провели смо заједно. Наша војска била је јака. А били смо олико одани један другоме, да смо увек, без размишљања били готови један за другог положити свој живот.

Трбало се оријентисати за даље. Стали смо ту на камену, па смо послушкивали. Ђули смо лавез једног пса југозападно од нас, удаљено три-четири километра. Никаква се свестост у томе правцу није видела; али ја сам знао да домаћи пас не живи сам и без људи. Тамо где лаје пас, мора да буде поред њега и човек, па било то негде у селу или на трлу код ована.

ПОВРАТАК У СОЛУН И МОЈ ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ У МАКЕДОНИЈИ

Пошли смо у томе правцу, па ситазећи са овога брда где смо прешли фронт, у сдан поток, спазимо поред потока на једној малој зараани, где пасу коњи и мазге, а око огњишта леже војници, завијени у шинеле покрај ватре која је једва тинала. Чекали смо да се неко од војника пробуди да се снајемо. После малог чекања, један од војника устаде па сиђе у поток да пије воде. Пало ми је на памет одмах да ноћу може да пије воду само онај који је имао добру вечеру. То је сигурно имала савезничка војска.

Како је "легао" војник поред потока да пије воду, сетно сам се да је Србин. Збоци сам на њега и ухватио га за врат... и одмах сам га упитао: "Шта си ти?"

Мислио сам да ми одговори "Србин" или "Француз", а он ми одговори: "Ја сам коморија II пука".

Чим сам чуо име II пука, упитам га: "Је ли ту Димитрије Милић, пуковник, командант II пука?"

Али његов ме је разговор одмах ожалостио. Рекао ми је да је пуковник Димитрије Милић погинуо.

Пошли смо заједно његовој групи. Али пре него што смо до ње стигли, он поче да виче: "Каплар Сретене! Каплар Сретене! Ево неки Бугари дошли да се предаду!"

На то је устао каплар Сретен. Али ми смо већ били стигли до њега, па се руковао с нама и понудио нас да седнемо. Ја сам га питао: "Где је пуковски штаб и ко је командант пука?"

Рече ми да је командант пука пуковник Алимпије Марјановић, а штаб се налази гу, близу, у селу Рапежу, где још има неколико кућа које се нису раселиле. Тражио сам од каплара да нас одмах одведе у пуковски штаб. Парочито сам му нагласио да ја добро познајем пуковника Алимпија Марјановића.

Док смо разговарали, војник кога смо ухватили доле на потоку, распадио је ватру и спремао нам чај. Кад је чај био готов, попили смо га у сласт и чекали да пођемо. Али нам каплар Сретен нареди да положимо оружје, јер не сме са оружјем да нас гера даље, већ морамо да се разоружамо. Видео сам да нема смисла да се овде препирем с њим већ кажем друговима да му предаду пушке. Ја сам му предао моју пушку, заједно с муницијом. Али каплар Сретен није хтео да прими моје вишеклије, а ја сам му рекао да их прими и да их носи, јер вишеклије иду уз пушку.

Моји су другови били прилично незадовољни овим првим дочеком од стране наше војске. Али сам их уверавао да је такав постуак на своме месту и у шали рекао сам: "Доста смо ми носили ове пушке. Нека их сада мало и коморије понесу".

Каплар Сретен дао је наше пушке једноме од својих војника, па смо тако нас петорица пошли у село Рањез. Пред једном кућом на спрату, покривеном плочама, дочека нас стража. Каплар се брзо споразуме са стражом, и стражар га пропусти да се полне степеницама које су водиле из довршта на спрат.

Ми смо чекали доле, кад чујем разговор горе на чардаку како каплар Сретен рапортира:

"Господине поручниче! Заробио сам три Бугарина и довео сам их овамо. Молим за наређење шта да радим с њима?"

Поручник нам "галантно" опсова мајку бугарску, па изда овако наређење каплару Сретену:

"Испитајте их са ког положаја долазе и коме батаљону и пуку припадају, па онда их терајте даље за Брник. Доста нам је ових Бугара. До сад смо их заробили 23.000, па никакве вајде, а сад ће бити нека вајда од ове тројице!"

Кад сам чуо овај разговор, ја онда дркнем из довршта:

"Стоко коморијска! Ко је још видео и чуо да су коморије некога заробљавали. Нису оде никакви Бугари! Господине поручниче! Овде је Василије Трбић, војвода велешки, који се враћа из позадине бугарске војске."

Па ове моје речи, поручник као олуја слети доле са степеница и поче да ме грли и љуби. Био је то мој добар познаник, сестрић Милутина Жупањевца, тада коњичког потпуковника.

Брзо су известили Алимпију Марјановића, који је одмах устао, са мном се поздравио и полубио и поручио чај. Сишли смо доле у приземље, где је била кухиња, па смо ту, поред ватре, седели, пили чај и разговарали. Пуковник Марјановић телефоном је обавестио команданта бригаде о мом повратку. А командант бригаде наредио је да сутра увече будем код њега у Брнику, где ће ме он чекати на вечери, а послаће свога коња по мене.

Село Рањез налазило се нешто мало ниже и јужније од коте 1.050. Преко дана није смео да се појави дим ни из једне куће, јер је немачка артиљерија одмах гањала на ту страну где би се дим појавио. Зато је преко дана сваки саобраћај у томе селу забрањен, нити се смела ватра ложити. Јело се кувало преко ноћи, а преко дана могло се само загрејати на жеравици, која је преко дана била запретана у пепелу. Чај или кафе могли су се сипавити само на примусу. Ујутру сам легао и молио да ме не буде док се сам не пробудим.

Тако сам спавао први пут после толико месеци у слободи, не мислећи и не водећи рачуна о томе да ли ме може видети или наћи непријатељ. Био је то заиста блажен сан. Кад сам се пробудио око 2 сата после подне, донели су ми ручак, па сам мало ручао и сео поред жеравице, управо поред врелог пепела. И тако сам разговарао са мојим домаћинима, штабним официрима из II пешадијског пука.

Причају са ми о смрти пуковника Милића, Погинуо је у своје шатору кад је био повучен у резерву. Једна непријатељска граната пала је у шатор и разнела или побила све који су ту били. Било ми је жао овог човека, који је био у исто време храбар официр, велики Србин и веома добар човек. Али рат је такав. Он тражи мртве, али их не бира.

У сам сумрак спремили су нам три коња, а један је био послат из Брника за мене. Опростио сам се са пуковником Марјановићем, па смо нас тројица и мој познаник поручник пошли у Брник.

Кад смо стигли тамо, дочекао нас је пуковник, командант бригаде. Била му је слава Свети Стеван, 27. децембра 1916. И мени је тога дана била слава. Тога дана било је тачно пет месеци како сам пребачен из Солуна на планину Солуницу. Био сам први који сам пошао авионом на специјални задатак. 15 дана после мене отишао је Коста Нећанац у Топлицу. Његов авијатичар морао је да оде у Румунију, а један трети и последњи, настрадао је негде око Тстова, на Шар-планини. Од тројице послатих од српске Врховне команде, ја сам се први вратио. Мој долазак направио је

читају сензацију, јер се сматрало као нешто немогућно да неко може прећи преко фронта, који је тако добро чуван, а нарочито на овом сектору где је кота 1.050 била непрестано нападана и брањена, а нски ровови на њој заузимани и губљени по неколико пута од сваке ратујуће стране.

Још исте ноћи дошла је наредба од војводе Мишића да нико не сме да врши испитивања, већ да будем упућен у Бач и да се тамо њему јавим.

Између Брника и Брода, у једној пољани, био је одред Јована Бабунског. Одмах после вечере, пошао сам тамо где сам стигао ујутру рано у логор којим је командовао Јован Бабунски. Одред је имао 200 људи и био је под командом Француза. Они су скупљали разбациано и растурено оружје. Сада им је то био задатак. Остао сам целог дана у шатору са Бабунским, а увече кад сам кренуо у Брод, Бабунски ми је дао два моја четника који су били код њега, Анђелка Стојановића из Ђевђелије и Матеју Васића из села Теова, с тим да му Матеју вратим из Солуна, а Анђелка да задржим код себе. Узео сам обадва своја друга, да их одведем у Солун, да их тамо представим и обучем. Али Бабунски је имао довољно одела на расположењу, па им је дао француско одело, цокуле и рубље, тако да их нисам могао познати у новом оделу. Јованов сељак који је са мном дошао преко фронта, желео је да остане код Јована. Ја сам му испунио жељу, а Јаначка сам повео у Солун.

Палустио сам логор Бабунског и сутра увече стигао сам у Бач. Чим сам тамо стигао, један ђенералштабни мајор изишао ми је у сусрет и позвао ме да одмах одем до војводе Мишића. Отишао сам војводи Мишићу, који ме је изванредно лепо дочекао и честитао ми на успеху, што сам постигао да прећем фронт. Још раније сам сазнао да је Врховна команда из Солуна забранила да ме нико други не сме испитивати док прво не поднесем извештај Врховној команди. Сва три извештаја, која сам био посебно спремно, била су код мене. После аудијенције код војводе Мишића, по његовој наредби, имао сам да прсноћим у шатору код оног ђенералштабног мајора који ме је први дочекао и одвео војводи Мишићу.

Сутрадан, по наредби војводињој, имали су аутомобилом да ме одвезу у Селуљско (које смо ми Срби увек погрешно звали Сакуљево), а одатле у Соровић, па из Соровића у Солун. Кад сам стигао у Соровић, у коме је била главна база за Герску армију, ту сам нашао доста својих познаника, па сам удесио тако да се што мање с њима виђам, већ сам наредио мојим четницима, а нарочито Анђелку, да ми нађе један празан вагон, да унесе у њега доста сламе и да ми намести постељу. Ручао сам у Соровићу са својим пријатељима и познаницима, па, не говорећи никоме ништа, отишао сам на станицу, ушао у вагон који ми беше спремно Анђелку, легао сам и одмах заспао. Први пут после толико месеци имао сам меку постељу под собом. Анђелко је био донео доста сламе, па сламу покрио са два ћебета, а мени за покривак опет оставио два ћебета. Одмах сам заспао и пробудио сам се тек сутрадан у Солуну.

За то време беше се направио читав лом у Соровићу. Врховна команда из Солуна послала је једног свог официра и један свој аутомобил да ме узме у Соровићу и одвезе у Солун. Међутим, кад је овај аутомобил стигао у Соровић, официр се јавио начелнику војне станице и питао га где сам. Начелник му је одговорио да ме није видео уопште, али да је чуо од неких људи да сам ту био. Тражили су ме свуда по Соровићу, али ме нису могли наћи, јер нисам ни био у Соровићу. А уколико сам и био у то време у Соровићу, био сам у вагону, али не у варошици. Најпосле, аутомобил се вратио у Солун без мене. И настало је питање да ли цела прича није постала на тај начин што је неки Бугарин могао да се представи као да сам ја, и да изврши неку мисију задату му од бугарске Врховне команде.

Кад сам стигао у Солун, отишао сам право у хотел "Александрију". Тај хотел држао је најмлађи брат од тројице браће који су имали у Солуну хотел "Телеграф", који смо раније прозвали за српски хотел, јер су у томе хотелу одседали сви српски трговци који су за време српско-аустријског царинског рата трговачким послом долазили у Солун, а тако исто и између I и II балканског и I и II светског рата. Ова браћа хотелијери били су родом из Крушева. Знали су добро српски, а били су услужни, па смо тако ми, Срби, долазили у њихов хотел као у неку кућу која нам је била нека врста својте. Доцније су закупили и хотел "Александрију", где је био

најмлађи њихов брат; ту сам и ја одсео. Моје одело са кофером и са свим што сам имао, било је остало у Вертеколу код ескадриле којој је припадао авион који ме је однео у Македонију. Морао сам набавити преобуку и одело, ципеле и све остало, да бих се уопште могао појавити ма где у Солуну.

Кад сам се мало обукао и колико толико дотерао, сео сам и поново начисто преписао цео свој извештај за Врховну команду. То је било већ 2. јануара по нашем календару. Отишао сам у Врховну команду. Кад сам се пријавио, пуковник Калафатовић изишао је из своје канцеларије и гледао ме забезекнуто, па онда се руковао са мном и позвао ме унутра. Пастало је једно испитивање не о томе шта сам радио у Македонији и у позадини бугарске војске, већ о томе када и где сам прешао фронт, ко ме је први приметио, како сам стигао до команде II пешадијског пука, како и где сам био у Соровићу кад ме нико није могао пронаћи и на који сам начин дошао у Солун и где сам био досад у Солуну, да ме нико не види? Сва ова питања била су бесмислица. Али сам дао гачан и прецизан одговор, изnoseћи све онако како је било. За Соровић сам рекао да сам тамо само ручао и ушао у воз, где ми је био заузет читав један II вагон, у коме сам преспавао све до Солуна. Кад сам већ стигао у Солун, ту се налазио као код своје куће, где ми је све познато и где имам тако много познаника, да бих се, по потреби, заиста имао где сакрити, али такве потребе нисам имао. И одсео сам у хотел "Александрију". Па, кад сам се добро одморио, дошао сам да се јалим; И да бих га мало пешуо, додао сам: "И ако је потребно да вам вратим оних 10 напомена што сте ми дали за пут у Македонију."

Затим сам извадио из џепа свој извештај и предао му у руке. Он је летимично погледао мој извештај, па кад је у њему нашао да су Бугари за време борбе од неколико месеци на Солунском фронту, имали 225.000 погинулих и рањених, устао је на ноге и рекао ми да сумња да сам могао добити такве податке о бугарским губицима, јер је ова цифра прстерна. Одвогорио сам му сасвим мирно да је мој извештај тачан, без омашке, јер сам сваку ствар пре но што ћу је забележити, по неколико пута проверавао. А да дођем до праве истине, ја сам сам себи створио све могућности за испитивање. Ствар је њихова а не моја колико ће поклонити вере мом извештају.

После овог разговора, Калафатовић ме је упитао: да ли ми је потребан трошак. На ту понуду, широко сам одмахнуо руком и рекао му да је мени био потребан новац у Македонији а не у Солуну, где ја увек могу да дођем до потребног новца. Казао сам Калафатовићу где ме могу наћи ако сам им потребан, па сам се с њим поздравно и изишао из српске Врховне команде.

КОД РЕГЕНТА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Сутрадан је дошао један официр до мене и јавио ми да ме регент Александар очекује тога дана у 6.30 увече. Овом официру, за кога се нисам интересовао какав је његов положај у двору; рекао сам да ћу тачно у одређено време бити у двору. Тако је и било.

У самом двору, тј. у кући у којој је регент становао, дочекао ме је пуковник Петар Живковић, командант Краљеве гарде. Овог официра дотада нисам лично познавао. Читао сам неке његове изјаве преко новина које је заједно са Јосифом Костићем износио у београдској штампи, и обрађивао се од рада осталих завереника који су били оснвали познато удружење Црна рука. Осим тога и његова учешћа у догађају од 29. маја 1903, о њему нисам ништа знао. Он ме је пријатељски поздравно и рекао ми да ме регент чека у свом кабинету и одмах ме повео у кабинет.

Била је то један доста пространа соба, украшена разним сликама по зидовима, а у средини је био округлао сто. Кад сам ушао у собу, регент је устао са свога места и пошао према мени, пружио ми је руку и срдачно се руковао са мном. Понудио ми је једну фотељу да седнем, а и он је сео у фотељу према мени. И отпочео је разговор између нас двојице.

Престолонаследник регент рекао ми је да је веома пажљиво прочитао мој извештај који сам поднео Врховној команди. Затим ме је почео детаљно испитивати

о стању у бугарској војсци, нарочито о њеној дисциплини, исхрани, одељу и обући. Интересовао се до детаља о понашању бугарских официра који су вршили разне војне дужности у позадини. Питао ме је какав је морал код српског народа посебно, и какав је морал код народа уопште; да ли се верује у наш повратак или не. Детаљно сам упознао регента о свему што сам видео. Изнео сам му стањ исхране у Македонији, као и у самој Бугарској и разним доказима показао сам му да је све аутентично. Онда смо дошли на број бугарских губитака. Регент ме је ушитао:

"Је ли могућно да су Бугари имали тако велики број губитака на Солунском фронту?"

Поново сам му то потврдио и изнео му све детаље, на који сам начин могао да контролишем бугарске губитке у људству. Он ми је рекао да је тога дана разговарао с Врховним командантом генералом Сарајем и његовим начелником штаба. А кад им је то рекао о бугарским губицима, они су били изненађени и показали су да им је немогућно веровати у тако велике бугарске губитке. Што се тиче оног дела мог извештаја који се односи на онај део фронта који су држали Енглези, Французи су исто тако били запањени, али су веровали у ту могућност да су Бугари према Енглезима на Дорјанском фронту имали само своје реконвалесценте.

Мој разговор с регентом трајао је више од једног сата. За време наших разговора, регент ме је три пута послужио цигаретама и сваки пут устао је са своје фотеље и лично припаљивао ми цигарете. Напоследку, вигао се и скинуо са својих груди Карборневу звезду и ставио ми је на моје груди, уз ове речи:

"Прими ово одликовање које си заслужио, јер ти си један од најхрабријих мојих официра. И у будуће увек и у свако доба, врата од моје куће биће ти увек отворена".

Топло сам се захваљио регенту на одликовању и рекао сам му да ја писам официр. Према томе, он је дао мени титулу која ми не припада. Регент ми одговори да он то зна врло добро, али да се сам ја једини четнички војвода који у томе својству добијам одликовање, и да ће се то и у самом указу о одликовању назначити. Рекао ми је да на овај начин жели да искаже колико је задовољан радом српских четника у борби српског народа за слободу, а која се борба води од 1903. па до данас.

После тога сам изишао из двора и пошао у свој стан у хотелу "Александрија". Био сам посебно задовољан. Заборавио сам одмах све патње и неприлике, све опасности кроз које сам пролазио; заборавио сам на све увреде малих и великих које су ми дотле биле учињене, јер сам добио за све ово једну праву сатисфакцију.

Овако сам о свему реповоао. Ја сам сељачки син из сељачке куће. Отац ми је био неписмен, као и мати. Отишао сам као дете од своје куће и својим радом дошао сам дотле да један краљ и командант једне такве славне војске као што је била српска, преда мном устаје на ноге и да ми припаљује цигарете. Још ми даје на знање да ћу бити његов гост сутра увече на вечери. Све ово као сатисфакција било је довољно једном сељачком сину.

Сутра увече био сам позван на вечеру којој је присуствовао, поред регента, његов брат принц Ђорђе, пуковник Петар Живковић, командант места у Солуну, пуковник Дуњић. На вечери која је била скромна и кратко трајала, није било разговора. Али после вечере, у једном салону, кад сам је послужена кафа, опет сам ја био главни говорник, јер сам морао да одговарам на разна питања. Свако се интересовао о свему шта има преко фронта, а нарочито шта раде Бугари и како је народ расположен према њима. Ја сам им говорио да по оној народној пословици која је ушла и у народну песму, а која каже да "у несрећи и среће има", тако је и с Бугарима. С једне стране, велика је несрећа што смо, уласком Бугарске у рат, морали да напуштамо Македонију. Али, с друге стране, народ у Македонији никада не би могао упознати Бугаре онакви какви су, да нису дошли у Македонију и постали њени господари.

По општем мишљењу нашег народа у Македонији, Бугари су се показали много гори од турских зулумџара. Код Турака, како каже народ у Македонији, било је душе у њима и знали шта је то "аман"! али код Бугара није било душе, а о неком образу и поштену није могло бити ни речи. Безочно су упадали у туђе куће, злоупотребљавали гостопримство и бешчасили женскиње од реда и у кућама и породицама где су били најлепше дочекивани и примани. Народ у Македонији добио је ту жалосну

прилику да може направити упоређење између Срба и Бугара. И то упоређење испало је у корист Срба. Никада ми нисмо могли доказати нашем становништву у Македонији какав је општи карактер бугарског народа; али су га сада они сами показали. Тај карактер је једнодушно оцењен не као словенски, већ као татарски. И показало се да у погледу менталитета нема ничег заједничког између народа у Македонији и оног у Бугарској. Рекао сам да је ова несрећа српског народа у ствари једна велика прекретница на овоме делу нашег етничког подручја, где се више од 50 година водила полемика о томе, коме етнички припада ова земља, да је морало доћи и до међусавезничког рата 1913. Тај спор, за вазда, решен је у нашу корист.

Осим регента који је ове ствари националне добро познавао, други су оспоравали да се може нешто у томе погледу изменити у Македонији. А то њихово мишљење долазило је отуда што ови моји сабеседници нису познавали ни Македонију, а ни Бугарску. Кад сам им изнео извесне детаље о томе како изгледа регрутација коју врше Бугари по српској Македонији, били су зачуђени. Испричао сам им да је војска, односно регрути који су пошли из Кичева, где је био војни округ за срезове прилепски, битозьски, ресенски, охридски, струшки, кичевски и поречки – док су стигли до Скопља, није их остало ни 10% – све се успут разбегло. Исто тако, десило се и са оним регрутима који су дошли у Скопље. Све се то растурило. За све ово било је довољно да ја растури на све стране тврдњу да је Македонија српска, саставни део Србије, која је припојена Србији на основу уговора о миру, и на основу тога што је српска војска својом снагом и својим жртвама истерала Турске из Македоније; да је бугарска окупација Македоније привремена и да они немају право да врше регрутацију у земљи која је окупирана, а рат је још у току, и не зна се како ће се свршити; али ће се сигурно свршити на тај начин што ће Бугари морати да се врате у Бугарску. Опакове поруке упутно сам у Прилеп, у Кичево, у Крушево и у цео Пореч. И то је било довољно да се бугарска регрутација у Македонији сврши једним фијаском по Бугаре. За све време регент ме је пажљиво слушао и одобравао. Кад смо завршили разговор, растали смо се.

За време тих разговора, још једном, пала ми је у очи једна ствар, о којој сам и раније размишљао, и о њој донсо свој закључак. Петру Живковићу била је маги родом из околине Тетова. Али то нимало није на њега утицало да он покаже неко веће интересовање за Македонију, и на жалост за неко боље познавање Македоније од осталих који нису имали никакве везе са њом. То је за Петра Живковића у мојим очима био један велики минус. Али је то само последица једне друге чињенице.

У Београду је било много, а има их и данас, богатих, средњих, а и сиромашних људи који су родом из Македоније. Они су у Београду и у Србији само Срби. Они ни с чим и никада не испољавају неку своју посебност. Док је други случај, сасвим обратан, са Македонцима у Бугарској. Тамо је сваки Македонац, на првом месту, и пре свега Македонац. Они се између себе жене и удају, а само по изузетку, жене се Бугаркама. Они су тамо основали своја братства са именом онога града из чије околине је састављено то братство. На свакоме месту и у свакој прилици, они испољавају да су и они Бугари, али не као они у Бугарској који су нешто сасвим различито од њих. Такве појаве нема код Македонаца у Србији. Они су у њој само Срби и они тачно постављају разлику између свога народносног имена и народносне припадности и имена које носи њихова ужа отаџбина.

За време турске владавине, одмах после хуријета, у једном месту званом Јасеново, у срезу велешком, насеља Турци 28 породица босанских муслимана. Они су секли шуму у јасеновској планини и колима терали у Велес на продају. Пролазили су кроз Извор, где сам ја имао хан, па сам често с њима сретао и разговарао. Кад сам их питао: "Каква је земља у Јасенову?" они су ми одговарали да је добра, али далеко слабија и гора од оне у Босни. А кад сам их питао:

"Како вам изгледају овдешњи Турци". Увек су ми одговарали једно те исто: "А нема ти, болан, овдје правих Турака... Не знају ти право ни селам (поздрав) да кажу. Јер они кажу овдје: "Селам алећум!" а право по турски, каже се: "Селам асћ!" а одговара се: "Алећ селам!", а не као они овде што одговарају: "Алећум селам!"

Весели ови наши сународници Босанци заборављају и заборавили су да су Срби и да никакве везе немају са Турцима, осим једне исламске религије која им је заједничка. Тако исто и ови Македонци у Бугарској виде добро и осећају да нису једно исто с Бугарима, али су узели њихово име и упорно га присвајају, али само као споредно.

СОЛУНСКИ ПРОЦЕС ЈЕ НА ПОМОЉУ

После неколико дана, позвао ме Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела Србије, да дођем до њега. У то време министарство унутрашњих дела било је премештено из Крфа у Солун, али нисам био код министра унутрашњих дела, јер је био тих дана болестан и није напуштао постељу. Кад је оздравно, позвао ме к себи. Позив ми је дошао преко свога зета, Драгише Стојадиновића, који је тада као резервни капетан, био шеф фотографског одељења српске Врховне команде. Љуба Јовановић, с ким сам се одавно добро познавао, а нарочито преко његова зета Стојадиновића који је припадао српском четничком покрету, а дуже времена био код мене у чети у велешком крају, па је био учесник и у чувеној борби у селу Дренову, у којој је борби имао један специјални задатак, да држи један вис, с којег је имао да брани свентуални напад који би био извршен на нас у Дренову или са стране села Јаболчишта или од стране Велеса.

И са Љубом Јовановићем водио сам дуг разговор о приликама у Македонији, а он се сам интересовао за све ствари исто као и регент Александар, а он их је, што је сасвим разумљиво, много темељније познавао. За њега никакви Бугари нису могли етнички постојати у Македонији. Он је познавао сва племена која су била настанена у Македонији, а од тих племена никада ни једно није било бугарско.

После тога разговора, отишао сам са Драгишом Стојадиновићем у његово надлештво, где је он имао фотографску секцију. Кад год је регент одлазио на фронт као и на разне састанке са командантима српске војске, као и за време инспекције коју је вршио са генералом Сарајем, командантом савезничке Источне војске, Драгиша је ишао и снимао фотографије са тих састанака.

Одмах по доласку у Солун чуо сам да је почело хапшење неких официра, а нарочито да су ухапшени пуковник Драгутин Димитријевић Апис и Љуба Вуловић, мајор и главни шеф за обавештења III армије, у којој је Апис био начелник штаба. Овом приликом питао сам Драгишу Стојадиновића у чему је суштина ових хапшења? Кад сам први пут дознао за та хапшења, примио сам то врло нелагодно, јер сам дошао из непосредне позадине главнине бугарске војске. Знао сам колико је она растројена, па ми је било тешко кад сам сазнао да је и у српској војсци наступио неки раздор. Драгиша ми је испричао да је на регента Александра извршен атентат приликом његова повратка са фронта у Солун и да се то догодило крајем августа месеца. Рекао ми је да постоји сумња да је то учињено по налогу пуковника Аписа, а за извршење да се постарао мајор Љуба Вуловић, који је имао да за себе људе који су могли да изврше атентат. Тим људима требало је објаснити да је неко крив за пропаст Србије, па их, на тај начин, до те мере егзалтирати да су у стању у оваквим тешким часовима по Србију и српски народ, тобоже за његово добро, учинити му највеће зло, што би несумњиво било да је атентат успео и да је регент остао мртав.

Потражио сам од Драгише да ми да нека факта, која би ми улила мало више вере у оно о чему ми је он говорио. Према сам ја Драгиши веровао, могао сам сумњати утолико да је можда и он прсварис. На то ми је Драгиша дао једно писмо које је Љуба Вуловић упутио госпоњи Милана Васића, бившег секретара Народне одбране, који је у риту српско-бугарском (1913) погинуо и у коме писму он напада све и свакога, а нарочито краља Петра, за кога каже да је срамота што је одступио са Косова, већ је требало, по примеру кнеза Лазара, да остане мртав на Косову.

У томе писму све је китело од погрда и нетачности. Краљ Петар био је познат по својој храбрости и по својој великој љубави према Србији и српском народу. Његов гост 1914. кад је, с пушком у руци, ушао у ров да брани слободу Србије, па његово трагично повлачење прско Албаније, које овековечно чувени француски песник Едмон Ростан у својој посми *Краљ Петар и његова четници вола*, били су довољни да изазову велико негодовање према писцу овога писма. Писмо је било оригинално, као и потпис Љубе Вуловића. То није био никакав фалсификат, јер сам и ја добро познавао рукопис овога човека.

Био сам револтиран речима његовим, где он замера своје краљу и Врховном команданту што није погинуо на Косову, а није рекао ништа о томе да је на Косову погинуо стари Југ-Богдан са његових девет Југовића; да је ту погинуо Страхинић Бан, Орловић Павле и сва српска господа по реду, а да, овом приликом, на Косову, није сматрао да је потребно да погине, и то баш по сваку цену, да погине, краљ Петар!

Кад сам ово прочитао, сетио сам се својих разговора са Аписом, које смо водили у возу од Јерина до Водена 1916. и хтео сам да мало размислим о томе: да ли кваца овом агентату, уколико је он био, није можда био готов још у то време? Затим сам питао Драгишу Стојадинаовића има ли каквих доказа да је Апис у ову ствар умешан. Јер ипак између једног Аписа и Љубе Вуловића мора се правити разлика, пошто је Љуба Вуловић један неустрашеник и никада није показао ни озбиљног ни здрав смисао за посао. Био је прњича и човскомрзац. Он сам, и преко својих људи, побио је у чувеном "подрумству" у Врању, српских четника више него што је погинуло у две највеће четничке погубије на Жуљем Камену и на Челопку. Сматрао сам да је Апис, као генералштабни официр озбиљан и да је могао добро знати све последнице које би могле наступити по Србију и српски народ ако би, у томе времену, био убијен регент Александар, који је тада, са својим оцем краљем Петром, уживао највећи углед у Русији, Француској, па и свуда у свету.

Из тих разлога, тражио сам од Драгише да ми да неки податак о томе уколико је истина да је и Апис био коловођа овог намераваног атентата. Драгиша ми је рекао да има и о томе података и да ће ми их ставити на расположење. Једног дана кад сам му дошао Драгиши, показао ми је једну дописну карту, од оних са којима се могао дописивати прско поште српске Врховне команде. На тој карти, уколико се могу данас сетити, писало се о некоме који се на тој дописници означавао као Мали. Мени је то прогумачено да је тај Мали регент Александар, а да је дописницу писао сам Апис. Мислим да се у тој дописници спомињао Малобабић. Али то, у овом тренутку, не могу позитивно тврдити, јер је од тога доба прошло много времена. Нисам познавао Аписов рукопис, па нисам ни могао тврдити да је карту он лично писао. Али, Драгиша ми је тврдио да је тај рукопис срављен с неким другим писмима Аписовим, што је било вероватно, јер је цела архива Аписова била заплењена, а осим тога, било је много разних наредба у штабу III армије, где је Апис био начелник штаба, а које је наредбе, или бар конценте, писао он својеручно. Нисам имао прилике да правим то сравњење, али сам сматрао да је оно учињено и да се у тако крутној ствари као што је било хапшење пуковника Аписа није могло уопште радити са фалсификатима.

Тако сам у то време први пут пешто више дознао о хапшењу групе официра, а међу њима је био и Богдан Раденковић, мој стари познаник из Скопља и бивши кандидат краљевине Србије за Рашко-призренског митрополита. Било ми је јако неправдо зашто је морао Богдан Раденковић да буде у затвору и да одговара за овакво једно тешко дело, коме је основа била нови преврат у Србији и опет једна нова смена династије. За Богдана ми је било неправдо баш из разлога што је он био кандидат за Рашко-призренског митрополита и што би се доцније могао озбиљно приговорити Србији како је могла оваквог једног човека, са овако настраним тенденцијама, кандидовати за митрополита и да Цариградска патријаршија накондано нађе пуно оправдање што је за то место изабрала Дожића, а не Раденковића.

После неког времена сазнао сам да су у затвору и два човека из околине Битоља, од којих сам једног добро познавао, а то је био Ђорђе Константиновић, ранији председник општине у Броду, на Црној реци, а други је био Темелко, мислим да се пре-

зивао Вељановић, омет председник општине у срезу мариновском. И Темелка сам био упознао у Мерињу. Обојица су били у служби Љубе Вуловића, а он их је увек представљао као поверенике у обавештајној служби. За ту двојица тврдио се да су заједно с Радом Малобабићем били тога дана кад је извршен атентат на принца регента на једном истоме месту и да су и они сами или били атентатори, тј. извршиоци атентата, или помагали атентатору.

РАД ЈОВАНА БАБУНСКОГ НА ПРЕСПАНСКОМ ЈЕЗЕРУ

Мој извештај је био саопштен француској Врховној команди. У њему сам ја извештавао да се бугарска војска налази на фронту између Преспанског и Охридског језера и изазвао код Француза потребу да се на тај сектор, на самом Преспанском језеру, пошаље једно оделење војске. За то место изабрали су одред Јована Бабунског, и он је пребачен са Црне реке на Преспанско језеро.

Острво Ахил, на Преспанском језеру, било је "ничија земља". А од Љубојна па до села Ђермана, на грчкој територији, којој је припадало и острво Ахил, био је распоређен одред Јована Бабунског.

Бабунски је једнога дана чамцем који му је био стављен на расположење пребацио једно 15 својих четника на острво Ахил. Они су само тамо били ноћу на предстражи, а рано изјутра враћали су се у своју базу. Имали су обичан језерски чамац, какав су употребљавали још први Словени кад су дошли на Преспанско и Охридско језеро. Конструкција им је била гломазна до зла бога, али је имала то преимущество и добро својство што је могла одолети и најјачим бурама које у зимске месеце много пута владају на овим језерима – Преспанском и Охридском.

Једне ноћи предстража Јована Бабунског примети да се један моторни чамац приближује острву Ахил. Није било никаква сумње да је бугарски, јер Французи на томе језеру нису имали ни један моторни чамац. Четници су поставили заседу. И кад је чамац пришао обали, из чамца је изашао један немачки офицер и два војника. Чамац су извукли на суво, јер нису имали где да га привезу. Чим су привукли тај чамац на песак, одједном су их окрулили сву тројицу Јованови четници. Кад су Немци видели да им нема спаса, и да ће ту улудо да изгину, сва тројица су се предали. Четници су их прописно везали, ставили их у свој примитивни чамац који је био недалеко опет сакривен, па су затим пришли немачком моторном чамцу, отисли га у језеро, привезали за свој чамац и заједно са заробљеницима одвели Бабунском.

Био је то велики догађај, јер се на Солунском фронту нису могли заробити Немци. Бабунски је одмах предао француској команди своје заробљенике, а он је дошао у Солун, где му је Врховна команда француске војске дала орден Легије части. Чим сам се видео с Јованом у Солуну, он ми је испричао цео овај догађај, а ја сам отишао престолонаследнику регенту и молио га да и он одликује Бабунског Карађорђевом звездом с мачевима. Регент се прилично на тај предлог мрштио, али кад сам казао регенту какве је све заслуге имао Бабунски имао за Србију и да је он један од скупшених брилијаната који је Македонија дала Србији и српском народу, регент се склонило и наредио да се Јован Бабунски, резервни пешадијски капетан II класе, одликује орденом Карађорђевог звезде са мачевима, IV реда. Бабунски је добио сатисфакцију, јер и он до тог момента, поред свих својих борби и као рањеник на Кумановском бојишту 1912, није могао добити ни сребрну медаљу за храброст! Било му је мало криво зашто да Французи оцене његове заслуге пре него српска Врховна команда, кад је он са Французима сарађивао само годину и по, а 12 година је четовао као Србин и српски војвода, коме су Бугари убили брата и синовца и успели да му раскуће кућу. Дао сам му, мало у шали, утеху рекавши ми да је ипак и на нас дошао ред, да нам се призна да смо и ми били заслужни и извршили таква дела у овоме рату да нам је дата Карађорђева звезда. Он је имао и легију части коју су Французи хтели и мени да даду. Али међутим, на предлог наше Врховне команде, тај предлог никада није отишао до француске Врховне команде! Кад је Бошко Јевтић био министар спољних послова, ова је ствар била поново покренута од стране Француза који су тражили

да се њихов пилот, тадашњи поручник Делкрот одликује Карађорђевом звездом, а да се мени да орден Легије части. Међутим, догађаји су и тај предлог оставили у позадини и несвршен. Бабунски је до краја рата остао на томе сектору као командант одреда "Бабунски".

МОЈ ИСКАЗ У ВЕЗИ СА ХАПШЕЊЕМ ДРАГУТИНА ДИМИТРИЈЕВИЋА АПИСА И СПОР ОКО ДАТУМА АТЕНТАТА

Једнога дана позвао ме је у министарство унутрашњих дела Ранко Трифуновић, тада начелник, и запито ме је да ли познајем ону двојицу "атентатора" Ђорџа и Темелка. Ракао сам Ранку да их познајем. Онда ме је упитао да ли би хтео да с њима говорим. Упитао сам га: "О чему бих могао са овом двојицом да говорим?"

Он ми је рекао да би требало да ја као "њихов" човек тражим од њих да ми они кажу: јесу ли учествовали у атентату на принца регента, и да ли знају нешто о томе атентату. Одговорио сам Ранку да је мени немогућно разговарати с људима који су у затвору и којима је већ речено не само да се сумња да су атентатори, већ да је то утврђена чињеница да су они пуцали на регента. Познајући чврстину многих људи из Македоније, с којима сам лежао по разним затворима у Турској, од Елбасана до Солуна, и од Солуна до Прешева, као и за време четничких борби – знао сам да се никакво признање милост од њих не може добити а, ако треба добити неко признање силом, онда нисам потребан ја. Зато су Ранко Трифуновић и Коста Туцаковић, тадашњи управник града у Солуну, постављени на то место од стране Врховне команде и министра унутрашњих дела Србије, имали довољно средстава на располагање. Одбио сам категорици сваки разговор с овим људима под тим условима.

После неколико дана позвао ме Коста Туцаковић и предложио ми је оно исто што и Ранко Трифуновић. С тим разлозима одбио сам и Косту Туцаковића. Био сам прилично револтиран, па сам отишао Драгиши Стојадиновићу и испричао му целу ствар. Драгиша ми је рекао да он мисли да Љуба Јовановић, његов таст и министар унутрашњих дела, о томе не зна ништа. Јер, кад би то била његова идеја, он би вероватно рекао пре њему Драгиши, него Ранку и Кости Туцаковићу.

После тога ме једнога дана позову у среску Команду места, на челу које је био коњички пуковник Дуњић. Мене је тамо сачекао судски капетан I класе Јоца Тодоровић. Јоцу Тодоровића познао сам у Солуну, али нисам знао какву функцију он има. Тек кад сам ушао к њему у канцеларију, рекао ми је да је он иследник у црнорукачкој афери. Изнео ми је укратко историјат ове доцније назване Солунске афере и запито ме да ли сам кадгод разговарао с Аписом и Љубом Вуловићем. Ово је био први пут да ја одговарам по некој ствари пред српским судовима уопште, пред грађанским или пред војним. Пред турским судовима и полицијским властима и пред турским преким војним судовима одговарао сам више пута; али за те судове код мене је постојао један други морал који се састојао само у једном резону – по сваку цену превести Турке жедне преко воде". Трудио сам се да постигнем успех. И много сам пута успео да их заиста "преведем жедне преко воде", па сам се, у души, смејао турској наивности. Сада је требало да се одговара пред српским судовима, па сам се одмах запито: какво сад треба држање да заузем? Одговор је био једноставан: треба говорити истину. И ја са, од речи до речи, испричао Јоци Тодоровићу, иследнику, све оно што сам знао, тј. све оно што сам знаматно из разговора које сам водио с Љубом Вуловићем и с Аписом. Нисам изоставио ни једну реч које сам се сетио, али исто тако, нисам додао ни једне речи. Уосталом, ово од мене нико није ни тражио.

Тако сам на крају крајева, и ја ушао у "анале" тако чувене Солунске афере о којој се много писало, али вероватно увек с неком тенденцијом – или да се докаже кривица осуђених по тој афери, или да се оправдају и да се докаже да за целу аферу није постојала права кривица; да је она била не само политичка, већ чисто партијска, која није била потребна Србији него Радикалној странци. Али ја могу за себе рећи отворено да ни тада, па ни по свршетку рата, све док нису извршени избори за Уставотворну скупштину 1920, нисам припадао ниједној политичкој странци у Србији, па

ни Радикалној. Још могу тврдити за себе да никада и ни у ком случају не бих хтео да учествујем у једној оваквој афери, ако за то није постојала потреба да ја кажем оно што знам да би се унело у целу ствар онолико светлости колико сам ја могао да унесем, имајући увек своју савест над собом, као највишег судију.

Кад се свршило ово саслушање, отишао сам поново к Драгиши Стојадиновићу и њему сам рекао зашто сам био позван у Команду места и испричао му укратко о чему сам зиган и шта сам одговорио. Пре тога, ни Драгиша Стојадиновић, ни неко други из полицијских кругова Министарства унутрашњих дела, није ми никад говорно ништа о овој ствари, нити ме је ко питао да ли и ја знам нешто о томе. Како је дошло до тога да будем позван војном иследнику, то ми није познато. Али, кад сам већ био позват, сматрао сам за своју дужност да кажем оно што сам знао, јер ни као човек ни као Србин нисам могао другојаче радити.

У то време Грчка је већ била подељена на две државе. Континенталну, стару грчку територију, држао је краљ Константин, а Нову Грчку, са свим острвима, држао је Елфетериос Венизелос, чије је седиште било у Солуну.

Била су два схватања: једно краља Константина да ће Немачка сигурно победити у томе рату и да Грчка том приликом неће ништа изгубити од онога што је добила у два Балканска рата; а да не изгуби ништа, била је потребна пријатељска неутралност према Немачкој и њеним савезницима да победи и у овоме рату и да се по свршетку рата Грчка може проширити на Балкану на рачун Бугарске и у Малој Азији на рачун Турске. Грчка је држала у Егејском Мору сва острва која су географски припадала Малој Азији, а острва Митилена и Самос била су на домаку саме Смирне, велике трговачке вароши у Малој Азији, у којој су Грци доминирали, јер су сву трговину држали у својим рукама. Сматрало се у грчким круговима да су најбогатији грчки трговци они из Смирне. Верујући да ће свршетак бити у корист Енглеске и њених савезника, а да би Грчкој осигурао територијалне користи, у договору са савезницима, Венизелос је напустио Атину, дошао у Солун, ту образовао своју владу и уз помоћ савезника који су били господари на мору сва острва у Егејском мору пришла су Венизелосу, као и све оне територије Нове Грчке које су у ствари у рукама савезника.

Венизелос је почео реорганизацију грчке војске у Солуну. Како је која дивизија била опремљена, слата је на фронт између Енглеза и Француза, а источно од планине Кожуха, све до Вардара. Кад су биле опремљене четири дивизије грчке војске, Грци су преузели једну офанзиву у правцу Ђевђелије. И та битка била је означена као битка на "Скрка Дилеген". Ово име погрешно су изговорали Грци и Французи, а од њих смо примили и ми Срби. То место, на коме је била та битка, на македонском наречју зове се Скрка. То је један велики суват, на коме су Власи Каракаћани дуго година, за време лета, напасали стада. Како они ме могу да изговарају два сугласника који долазе један за другим, то су они изговарали "Срика", а пошто је место представљало једну ширу падину, они су то прозвали "леген" (завор), и тако се прва "Срика Ди Леген", од чега је створена код Грка и код Француза "Скра Ди Леген".

Грци су нешто мало напредовали на том сектору, али су зато тешко настрадали. Имали су огроман број мртвих и рањених. По тадашњим обавештењима, око 2.000 мртвих и рањених. Али су, исто тако, доказали своју борбеност, као и вољу за борбу. Сви позвани најбоље су се изражавали о борбености грчке војске која је заузимала један важан сектор на Солунском фронту.

Тек доцније савезници су добили могућност да уђу у Атину, да принуде краља Константина на абдикацију, као и његова престолонаследника Ђорџа, за кога се сматрало да неће напустити политику свога оца краља Константина, на је зато и Ђорџе морао напустити Грчку, а за краља је био проглашен други син краља Константин, Александар. Тако се под овим краљем грчка краљевина поново ујединила, а Венизелос је био опет председник владе уједињене Грчке.

Ја сам постао директор "Срског гласника" у Солуну. Димитрије Атанасијевић Ташула и Берос, власник и одговорни уредник овога листа понудили су ми да будем директор листа, пошто је и Тома Соверић, ранији директор, ухапшен у вези агената на принца регента, као велики пријатељ и добар друг Љубе Вуловића, мајора, који је много пута, долазећи у Солун, одлазио у стан Томе Соверића, где су по тврђењу

српске солунске полиције одржавали тајне конференције чији је резултат, како је то утврдио у полицији, био атентат на принца регента. Тако сам постао директор првог српског листа, који је после пропасти Србије почео да излази опет на Балкану, и почео да брани српске интересе.

Кад год је принц регент одлазио на фронт, ја сам, по позиву Драгише Стојадиновића, ишао са њим. Драгиша је вршио дужност званичног фотографа српске Врховне команде, а ја сам тада добијао прилику да често разговарам с принцом регентом.

Доказивао сам регенту да је једна велика погрешка леоба Македоније. Македонија представља једну географску и етничку целину. Њој треба одредити тачне границе и она мора у тим својим границама, као покрајина у својој огромној већини насељена словенским елементом, да припадне Србији. Солун, то су плућа и уста Македоније кроз која она дише и храни се. Никакви територијални добитци на Јадранском мору не могу српском народу, односно Краљевини Србији, заменили Солун. На то ми је регент увек одговарао да заступам бугарску тезу, јер и они траже Солун за себе. Одговорио сам му да не заступам бугарску тезу, већ српску тезу. Јер, свака подела Македоније у којој је Солун не може бити српски, биће повод за даља ратовања. Говорио сам о перспективи да се Грчка могла да се одрекне Солуна у корист Србије за Смирну и остале градове које ће евентуално добити у Малој Азији, јер ће Турска бити побеђена заједно с њеним савезницима. О повратку нашем у Македонију износио сам регенту своје гледиште да се одмах мора успоставити пуна законитост, и да се не сме никоме дозволити да сам лично наплаћује за нанету му материјалну штету, нити да се свети за крв. Ово мора бити стриктно изведено. И ту се не сме никоме пустити. Држава и њени закони, као основа за њено постојање, морају се одржати по сваку цену. У противном, било би дато признање оној групи српских официра, која је тражила за себе управу у Македонији, јер је износила, за такав поступак, један разлог да држава у којој влада партијски систем, не може да одржи онакав рад какав захтевају битни и национални интереси. Противно томе, мора се доказати да Србија оваква каква је, са системом управе какав у њој постоји, може да задовољи и очува све националне интересе, а то ће постићи ако она једина буде делила правду свим грађанима подједнако. Овај, предлог у веома категоричној форми, овако усмено поднео сам престолонаследнику из разлога што сам за време док сам био у Македонији чуо од много људи да чим се буде вратила Србија, треба запалити ова или оно село, овде или онде убијати, а такве сам исте разговоре чуо и у Солуну од људи који су седели по солунским кафанама, извлачили се на све начине да не иду на фронт, али су мислили да се патриотизам може исказати претњом и да ће најбоље бити кад се будемо вратили у Србију да остваримо анархију.

Једнога дана, поводом ових мојих разговора, регент је позвао свога министра унутрашњих дела Љубу Јовановића, а и мене, и тражио од мене да све те своје предлоге и њихово образложење изнесем ту пред министром унутрашњих дела. Ја сам то учинио кратко и концизно. И кад сам завршио цео овај говор, Љуба Јовановић се сложио од речи до речи са мном и рекао регенту да је то једино пут и начин да се одржи ред у земљи, што ће само судови моћи да расправљају за све кривце које су почињене од појединца или групе људи за време одступања, као и за време непријатељске окупације наше земље.

Одмах су предузете мере да се за све срезове у новослобођеним крајевима поставе начелници срецки, на првом месту свршени правници, а у недостатку ових, да то буду управни чиновници, у чију се савесност не може посумњати.

Група лохашених официра лежала је у затвору. У свима српским круговима расправљало се о оној одлуци, донесеној на неком тајном ранијем састанку бивших заверника, по којој је требало да се изврши смена династије и изврши избор неких страних принчева за престо Србије, против које одлуке једино беше устао тадашњи коњички капетан Вемил и отворено је изјавио да је противан да се наместо Србина доведе на престо неки странци. Нико од ових с којима сам разговарао, није могао да ми каже разлог зашто се ова смена тражила, кад сам је само пре кратког времена,

нску годину раније, већ извршена смена династије у Србији, а ту смену извршили су ови исти људи који сада траже нову смену династије.

Постављало се једно питање: шта је руководило ове људе да изврше 29. мај. Можда су, после извршења 29. маја, били незадовољни избором краља Петра за краља Србије? Овај избор учинила је Народна скупштина. Ту одлуку Народне скупштине прихватио је цео српски народ готово без изузетка. Да ли тису организатори 29. маја, "главни организатори", још и тада имали у виду довођење неког страног принца на престо Србије, па им је то Народна скупштина омела својим избором краља Петра Карађорђевића?

Ово су само били разговори, али ничега није било конкретног, нити је било какве потврде таквој претпоставци, али је постојала једна чињеница да је таква одлука о смени била донесена и по причању, да су је и похаштени затвореници признали.

О атентату на принца регента опет се говорило да се дневник онога француског шофера који је возио регента Александра кад је на њега извршен атентат, разликује у времену од признања двојице сведока који су пред иследником Тодоровићем признали да су очевици кад је Раде Малобабић пуцао на аутомобил на означеном месту у времену кад је то и шофер у свом дневнику забележио. Датуми су били различити, а место и момент су били истоветни код обе стране.

Мени није познато под којим су условима ова два сведока изјавила да су видели тога дана Малобабића кад је пуцао на аутомобил; али сам чуо да су оба та сведока на слободи. Једно после подне обојица су дошла у мој стан. Разговарао сам са њима и питао их о њихову сведочењу, и они су ми обојица изјавили да су заиста били на томе месту, по њихову исказу случајно, кад је Раде Малобабић пуцао на један аутомобил, а доцније су чули да је у том аутомобилу био принц регент. Обојица су ми рекли да је то био дан 29. август дан Усесковања, а то је дан када обично Срби посте, па су и они тога дана узели хлеб и отишли у неки виноград који је био близу пута који је водио из Лерина у Солун, и да су ту приметили Рада Малобабића кога су познавали од раније, јер су, не сећам се где, били заједно с њим у друштво. Тек углавном сви су припадали обавештајној служби пуковника Аписа и Љубе Вуловића, мајора. Један од ове двојице, Темелко Вељановић тако је прецизно говорио о овоме атентату, да се његову исказу могло потпуно веровати. Добио сам утисак да је Темелко Вељановић највероватније и сам био лично ангажован у атентату. Али, како су обојица, Темелко и Ђорђе Константиновић, били на слободи, нисам имао разлога да своју сумњу развијам и даље и да је као чињеницу сугерирам и неком другом. До самог судског претреса, много пута сам разговарао са њима, нисам могао посумњати у њихове исказе, а нарочито у исказ Темелка Вељановића.

Доцније сам чуо да се говорило како су ови људи били плаћени. За ту ствар могу категорички рећи да то није истина. После њихова пуштања из затвора, а они су пуштени тек после изјаве пред иследником, капетаном Тодоровићем, оба ова човека били су без новаца. Темелко Вељановић, који је често вршио ситне услуге у моме стану, ишао у бакалницу, куповао угља и томе слично, добијао је од мене по неколико драхми и на тај начин се издржавао, а хлеб и храну добијао је у изабеличком логору у Солуну. Ниједнога од њих никада нисам видео да има неку суму новаца у целу осим онолико колико је сваки који је хтео нешто да ради у Солуну, могао себи зарадити.

Кад је почело суђење, ови сведоци су посведочили на суду све оно што су рекли иследнику.

Председник суда, Петар Мишић, са осталим колегијумом, осудио је пуковника Аписа, Љубу Вуловића и Раду Малобабића на смрт, остале на мање и све временске казне, које су све за собом повлачиле лишење чина. Вероватно, ту је било људи који су из просте солидарности, делили судбину за заверничким вођством, као што се говорило за пуковника Чеду Половића и још неке другове. Богдан Радековић је био осуђен на 10 година затвора, али је умро пре него што је дочекао слободу. За њихово помиловање беше се заузело вођство српске самосталне странке, и они су инсистирали на помиловању пуковника Аписа. Кад то није усвојено, самостална странка изашла је из владе на острву Крфу и постала опозиција према влади.

Да овај процес није изазвао овакав потрес у српској војсци какав су предвиђали вође самосталаша, pokazalo се приликом офанзиве 1918, када је наша војска заједно са својим официрима још једанпут показала своју храброст и са највећим сланом ушла у ту борбу и са истим сланом прошла кроз целу Србију, Босну, Војводину и један део Хрватске. Доносило слободу и тамо где је вековима није било. На тај начин, показало се да је војска један огроман део официра, активних и резервних, био на страни оних који су успели да сузбију почетак преторијанства у Србији, и да такве амбиције нису могле паћи неку јачу потпору у Србији.

Спор око датума, то јест, она разлика која је постојала што је код шофера Француза био 11. септембар, а сведоци су тврдили да је атентат, тј. да су они видели да је Малобабић пуцао на аутомобил 29. августа – био је у томе што је Француз свој дневник водио по новом календару, А Темелко и Ђорђе Константиновић нису имали појма о новом календару. А Темелко Вељановић, можда није знао ни о старом календару ништа, али је знао да се то на Усековање не мрси и да је он тога дана отишао у виноград, баш зато што је тога дана требало да пости и да се наруча хлеба и грожђа. Ова тако проста рачуница задала је много бриге начелницима министарства унутрашњих дела!

Кад сам једном приликом разговарао са Ранком Трифуновићем о тој ствари, и кад сам видео његову забринутост, сетио сам се једне старе анегдоте која отприлике овако изгледа. За време школских ферија вратио се кући у село млад гимназист. Једнога дана, отац га примети да стално стоји у качари и гледа горе у греде. То је трајало неколико дана. Отац, забринут, упита свога сина шта се толико мучи и дубоко размислила. Сип му одговори: "Ено горе, на качари, на једној греди, стоји говећа балега па се мислим како је крива могла да се погне на нашу качару и да тамо остави своју балегу." Кад је чуо какве мисли муче његова сина, отац му рече: "Не бој се ништа. Ја ћу ти рећи како је све то било. Никад се крива није пенјала на нашу качару, нити се може почети. Али је греда била доле, на земљи, па је крива прешла преко ње и на њу се избалегала. Мајстори нису хтели да очисте греду, већ су је, с балегом заједно, извукли горе и наместили у качару." Тако је ова "тешка" загонетка о датуму атентата на принца регента решена на тај начин што сам ја приметио Ранку Трифуновићу, да се овде ради о два календара, од којих је један нови а други стари. Нека уопоредите разлику између једног и другог календара, па ће тада утврдити да ли је један исти датум онај који су као дан атентата означили Темелко и Ђорђе. Разумис се да се датум сложи, али тај непогрешан неспоразум изазвао је нарочите коментаре у оним круговима који су желели да цео тај атентат представе као једну намештену ствар Петра Живковића, Љубе Јовановића и Петра Мишића, и ако Петар Мишић, који је такође припадао групи завереника, доцније, кад је био пензионисан, да би се успоставили дипломатски односи, између Србије и Енглеске – пришао политичкој групи радикалној и био изабран за посланика на њеној листи, – он је био један од оних који су морали бити пензионисани. Њему се нису могле приписати никакве симпатије за радикале, а он је био, по оцени свих његових савременика, један карактеран човек, који не би на себе примио вршење једне нечасне улоге, а најмање такве која је довела до стрељања Драгутина Аписа и лишења слобода и чина толиких његових другова.

Тако је завршена ова такозвана Солунска афера, којој није дато право име, јер она је "Солунска" само по томе што је суђење одржано у Солуну, а све друге радње које су до тог суђења довеле, радње су далеко од Солуна, а она одлука о смени династије, донесена је много раније, још док је Солун био у поседу турске царевине.

РАЗГОВОРИ СА ДР ТРУМБИЋЕМ И ТРИНАЕСТИЋЕМ О БУДУЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Мој повратак из окупирани Србије донео је и извесне непријатне последице. У српској Врховној команди интали су ме како сам могао да пређем кроз српски фронт на овом сектору који је тада држао II пешадијски лук; како да ме нико не примети

и не задржи; како сам се ја упутио сам у пуковски штаб? Одговорио сам и одговарао онако како је било. Казао сам им: "Зашто се ви чудите што сам прошао непажен на сектору II пешадијског пука, а не чудите како сам прошао кроз средину немачких логора и прескакао ватре око којих су седели немачки војници, и како се не чудите како сам провео шео дан у бугарским рововима, а да ме нико не примети, и како се не чудите што сам прошао све предстраже бугарске, исекао њихову жицу и провукао се кроз њу? Кад сам сие ово могао да учиним и да кроз све те тешкоће проћем непажен, зашто мислите да је то требало да буде немогућно на једном сектору који је држао један српски пешадијски пук. Бојао сам се исто тако Срба, Француза или ма које друге војске која је са наше стране, као и самих Бугара, јер нико ми није могао дати гаранцију да ме неће убити они војници који чувају фронт с ове стране, чим приметете да се сече жица или чим приметете ма какав покрет, који долази са непријатељске стране. Да сам имао право да страхујем од једне такве погибнице, добио сам доказ баш у самом пуковском штабу кад је коморички каплар јавио да је заробио "три бугарска војника" и кад му је командир одговорио: "Заробили смо 23.000 па ништа! Саслунај их из кога су батаљона и са ког положаја долазе, на их води у Брник!

Добро сам познавао војничку психологију, а нарочито за поступке за време ма каквих покрета ноћу на самом фронту. Свако се ту боји неке преваре. Јер, док други војници леже у рову или спавају, онај који је на предстражи, прима на себе одговорност да га неки непријатељски војник, који тобоже долази да се преда, може да убије или да му баци ласо (омчу) на главу, да га запетља и да га одвуче својима, јер тако се хватају "живи језици". И да не би неко постао туђ "живи језик", он много радије убија онога који би евентуално могао бити "живи језик" на његовој страни. Све те чињенице имао сам пред очима, кад сам се провлачио кроз војску која је била на самом фронту. Не мора се увек успети у намери, али ја сам овога пута успео. И, према томе, нико не може бити за то одговоран, јер напослетку, ма како био фронт поседнут, увек има могућности да један човек проће непажен.

Али моја објашњења нису била довољно "снажна". Као казну за тај мој пролазак на фронту, чији је један део чувао II пешадијски пук, а ја нисам био примећен и ухаваћен, смењен је Алимније Марјановић, потпуковник, командант II пешадијског пука. Објашњавали су ми да је био и командант на једном сектору српско-турске границе и да је, у том погледу, како се чува фронт, морао имати више искуства од осталих официра, те је на крају, овај ваљани српски официр био смењен са овога положаја. Доцније је потражио пензију и пензионисан.

Почетком 1918, не сећам се да ли је то било крајем фебруара или почетком марта, у бугарском Народној скупштини у Софији била се повела жучна дебата о бугарским губицима на Солунском фронту у току бугарске офанзиве и српско-француске контраофанзиве, вођених до краја 1916. Неки од посланика тврдили су да су ови губици прешли 250.000, али министар војни тада је одговорио да су стварно ти губици износили 225.000, од којих су многи били лако рањени, па су преживели, и сада се поново налазе на фронту.

Кад се то допознало у Солуну, био сам поново позват у српску Врховну команду, где се пуковник Калафатовић поново захвалио на тако тачном обавештењу које сам им донео годину дана раније. Било ми је доста непријатно када сам сазнао да је савезничкој Врховној команди била потребна једна година времена да утврде стварни губитак који је претрпела њена противничка војска у борбама 1916.

И принц регент тако ме је исто звао и захвалио ми се на тачном обавештењу које сам им донео почетком 1917, кад сам се вратио из окупиране Македоније у Солун.

Сва моја обавештења била су савршено тачна, а нарочито она о стању у бугарској војсци и о расулу у бугарској позадини, што се тако јасно показало одмах после пробоја који је учинила српска војска на Солунском фронту, побуном бугарских војника под вођством Рајка Даскалова, кад је њих 20.000, колико их је стигло око Брезника, пошло на Софију, али су код Владова били дочекани од немачке војске и растурени од немачке артиљерије. Сви ови догађаји требало је да дођу, па да се утврди шта је све пропуштено од дана подношења мога извештаја на до окупације Бугарске.

Било је много замерки зашто је Франше Лепере онемогућио да један део српске војске уђе у Бугарску. То је требало дозволити, ако не из других разлога, оно бар из ових: да Бугари, у самој Бугарској, виде разлику између поступака српске војске у окупираној земљи и њено понашање упоредо са својим понашањем у окупираним територијама Краљевине Србије. Али савезничка команда, тако је дошла решење приликом преговора које је од стране Бугара водио шеф њихове делегације генерал Луков с Франше Лепереом, врховним командантом Источне војске у Солуну.

Принц регент Александар беше се спријатељио с младим грчким краљем Александром. Обојица су посетили линију Солунског фронта, а затим су отишли заједно у Тесалију, где су код вароши Калабаке посетили метеорске манастире, које је саградио Симеон Палеолог, десиот Тесалије (Синиша Немањић, брат цара Душана, а син Марије Палеолог, друге жене краља Стевана Дечанског, који је цар Душан удао за свог великог војводу Оливера), чија се задужбина манастир Лесново и сада налази у добром стању, где су најбоље очувани ликови цара Душана, царице Јелене и њихова сина Уроша.

Чудновати су ови метеорски манастири у Тесалији. Саграђени су сваки на по једној засебној купастој стени, којима се не може прићи ни с једне стране. Горе, у манастиру, постоји два-три чекрка добро учвршћена, помоћу којих се на конопцима спушта једна дубока корпа доле на земљу. Посетилац седне у ту корпу и онда га помоћу чекрка извуку горе у манастир. На тај начин је одношен сав материјал за зидање тих манастира. Ово је јединствен случај зидања бар манастира, јер у Европи не постоје такви манастири, чији је материјал при зидању под оваквим тежким условима доношен. Оба Александра села су заједно у овакву једну корпу и била су извучена горе, у манастир, где су разгледати цркве, разне очуване записе и фреске Симеона (Синише).

Те зиме десио се још један догађај на Крфу. Југословенски одбор из Лондона на чијем је челу стајао др Анте Трумбић, адвокат из Сплита, са члановима тога одбора, у коме је било, поред Хрвата, Срба и Словенаца, у споразуму са српском владом која је тада боравила на Крфу, дошли су на Крф и направили један политички споразум који је познат под именом Крфска декларација. По том споразуму, требало је одмах по ослобођењу створити заједничку, јединствену државу свих територија на којима живе Срби, Хрвати и Словенци. Та држава има бити монархија са династијом Карађорђевића на челу.

Кад је та декларација потписана, члановима југословенског одбора било је допуштено да дођу у Солун, да посете српске трупе на Солунском фронту и да се представе регенту Александру. Тада сам био директор "Српског гласника", и у томе својству дочекао сам чланове овога одбора у Солуну и дуго разговарао с њима, нарочито после њихове посете фронту. Сви су били одушевљени држањем српске војске и нису имали довољно речи да искажу колико их је задивило елан те војске, која се јединим својим делом налазила на слободној српској територији. Кад сам расправљао са Трумбићем и Тринајсторићем о будућем уређењу наше државе, они су били одушевљени ушности, и међи су доказивали да је свака подела наше националне територије на поједине националне делове, апсолутно немогућа, јер су Срби и Хрвати тако међусобно измешани, да би то био највећи злочин правити добу између њих. Можда су ови људи тада тако и мислили. И можда су веровали да цео хрватски народ неће имати ништа против једнога споразума, потписаног и утврђеног на јединству Срба, Хрвата и Словенаца.

Приредио сам банкет члановима Југословенског одбора, после њихове посете српској војсци на Солунском фронту. Нисам ни мислио да ће исти људи, само после неколико година, бити одсутни противници баш оних истих принципа о јединству народа, чији су тако велики противници постали доцније. Имао сам прилику, да, као народни посланик, заједно са Трумбићем и његовим друговима, међу којима је био и доцнији крволок Анте Павелић, расправљам о тим данима солунским и крфским и не једанпут довео сам Трумбића у положај да ми не може одговорити зашто је променио своје мишљење 1918.

У поверењу ми је причао да је његов главни разлог био у томе што се Краљевина СХС тесно везала с Француском, уместо да се тесно везала са Енглеском, која је била довољна да нас помогне да саградимо четири пруге које ће сећи Далмацију, Херцеговину и Босну и ићи паралелно с Јадранским морем и других седам вертикалних пруга које ће из свих крајева Југославије силазити доле на Јадранско море, секући ове четири паралелне пруге. Рекао ми је да би нам Енглеска створила јачу морнарицу која би парирала италијанској, а с њом и упоредо трговачку морнарицу. Ове концепције, по његовим речима, радикали нису хтели да приме, и то је био главни разлог што је он постао федералиста.

У друштву ових људи, међу којима је био и чувени правник др Ладислав Полић, провео сам више од две године у једном београдском хотелу. С њима сам много пута заједно седео за ручком и вечером али смо, по својим концепцијама о држави били увек далеко један од другог.

После посете фронту и опроштаја с регентом Александром, чланови Југословенског одбора вретили су се на Крф, па су одатле једни отишли у Лондон, а други у Рим, да би тамо потпомогли политику српске владе за дефинитивну деобу Аустро-Угарске монархије.

КРОЗ СТИХИЈУ РАТА У СЛОБОДНУ ОТАЏИНУ

Русија је била у револуцији. Један део српских добровољачких дивизија које су сачињавали углавном Срби, бивши аустроугарски војници, који су се на руско-аустријском фронту предали Русима. Међу њима је било и нешто Хрвата. Ови Срби с Хрватима који су на то пристали учинили су један од највећих путева који историја памти да је могао један народ учинити да дође на оно место где треба да се продужи борба за њихово ослобођење од туђина и уједињење са Србијом. Тај чудноват пут ишао је из Одесе на Москву, из Москве, преко Волге и Урала у Сибир, из Сибира у Владивосток, из Владивостока путем око Кореје и Формозе, преко Сингапура и Тихог океана, запливили су у Индијски океан, па кроз Арабски залив, Црвено море и Суец, ушли у Средоземно море и дошли у Солун. Њихово страдање на томе путу било је велико, а дочек у Солуну такав какав може придети само брат своје рођеном брату, за кога је сматрао да је изгубљен.

Они су се одморили у логору у Микри, а кад су се добро одморили, од њих је формирана такозвана Југословенска дивизија, чији је први командант био генерал Воја Живановић. Ова дивизија, тј. њени војници, у пробоју Солунског фронта показали су се исто тако храбри као и њихова браћа из Србије, а били су већ добро каљени на Добруданском фронту, те су показали и своје велико јунаштво и своју велику издржљивост. Тако су се једног дана нашли Срби, сакупљени на Солунском фронту, из свих крајева бивше Аустро-Угарске монархије да и они учествују у последњем ударцу против те монархије. Тај ударцај за монархију био смртоносан, а Србија је донео дефинитивно народно уједињење са Србијом. То уједињење су сви они желели и били готови да се за њега жртвују.

1. септембра 1918. почео је последњи чин на Солунском фронту. Почела је српска офанзива, потпомогнута од Француза, па кад су Срби већ били на Варлару, силазећи са Доброг Поља једни директно на Кавадар, а други преко Црне реке на пут Прилеп-Градско, једни заобилазећи Бабуну ишли су у правцу Велесу, Грци и Италијани су тала пошли из Битола ка Прилепу, а Французи исто тако пошли су преко Бабуне у Скопље. Сва бугарска војска која се налазила између Црне реке и Охридског језера била је заробљена између Кичева и Скопља, а друга између Скопља, Куманова и Овчег поља, док су неки успели да се пребацие у Бугарску пре закључења примирја. Бугари су у своје одступању ошљачкали сва места кроз која су пролазили. Нигде нису оставили ни волове, ни краве, ни коњс. Све су потерали собом у Бугарску. Кад су били заробљени продавали су ову стоку сељацима, врло често и онима од којих су је отели.

Био сам позван од престолонаследника регента да одмах пођем у Скопље. Прошао сам кроз Прилеп, али сам одатле, без задржавања, отишао у Велес, а из Велеса у Скопље. Регент је стигао пре мене и беше се сместио у кућу Ферад Драге, на обали Вардара, на путу између Српске женске гимназије и Ислакана. У Скопљу сам остао све до пада Ниша, где су Немци дали последњи отпор и где је наша војска морала да изврши још једну тешку борбу са непријатељем који се бранио у нашој земљи. После ослобођења Ниша, замолио сам да будем демобилисан и да се вратим у Прилеп. То ми је допуштено.

У Скопљу сам нашао многе своје пријатеље из Битоља, који су били евакуисани у Скопље пре него што је поново Битољ ослобођен од српске војске. Битољу је било суђено да буде ослобођен од Турака 6. новембра 1912, а од Бугара опет 6. новембра 1916. У Скопљу ме је нашао и мој пријатељ Бајазит Гафур. Он ми је испричао да су Бугари, одмах по доласку у Скопље, потражили његова брата Хасана и да су га одмах убили. Њих су опљачкали и од њихове породице још тројица су убијени, зато што су радили са Србима. Ја сам им рекао да се даље немају шта бојати, јер се Бугари више неће вратити у Македонију. Али то је Бајазит знао и без мог доказивања.

Интересантно је пријатељство ових Аришта према мени. Једнога дана Бајазит дође к мени, па ми каже: "Чуо сам да су теби све опљачкали и да више ништа немаш. Ја сам овде на пијаци изабрао пет пари добрих волова. Да нађеш једног човека који може да их отера до Прилепа, па да их отераш у своје село да изорен још ове јесени нешто." Отимао сам се да не примим овај поклон. Али сам то морао учинити јер ми је Бајазит категорички тражио да то од нега примим, јер иначе сматраће да нисмо пријатељи.

Лакше је било овај поклон примити него волове отерати до Прилепа. На путу Скопље-Прилеп нико не би тражио пасош од стоке јер војска је у свом наступању, идући од Солуна и Битоља ка Скопљу и даље оскудевала у храни, а знало се добро да су Бугари опљачкали све што се могло однети и отерати, па је свака јединица гледала да се за дуже снабде месом. Ово је нарочито важило за Французе, али и за наше. Овде је већ била комора српске војске која је имала могућности да ниговари у своја кола месо, и коже, јер су знали да ће им и оне бити потребне кад се буду вратили кући. Зато сам морао тражити некога ко ће из Скопља, па преко Шипочана, Горњег Јаболчишта, Межилова и Богомиле отерати ову стоку у моје село Браилово.

Случајно је тих дана био демобилисан и Цветко Петровић, српски учитељ, који је био постављен за председника општине прилепске. Цветку сам био кум, па сам га замолио да ми он стоку отера до Браилова, и он и његова два-три друга су носили војничку униформу, јер друге нису ни имали. Тако је Цветко отерао стоку до Браилова и тамо је оставио на мом имању.

Ја сам се вратио преко Велеса и отишао у Прилеп. Из Прилепа сам отишао у Браилово.

Два непријатеља готово су уништили цело ово село. То су били Бугари и шпански грип. Бугари су исекли сву шуму око села. Шума је била сва хрстова. И ово село, пре ове инвазије, више је личило на неко шумадлијско село у зеленилу него на обична македонска села. Сад су Бугари исекли сву шуму изнад села и око села, а у пољу, исто тако, није остало ни једно дрво. Село Секирци имало је око 100 хектара хиљадугодишње хрстовае шуме. То је био украс у том делу Прилепског поља. Сад је све било посечено, да ни једно дрво више није било остало. Људи нису могли у томе пољу да пронађу своје њиве. А то је било још теже мени који сам све своје њиве познавао по разном дрвљу на тим њивама и што сам имао неколико хрстових забрана у самом пољу. Кућу сам затекао без врата и без прозора. Бугари су све то однели, па фронт за своје земунице. Вршалицу су отерали у Бугарску, а у замену за њу оставили су два камана ваљка, дуга по два метра, 55 сантиметра у пречнику, којима су обављали вршиду. Кад су донели то камење у Браилово, мислили су да ће свет изненадити својом пољопривредном културом. Али народ у томе крају, који никада није обављао вршиду на овај начин, учио је да су Бугари далеко у томе погледу заостали иза њих. У целом Браилову наша се само једна kokoшка у кући Дуке Ђорђевића

koja je saчувана na тај начин што су је држали у пећи у којој се хлеб пекао. Ништа више од живе стоке, није било сем те једне кокошке.

На то је дошао и грип који се за кратко време покосио људе. Умирати су по неколико њих за један дан, тако да већ није имао ко да коша гробове и да их сахрањује.

Војници који су из тога села били на Солунском фронту још се не беху вратили својим кућама, а тако исто ни тројица који су били интернирани у Бугарској. Интернирани су били Вељко Јаневић, Стеван Ристић и Илија Стевановић. Њих су Бугари дуго мучили да им изнуде признање да сам ја био у селу и да су ме они видели. Просто су претукли ове људе, од којих ме двојица уопште нису видели, а Вељко Јаневић, који ме је видео, кад је већ видео да ће да умре под батинама бугарским, сетио се како да им у последњем часу доскочи, па им рекне: "У "бугарској" вери да умрем, ако сам видео "Трбића"! Ово је унапедило, јер официр, који је вршио ово батинање, рекао је: "Оставите го, бе! Човек се заклео у бугарску веру". И тако су Вељка, ипак оставили жива, али су их отерали у Бугарску. Манастир Светог Димитрија код села Степанци спашили су до земље, а Томељка Паумовића и његовог брата Анђелка тако су исто интернирали у Бугарску.

Мојих пет пари волова дао сам још преосталим у животу сељацима да почну да ору и да сеју. Код моје куће затекао сам у једној соби око 5.000 кг пшенице, на сам је одмах разменио са чистијом пшеницом и дао да се сеје.

У кући нисам нашао нигде ништа. Амбари су били однесени као и све што је могло да се дигне. Све је требало почети изнова.

Интернирани су почели да се враћају из Бугарске. Више од половине онога народа из Пореча који су били интернирани у Бугарску остало је у Бугарској где су помрли од глади и разних болестина. За моју породицу нико ми није умео ништа рећи. Тек кад је дошао Вељко Јаневић који се ипак некако добро спанао у бугарској Тракији, где је био пољак у неком селу бугарском, јавио ми је да су сви моји у Бугарској помрли, а само старији синчић Војче је жив и да га је неки бугарски официр посилио.

Дочекивао сам редом све интерниране, којих је било много, али ми нико ништа није могао рећи о мојој породици. Ја сам се из Солуна обраћао Црвеном крсту у Женеву, где је радила и једна српска секција Црвеног крста, преко које сам био послао 7.000 швајцарских франака бугарске леве који су били петнаест пута јефтинији од своје номиналне вредности.

Фебруара месеца моји су се ипак вратили из Бугарске. Били су голи и боси, тачкорешти у дробицама. Али су били здрави. И оно што ме највише обрадовало, деца су тако лепо говорила српски, као да се враћају из Београда, а не из Казанлука у Бугарској. Тамо су били у српском официрском заробљеничком логору. Са Србима се, у томе логору, најгоре поступао, али се бар ту говорило српски. Тако моја деца кад су се вратили из Бугарске нису знала ни једне бугарске речи.

У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ ПРЕД НОВИМ ПРОБЛЕМИМА – АГРАРНА РЕФОРМА У МАЂЕДОНИЈИ

У Београду, за то време, створила се држава Срба, Хрвата и Словенаца. У Паризу је отворена Конференција мира, где је Србију заступао Никола Пашић, дотадашњи председник српске владе на Крфу, а председник владе у Београду постао је Стојан М. Протић.

Ја сам, као и остали многи Срби, очекивао резултате које ће дати конференција мира у Паризу. Две државе беху потпуно пропале – Русија и Аустро-Угарска. Аустрија је била подељена, као што се зна, на неке нове државе, као што је Чехословачка и Мађарска и нова република Аустрија, а неки су делови пришли Румунији и Италији. А тамо где су Јужни Словени били компактни, пришли су Србији, која је у својој чувеној Нишкој декларацији коју је прокламовала у најтежим часовима Србија 1915, отворено изнела као свој први ратни циљ – ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца испод туђинске власти.

И док се у Београду радило на консолидацији државе и правиле се разне комбинације за нови устав, у Македонији се рађала нова анархија. Наше власти биле су сувише слабе да томе злу одмах стану на пут. Као легална, развијала се нова комунистичка странка, која је своје идеје приела из Октобарске револуције коју је Ленин извео 1917. у Русији. Ова странка која је у ствари била једна секта тражила је рушење целог друштвеног поретка, а нарочито се беше окомила на војску, односно на службене војске и плаћање пореза. Ова идеја, вешто и без скрупула спроводена била је прихваћена, нарочито по градовима, тако да је на изборима за Уставотворну скупштину изабран један посланик из Прилепа као комуниста, а то је био неки седлар из крагујевачког Војно-техничког завода. До тога времена, па ни у то време, нисам се уопште занимао никаквом партијском политиком, јер сам мислио да се сав посветим земљорадњи и да прокрчјем пут новим модернијим справама за земљорадњу, а тај пут знао сам да је дуг и тежак, јер је наш сељак земљорадник прилично конзервативан за нове идеје у земљорадњи, али их прима брзо кад њихову примену види на делу. Зато сам се решио да увесам модерну земљорадњу на својс имању и да на тај начин послужим и другима за пример. Али сам имао још једну обавезу: да некако помогнем ономе народу и оним породицама које су биле интерниране за време окупације.

Српски Пореч требало је сачувати да остане у целини, да би Срби у тетовском округу коме је припадао и Порече, одржали онај процент који су догле имали у округу тетовском и да расељавањем Пореча не допустимо да се та пропорција поремети на штету Срба.

Али-бег Дерала из Тетова, други из Гостивара Ђамил-бег, обојица из вићених арнаутских породица, беху подигли високо албанску заставу у тим крајевима. И зато би свако слабење Срба у томе округу значило један национални губитак. Да би очувао целину Срба у Поречу, потражио сам да ме поставе за чиновника аграрне реформе у Скопљу.

У то време аграрна реформа почела се спроводити у нашој земљи. Брзо сам био постављен за секретара Ђласе у Главном повереништву аграрне реформе у Скопљу. У томе својству, а познавао сам врло добро све аграрне односе у српској Македонији, отишао сам прво у село Попово, које је припадало Ахмед Зогу и његову брату Џемилу, као и наследницима Садилх Ефендије који су били негде у Турској.

То сам питање решио на тај начин што сам се са старијим братом Ахмед Зогуа Цемалом споразумео да њему оставимо 30 хектара земље и једну кулу у селу Попову на његово слободно располагање. Његовим дотадашњим чинчијама да дамо свакој кући по 10 хектара земље који су они обрађивали и коју сами себи буду изабрали. Остатак уколико буду имали права на повећање земљишта, да добију приликом деобе тамо где буде комисија за деобу одредила.

У селу Дебришту одузео сам опет нека земљишта одбеглих Турака, а тако исто и у селу Броду, поред реке Треске. Тамо сам оставио 10 хектара земље Али-беговој породици, а сву осталу земљу резервисао сам за бивше чинчије бегове и за оне који буду јавили да им је земља потребна.

Тако сам у те две општине, бродској и дебрешкој, створио један комплекс од преко 2.500 хектара. Онда сам објавио Поречанима да се јаве у Скопље Главном повереништву ко жели да добије земљу и да се насели опет у срезу поречком.

У Попово се населило око 250 кућа; 12-15 било је насељено у Дебришту. Неки сељаци из Брода добили су земљу у Броду. Михаило Јосифовић, српски војвода из Пореча, родом из села Брода, добио је 10 хектара најбоље земље, поред реке Треске у његову селу Броду. Да би се одужио овом храбром Србину из Пореча за све оно што је учинио за Србију, а шта сам ја могао учинити у делокругу свога посла који ми је држава ставила у задатак, ја сам сам лично, са једним геометром, на лицу места у Броду, доделио земљу Михаилу Јосифовићу. Да бих могао задовољити земљом и неке сељаке из велешког среза, где није било места за неку експропријацију земљишта, одузео сам један велики део утрине од арнаутског села Десова и ту населио око 30 кућа Срба из велешких села Габровника и Ораовог Дола. А у Браилово ставио сам на располагање сву напуштену земљу неких бегова, који нису живели ни у Прилепу, већ су негде у Прилепу живели неки њихови далеки потомци. Али, да бих показао

да то не чиним никоме за инат, одвојо сам у једном комплексу око 50 хектара своје сопствене земље и ставио је у комплекс земљишта за насељавање. Тако су, из тога земљишта, користиле се 12 породица из села Богомиле, а још боље се користили неки сељаци из оближњег села Слупче, којима је то било близу, па су остали у свом селу, а добили су као допуну земљу у атару села Браилова, те су могли да имају довољно земље не само за исхрану своје породице, већ и жита за продају. У селу Велико Коњари узео сам за аграрну реформу, поред једног дела сеоске утрине, и сву земљу оних Турака који су одавно напустили ту земљу, а коју су земљу бесправно обрађивали како је ко хтео и где је ко стигао.

На новом земљишту, као и на земљишту атара села Мало Коњаре, Кадиног Села и Лагова, Министарство аграрне реформе из Београда населило је око 250 породица, родом из Далмације, из врличког среза. Ови су се људи дуго мучили док су себи саградили куће, док су прибавили радну стоку и пољопривредне справе и алатке. Али кад су све то постигли, показали су се као врло вредни домаћини који су са својих њива имали довољно жита за себе, па нешто и за продају, а стоку су имали много бољу него мештани, јер су више поклањали пажње нези и одгајивању стоке него што су то радили мештани. И ако су то била два света мештани и ови досељеници из Далмације, убрзо су почели да се орођавају, па не само што су сељаци мештани узимали девојке од својих нових суграђана, већ су неки ишли и у Далмацију одакле су били ови досељеници, па су посредством својих нових сељака, женили се Српкињама из Далмације.

Имао сам још један дуг да одужим. То је био дуг према свима четницима који су остали у животу, а који су хтели да добију земљу, јер је Министарство аграрне реформе признало право да сваки четник који за то покаже потребно уверење, има право на 10 хектара земље.

Хтео сам да се одужим и оним жртвама бугарског терора у Прилепу који су интернирали око 300 породица из вароши Прилепа. Прилепу сам одузео сву напуштену турску земљу и сву утрину на путу Битољ-Прилеп, а оставио сам им само нешто утрине од касарне па до близу ливаде где је покрај чесме погинуо војвода Глигор Соколовић. Ту сам добио, за овај циљ, преко 1000 хектара земље. Остатак земље добили су сиромашни грађани Прилепа који су живели од производне дувана.

Против мог рада прво су се побуниле прилепске чорбачије које су имале своје њиве, а које су им под разним условима какви су тамо били уобичајени обрађивали они грађани, велином досељени сељаци, који нису имали своје земље. На тај начин, с једне стране, појефтинио је закуп земљишта, а с друге стране, покуцела је радна снага која је била потребна онима који су имали земље, али је нису обрађивали, већ је била потребна радна снага која се морала плаћати. Ради тога, оптуживан сам у Београду преко др Косте Куманудија тадањег министра финансија, који је био носилац демократског посланичке листе за округ битолски. Како је мој рад био потпуно исправан и у сваком погледу користан, а одговарао Закону о аграрној реформи, био сам задржан на свом положају.

Да бих могао створити комплексе земље за преживеле четнике, тај комплекс нашао сам у атару села Трубарева, дошњије прозваног Душановац код Скопља, па све доле, поред Вардара, до Идризова. За само насељење одредио сам кућне плацево, а на крају села Трубарева а са обавде стране друма који је водио из Скопља у Катлановску Бању и даље у Велес. Ту су добили земљу сви четници који су то желели. И они су, ако не сви а оно многи од њих, постали врло угледни домаћини и главни снабдевачи Скопља млеком.

Још један комплекс земљишта створио сам у близини Скопља у месту званом Сарај. Ово место је познато по томе што је ту подигнута прва муслиманска богомоља на месту где је после Косовске битке одсео султан Бајазит I, и зато се то место прозвало Сарај.

Рекао сам раније да се почела стварати анархија у Македонији. У близини Кичева, 3-4 км северно, налази се велико арнауто село Зајаз, што су Арнаути изговарали Зајази, што уопште није мењало карактер његовог чисто словенског порекла, јер је било иза јаза. Из тог села, још за време бугарске окупације, беше се одметнуо неки

Василије Трбућ

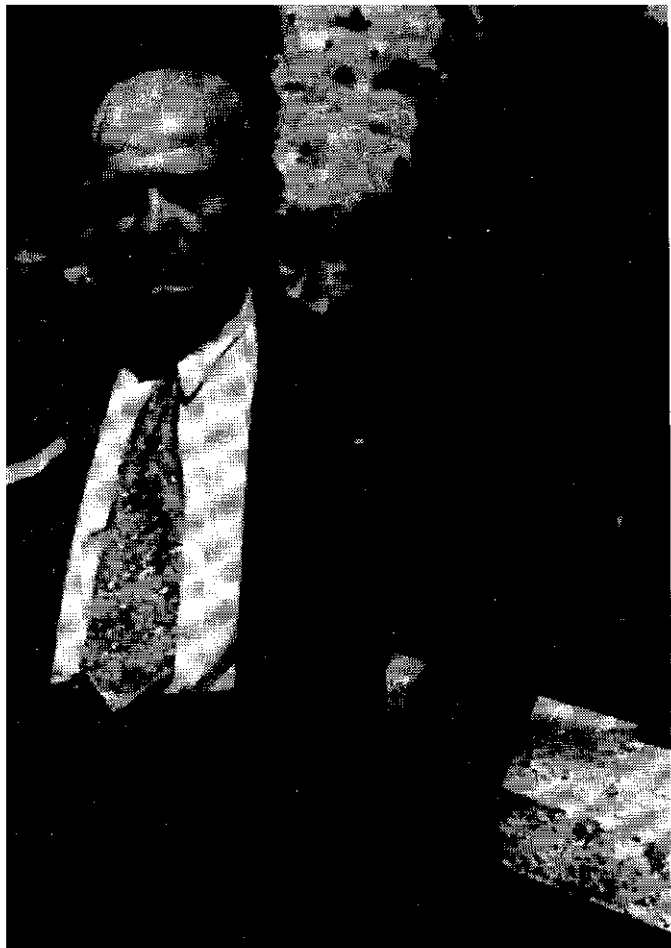
Косѣа Груичевић, из Охрида - оснивач „Цариградској Гласника“

Војвода Василије Трubiћ (Паријад, фебруара 1942. год.)

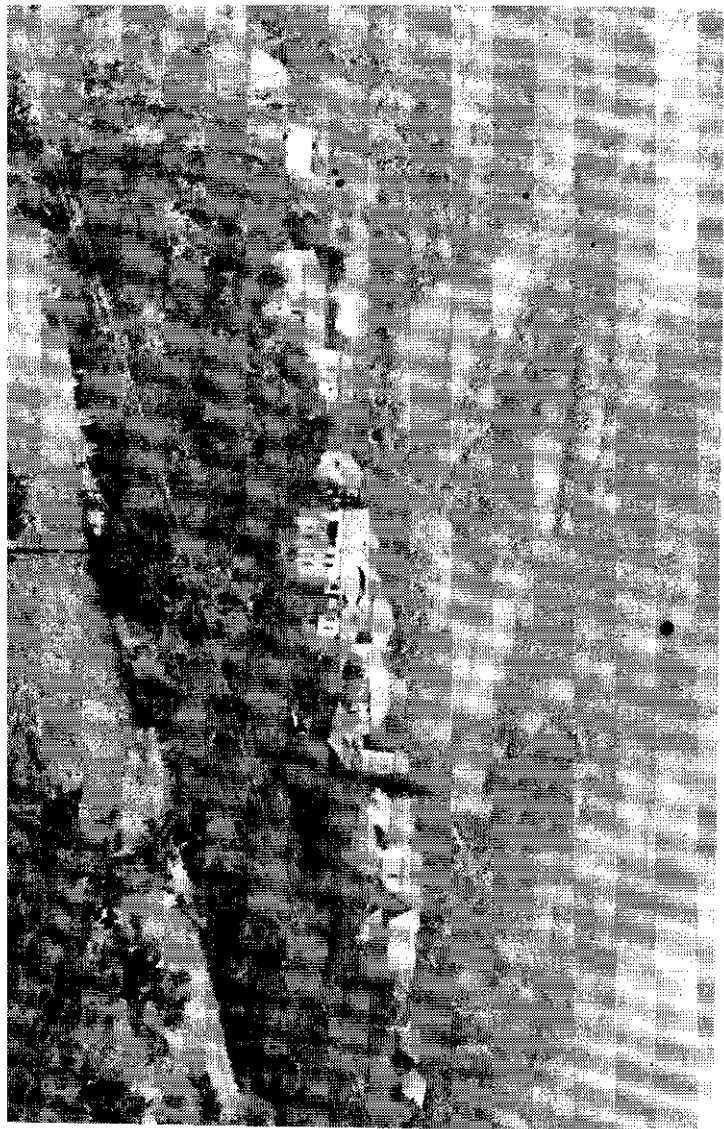
В. Грбић (десно) и његова Крсинић (27. III 1942. год.)

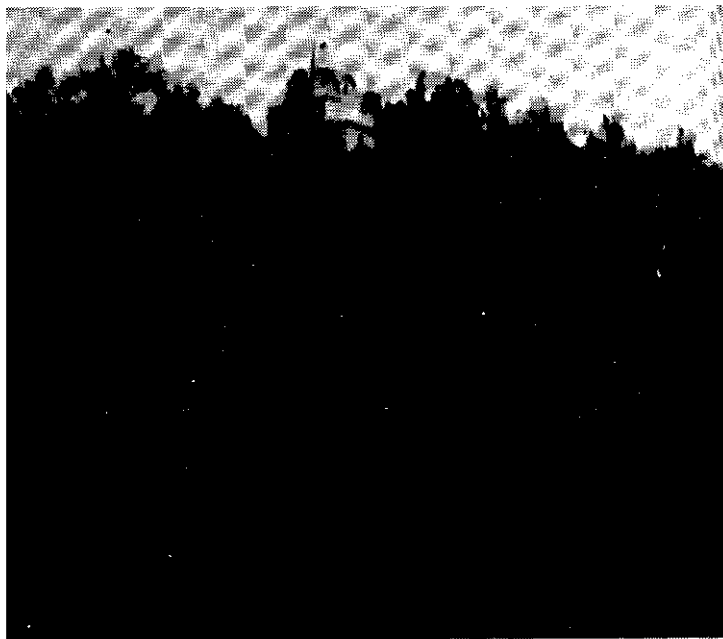

Војвода Василије Трбић (Каиро, фебруара 1944. год.)

*Горно Крушије. Међу сјмо њири српска родолуби из овој њоречкој села, мучки ►
су убијени: кмет Тинаско Дамчевић, Сјиро Косић, Сјаменко
Хараламјевић, Мицко Шћерговић...*

*Сіомен косіурница сїо іри мучки убієна Поречана 1915. іодине.
Подіінуїа у близини манисїира Свєїа Богородица у Поречу.*

Каљош. Он је водио борбу против бугарских потера. И кад се Србија поново вратила, њега су почеле гонити наше власти, иако можда за то нису имали неког нарочитог разлога. За време његовог одметништва, у време бугарске окупације, Каљош не беше убио ниједног Србина, нити га опљачкао и сматрао је да неће бити гоњен од српске власти зато што се борио против Бугара. Али њега су позвали у начелство срзаа кичевског, а он уместо у начелство, оде у шуму и брзо скупи око себе једну дружину од 20 Арнауца из свога, а неке и из других арнаутских села из истог срзаа. После свог одметништва, уводи велику пљачку Каљош је учинио на Шипочани. Ту је дошао на влашко бачило, похватао људе који су се ту нашли и потражио им 3.000 турских лира у злату. Кад су му донели тај новац, потражио је све женске наките у злату, па кад је то добио, убио је петорицу са тога бачила и повукао се. Пред саму јесен, дошао је на влашко бачило "на Мукосу", свега 15 км од Прилепа. Тамо је прихватио другу групу Влаха, који су били на томе бачилу. Пошто је и ту узео око 2.000 наполеона у злату и побио неке Влахе, повукао се.

У то време, био сам у Скопљу, али сам био извештен још истог дана о злочину изведеном на Мукосу. Кад је овај злочин извршен, др Коста Кумануди држао је једну партијску конференцију у вароши Прилепу. Добро сам знао какав ће тежак утисак оставити на сва околна села овај злочин на Мукосу, који је извршен у непосредној близини Прилепа. Био сам револтиран великом немарношћу наших власти, а из које немарности је произилазила слабост, чији је резултат био немање снаге да се један разбојник уништи и онемогући му се злочиначки рад, и да наша држава, у погледу личне и имовне безбедности, полако почне спадаати на ниво Турске уочи њеног последњег издизаја на Балкану.

Револтиран свим овим, а сазнавши да се један министар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, налази у Прилепу, у близини места злочина и тамо конферише са својим политичким пријатељима, сматрао сам да неинтересовање једног члана владе за један такав тежак злочин који се дешава у његовој непосредној близини потенира немарност власти и невршење дужности, а тиме још више постиже срзавање државног ауторитета. С тога упутих један протестни телеграм лично Кости Куманудију. У томе телеграму рекао сам да је срзаа државног министра да примам и учествује на банкету својих пријатеља у моменту кад анархија ликује и грађани наше државе гину од разбојника како близу места где се дају и примам банкету.

Још кад сам нисам овај телеграм, знао сам да сам прекорачио допуштену границу у односу на једног активног чиновника према једном активном министру. У то време била је коалициона влада радикалско-демократска у којој је др Кумануди био министар финансија, а Крста Милетић министар за аграрну реформу. Својим савесним радом и сазнањем какве све плодове треба да донесе аграрна реформа у Македонији, уживао сам неограничено поверење министра Крсте Милетића, а ја сам био одлучан у извођењу аграрне реформе, јер нисам био обичан чиновник чији отстанак зависи од државне плате, јер сам био материјално обезбеђен. Зато сам и могао вршити своју дужност а да се не осврнем на то шта ће рећи неки посланик ове или оне странке или какву ће жалбу поднети посланици Цетијата и томе слично.

Једном су ме оптужили да сам раздво неку земљу у самом Прилепу, тј. на излазу из Прилепа на путу Прилеп-Градско, тврдећи да је то муслиманско гробље и да сам злоупотребио своје право као аграрни чиновник и оскрнавио једну светињу, гробље. Кад ми је дошла ова тужба, дао сам један кратак одговор: "На томе месту за које сам опружен, заиста је постојало гробље, а местимично постоји и данас. Само је то гробље коњско! И ја не умем да разликујем турске коње од осталих коња. Молим министра да упути стручну комисију да утврди: Да ли су ови коњски костури турских или немачких коња". Ово је само један мали пример зашто сам све оптуживан и зашто сам све морао одговарати, вршећи своју дужност.

Овог пута нисам могао тако да проћем. Чим се др Кумануди вратио у Београд, после неколико дана, добио сам телеграфски позив од министра аграрне реформе да одмах дођем у Београд. Чим сам се јавио у кабинет министров, одмах сам био примљен од мог ресорног министра Крсте Милетића. Крста ми је рекао да је Кумануди мој телеграм упућен њему, прочитао на седници Министарског савета и

тражио одмах да будем пензионисан. "Ако то не буде било, претио је својом оставком, а његове колеге одмах су се солидарисале с тим запретицим раскидом владине коалиције ако те одмах не пензионисем. Ја сам пристао да те пензионисем, јер су, вели министар, то од мене тражили и радикали који су чланови владе. Према томе, ја сам написао указ и он ће још данас бити поднет краљу на потпис."

Рекао сам министру да је то његова, а не моја ствар и да немам ништа против тога да будем пензионисан, јер сам савесно вршио своју дужност, а кад сам послао онај телеграм Кости Куманудију, рачунао сам на све последице које из тога могу наступити, па и пензионисање. Нико у моме раду неће паћи ни једну погрешку да сам се огрешно о закон о извршењу аграрне реформе, те према томе, напуштам службу мирне савести и одлазим својој кући да продужим свој рад на имању.

СМРТ ВОЈВОДЕ ЈОВАНА БАБУНСКОГ

У то време Каљош је и даље вршио разбојништва. Отишао је оцаљачко и западио српско село Тајмиште у гостиварском селу а у Санаку појавио се Хуссин Бошковић, као одметник и вођа одметника у Санаку.

За време док је генерал Милош Васић био командант армије у Скопљу, он ме је једнога дана позвао себи и учинио ми је овакав предлог: пошто је завладала анархија готово на целој територији тако да се на левој обали Вардара јављају бугарске чете, а на десној арнаутске, он се решио да позове мене и војводу Јована Бабуњског па да мене постави за неког команданта летећих одреда на десној страни Вардара, а Бабуњског на левој страни Вардара. Ми имали да нађемо људе за те летеће одреде, а држава да их наоружа и даје им плату. Ми смо сваки, са својим летећим одредом имали неограничену власт да извршимо умирење сваки на својој територији и да кажњавамо на свој начин оне који буду ма шта предузимали против државе.

Кад сам упитао генерала Васића: "По коме закону ми треба ово да радимо?" Одговорио ми је да такав закон у нашој држави не постоји, али ће се нама "гледати кроз прсте". Овај предлог генерала Васића одмах сам категорички одбио, изјављујући да ја не могу бити неки човек који је изван закона и који може радити нешто зашто се, по законима наше државе, мора одговарати. Не пристајем да четујем у Србији. Ако држава има какву потребу да организује неке наше чете у Албанији, Бугарској или у Грчкој, ја сам готов одмах да пођем и да учиним тамо све што би захтевали интереси Србије. Али да четујем у својој рођеној земљи, сматрао сам да то не могу да радим. Одбио сам ову понуду и замерио сам се.

Јован Бабуњски је примио ту понуду и почео је да ради по усменом овлашћењу генерала Васића. Једнога дана Народној скупштини у Београду беше поднета једна интерпелација коју су потписали четири народна посланика из Македоније, на челу са Ристом Трајковићем, и Глигором који је био адвокат у Кавадару, одакле је и родом. У тој интерпелацији била је оптужба против Јована Бабуњског за нека убиства у околини Кавадара, а за та убиства, по тврђењу тих интерпелата, био је крив Јован Бабуњски као извршилац. Једнога дана кад сам дошао у Велес, свратио сам к Јовану Бабуњском. Он се после рата стално населио у Велесу. Бабуњског сам затекао где лежи у кревету. Кад сам га запитао шта му је, показао ми је ногу која је била отечена у колелу и сва помодрела. Питао сам га од чега му је то. Он ми је рекао да је случајно пао с коња и повредио ногу. Укорио сам га зашто је препустио да болест надлаже и зашто није отишао у Београд на лечење. Одговорио ми је да не може да иде у Београд.

Па моје даље наваљивање, Бабуњски ми извуче писмо испод свог узглавља и даде ми да га прочитам. Писмо је било писано руком Љубе Давидовића, као одговор на писма која му је упутно Јован Бабуњски. У томе свом писму Љуба Давидовић јавља Бабуњском да му он не може ништа учинити у његову корист, јер је већина народних посланика против њега и његовог рада у српској Македонији, а да он треба да се сам јави суду, а ако то не буде учинио, биће ухапшен.

Кад сам прочитао то писмо. Бабунски ми рече да је то разлог што он не иде у Београд, јер чим би отишао у Београд, прошао би у Београду исто онако као и генерал Вујковић. Овај чувени црногорски генерал који се борио у Црној Гори и после окупације Црне Горе од стране Аустријанаца, био је исто тако опшужен и позван у Београд. Али, чим је дошао у Београд, одмах је био лишен слободе и затворен. Тада се бојао и Јован Бабунски па није дошао на лечење у Београд. Али, кад сам од њега тражио да одмах позове лекара, он ми је рекао да у велешког лекара др Панчу Васковића не верује. Али је тражио да му дође из Скопља др Михаило Шушкаловић, познати лекар из Скопља и лични пријатељ Јована Бабунског, а који је тада, мислим био и народни посланик у Народној скупштини у Београду.

Јован Бабунски беше добио тровање крви, и кад је стигао др Шушкаловић из Скопља, њему тек није било помоћи, три-четири дана после мога разговора са њим, добио сам вест да је Бабунски умро.

Његова сахрана била је величанствена. Сахрањен је онако како је требало да буде сахрањен један велики Србин, један од најбољих синова Македоније, које је она дала српском народу. Сахрањен је на највишем месту код цркве Св. Пантелије у Велесу, која је високо уздигнута изнад Вардара и близу ушћа реке Тополке у Вардар. Удружење резервних официра подигло му је леп споменик на гробу.

Бугари ни мртвом Бабунском нису могли опростити његов рад против њих, а за Србију. Зато су 1941, чим су дошли у Велес разрушили гроб Јована Бабунског, а његове кости побацали у Вардар!

После пензионисања отишао сам у своје село и саа сам се био предао свом земљорадничком позиву, у искреној жељи да на томе послу останем кроз цео живот. Али су догађаји око мене и у целој земљи били јачи од моје намере и ја сам по сили насталих прилика ушао у активну партијску политику. По концепцијама које сам био усвојио и по свом дубоком уверењу, далско од сваке демагогије, сматрајући да је демагогија штетна у политици, и да наместо користи може донети трајно разочарење, постао сам члан народне радикалне странке, у уверењу да ћу и на томе пољу, као и на свим осталим пољима свога дотадањег рада, опет корисно послужити српском народу у целини, а посебно у ономе крају у коме сам провео велики део свог живота, прелазећи стално из борбе у борбу. Шта сам доцније могао урадити и урадио, о томе ће бити речи доцније ...

Шести део

ИЗВАН ОТАЏБИНЕ

(1941–1946)

Чим је почео напад Хитлерова на Пољску, бугарска пропаганда у српској Македонији бехе се повампирила. Њени агенти на све стране јавно и тајно су проносили вест да ће поново доћи до заузимања Македоније од стране Бугара. Та пропаганда била је успешна, јер је код нас било наступило прилично растројство. ВМРО споразумела се са хрватском емиграцијом и Марко Дошен, један од првака Павелићевих, склопио је споразум са ВМРО. Израдили су заједничку тактику за борбу против Срба. Да би се томе колико-толико стало на пут, Драгиша Цветковић, тадањи председник владе, постави Живојина Рафајловића, бившег министра, за бана Вардарске бановине. Рафајловић, кад је први пут ступио у политику, припадао је либералној странци, и, као њен кандидат, био је изабран у Народну скупштину Краљевине Југославије. Кад је створена Демократска заједница и српска Либерална странка ушла је у њу, и Рафајловић је постао члан Демократске странке, па и министар шума и руда. Али, кад је дошао у Скопље и примио управу Вардарске бановине, свечано је изјавио да на тај положај није дошао као демократа, већ само као Србин, и да никакву страначку политику леће водити у бановини. Ову своју реч је одржао и као такав остао је до краја.

У то време и ја сам био позван на сарадњу, на тај начин, што сам био постављен за председника општине прилепске. Мислим да су и напори бана Рафајловића, а и моји, били само успешни утолико, што се није, у тој области, поклањала никаква јавна манифестација против државе, али су зато бугарски агенти и даље роварили по Македонији, јер је Бугарска са Југославијом имала пакт о „вечитом пријатељству“. То је била колико једна велика заблуда, толико исто и једна бесмислица. Тај уговор, без икакве садржине, који није говорио ништа, није ни могао дати никакве гаранције Југославији да неће сутра бити нападнута од свога суседа.

У то време, Југославија је имала ту несрећу да је имала уговоре о вечитом пријатељству са Бугарском и Мађарском, а поништене уговоре са Турском, Грчком и Румунијом, које су представљале такозвани Балкански споразум. Мађарска, као и Бугарска, очекивале су распад Југославије, да би је што боље оцаљкали. Мађарска је хтела да поврати све оно, што је изгубила 1918, а Бугарска, исто тако, да заузме поново Македонију. Ми смо тада представљали неког осуђеног на смрт, чију смрт његови суседи очекују, да би му разграбили имовину. И под таквим условима, није никакво чудо, што се није огнишло нешто даље од очекивања извршења смртне казне над нама.

И наша буржоазија много је припомогла томе, вукући к себи кола за задње токове... Свако је гледао себе. Свако је тражио од државе да му она заштити његове приватне интересе, а у исто време је гледао, ако може, да за то држави не да ништа, или да јој да што може мање. Тако је дошло, дотле, да, кад је била објављена делимична мобилизација, сваки сељак морао је да да држави за комору своје волове и кола, коња са седлом или самаром, а богаташи по варошима, благодарети нашој војној формацији, зато што нису имали ни коња ни кола, нису били дужни ништа да дају држави, већ су чекали опет неку добит као лифсранти...

У таквим условима дочекали смо 1941. Ја сам био болестан још од почетка децембра 1940. Лежао сам у Београду и враћао сам се у Прилеп крајем јануара 1941. На

дан Св. Саве 1941. био сам у Скопљу. Тога дана беше дошао у Скопље и председник владе Драгиша Цветковић са женом. Тога дана био им је приреден свечани банкет у Официрском дому у Скопљу, на коме су биле многобројне званице како из Скопља, тако и из других градова Вардарске бановине.

Ја нисам присуствовао томе званичном банкету. Али је те вечери бан Рафајловић приредио интимну вечеру председнику владе Цветковићу у такозваном Малом салону Официрског дома. Овој интимној вечери присуствовао је Драгиша Цветковић са супругом, бан Рафајловић такође са супругом и командант III армије генерал Илија Брашић. На ту вечеру био сам позван и ја, јер сам био добар познаник и са Драгишом Цветковић и са баном Рафајловићем.

После вечере, отпочео је разговор о политици и о нашем будућем држању у међународној политици. Француска је била побеђена. Пољска одавно побеђена и подељена. Грчка у рату са Италијом; Немци су бомбардовали стално Лондон, а немачка војска била је такорећи „беспослелна“ и готова да се окрене на ову страну, где јој нареди Хитлер. Немачка војска налазила се у Румунији и већ су подизали мостове на Дунаву за прелаз у Бугарску. Истина, Грци су тукли Талијане. И нама је, у то време, за сваку свентуалност, још био отворен пут у Солун и у Грчку.

Било је сигурно да су, са тога правца, Италијани били сузбијени, зависило је од нашег даљег држања хоће ли нам тај пролаз остати отворен или не. Том приликом Цветковић нам је саопштио да, почетком фебруара месеца, очкује Илију Шуменковића, амбасадора у Анкари, који је имао да донесе један конкретан предлог турске владе о једном одбрамбеном пакту. Том приликом, Цветковић је рекао, да је југословенски војни изасланик, неки пуковник Штимац, послао један опширан извештај принцу Павлу о стану турске војске. Тај извештај углавном је ценовољан за гурску војску, јер Штимац доказује њену неспремност у материјалном погледу, као и неспрему турских официра за један модеран рат какав се данас води у свету. Много зависи од реферата који ће поднети амбасадор Шуменковић, који, и ако није војник, можда ће моћи мало боље да види ствари од пуковника Штимаца. Генерал Брашић, исто тако, изјаснио се да и он верује да Турска нема довољну ратну спрему, и да, заиста, њени официри нису добили потребну обуку за модерно ратовање, и да са авијацијом стоје сасвим рђаво то јест горе него и једна балканска држава.

Затим је генерал Брашић прешао на грчко-италијански рат и критиковао је тактику грчке Врховне команде у том рату, јер је сматрао да Грци нису искористили неколико својих победа кад су имали могућности да баце Италијане на саму обалу Јадранског мора, па је, том приликом, изразио се, да, кад би Југославија ушла у рат, он би, за пет дана италијанске трупе „сабио“ у Јадранско море.

На ове речи генералове, Драгиша му одговори овим речима: „Немој да будеш будала, Брашићу! Ми морамо учинити све да Југославија не уђе у рат. Иначе, према ономе како то говори начелник генералштаба и министар војни, ми уопште не можемо да ратујемо!... Наша спрема за модеран рат није много боља од турске, али, и кад би била боља, видите и сами да је немачка војска сва одморна, јер готово годину дана, она и не ратује, пошто је освојила Француску... И, на један миг Хитлеров може да смрви сваку државу у Европи... Ми морамо учинити све са своје стране, да не уђемо у рат. Иначе, ако не будемо спречили изгубићемо државу!“ Генерал Брашић доказивао је да се ми можемо држати најмање 90 дана, а за то време, вероватно је, да ће нам Енглези успети да дотуре и помоћ у људству и у материјалу... Драгиша Цветковић рекао је, да се, на тако шта не можемо надати од Енглеске, јер он је два-три пута питао Енглезе, да ми кажу конкретно какву би нам помоћ могли указати, а од Енглеза су увек добивали један исти одговор: „Учинићемо све што можемо!“ Али, да он, Драгиша Цветковић, на основу једног тако неодређеног обећања, не би смео да ризикује и да уђе у рат.

Напослетку, баш овај напад Италије на Грчку, дао је довољно доказа да се од Енглеске не може очекивати нека ефикасна помоћ јер је она не даје ни Грчкој, која је у тешкој ситуацији и да уместо Енглеска снабдева Грчку, ми је снабдевамо авионским бомбама. Јер, те бомбе израђује наша фабрика, па их продаје Грцима, а исто тако, и војску која се налази у борби против Италијана, наши трговци снабдевају

месом, насуљом и још неким потребама за исхрану. Све то доказује да се у овом моменту не може очекивати нека већа помоћ од Енглеза; и зато је потребно да ми будемо мирни, и да очувамо неутралност.

Ја сам на то приметио Драгиши да ми је мало чудновато ово наше "балансирање", јер ми, исто тако, као што, на једној страни хранимо грчку војску, на другој страни хранимо и италијанску војску, јер тамо, на Пресни, браћа Самарцић предају стоку за клање Грцима, а овамо у Дебру, Угрин Јоксимовић и компанија, предаје стоку за клање Италијанима!?

Ту нам је Драгиша Цветковић испричао ову причу: "У ужичком крају била су два првака, један је био Јован Мићић, а други је био Смиљац. Мићић је био уз Обреновиће, а Смиљац за Карађорђевиће. Кад су били Карађорђевићи на влади, Смиљац је затварао и мучио Мићића, а кад су дошли поново Обреновићи, Мићић дође на власт, па веже Смиљца, стави га на коња и са великом пратњом наоружаних људи, потера Смиљца у Гургусовца (Књажевац). Напред је ишао Мићић на коњу, па, далеко иза њега, везан Смиљац. Услут, сусретну се са једним карананом селака, који су терали ужичке производе на пазар, па се с пазара из Београда враћали кућама. Старешина каравана, чим виде Мићића поздрави га овако: "Томози Бог господару!... Е, хвала ти, што си народу скинуо с врата онога Смиљца! Е, јес' народ од њега проплакао. Да, ако нам помогне Бог, да нам се више не врати!..." Па, кад је дошао до Смиљца, он му каже: "Е, срећан ти пут господару!... Никада те народ неће заборавити!... Дај, Боже, да нам се што прије вратиш, па да нам овог душманина народног скинеш с врата!..." Кад су се мало даље одмакли, а ови људи, што су терали своје коње у каравану, кажу своим старешини: "Ама, што ти болан, онако рече господар Мићић, а опет овако Смиљцу?..." А он им одговори: "Е, ћецо, најбоље, окади ти њима обојници, јер, јуче је Смиљац ћерао Мићића, а данас Мићић ћера Смиљца, а ко зна шта ће сутра бити - ко ће кога похерати!..." Е, ето тако, и ми, рече Драгиша морамо да кадимо и једнима и другима!"

Из тога разговора видео сам још боље него до тада, у каквој се тешкој ситуацији налазимо и нисам могао докле да верујем да је наша војска у толикој мери неспремна за рат, иако ми је било познато да смо дали велика средства за њену спрему и за њено модерно наоружање.

Нисам имао разлога да не верујем тим речима Драгише Цветковића. Али, доцније чим је потписан пакт у Бечу, посумњао сам у та факта о неспремности наше војске, па сам почео стицати убеђење да је то, можда Цветковић говорио зато да припреми духове код извесних људи, да се прими и брани тројни пакт, кад буде био потписан. А доцније су ме догађаји који су били наступили, разуврили у ово последње.

За време моје болести од два месеца, власт је интернирала многе грађане из Прилепа као "непоуздане". Ја сам молио председника владе да те грађане пусти на слободу, јер ме је бан Рафајловић уверавао да њега нико није питао за мишљење кад је требало интернирати људе, већ да је то учињено на захтев Битољске дивизијске команде. Председник владе ми је обећао да ће одмах пустити те људе, који су били интернирани без неке нарочите кривице.

Тако је створено једно велико незадовољство у Прилепу и, што је још значајније, на тај начин показала се слабост државе, коју може да узнемири и да њену егзистенцију раздрма једна шака људи, који иначе немају богзна какве вредности, а нарочито у Прилепу, где сви живе од монопола дувана, јер сам ја својом политиком био учинио толико, да Прилеп постане центар производње дувана и да се у Прилепу подигне Дувански институт, једина установа те врсте на Балкану. У то време Прилеп и прилепски срез, то јест, само она села, где је било дозвољено гајење дувана, добијао је, у најгорој години, за свој дуван, преко 90.000.000 динара, а кад је била година добра ова сума достигала је и до 130.000.000 динара. Поред тога, у зимској сезони, која је трајала неколико месеци, само у магацинима, где је монопол откупљивао, сортирао и сређивао свој дуван, било је запослено преко 2.000 радника. Она што се није могло прерадити у Прилепу тај дуван је слат у Крушево и Велес. Тако да су, и у та два места, многи радници били запослени на сређивању прилепских дувана. Баш из те бербе од 1940. године, исплаћено је за дуван у Марковом Граду, на сваку живу

душу, рачунајући ту и децу рођену те године, по 29.000 динара. Једну годину раније само у град Прилеп увезено је 2.000 комада шиваћих машина, а те године у јесен и зиму 1940. и 1941. увезено је више од 100 вагона кућног намештаја. Све ово купили су Прилеп и Марков Град. Према томе, није била никаква разлога да се државна власт плаши од тих грађана да ће они дићи неку "револуцију".

Оно, што сам ја добро знао, то други нису ни мало знали, па је, у мом одсуству, дошло до тога интернирања. Кад сам тражио да се ти људи пете из интернације, изнео сам све ове материјалне разлоге, који су потврдили моју тезу да нема смисла интернирати грађане. Изисо сам и један много јачи аргуменат, а он је био у овоме: Бугари су нама учинили највећу услугу онда, кад су 1916. и 1917. године интернирали више од 300 породица из Прилепа у Бугарску. Јер тих 300 породица имале су сродства са још најмање 1.000 других породица. И све те породице, како оне интерниране у Бугарску, тако и ове које су остале у Прилепу, сматрале су бугарску државу као непријатељску, а Бугаре као полуdivљи народ. Некадашњи зулуми, које су Турци чинили, били су заборављени, па су ови поступци бугарски, сматрани као нешто најгоре што може једна држава да учини својим грађанима. Зато сам хтео да се ми не изједначимо са Бугарима, јер ако не можемо створити неку бољу управу од ове коју имамо, нема смисла да је враћамо уназад и да се она изједначи са бугарском управом, за коју је владало опште мишљење код свих слојева грађанства у Македонији, да од ње нема ништа горе.

Мислим да су сви ови аргументи утицали и на генерала Брашића, који је, најзад, и сам рекао, да не треба вршити интернацију, осим у случају какве отворене побуне или кад би се открила нека организација која спрема побуну.

Исто тако, устао сам отворено против предлога за припремање неких нових чета, које би требале да продуже онај посао који су радиле чете Јована Бабуноског на левој обали Вардара и, нешто доцније, чете Косте Пећанца у Санџаку за време одметништва Хусеина Бошковића. Рекао сам да се то више не сме понављати. Што се тиче Прилепа, рекао сам им да ће се сваки грађанин Прилепа и прилепског среза одазвати војној обавези, а како ће се борити, то је ствар њихових официра и команданата, јер то се не може ценити из садашњег положаја. Исто тако, рекао сам им да о некој револуционарној акцији и побуни не може бити речи док папа власт буде ту на лицу места. Тако се овај наш разговор у Скопљу завршио, па смо се сутрадан растали. Ја сам отишао у Прилеп, а Драгиша Цветковић продужио је у Дебар, Охрид и Битољ.

У месецу фебруару бесис дошао амбасадор Шуменковић из Анкаре у Београд. Какве је предлоге из Турске донео у Југославију, тада ми није било познато. Али сам знао да између те две државе, није направљен никакав пакт о заједничкој одбрани.

Такав пакт, на један потпуно неспретан начин, покушао је да са Турском направи Душан Симоновић после одласка немачког посланика Фон Херена из Београда. За тај, тако деликатан посао, послао је генералштабног пуковника Савића, као што је послао и бившег пуковника Божића Симића, са истим задатком, у Москву.

Била је отпочела делимична мобилизација. Знао да је она у местима која су спадала под прилепску команду, извршена потпуно - сваки се јавио на позив и нико од тога није изостао. Прилепска општина беше примила на себе да материјално помогне сваку ону породицу, из које је неко позват у војску, а породица је, услед тога, дошла у тешко економско стање, с тим, да ту помоћ указује свс дотле, докле, држава то питање не реши и не узме у своје руке. Тако је то ишло све до 25. марта 1941.

У то време бавио сам се једном врстом рударства. Узео сам под закуп од једног београдског адвоката, који је имао на то право, да експлоатишем рудник лискуна на Бабуни, на терену општине Небрегово. Имао сам око 50.000 кг лискуна, нешто на руднику, а нешто код своје куће у Прилепу. Неколико пута долазили су Немци из Немачке и тражили од мене да се са мном уоруче у експлоатацији овога лискуна. Били су то изасланици концерна Иген Фарбен Индустриен, а за мене су прво донели писмо од Најхаузена, немачког привредног саветника. Све те понуде сам одбио, иако су оне биле повољне и давале ми могућности да се одмах финансијски обезбедим.

Са дискуном, до почетка рата, Немачка се снабдевала из Индије. Држава Мадрас у Индији имала је чувени дискун. Али, кад је наступио рат, Немци нису могли и даље добивати дискун из Индије, а он је био неопходно потребан у индустрији за изолацију. У целој Европи није било дискуна, осим код нас у Југославији, и то на целој Бабуни и на северним падинама Кајмакчалане. Зато су Немци били принуђени да траже овај дискун. Кад нису могли да ме наговоре да се с нама уорачим, пошаљу ми неког др Отмајера, да ми откупи дискун, који се већ код мене налазио. Он је дошао у Прилеп 24. марта 1941. и тога дана прегледао дискун, а 25. марта после подне беше дошао до мене да сврши погодбу за дискун. Из новина и преко радија знао сам зашто је председник југословенске владе отишао у Беч са министром спољних послова, и био сам незадовољан што смо отишли у загрљај Немачке, где сам сматрао да ћемо бити удављени. Из тих разлога сам рекао др Отмајеру да нећу да им продајем дискун. Овај ми Немац одговори да је он дошао да купи дискун, а не да води политику. Рекао ми је да има готов новац код себе, а вредност дискуна износила је нешто око пет милиона динара. Рекао сам му да дође 4-5 дана доцније. Неколико пута овај Немац покушавао је да разговара са мном о продаји дискуна, а ја сам увек говорио да дође доцније. Тако је овај Немац отишао, да се после месец дана врати у Прилеп, да узме сав дискун; да се наместе у мојој кући у Прилепу, где су остали за све време рата, експлоатишују рудник дискуна на Бабуни и код Витолишта у срезу прилепском. Једна група Прилепчана, по пропаганди из Бугарске, оскривала је да ће у Бечу са Југославијом бити онако, као са Румунијом, тј. да ће од Југославије тражити одмах да Македонију преда Бугарској као што је Румунија морала да преда Ерлељ Мађарској. Њих око 50 беше се окупило око једне књижаре да слушају садржину пакта, који је Југославија закључила у Бечу са Немачком и Италијом. Кад су чули да Немачка и Италија гарантују интегритет Југославије, почеше сви на глас да псују Немце и Италијане, додајући, да они никада и нису били људи од речи, а да су Бугари и овом приликом намагарчени. Нисам сматрао за потребно да вршим ма какву интервенцију по оној народној: "Ко губи, има право да се љути!..." Премда сам и ја био незадовољан, јер сам сматрао да је наша држава требала да се обавезе да једну строгу неутралност и да ту неутралност одржава, и да свакога који ту неутралност буде покушао да наруши, најстрожије казни. Сматрао сам да је очување слободе и независности наше државе најпреча дужност како оних који државом управљају, тако и свих њених грађана. Јер све се мора жртвовати да би се очувала држава, тј. њена независност и слобода. Ако се тако не ради, онда једној држави нису потребне тако скупе институције, као што је војска, дипломатија и све оне ствари у државној администрацији, које тако много скупо плаћа народ. Ја лично нисам био ни за какву сентименталност, ни за ону из обичног народног живота, а још мање за ону из народних песама. Али, ствари су узеле други обрт. Наместо неутралности, Југославија је пришла Немачкој и Италији. И самим тим својим поступком, одмах је имала против себе целу англо-саксонску расу, то јест, Енглеску и Америку и све оне који су били противни Хитлеру освајању света.¹

Кад су ми дошли неки кметови и други грађани из Прилепа да ме питају, хоће ли прилепска општина уплатити телеграфску честитку кнезу Павлу и председнику владе, ја сам одсечно одговорио овако: "Немам за шта да честитам. Нисам вољан да љубим руку која је почела да ме стеже, да би ме удавила!..." Тако сам одговорио својим пријатељима. И тако је остало.

27. марта радио је објавио вест да је у Београду створена завера; да су завереници оборили владу и прогласили краља Петра за пунолетног и да је краљ Петар узео власт у "своје" руке... Као председник владе јавио се генерал Душан Симовић, а као

¹ Трбић ондаје очигледно прелива једну кљуцну чипаницу, а то је та, да немачка политичка стратегија онога времена није уопште варијала никакву могућност остајања Југославије у неутралном статусу. Неспорио је то што и Трбић мисли, да би неутралност, у оваквој констелацији снага, за Југославију била најоптималнија опција. Такав избор, на жалост, најмање је зависио од нас саме. Од двије преостале алтернативе морала се бирати једна: приступање Осовини или рату. Прескуло је српски народ платио и (насилни) избор и његове последице...

извршилац пуца генерал Бора Мирковић, командант авијације. Преко радија пиштао је неки глас и читао неку прокламацију. За тога, што се драо на радију, рекоше да је то краљ Петар... Доцније сам тога "јунака", који је тога дана на радију заменивао краља, упознао у Јерусалиму. Био је то потпоручник Петар Панић, родом из Пирота. Он се нарочито истицао том својом "заслугом", тврдећи да он тога дана није изигравао краља, он не верује да би "револуција" успела...

Тога дана био сам још очајнији, него 25. марта. Био сам очајан, што је наша земља опет дочекала једно преторијанство, да неколико официра, злоупотребљавајући свој положај, узму преда се војнике, који су мобилисани да чувају своју Отаџбину, а они их искоришћавају за рушење једног политичког стања у земљи, и то у најгоре време. И све то да оправдају како је потребно "сачувати образ и душу" а они, извршиоци тога, кад су то радили, нису имали ни једно, ни друго... Нисам могао да се отмам једном тешком убеђењу да је овај акт ових официра нешто најгоре, и чије последице нисам могао да сагледам и да проценим...

Кад је већ била образована влада, ршио сам се да дођем у Београд и да ту, на лицу места, видим како стоје ствари и да бар нешто сазнам шта нас у најскоријој будућности очекује. Слушао сам преко радија заповести Душана Симоновића председника ове нове "револуционарне" владе, како наређује народу да сваки има да остане "на своје прагу", а војска ће знати да изврши своју дужност. Хтео сам све то да видим на лицу места, па да, после тога, сам, за свој рачун, изведем потребан закључак.

Дошао сам у Београд 1. априла ујутру. Уочи тога дана Фон Херен, немачки посланик беше напустио Београд. Чим сам се мало умно у своје стану, јер ту ми се у Београду школовао најмлађи син и да га не би оставили да га узме београдска улица под своје, држао сам стан у Београду, који сам и раније држао као народни посланик, па ми је у томе стану становала моја супруга са најмлађим сином, који је те године требало да заврши студије на Ветеринарском факултету у Београду.

Око 9 часова отишао сам у Министарство саобраћаја, да посетим Ђокица Јевтића, који је у влади Симоновићеву имао ово Министарство. Шеф његова кабинета био је Драгиша Миловановић, бив. народни посланик и новинар. Са Драгишом сам провео годину и по дана у затвору у Срем. Митровици, где смо издржавали казну, на коју смо били осуђени од суда за заштиту државе за тобожњи атентат на др Милана Стојадиновића, ондашњег председника владе. Ја сам био осуђен на четири године, а Миловановић на 18 месеци. Кад сам ушао у кабинет министров, дочекао ме је Драгиша Миловановић и одмах почео да ми прича да је и он био на испраћају немачког посланика Фон Херена, који је 31. марта увече напустио Београд. Драгиша Миловановић био је један од наших даровитих новинара. Знао је прилично немачки и једно време, у друштву неких наших новинара, беше пропутовао кроз главне градове Немачке. Из тих разлога, Бошко Јевтић удужио је Драгишу да испрати Фон Херена и да му пожели срећан пут од стране Бошка Јевтића, па да, том приликом, дође некако до разговора, из кога би Миловановић могао створити извесан закључак о расположењу Фон Херена према поновствореној ситуацији и, ако може, да нешто дозна о предлозима које ће евентуално Фон Херен да учини Фон Рибентропу, а можда и самом Хитлеру. Драгиша се примио ове мисије и о њој испричао ми је ове детаље. Кад је отишао на станицу, тамо је дочекао Фон Херена, кога су испратили још заостали чиновници немачког посланства и, као отпратних послова, немачки војни изасланик цуконик. Драгиша је пришао Фон Херену, поздравио га у име свога министра Бошка Јевтића и пожелело му срећан пут. Кад га је упитао шта он, Фон Херен, мисли о будућим односима између Југославије и Немачке у овом моменту, кад он напушта Београд, и кад је издата наредба да до 1. априла увече, сви немачки поданици имају да напусте Југославију, Фон Херен му је одговорио: "Не знам какво ћу расположење према Југославији загећи у Берлину. У сваком случају, то неће бити добро расположење. Али полизим из Београда да још једном покушам са своје стране да се ствар доведе у ред, и да се Југославија сачува од уништења. Нећу жалити нимало труда, само да постигнем овај циљ. Не знам у којој мери могу успети, али Вам могу једну ствар тачно рећи. Фирер је досада имао велике симпатије за Југославију и нарочито за српски народ. Он је искрено желео да се Југославија очува у целини. И то се у

Београду у меродавним круговима добро знало. После овога догађаја у Београду, то Вам могу рећи отворено, те симпатије Фирерове никада се више не могу повратити. И то је оно што ће најтеже пасти на Југославију. Али да до тога дође, кривица је до вас Срба, који сте допустили да се ствари развијају у овим правцу. Ја идем у Берлин и, као пријатељ ваше земље и вашег народа, радићу да не дође до рата између моје и ваше земље..."

После тога разговора, Фон Херен је ушао у воз и заузео место у своме вагону. Тада је Драгиша пришао отправнику послова пукознику, и почео са њим разговор. Тај разговор није нимало лично на онај са Фон Хереном. Кад је Драгиша запитан овог немачког пукозника: шта он мисли о будућим односима између Југославије и Немачке, овај је одговорио: "О каквим Ви односима још можете да говорите?!... Никаквих више односа неће бити између нас и вас!... Овај Београд, који је ових дана побеснео и, потпуно изгубио сваку меру пристojности, претворили смо га за неколико сати, у рушевине!... Ове речи утвудите добро и немате више шта да ме питате, нити ја желим да даље разговарам с Вама!... Ви сте једини у Европи који сте смрдљиву чарулу башили под нос и у лице Хитлеру. И, ако ви мислите да се то може опростити, ви се грдно у томе варате!... Ми ћемо вас уништити!..." Кал ми је ово Драгиша испричао, рекао ми је још да је одмах после тог разговора са ова два немачка представника, отишао Бошку Јевтићу и саопштио му цео разговор.

Затим сам ушао у радну собу Бошка Јевтића, па кад смо се поздравили гогово нисам смео да упитам Бошка Јевтића о томе каква је ситуација, јер по ономе, што сам дознао од Драгише Миловановића било ми је јасно да смо уочи рата, и да ту нема више никаквих изгледа да ће се нешто свршити на неки миран начин. Зато сам Бошку Јевтићу рекао да сам дошао да добијем нека упутства о томе: шта треба да радимо ми, који смо сасвим далеко доле на југу. Јер ово је критична ситуација и добро би било да се свакоме одреди место за рад, то јест онима који су на неком одговорном положају, а ја сам сматрао и свој положај председника општине као неки одговоран положај. Бошко ми тада одговори да би добро било да се јавим председнику владе генералу Симолићу, па да од њега чујем шта он мисли о садашњој ситуацији. Можда ће он имати неку нарочиту поруку за мене. Мало сам се зачудио овом предлогу Јевтићеву, па сам му то чуђење и изразио овако: "Ја мислим да је председник владе сада, у овој ситуацији, толико заузет да неће имати времена са мном да разговара, јер ја не могу ништа да учиним да се олакша данашња ситуација, а не желим да му одузимам време." Јевтић ми на то одговори, да ипак, мислим да ја треба да посетим генерала Симолића, а он ће га питати телефоном кад може да ме прими. Јевтић је узео слушалицу и, после неколико минута, добио сам одговор да ћу тога дана, тачно у 5 часова бити примљен код председника владе генерала Симолића.

Нисам имао више ништа да разговарам са Јевтићем. Опростио сам се с њиме и рекао сам му да ћу га, после подне, опет посетити, чим будем завршио свој разговор са генералом Симолићем.

После подне, тачно у 5 часова, био сам у чекаоници испред кабинета председника владе, чије су канцеларије тада биле у згради главног генералштаба. Ту сам затекао своје старе познанике Илију Бирчанина, председника народне одбране и Милосава Јелића, мајора у пензији, познатог нашег књижевника и песника. Кад сам се с њима поздравио, они ме упиташе у које је време мени заказан пријем. Одговорих да ми је речено да будем тачно у 5 часова по подне. Тад ми они одговорише да је и њима заказан пријем у 5 ч, па ме упиташе да ли имам дужи разговор са председником владе. Рекох им да ја немам никакав дужи разговор са председником владе. Само ћу да се поздравим са њим, да га упитам да ли нема да ми се да неки нарочити задатак тамо доле, на југу. И ништа више немам са њим да разговарам. Они ми обојица одговорише да ја први уђем код председника владе, а њих двојица, пошто имају дуже са њим да разговарају, учиниће то по мом изласку у кабинет. У том разговору Илија ми је рекао да би он желео да његову жену и сина пошаље к мени у Прилеп, да тамо остају за неко време. Ако би дошло до какве евакуације, да и њих пошаљем тамо кад будем слао своју породицу. Рекао сам Илији да му стојим на расположењу

и да ћу његову породицу примити у своју кућу у Прилепу, да ће моћи да живе као да су у својој рођеној кући. У томе сам био позван у кабинет председника владе.

Генерала Симовића до тада нисам лично познавао. Знао сам о њему нешто више тек од онога времена кад је њему написао једну брошуру пуковник Душан Радовић, коме је Симовић оспорио право на звање генералштабног официра, које је звање Радовић добио по завршетку француске генералштабне школе. Кад сам ушао њему у кабинет, устао је и са мном се поздравио. Рекао је да ме добро познаје као и мој рад и упитао ме шта желим. Одговорио сам му да сам дошао у Београд да се обавестим о политичкој ситуацији и, пошто се стално налазим доле, на крајњем Југу наше државе, да тражим обавештења: да ли има неки специјалан задатак за мене и упитне за све функционере, који се налазе на неким положајима као што сам ја. Нарочито ме интересује шта треба да радимо у случају рата. Симовић, кад је чуо ове моје речи, одједанпут заузео једну такву позу као што сам видео једну слику Александра Македонског где је подигао мач да удари по Гордијелу чојору. Он ми рече: "Ра!... Ми смо данас од њега даље него што смо икада догле били!... Немци имају добро да се размисле пре него што ће на нас да нападу!..." За то време, док је мени генерал Симовић ово говорио, мени су непрестано зујале у ушима оне речи, које је немачки отпавник послера рекао Драгиши Миловановићу, само 20 сати раније, пре него што је мени изговорио ове речи, председник владе Југославије. Без и једне речи опростио сам се са Симовићем и изишао сам напоље. Кад су ме угледали Бирчанин и Јелић, рекосе ми "Што тако брзо?..." Ја им само одговорих: "Овде је све празно!..." И ја још једанпут рекох Бирчанину да, у свако доба, може рачунати да ћу примити његову породицу и старати се о њој...

Затим сам отишао у Министарство саобраћаја, где сам затекао Бошка Јевтића. Чим сам ушао к њему, пре сваког позирања, рекао сам му: "Побого, господине Јевтићу, како сте могли да унете у владу Душана Симовића?!... Па то је један ђелов! Ја сам сад био код њега. И на моје питање о ситуацији, одговорили ми је да смо ми данас даље од рата него што смо икада били и да ће се Немачка морати добро да размисли пре него се реши да нас нападне! А мени је познат цео разговор који је Драгиша Миловановић водио са Фом Хереном на железничкој станици синов за време одласка Фом Хереновог из Београда, као и разговор са пуковником, отпавником послера Немачког посланства. После тога само будале могу још веровати да смо ми, далеко од рата. Не спадам у ту категорију људи. Јасно видим да смо ми у рату, па Вас молим да наредите да, на неки начин, добијем једно место, односно један куле, у возу Београд—Скопље, јер још вечерас пугујем са једном својом рођаком и њеном децом. Јевтић је одмах наредио да се један вагон који улази у композицију Београд—Скопље одлуче на један колосек близу железничког моста, па да тамо уђем, у један куле а после да се тај вагон прикључи возу Београд—Скопље. Ово је учињено стога, што су неколико хиљада људи, жена и деце заузели све просторе око београдске железничке станице и чекали да се утоваре у возове који иду у унутрашњост. Опомена председника владе генерала Симовића да "свако треба да остане на свом прагу", није се сматрала у Београду као озбиљна реч озбиљног човека, већ је свако гледао да напусти Београд што пре, сем оних који су имали своја лична превозна средства.

Затим сам се опростио са Бошком Јевтићем и отишао у ресторан "Мадеру", да тамо вечерам. Башта иза хотела "Мадерс" била је прелупна свата. Сви су столови били заузети. Музика је трештала, праћена промуклим гласовима "Српска ми труба затруби!... Спремите се, спремите четници!..." У тој гомили познао сам једног човека. Он је својом висином надвишавао свакога појединца у тој кафанској башти и певао с њима заједно. Али он је и плаћао рачуне, односно, поручивао разна пића за све оне који су седели за једно десетак столова те, сам закључно да онај који поручује мора и да плати... Био је то господин Џон Бенет, адвокат из Лондона, чиновник Енглеског посланства, у Београду.

Кад сам све то видео, вратио сам се у једну кафану, звану "Лесковац", прекопута од "Мадерс". Ту сам вечерао и отишао у свој стан, где сам се спаковао и пошао са својом рођаком и њено двоје деце близу железничког моста, где нас је чекао један

вагон из композиције воза Београд-Скопље. Пошто смо ушли и заузели место у једном купеу, вагон је одмах довучен на железничку станицу и укључен у композицију.

Станица је била препуна народа, који је јуришао на воз. И не само што су вагони били препуњени, већ су многи стајали на самим стешеницама од вагона, а неки млађи били су и на крову. Наш вагон био је, исто тако, одмах заузет да се није могло нигде помаћи с места. Ово је стварно изгледало не као сарделе у кутији које су поређане, већ више као стока у обору, гушећи једно друго. Тако смо пошли те вечери из Београда.

Изгледа да се нико није до Ниша скидао из воза. Тек у Нишу могло се опазити да има нешто мање света у возу него дотле. Са задоцњенјем од 5 часова стигли смо у Скопље. Те ноћи сам сео у прилепски воз и сутрадан сам рано већ освануо у Прилепу.

Чим сам стигао у Прилеп, послао сам своју породицу, у своје село Браилово и паредно им да тамо остану. Моји старији синови били су многи раније мобилисани. Старији син Миљивоје који је био коњаник, беше распоређен у неку моторну јединицу у Скопљу, јер нису имали коња за коњаника. Други син Љубомир био је у једној чети за возу у Приштини. У исто време били су ми узели два пара волова за комору, двоја воловска кола и једног јахаћег коња.

Прилеп је био пун селачких кола и волова и самарних коња. То је била наша "ратна комора". Два пара мојих волова узели су у бојну комору. Посматрајући ове селачке торнице са њиховим вочићима, био сам више него очајан, јер нисам могао схватити да и у садањем, модерном рату волови могу послужити и за друго сем за клање. Воловска кола, кад су прописно натоварена, не могу ићи више од 4 км на сат, а са овим македонским вочићима не могу ни толико. Да се однесе хлебца или муниција до неког положаја далеко 40 км, нашој комори било је потребно најмање 12 часова хода, без одмора. А Немци су, за то време, могли да пређу са својим камионима, и по најгорим путевима, и до 400 км!... Према томе, једино смо још могли ратовати против Бугара, који нису ништа били спремнији од нас, али смо далеко били од тога да можемо ратовати против једне државе, као што је Немачка, која је, за педесет месец дана, прегазала Холандију, Белгију и Француску. Нисам могао доћи к себи од изненађења колико смо били неспремни за рат. Међутим, војска која је пролазила кроз Прилеп, на ишла према албанској граници, била је одушевљена према то одушевљење није било довољно да попуни све оне остале празнине које су биле тако очевидне у нашој спреми. Истина, војни магацини у Скопљу, Битољу и Охриду били су препуни брашна и осталих намирница у конзервама, али наша војска могла је и поред тога остати гладна, јер комора није могла дотурити ту храну, која је била како нагомилана на великим одстојањима од могућног ратишта.

Сваки сам дан ишао у општину и вршио дужност, говорехи свакоме да ћу до последњег момента бити на свом месту. Неколико скључива, потпуно сигурних, било је направљено у Прилепу, у виду тунела, која су могла добро да послуже онима који су били најближе, али не и свима грађанима прво, зато што ту није било места за све, а друго, што сваки није могао ни да стигне до тога склоништа. Савствао сам грађане, у случају да се сазна раније да ће бити напада, да се склањају око развалина града Краљевића Марка, званих Маркови кули, и уопште даље од Прилепа, и свуда појединачно да се не гомилају нигде, а ја сам у самој вароши организовао месну стражу од 250 људи, која има, у сваком случају, дужност да биде над имовином прилепских грађана. Објавио сам да ће бити стрељан свако ко се буде нашао пред неким дућаном или ма каквом радњом, као и ко се примети да пљачка куће. Ставио сам свима до знања да ћу ја бити и за време евентуалног бомбардовања у општини прилепској, осим ако она буде запаљена, а у том случају бићу код Параклиса. То је црква, у чијој су скрипти све кости српских војника, које су нађене у околини Прилепа.

Тако сам, у тим припремама, дочекао 6 април. Тога дана била је недеља, па сам усто, као и обично, рано и прошао кроз неке градске улице. Вратио сам се својој кући. Чим сам ступио у дворипте, јелан мој сусед, ученик учитељске школе, каже ми да је на своме радију чуо да је почело бомбардовање Београда и да је, одмах затим,

прекинут радио талас и да се ништа даље није могло преко радија сазнати. Одмах сам отишао у општину, где се већ беше почела окупљати гомила света. Тражио сам телефоном Скопље, али нисам могао добити везу са њима. Тражио сам везу и са Битољем, а одатле ми је одговорено да ни они ништа не знају осим оне прве вести преко радија да се Београд бомбардује. Тражио сам дивизију битолску, да их питам шта они знају, шта треба да се ради. Али, одатле сам добио одговор да и они не знају ништа, осим онога да је почело бомбардовање Београда. Остао сам целог дана у општини, издајући наредбе да се очува мир и ред, али је свет био заплашен. Сви су се бојали бомбардовања. Многи су грађани одмах почели да иду својим пријатељима или својим поближњим селима. Тако сам остао и целе ноћи у општини, мислећи да ће се, ваљда, неко од некуда јавити. Али никакве вести није било ни са једне стране.

Једино што смо дознали преко бугарског радија да је 6. априла отпочео рат Немачке и Италије против Југославије и да је Београд свакуисан, то јест, да је из Београда побегао краљ, заједно са владом. Није ми било ни мало чудновато, да се краљ и влада, барем привремено склоне из Београда, али нисам могао никако да схватим стално ћутање одговорних чинилаца, јер никаква гласа, никакве наредбе, никакве прокламације за мобилизацију, што је све одговарало, да је још од првог дана наступило опште растројство и да је Симовићева влада изгубила главу, то јест, ако је уопште и имала главу.

7. април исто је тако прошао. Исто тако и ноћ. Послао сам градске патроле у правцу Велеса да виде шта има тамо. Али, пре него што су се вратиле патроле, у Прилеп је стигао штаб Вардарске дивизије из Штина. Они су ушли у једну кафану, да се ту одморје. И ту је мајор Вукотић, један од функционера тог штаба, испричао да су они напустили Штин и Велес, да им је командант дивизије заробљен на левој обали Вардара, у самом Велесу, и да је велики железнички и аутомобилски мост у Велесу преко Вардара остављен не порушен, иако је био миниран.

Чудна је била прича овог мајора Вукотића. Они су бежали испред Немаца, то јест, овог штаб дивизијски са командантом дивизије. За њима су ишли немачки мотоциклисти. У Велесу, код самог моста дочекали су ове мотоциклисте, и онда су почели преговоре са њима, и договорили се да дивизију остане у немачким рукама, као гаранција да се мост неће минирати, а ови остали из штаба, да пређу преко моста да би тамо издали потребну наредбу да се мост и цео тај вијадукт на Вардару не минира с његове десне стране. Ови су, прешавши преко моста, издали потребна наређења, да се мост не минира и одмах су аутомобилом продужили у Прилеп, а свога команданта оставили су у немачким рукама у Велесу. Тој својој причи још је додао да је видео како су Немци разоружали војну посаду која је била с леве стране Вардара, и да су све пустили кућама...

Нисам био ту у кафани кад су ови војни бегунци ово испричали, али је то већ унело једну пометњу међу грађанство и чиновничтво, које дотле није видело овакво бекство, као што је то било бекство овога дивизијског штаба из Штина. То је био јасан доказ да је почело растројство наше војске. Напослетку, испричали су да је тога дана Велес био бомбардован од стране Немаца. Бомбардована је железничка станица, војне касарне и део вароши око школе Св. Ђирила и Методија, где је такође била смештена војска. Једном речју Немци су бомбардовали она места, где је била војска и то без погрешке, што је само био знак да су били добро обавештени о распореду наше војске.

Кад се у Прилепу сазнало да је бомбардован Велес, онда је наступила општа бежанија из Прилепа. Све је бежало главом без обзира из вароши. Једни су товарили своје ствари на коњска кола, други на воловска, на коње и магарце, а већина је бежала само са понском бошчом у рукама и на леђима. Нико није могао задржати овај свет да не бежи. Моја дужност је била само да сачувам варош од пљачке и неке палевине, која би могла бити и сасвим случајна. Моторна пумпа за гашење пожара, заједно са пожарницима била је спремна да укаже помоћ, чим би се негде ватра појавила. Имао сам нарочитог извештача, који је стајао на прилетској Сахат-кули, са које се добро могао видети сваки крај у Прилепу, на према томе, и свака појава пожара.

Око 9.30 часова увече јави ми се на телефону командант сухопутне станице. Издао ми је наредбу да одмах, што могу брже, уземем целу општинску архиву и општинску благајну и да се евакуишем у Битољ. Велес је заузет и моторизоване јединице, са неколико тенкова иду у правцу Прилепа. Ми смо на неколико завоја на путу Прилеп-Велес и на самој Бабуни, имале готове ангийнковске одбране, које је требало минирати и тако онемогућити непријатељу брзи прелазак преко Бабуне.

Кад ми је овај командант саопштио да се хитно евакуишемо из Прилепа, питао сам га: зашто не бежи тај део пута преко Бабуне, где је више од два месеца рађено баш за овакав случај који је сада наступио, али он ми је одговорио да за тај посао нема експлозива?!... Нити има ко то да изврши?!... Све је промало и треба што пре доћи до Битоља, јер Немци свакога часа могу да стигну у Прилеп!...

Ово је све био резултат паничног бекства дивизијског штаба из Штипа који је не само својим бекством, већ и својим причама да су аутомобилом једва побегли испред немачких тенкова, увели панику не само у Прилеп, већ и у Битољ. Јер су, одмах после свога доласка у Битољ, и свога репорта команданту дивизије, који је сигурно био много опширнији и детаљнији од оних прича у Прилепу, – учинио једно такво поразно дејство да је пуковник Штимерц који је тада био начелник штаба битољске дивизије, склонио и команданта битољске дивизије, да још те ноћи напусте Битољ и пројуре кроз Ресан и Охрид идући у Дебар.

На брзу руку, одржао сам седницу општинског суда и закључио да цела архива општине прилепске остане ту, као и све хартије од вредности, а цела благајна са готовим новцем да се преда Панти Џамбазовићу, кмету општине прилепске. Рекао сам да не могу ићи у Битољ директно из Прилепа, јер ми је породица у селу Браилову. Зато морам прво отићи у Браилово да уземем своју породицу, односно, само жену и најмлађег сина, па ћу после, заједно са њима, ако будем могао да се вратим у Прилеп и продужим у Битољ, а ако то не буде могућно учинићу то преко Кичева, путем Прилеп-Кичево-Битољ.

Отишао сам својој кући, где ме је чекао мој аутомобил. Кључ сам предао једном рођаку моје жене, а ја сам у пратњи два моја сељака, отишао у село Браилово.

Кад сам стигао тамо, олет својој кући, на моје изненађење, ту сам затекао свога брата Николу са његовом женом и болесном ћерком. Они су били 6. априла у Скопљу и тамо су дочекали бомбардовање. Он ми је испричао да је и у Скопљу наступила паника и да се, после бомбардовања, није острила никаква власт, нити управа у Скопљу. Тамо је бомбардован аеродром са свима авионима који су се тамо нашли. Станице од Скопља до Куманова, на којима су били пуни возови мобилисаних војника, – све је било бомбардовано. Али, велика железничка станица у Скопљу није била бомбардована. Једина струка која се није помела тог дана, то су били наши железничари. Они су вршили дужност најсавесније, најпреданије и са највећим пожртвовањем. У Велесу су склањали са пруге на споредне колосеке запалене вагоне и оспособили пругу за нормалан рад како ка Солуну тако и ка Битољу. Последњи воз пошао је из Велеса 8. увече у 12 сати и скупао је сво железничко особље на целој прузи Скопље-Прилеп-Битољ, тако да ни један железничар није остао да падне у руке Немцима. Велики број празних вагона одвучен је у нашу слободну зону у Солуну а други, преко Прилепа у Битољ, тако да су на велешкој станици остало само догорели и уопште не употребљиви вагони.

Наредио сам својој жени и сину да се спреме и пођу са мном. Сели смо на аутомобил и пошли путем у Прилеп. Али на трећем километру од села, нама се угаси мотор и, за читава два сата, нисмо могли да га уалити. Вратили смо се натраг на железничку станицу Браилово, али је последњи воз већ био отишао у Прилеп. Било је већ свануло. Нисам хтео да чекам непријатеља, али сам жену и сина морао да вратим у село и да их препустим Божијој милости, јер нико други их није могао узети у заштиту.

Са четворицом својих сељака, међу којима је био и шеф браиловске станице, пошао сам јединим сељачким колима у правцу Кичева. Третио нам је око 6 км па да изађемо на друм, који води из Прилепа у Кичево. У то време, баш кад смо полазили на пут, три немачка авиона летела су у правцу Прилепа. После неколико минута,

чули смо неколико експлозија. По месту одакле су се чуле експлозије, утврдио сам да је бомбардована железничка станица и вероватно неки магацини на путу Прилеп-Битољ, удаљени од саме вароши око 2 км.

Продужили смо пут док нисмо изашли на друм у Кичево, па смо после продужили друмом. Али, између села Ропотова и Дебришта стигао нас је мој аутомобил. Мој аутомобил је био врло добар, али тога јутра, не знам зашто се мотор на путу угасио, и ми га нисмо поново запалили. После га је шофер запалио и стигао нас. Гуме на аутомобилу биле су слабе, а видле се на путу нису могле кунити нове, па, кад смо се потрплати у аутомобил, двојица су још морали стајати на палучама. Сви су били наоружани, а ја сам носио своју сопствену пушку коју сам код своје куће чувао као усмену. Под великим теретом гуме су непрестано пуцале, па смо их морали лепити и оправљати, те смо ишли споро.

Кад смо дошли у близину села Брода, где је и канцеларија начелника среза покрчког, видео сам неколико сељака са једним техничаром где копају неки јарак на друму. Задржим се код њих и питам их шта раде. Рекоше ми да су добили наредбу да ископају те јарке које ће минирати, па чим се појаве немачки тенкови на овоме путу Прилеп-Брод-Кичево, да ће запалити експлозив и овај пут учинити неупотребљивим. За овај посао место је било добро изабрано. Јер, сем тога пута, ни лево ни десно, нису могли проћи тенкови, јер су изнад и испод пута биле литице. Овим путем немачки тенкови уопште нису прошли. Можда би то био први случај да се, за време немачке окупације Македоније, макар један немачки тенк онеспособи. Оставио сам ове људе да раде свој посао, а ја сам се свратио у општину Брод, где је био председник општине војвода Михаило Јосифовић. Ту у општини рекоше ми да је Михаило код своје куће у Броду, кад је мало пре отишао.

Поред саме општине била је жандармеријска станица. Не знам како је до тога дошло, али истога дана, одмах после мога одласка из Брода, један жандарм са те жандармеријске станице убио је на месту војводу Михаила Јосифовића. Тако је завршио живот овај храбри човек. Чија је храброст заиста била легендарна и неупоредива. Бранно је годинама свој народ, био у свима борбама кад је требало да се бори за српство и Србију, а погинуо је на прагу своје куће од једног жандарма, који је требао да буде и сам чувар безбедности.

Па путу између Брода и Кичева видео сам да се једна велика група војника са једним потпоручником враћа путем у Брод. Једни су ишли путем, други поред реке Треске, а неки по планинским оградницама. Кад сам наишао на потпоручника, упитао сам га: Шта је то. Он ми рече да се њихов пук растурио. Ова војска имала је на себи сасвим ново одело и обућу. Сва спрема на њима била је нова. Срце ми се парало гледајући како се све то растура. Питао сам потпоручника како ће он овако? Рече ми да је родом из околине Скопља, и да ће отићи у Шореч. Тамо ће се преобући, па ће у сељачком оделу, отићи у Скопље. Мене је саветовао да се вратим назад, јер ће немачки тенкови пре мене стићи у Кичево. Кад сам га упитао: где је он видео немачке тенкове, одговори ми да их он није видео, али њихове предстраже, које су биле у правцу Кичево-Буковић-Гостивар, јавиле су да долазе тенкови. И њихов пук се одмах растурио!...

Одмах сам био начисто с тим, да је овде у питању рад такозване пете колоне, јер баш и да су видели тенкове, откуд би знали да су немачки, јер су, исто тако, могли бити и наши. Та једна реч била је довољна да се иео један пешајски пук растури.

Кад сам стигао у Кичево чаршија је била затворсна. Свратио сам у кућу мога пријатеља Станка Димитријевића, дугогодишњег српског учитеља из Кичева, који је одакле и родом. У разговору Станко ми рече да он не намерава никуда да се евакуише, али ме је молио да поведем његова сина са собом. Било ми је много жао што му нисам могао ту услугу учинити, јер сам имао већ двојицу који су стајали на палучама од кола.

Станко ми је тада испривао да су му арнаутски прваци у Кичеву рекли да не бежи никуд, већ да остане у Кичеву; да се нијега не боји, јер Кичево припадне Албанији, а не Бугарској и да се ни један бугарски војник неће појавити у Кичеву. За

мене је то била новина да је српска Македонија већ била подељена између Италије и Бугарске.

Кад сам стигао у Извор, жандарми са те станице били су напустили станицу. Њих је повео собом начелник среза кичевског и командир жандармеријске станице из Кичева, који су били напустили Кичево пре мога уласка у варош. У селу Извору сељаци су раносили ствари из жандармеријске станице и из учитељева стана. Ми смо били сви наоружани, па сам ту застао на путу и позвао сеоског кмета да одмах дође до мене. После неколико минута дошао је кмет и ја сам наредио да, у року за 20 минута, има да поврати све ствари које су разнели из жандармеријске станице и из учитељева стана. Ако то не учини сачекаћу војску која долази и наредићу да се прво његова кућа запали, а после тога цело село Извор. Кмет је почео да се правда да је то учињено мимо његове воље. Али ја сам своју наредбу поновио. И, док смо ми узели по једно парче хлеба да се прихватимо, сељаци су враћали у жандармеријску станицу столице, столове, кревете, ћебад, сламњаче и све остало што су били разнели: тако исто, биле су враћене и ствари које су дигнуте из учитељева стана.

Одатле смо пошли у правцу Охрида, пењући се уз планину. На неколико километара од Извора, стигли смо нашу бојну комору. Она је требала да однесе артиљеријску муницију у Стругу. У тој бојној комори био је и један пар мојих волова, који није стигао до Струге, као ни муниција. Још једном видео сам немогућност наше одбране са оваквом опремом, какву смо имали и начином достављања свих тих потреба војсци, која је на фронту.

Поздравио сам се са овним коморијама, који су сви били из Прилепа и из околних села. Нисам им рекао да смо Прилеп евакуисали. Али они су то могли и сами да утврде, а мене је било срамота да то признам. Гуме на моме аутомобилу попуштале су сваки час, те смо тако ишли веома споро. У сам мрак прешли смо Кара-Орман и почели се спуштати према Струмској равници.

Кад смо дошли отприлике 10-12 км испред Охрида, затекао сам један аутобус, који је стајао на путу. У аутобусу је био начелник среза кичевског и још много других бегунаца, који су бежали ка Охриду. Кад сам их упитао зашто стоје, они ми рекоше да у Охрид не могу ући ноћу јер стражари имају наредбу да пуцају на свака кола која се појаве на путу и да је прва таква стража ту, код манастира св. Еразма, где овај пут излази на друм Охрид-Струга. Тако смо морали остати целе ноћи ту, на путу.

Била је то једна страшна ноћ. Те ноћи раскурала се наша војска према Албанији. Остављали су топове, па су, само са коњима, бежали, остављајући код појединих сељака нова седла са артиљеријских коња и сву осталу личну опрему, да би добили неко старо сељачко одело. То су радили они који су били родом из далека, а они који су били из оближњих места, као што је Кичевија (кичевски срез) и Преспа, они су јашући коње артиљеријске потпуно наоружани враћали се својим кућама. То су били махом Арнаути. Паш фронт према Италијанима на Чафалани, био је потпуно растројен.

Наша офанзива благодарети петог колони која је била у нашој војсци, била је потпуно разбијена и они исти Италијани, који су небројено пута у току прошле јесени и те зиме били на мртво тучени од Грка, сад су задобили победу и уништили чинта један баталон наше војске, која је била предузела офанзиву на томе делу фронта. Наша војска на томе одсеку требала је да координира са грчком војском, која се налазила код Подградаца, на јужној страни Охридског језера - била је потпуно растројена. Рањенике штоварили су на воловска кола, у којима је било помало сламе на даскама. И тако су их возили са бојишта у Стругу. Многи артиљерци своје су топове спустили у Охридско језеро. Ужас је био велики и срамота општа... Целе ноћи посматрао сам то пропадање једне државе, најсрамније од првог почетка стварања српске државе, па до сада. Све је било изгубило главу. Никакве наредбе, ни упутства... Дознао сам да је командант битолске дивизије и његов начелник штаба Штимељ јурио за Италијанима на Дебарском сектору, где су Италијани отсушани, да их стигне и да им се предаду!...

Кад се добро свануло, пошли смо у Охрид. Охридска чаршија била је местимично затворена, а кафана су све биле отворене и прелуне. Ту сам дознао да се Јован Нау-

мовић, генерал и новонастављени командант армије или Групе армија, налази у Биолошком институту, саграђеним на такозваним Биљаниним Изворима, на Охридском језеру, мало даље од саме вароши, а на путу Охрид – Св. Наум.

Ја сам се решио да идем у Битољ, јер тако је гласила и заповест начелника војне сухопутне станице у Прилепу. Опет смо се потрпали сви у аутомобил онако, како смо пошли још из Браилова, и пошли смо у Битољ преко Ресна. Кад смо стигли на само Буково, а то је престој или, како би се рекло, вододелница Охридског и Преспанског језера, ту на самом превоју, стали смо да опет поправимо гуме на нашем аутомобилу. У томе времену стиглоше нас четири артиљерица у потпуној спреми са шлемовима на глави, са пушкама, а под њима су била четири добра коња. Пошто је ниже нас, за неколико стотина метара, била жандармеријска станица, ови су Арнаути артиљерици, војни бегунци окренули лево и тако, силазећи кроз шуму, заобишли жандармеријску станицу и отишли у правцу Ресна. Ми смо већ били готови да пођемо, кад се указа испред нас на првом завоју један путнички аутомобил. Ми смо сачекали тај аутомобил. Кад из њега изиђе један потпуковник.

Био је то начелник војне сухопутне станице из Битоља. Иначе Београђанин и један међу правцима демократске странке у Београду. Он се поздравио са мном као са старим познаником и упитао ме камо идем. Ја сам му одговорио да идем у Битољ. На то ми он рече: "Битољ је пао!... Немци су ушли са четири тенка у Битољ, а на путу Прилеп-Битољ, само на једном месту, дат им је један мали отпор између Црнс реке и места званог Петилсб.

Потпуковник ме је позвао у своја кола. Ја сам ту понуду примио. И тако смо пошли назад ка Охриду. Али, кад смо прошли село Опаницу, ту, у близини била је лепа основна школа, у којој је била учитељница ћерка мога старог пријатеља Грујића, дугогодишњег српског учитеља, иначе рођом из Приштине, који је, заједно са својом женом Станом, дуго година учитељествовао по свим местима Битољског вилајета тамо где су биле отворене српске школе. Ту, у школи затекао сам и самог Гвоздена Грујића, који је ту седео код своје ћерке. У општини је био телефон. Ја и потпуковник решили смо се да идемо у Свети Наум. Ја сам био намеран да, ако падне Охрид, а то је било неминовно, одмах прећем у Грчку, да се пребацим до Атине, одакле сам намеравао да одем у Црну Гору, да се пребацим до Атине, одакле сам намеравао да одем у Црну Гору, јер сам тако био дознао, за време мог боравка у Београду, да ће се наша војска повући назад и узети један полукруг од Дубровника, па на реку Лим, и тако задржати део Херцеговине и целу Црну Гору, ослањајући се на Јадранско море, а њено десно крило, ослањајући се на грчку војску, која би требала да напредује према Елбасану. Нисам могао веровати да ће Грци сада даље напредовати под овим условима. Али сам веровао, да ће се наша војска моћи задржати у тим планинским крајевима, кад јој буде осигурано снабдевање преко Јадранског мора, где сам сматрао да ће енглеска флота бити јача од италијанске. Нажалост, само неколико дана доцније, видео сам да је то била уобразиља. Тако смо те ноћи пошли у Св. Наум, пе свраћајући у Охрид. У путу, идући већ Св. Науму, дознао сам да потпуковник има неколико милиона динара, од којих два милиона у сребру, које је било натоварено наместо пртљага. И тада сам видео да је један од главних разлога, што потпуковник никако не жели да дође у Охрид, лежи бан у томе новцу. Мој аутомобил опет је негде застао, да оправи гуме, али га ја више никада очима нисам видео..."

Кад смо стигли у село Лабуниште, ту сам затекао Михаила Кујунџића резервног пешак, потпуковника као команданта тога пододсека и Димитрија Чићевића, резервног капетана, родом из Прилепа, који је мобилисан као кмет општине прилепске и ту је био командир чете тога пододсека. Тај пододсек, који је командовао Михаило Кујунџић, почињао је од престоја Ђавата, између Битоља и Ресна, па се простире све до Охрида. Како су многи бегунци, а нарочито војни, бежали ка Св. Науму, капетан Чићевић поставио је своју чету на једном месту, између села Лабуништа и Трапезнице, па је сваком ко је тим путем наишао, а другог пута за Св. Наум није ни било – хватао за гушу и одмах терао у своју чету, па да се ту на тој литици, брани долазак Немаца у Св. Наум. Ту је било zgodно место за такву одбрану, јер пут који је просечен на једној литици, која се окомито спуштала у Охридско језеро, био је толико тесан, да

су једва туда пролазили аутомобили, и просто се провлачили тим путем који је био више страшан, него пријатан. Ту је био један инжењерски мајор, који такође, није имао експлозива!... да на томе месту постави мине које су заиста могле сиречити долазак Немаца из Охрида у Св. Паум.

Грци, чија је граница одатле били далеко свега један километар, у томе делу Албаније, који су они били заузели, брзо су ту пребацили једну чету војника, да заррже ово место, јер би долазак немачке војске могао да заррзи целом њиховом десном крилу, које се налази код Подгораша. Да би посели ове положаје, Грци су реквирирали све коње које су нашли у околини и у највећем трку на коњима, од којих су неки били са самарима, а неки и без самара, дојурили су као неки вихор и брзо су посели положај. Била је за нас велика срамота кад сам правио упоређење између ове грчке чете, која је овако хитала да заузме положај и наших војника које су оффицири са револверима чували ту, да не напусте положај.

У манастиру Св. Паума остао сам цео дан. Ту беше дошао и прота Серафим Крстић, бивши сенатор, а и Марко Цоваковић, бивши бан Моравске бановине. Прота Серафим имао је једнога свог пријатеља, родом из Охрида, који је био службеник у охридској пошти. Сваки сат прота са обавештавао о стању у Охриду. Тога дана, 10. априла у 4 сата после подне, из Охрида јавио је протин пријатељ, да се Немци приближују Охриду, и да се свет скупља на главној улици, која полази од раскрснице, где се одваја пут ка Ресну и Струги, а доле се спушта на Охридско језеро, да ту дочекају немачку војску. Ту ће председник општине да поздравља немачке војнике, а до сада је у целој вароши потпун ред и мир. За генерале Наумовића каже да је напустио Охрид пре једно два сата. До тога момента Италијани још нису ушли у Стругу. У чијим је рукама Дебар овде се још не зна. Стајали смо са настрљивењем поред телефона, да чујемо даље како и последња варош на нашем Југу прелази у непријатељске руке, и како непријатеља дочекују са букетима раног цвећа и зимзеленом. У 5 сати јавља протин пријатељ, да су Немци ушли у Охрид, и прво су запосели велики магацин са брашноом, у коме је било више од 40 вагона брашна... и велика количина сандука, пуних конзерва... То је био последњи извештај. И протин пријатељ напустио је зграду охридске поште. Ја сам те вечери остао да ноћим у манастиру Св. Паума.

Пут у Грчку ишао је од села Лабуништа на село Пискупију, које је већ било у Албанији. Цело ово село било је насељено српским живљењем. Али, ту је постојао само један каравански пут, којим никаква кола нису могла проћи. Имао сам два кофера са својим стварима и њих сам узео са собом; једно ново одело које сам дотле носио снаковано у колима, обукао сам на себе, а своје одело у коме сам дотле дошао, оставио сам у манастиру. Неколико жена Српкиња, од којих су неке биле чиновничке, а неке оффицирске, још рано тога дана, отишле су преко границе.

Ту у манастиру био је и један грчки оффицир, који је одржавао, још израније, везу са нашим граничарима који су били ту у Св. Пауму, јер је српско-албанска граница била само 3-400 метара удаљена од манастира. Ја сам молио овог оффицира да он извести њихове војне власти да ће једна група Југословена бити принуђена да пређе на грчко земљиште, односно, оно које је била заузела њихова војска. Још у току тога разговора, стигла је и наша језерска флота, која је била установљена на Охридском језеру. Командант те флоте, кад је чуо о чему се говори, рекао је да ће и он, са целом посадом, напустити ове мале патролне бродове са Охридског језера, и да ће прећи у Грчку, а затим иду право у Атину, где ће се ставити на расположење енглеској флоты, која има да их пребаци у Југословенску флоту тамо, где се ова буде налазила.

Грчки оффицир отишао је у штаб некога батаљона, који се налазио у селу Пискупији, и тамо је саопштио наше грађење. После два сата, оффицир се вратио и саопштио нам да можемо да пресмо на њихову територију путем Лабуниште-Пискупија, али не и путем манастир Св. Паум – Подгорец, који је пут под артиљеријском ватром италијанске артиљерије.

Пошли смо са потпуковником у Лабуниште. Тамо ме дочекују Кујунџић и Чићевић. Одмах ми утрапише пушку у руке и рекоше ми да се придружим одбрани овога сектора. Ја сам им образложио да ту не могу остати, јер њима, сигурно, престоји

заробљavanje. Одатле па све до Скопља знам да је све сигурно у немачким рукама. Шта се све десило на Бафа Сани, то и они сами добро знају, а ја немам воље да будем нечији заробљеник. Према томе, ја ћу да прећем у Грчку. Идем у Корчу, а тамо ћу видети како ће се даље ствари развијати на нашем фронту. У то време стиже и наша посада са наше језерске морнарице. Била је то слика коју никада нећу заборавити. Мислим да их је било око 50. Сви су били високи и стасити. Имали су на себи празнично морнарско одело и били наоружани пушкама. Ишли су у потпуном реду, а своје бродове потопили су у Охридско језеро. Потпуковник за пренос новца беше добио од Грка четири мазге. Рекао је Грцима да је то државни новац и они су му дали ове мазге. Искористио сам ту прилику, да и своје кофере натоварим на те мазге. И тако смо пошли сви заједно и, после неколико стотина метара, били смо у Албанији. Пут је ишао близу до села Пискупије, где је било неколико грчких војника и сељака, који су нас само поздравили махањем руку, а ми смо даље продужили пут.

Требали смо до ноћи да стигнемо до села Подгорје. Било је једно 15 официра, активних и резервних из разних сухопутних станица; било је око 50 морнара; војника са потопљене језерске флоте и преко 100 разних цивила, међу којима и доста жена, па неких и са децом. Газили смо блато и ишли даље. У једном повећем селу био је један лук грчке војске. Командант лука, један грчки потпуковник, изађе пред нас, и пошто нас је запитао одакле идемо и како, одмах нареди својим војницима те ови донесоше две-три вреће пуне црног сувог грожда, па нам почеше овим грождем пушити торбе и целове. Официр нам се извињавао да нема чиме другим да нас послужу осим с овим грождем, које је за сад главна храна његове трупе. Ту, у близини, стајала су 3-4 мршава говечета и десетак још мршавијих коза, спремане за клање за ову војску. Кад сам ово спазио, отео ми се уздах. Изишла ми је пред очи наша лепа земља, пуна свега и свачега и војни магацини препуни брашна, качкаваља и разних конзерви, војска одевена као да је сваки војник "ђувеглија" или "девер", а ово овде, земља сиромашина, чије сиромаштво се огледа на свакој њиви, на путу, као и у самоме селу. Кад је грчки официр упитао: шта има на мазгама натоварено, одговорио сам му да је то државни новац. Упитао ме је је ли то злато. Одговорио сам му да није злато, већ легура од сребра; да је тај новац био одређен да се са њим врши исплата евентуалних намирница за потребу оних јединица које пролазе кроз дотичну станицу. Официр се зачудио да једна станица може имати четири товара само сребрног новца, па је одмахнуо главом и погледао у већ испрашњене вреће са сувим грождем, којим се хранила његова војска и којој тако слаба храна није ометала да добро бије Италијани; да их одбаци далеко од граница своје отаџбине што им је подигло углед у целом свету. А ми, прослављени у свима дотадашњим ратовима, напуштамо своју отаџбину; напустили смо српску Македонију, за чију је слободу Србија дала више од пола милиона својих синова, а сад су у њу ушли Немци без борбе, као вуци у неки тор пун оваца, који је напуштен и кога нико не брани. Ту је командант грчки дао неколико војника да буду као чувари овоме државном новцу, с којим је отишао потпуковник са 3-4 официра. Њега сам кроз 2-3 дана видео у Корчи, а ми смо, вероватно, другим путем, пошли и стигли у село Подгорје.

Ово село имало је тада преко 300 домова. Било је на том месту, које је одговарало његову лезом српском имену. Ту смо затекли опет грчку војску, отприлике један полу-баталјон, и командант те јединице, са неколико својих официра ту нас је прихватио и почео распоређивати по кућама. Готово све куће у овоме селу биле су на спрат са истуреним затвореним балконима према сунцу, са много прозора, тако да је, при заласку сунца, давало утисак као да у свакој кући гори нека ватра и даје одсјај ка прозорима. Тако је изгледало споља.

Групу официра одвели су у најлепшу кућу. Кад је грчки официр видео да ја говорим грчки, па још кад сам му рекао да сам велики пријатељ генерала Пластираса, одмах ме одвео у исту кућу, у којој су били смештени и официри. Они официри који су били са потпуковником, начелником војне станице из Битоља, никако нису напустили потпуковника са његова четири товара блага... Вероватно да су се бојали да он са парам негде не "изостане"... те је зато у овој кући, у коју сам ушао било

ми све више okreћемо леђа и ако и остали официри овако буду "чували" Југославију, као што су то они урадили, слаби су изгледи за наш повратак.

Мало доцније, дошао је грчки официр и јавно нам да ће доћи неколико празних камиона из Корче и да ће нас потоварити да одемо у Корчу. После једно два сата, стигла су три отворена камиона и потрпали смо се сви у њих. Камиони су нас возили друмом шокрај Малијског језера, које је било обрасло у шевар тако, да нисмо могли ни сагледати отворену језерску површину.

После вожње од нека два сата, стигли смо у Корчу. Сама варош Корча је изнад Малијског језера, а 30 км на север било је Преспанско језеро. Сама варош је једна од најлепших у бившем битолском вилаету. Све куће су на спрат, лепо окречене, а улице правилно просечене тако, да Корча уопште није давала утисак неке турске вароши. Сви њени становници говорили су грчки, јер су Грци, у тој вароши отворили своју гимназију пре 70 година. Гимназија је била пуна са 7 р., по истом систему, какве су свуда биле грчке гимназије. Из Корче било је много печалбара, већином ситних трговаца и занатлија у Цариграду, Египту и Америци. Становништво је било по пореклу арбанашко, али су добили грчку културу, чија се жижа никада овде није сасвим утудила, јер је овде било доста православног становништва и Корча је имала увек грчког митрополита. Варош је здрава, иако Маличко језеро није било онако бистро као Охридско и Преспанско. Из тога језера изливала се река Деволи, која је имала свој уток у Јадранско море. Између река Деволи и Семени, била је чудна равница Музекија, а између Деволи и Шкумбе, живи арнаутско племе Шпат, чија су становници Аранути православне верс.

Ту, у Корчи поново сам нашао проту Серафима Крстића са његовим братом Гавром. То је најмлађи син, управо, посмрне чувеног пол-Стојана Крстића, који је убијен још 1899. по наредби Охридског бугарског митрополита Синесија. Ту, у Корчи, било је једно десетак радњи, које су држали наши грађани родом из села Лабуништа, односно тамошњи Срби, били парохијани свештеничке куће Крстића, то су они сви од реда познавали обадва брата Крстића, – Серафима и Гавру, а посредно и мене. У Корчи су држали радње, у којима су продавали бозу, леблебије и алву. Ту су седели некада и по 2-3 године, али су, бар дванут годишње, сав зарађени новац слали у своје родно место Лабуниште.

Чим смо са протом Серафимом отишли у једну од тих радњи, за мање од пола сата, сви су ови Лабуништани скупили се око нас. Разуме се, прво им је питање било: шта је са Југославијом, а затим да ли су њихова села у Дримколу остала читава, јер су била близу албанске границе. Прота Серафим им је рекао да не брину ништа. Сва сла, не само у Дримколу, већ и у целом струшком срезу, читава су. То је за њих била ралосна вест.

Желели су да им будемо гости. Ми смо се захвалили на томе. Питали смо их да ли би нам они хтели размесити српски новац у грчки. Они су ово једва дочекали, јер су више веровали нашем, него грчком новцу. Одмах су нам понудили 5 драхми за динар. Ја сам разменио 10.000 динара, јер сам сматрао да је добро имати даље у путу грчки новац, јер нисмо знали шта носи дан, а шта носи поћ.

Мени је у Корчи командант места, код кога сам отишао првога дана кад сам стигао у Корчу изјавио да је Солун пао и да су Немци ушли у Солун. У даљем разговору рекао ми је да су се они борили против Италијана, и у тој борби дали доказа о својој војничкој вредности и готови су да се и даље боре са Италијанима, али Грчка је исувише мала земља да би могла да се бори са Немачком и Италијом. Обећао ми је да ће нас првом приликом пребацити у Јањину, а тамошњи командант наћи ће пута и начина да нас одбаци даље, где буде било потребно. Рекао ми је, да Грци имају солидна утврђења у клисурама испод Олимпа, куда води једини пут из Солуна у Тесалију, и да се ту може држати грчка војска неколико дана, док се не утврди споразум са Немцима. Ја сам се највероданије захвалио овом поштом грчком официру, који ми је рекао више, него што је смео рећи, а он ми је још додао, да га сваки дан посећујем, па, чим добије могућност да нас експедије, он ће нас одмах даље експедиовати, а свој лични аутомобил дао је неким госпођама српских официра, са ирепоруком да их вози у Тесалију и даље у Атину.

На три дана по доласку у Корчу, наступило је брзо евакуисање ратног материјала из Корче у Јањину. Сада смо могли да се евакуишемо само на тај начин, ако искористимо ове камионе, који превозе ратни материјал из Корче у Јањину. Камioni су из Корче полазили празни, па су ишли северно од Корче једно 3 км, где је био тај материјал, и онда су се тако натоварени, олет враћали кроз Корчу и ишли даље. Командант моста рекао је шоферима да нас могу примити у своје камионе и возити у Јањину. Ја, прота Серафим Крстић, његов брат Гавро и Цветко Ђорђевић, бив. начелник среза охридског изишли смо на пут Корча-Јањина и чекали камион који је требало да нас вози. Чим је камион стигао сели смо у њега, али Цветко Ђорђевић није могао да се поше и остао је на путу, пошто шофер није могао из своје кабине да види ко се попсо, а ко није.

Пут је био сав излокан од велике употребе за време рата. Десетине камиона лежало је у провалијама испод пута, преврнути и изломљени, јер, на путу је било много завоја, који нису имали довољно ширине за пролаз камиона. Није нам било много пријатно гледати ове поломљене камионе у провалијама поред пута, али смо ишли даље.

Око подне стигли смо до села које се зове Лесковић. Ту је граница бившег Битољског и Јањинског вилајета. Пала ми је у очи ова административна подела европске Турске. Турци су добро знали како су насељене разне етничке групе у њиховој држави. Лесковић, то је последње село на тој страни које има чисто словенско име и где су раније сигурно становници говорили словенским језиком, па су дотле и проширили границу Битољског вилајета, који је претежно насељен словенским становништвом. Од Лесковића је пут био нешто бољи, нарочито до реке Комамати, која је била граница између Грчке и Албаније одакле су Италијани извршили напад на Грчку и где су претрпели велики пораз. Одатле смо ишли ка Јањини грчком територијом, која је припала Грцима после рата од 1912.

Пред саму ноћ стигли смо на обале Јањинског језера. Требало је прећи један мост, дугачак 7-800 м, па да се оде на другу страну и да се уђе у варош Јањину, која се уздизала изнад самог језера. Међутим, командант Јањине забранио нам је улазак у варош Јањину, вероватно, да не би изазвали панику. Наређено нам је да поново хватимо друге камионе, који су одатле товарили муницију и преносили даље у Тесалију. Потоварили смо се поново у друге камионе и пошли на исток од Јањине.

Пут је водио преко вароши Месово, чувено место, насељено Кудовласима, које лежи на једној коси која се спушта на запад од планине Пинда. Колико смо се више пењали, све смо више наилазили на снег. И, кад смо се попели на највиши гребен Пинда, камион је газио дубоко по снегу. Путовали смо целе ноћи. Кад се свануло, били смо испред прве тесалијске вароши на почетку тесалијске равнице. Варош се звала Калабака, и испод ње, нешто више од 1 км, били су чувени метеорски манастири, који су, обасјани јутарњим сунцем, изгледали као неки вилински двори из народних песама. Од Калабаке ишла је једна пруга све до станице Фарсала, где је излазила на главну пругу Солун-Атина. Одмах смо се украсили на први воз који је ишао за Фарсалу. Грци су нас лустили у воз, а нису нам тражили да подвоз шлатимо. На првој идућој станици, нагрнуло је у воз стотине других избеглица, које су преко Битоља, Кожана и Србије стигле у Тесалију. Ту сам нашао познанике, који су били побегли из Бевеђелије и Штипца, Велеса и других места. Та пруга била је бомбардована у вароши Кожане од немачких авиона и многи су изгинули од тога бомбардовања, нарочито она група која је била одседа у порти кожанске цркве. Међу осталима, ту је погинула и жена Косте Таралајковића дугогодишњег председника општине Ђевеђелијске. Ту сам нашао и Богоја Соколовића, рођеног брата војводе Глирора Соколовића, који је био кмет општине прилепске.

Оне ноћи 8. априла, кад сам отишао у село Браилово, да узнем своју породицу, Богоје Соколовић, Панта Цамбазовић, општински кметови и још њих неколицина, узели су општински моторни шмрк, који је служио за гашење пожара, па су се са њим довели у Битољ, јер другог превозног средства нису имали.

Богоје Соколовић не зна шта је даље било са његовим друговима, јер је велика маса наших избеглица натоварила се у воз, који је ишао из Битоља у Солун. Али,

кад су дошли до Соровића, тамо им је речено да не могу ићи у Солун, јер се немачке војне снаге налазе испред самог Солуна. Тако се, у Соровићу скупило 4-5000 избеглица, који су долазили из Југославије. Били су ту сви железнички службеници од Велеса па закључно до Беаћелије; готово сви полицијски и остали државни чиновници на целој тој територији, који су избегли испред непријатеља, заједно са својим продицама. Већ у Соровићу сви су остали без хлеба... Грчка је била у рату, па и тамо оскудевала, у хлебу, те су тако читаве поворке ових избеглица пошле у Кожане.

У самој вароши Кожану грађани те вароши, из које је било много печалбара у Србији, и којима је Србија била позната. Ту су грађани из Кожана, готово из сваке куће изнели хлеба, и доносили га и давали код цркве, где су после избеглице овај хлеб делили између себе. Ту су их Немци бомбардовали.

Али то није било све. Кад су пошли из Кожана у Србију Немци су их поново бомбардовали и са мале висине митраљирали. Није могућно да су Немци били у заблуди и да су мислили од ове гомиле избеглица, да је то југословенска војска, јер су добро знали распоред наше војске, и према томе, било им је познато да на ову страну није могла да се повуче никаква већа јединица наше војске. Затим, они су слушали сасвим ниско и могли су одмах приметити и голим оком да у тој гомили има много и жена и деце. Али, поред свега тога, слали су неколико наврата своје авионе да бомбардују и митралирају ову гомилу избеглица.

Путовали смо возом до станице Фарсала. Ту је била раскрсница, јер одатле је један крак уске железнице ишао за пристаниште-Волос, и главну пругу Солун-Атина. Много свега, управо, већина наших избеглица, остала је у Кардици и у осталим местима Тесалије, на овој прузи Калабака-Фарсала, чекајући друге возове, да се на њих укрцају.

Ту, у Фарсали затекао сам једну групу до близу стотину наших официра. Они су се одвојили и отишли у једну вилу, мало даље од железничке станице Фарсала. Око 4 ч. после подне, сви су били укрцани у један воз, у ком су били вагони I и II класе. Њих је воз одвезао у Атину. Ми остали морали смо даље чекати на овој станици.

Око 8 ч. увече бете састављена једна нова композиција са путничким вагонима. Шеф станице рекао нам је да се укрцамо у тај воз и да се разместимо по вагону. Ушли смо у воз, сместили се, углавном, добро и онако уморни, сви смо спавали. Воз је ишао. Мислио сам да смо већ негде у Беотији; али, кад је свануло, на моје велико изненађење, били смо опет у Фарсали!... Воз, у који смо били укрцани целе ноћи је маневрисао на овој станици!

Ујутру, кад је свануло, нама наредише да изађемо из воза напоље. Да нам се то нешто десило у Југославији, не само што не би шеф станице и возно особље добро прошли, већ би страдала и станична зграда. Али, овде смо сви ћутали и покоравали се судбини, јер ми смо већ били без Отаџбине. Нас овде нико није гледао са симпатијама. Грци су мислили да, чим Југославија уђе у рат, да ће то бити и за њих неко спасење. Међутим, Југославија је изгубила Македонију за два дана. И Немци су се нашли испред самог Солуна, и био је Грчкој близу крај самосталности.

Остали смо ту на отвореној прузи целога дана. Завидели смо нашим официрима који су онако господски, дан раније, отпутовали у Атину. Али, они, кад су пошли, нису хтели ни с ким да се поздраве. Сигурно су се бојали да им се неко и од нас не придружи.

Кад је било око 5 сати после подне, дође један чиновник са станице, па нам рече да брзо похитамо у један теретни воз и да се у њега укрцамо. Ко стигне да се укрца, може рачунати да ће ипак некако стићи до Атине. И ми смо потрчали...

Воз је био далеко од нас више од 500 м а насип је био доста висок па за трчање није било баш zgodно. Многи су били одгурнути под насип. Нико никога није гледао. Сваки је гледао само себе и трчао да стигне и укрца се у воз, рушећи све око себе, исто тако да и он негде даље, буде од других срушен. Ја сам стигао до једнога вагона. За срећу, унутра је било већ неколико наших избеглица који су ме прихватили и увукли у вагон. Вагон је био чист и ми смо се брзо посадили у тај вагон, где смо имали довољно места и нисмо били сви стешњени.

Воз је заиста брзо кренуо. Али је ишао невероватно споро. Путовали смо тако са застајкивањем целе ноћи, а нисмо прешли ни 50 км. Ипак смо имали једну утеху: да се налазимо у возу и да шутјемо у Атину.

Пало ми је у очи да Грци, односно грчко становништво, не напуштају своје куће пред најездом непријатеља, иако је Солун заузет и знам да је немачка војска сигурно, као и ми, на путу ка Атини. Возови су били препуни грчких војника и остале војне опреме. Али цивилно становништво остало је код својих кућа.

Око 9 сати стигли смо на станицу Ламија. Ова варош лежи на једном разуђеном заливу Једрејског мора, које улази и допире до саме Тесалије. Станица је била високо горе, изнад вароши. Пруга води неколико стотина метара изнад самог залива. Овде су пробјигнени многи тунели, а каменита обала, управо, литица спушта се окомито од пруге до самога мора, а пруга се провлачи кроз тунеле. Десно од ове пруге, налази се чувени Маратонски кланац.

Кад смо обилиши Ланиски залив и дошли на прву идућу станицу, ту је стајао један воз и у њему грчки војници, а у неколико вагона I и II класе били су официри. Ја сам изишао из свог вагона X и упутио сам се у један вагон у коме су били грчки официри. У једном купеу видео сам где седи сам један луковник. Ушао сам у тај купе представио сам се луковнику и замолио га за дозволу да ја, са мојим друговима из X вагона, могу да пређем у овај воз, и да нам ту дају мало места. Луковник се одмах дигао са свога места и отишао и направио размештај официра по купеима, тако, да је за нас остао један купе празан, те сам позвао своје друштво, да уђе и да се ту смести. Остао сам са луковником у његовом купеу све до Атине.

У Атину смо стигли око пола ноћи. Атина је била сва замрачена, а путници су били задржани сви у једном великом станичном холу. Војска је била упућена у неку станичну зграду, а путницима је бележено име и презиме. Али никоме није било дозвољено да се удаљи из овог станичног хола, док не сване. Међутим, мој нови познашик, луковник одмах је отишао са мном команданту станице и, пошто му је рекао да сам ја бивши народни посланик бивше југословенске Скупштине и пријатељ генерала Пластираса, и према томе, тражио је за мене нарочиту дозволу да могу изићи из тога хола и потражити хотел. Ова молба односила се и на моје другове, с којима сам путовао у X вагону. Командант станице позвао је једног наредника и наредио му да иде, да види где има празно место у хотелу, па затим да до нас поведе са станице право у хотел. Није прошло ни 20 минута, наредник је дошао и саопштио нам да нам је нашао место у једном хотелу и да је за нас резервисао три собе. Одмах смо пошли са њим, пошто сам се претходно захвалио и луковнику и команданту железничке станице у Атини.

Кад смо стигли у хотел прво ми је пао у очи један плакат, на коме је било написано крупним словима, да је Југославија примила безусловну капитулацију! Узео сам тај плакат, па сам га неколико пута читао, не верујући својим очима да је то тако.

Хотелијер нам је показао наше собе и ја сам ушао у своју собу, али целе ноћи нисам могао заспати. Тешко ме је била потресла вест о нашој војној капитулацији.

Сутрадан рано сам устао и, чим су се отвориле радње, отишао сам у једну радњу и тамо сам купио наново себи најпотребније ствари, јер су ми куфери у путу, за време премештања из воза у воз били изгубљени. Пошто сам се снабдео тим потребама, купио сам један куфер, ставио све ствари у њега и увео у хотел.

Одатле смо са протом Серафимом и његовим братом отишли у грчку народну банку, да тамо разменимо динаре у драхмс. Грчка народна банка мењала је 1 динар за 5 драхми. Око шалтера, где се мењао наш новац било је много нашег света. Сви смо стали у ред како је ко дошао, али у томе ућини два југословенска официра авијатичара, који покушаше преко реда да размене новац. Ту им се испречи прота Серафим Крстић и не даде им да пре нас размене новац. Ови официри су се бунили, доказујући како је то њима хитно потребно. Али прота им рече: "Не мислите, ваљда, да и из Атине први побегнете?!" Они су били толико уверени овим речима протиним, да су били готови да се бију... На то сам их ја опоменуо речима: "Ако сте већ тако велики јунаци, а пошто је Југославија, односно, њена војска капитулирала, Грчка то још није учинила, па можете отићи на њихов фронт, да над непријатељем

искалите своју сруб, а покажете своје јунаштво!" После тих мојих речи, господа су изишла из банке.

Било је већ 11 сати пре подне, а то је време кад обично почиње рад у разним амбасадама и посланствима, те смо ја и прота Серафим пошли у наше посланство. Југословенски посланик у Атини био је Александар Вукчевић, син др Станојла Вукчевића, бив. потпредседника Народне скупштине Србије. Њега сам добро познавао, као и његова оца пак, др Станојла, јер сам неколико пута био гост у њиховој кући у Пожаревцу, пре балканских ратова. Кад смо ушли у посланство, тамо је владала нека свечана тишина. Управо тишина као на гробљу, пошто се мртава затрпа у земљу. Мислио сам да је то ради капитулације, али ми секретар Протић одмах рече: "Овде је краљ, генерал Симовић и цела влада!!! Још јуче су стигли овамо."

Писам био много изненађен овом већу, пошто сам још раније сазнао за капитулацију. Али ме је интересовало ко је све дошао из Југославије осим овога света који је стигао преко Солуна, Битоља и Охрида.

Ту сам сазнао да је авион, на коме се вози генерал Бора Мирковић и његов начелник штаба, потпуковник Лозић, Марко Даковић министар и Владимир Ђоровић, ректор београдског универзитета, атерирао негде поред друге, која води из Атине у Патрас; да су генералу Мирковићу обадве руке изломљене; да су Даковић и Ђоровић на месту остали мртви.² Мирковића су одмах довели у Атину и ту извршили моментално гипсрање. Али се генерал толико драо и викао на Енглезе, називајући их најгорим људима и, разуме се, на српском језику, тражио је да га оставе ту на миру и да ће он радије остати ту у Атини, да дочека Немце и да се Немцима преда, него да иде у енглеску болницу... Све су ово Енглези слушали, али у исто време намештали му кости и увијали гипсом.

Питао сам у посланству да ли могу да видим некога од чланова владе. Рекао сам им, да бих желео да видим Бошка Јевтића. После неколико минута, појави се Бошко Јевтић, са њим др Срђан Будисављевић и Јова Бањанин, а за њима Петар Живковић. Петар је био у "гала-униформи", са много ордења на грудима, као да је спреман за какву велуку аудијенцију. Поздрав је био опет као на гробљу. Упитао сам их само: "Зар ништа важније нисте могли урадити?! Бошко Јевтић ми се приближи, па ми рече: "Није имао ко!..." Ту сам од њих дознао како је извршено бомбардовање Београда и како су они још тога јутра, за време првог бомбардовања, сваки посебно, али зато сви, напустили Београд и прво време склонили се по шумарцима испод Авале, а затим, полако, преместили престоницу у Севојно, близу Ужица.

Душан Симовић био је у цивилном оделу. Мислим да је то било сасвим на свом месту, јер је он, после капитулације, стварно престао да буде начелник врховне команде, и да му је још једино доликовало да носи цивилно одело. Богољуб Илић, министар војни и помоћник врховног команданта био је у "походној" генералској униформи. Од Срђана Будисављевића дознао сам да ће те вечери Влада решавати о томе: ко може и ко ће бити примљен да се пребаци у Африку. Питао је мене: желим ли да идем у Африку, да би ме увели у тај списак. Рекао сам да хоћу, јер не мислим да чекам Немце у Атини. Али сам га молио да у тај списак уведе и проту Серафима Крстића. Он проту Серафима није триео, јер, мислим, да је овај некада био члан Самосталне демократске странке, па их је после напустио и пришао Љуби Давидовићу, а после је и Давидовића напустио. Молио сам Срђана Будисављевића да, по сваку цену, и њега уведе у списак, јер ипак нема смисла да он остане овде, а то не жели ни у ком случају. Тако је то остало. Дознао сам да ће краљ са Симовићем сутрадан рано авионом отпутовати у Палестину.

Ми смо се вратили, у свој хотел и ту ноћ смо преопћили. Сутрадан, опет смо отишли у посланство. Али посланство је већ било опкољено од масе наших избеглица. Пред избеглице изишао је Миша Трифуновић, министар, и објаснио избеглицима да

² Проблем погибје професора В. Ђоровића и цео тај проблем, остао је и до данас неразјашњен. О смрти Марка Даковића постоји и друга верзија, да га је убио сандук са златом у самом авиону...

ће влада свакоме дати по 1.000 динара, који новац могу променити у грчкој народној банци по курсу 1 динар за 5 драхми, па је његово мишљење, да тај народ треба да се врати својим кућама. Не верује да ће Немци чинити какве респесиције над нашим светом. Напротив верује да су Немци добри људи и да је и њима потребан радни свет... Па, зато би најбоље било да се они почну враћати кућама. Затим је почела деоба новца. Кажу да су издали нешто око пет милиона динара, а остатак од 30.000.000 динара, изгорели су у самом посланству. Министар финансија био је Јурај Шутеј, адвокат из Сарајева. Не знам шта их је руководио да толике милионе запале, а могли су их дати овим избеглицима, којих је било око 5.000 да барем они, док су у Грчкој, не умиру гладни.

Краљ је већ био отпутовао и посланство је имало извештај да је краљ са Симовићем стигао у Палестину. Ја сам тога дана добио један лесе-насе, улазак у Египат. Прота Серафим имао је из раније овај пасош, који је добио у Охриду. Ту сам у посланству видео и Маринковића, југословенског конзула у Корчу, који је пре нашег доласка у Корчу, напустио своје место и дошао у Атину. Тога вечера ојст смо отишли у наш хотел, а сутра, кад смо дошли у посланство затекли смо посланика Вукчевића и бившег посланика у Бечу Милојевића. Ту су нам показали списак оних, којима је дозвољено да се пребацие у Египат, и на основу тога списка, могу добити карте за одређена места у бродовима. Ове карте издаваће енглеско посланство у Атини, а посредством посланика Вукчевића.

Влада је тога дана отишла авионима у Египат, где су се спустили у Порт Саиду. Тамо су одмах били интернирани зато што Египат још не беше прекинуо дипломатске односе са осовинским силама, а влада краља Петра није била у својству избеглица, већ са правом и даљег функционисања владе једне суверене државе. Таква њен положај египатски краљ није хтео да допусти, већ су били интернирани у свом хотелу у Порт Саиду, а везу са египатским властима одржавао је југословенски почасни конзул у Порт Саиду, иначе Србин. Њему је био придодат на службу Никола Марковић, адвокат из Битоља, који се неколико дана раније пребацио у Африку.

У нашем посланству у Атини био је састављен списак кога је, пре свога одласка за Египат, одобрила влада. И у томе списку било је 27 лица којима је одобрен одлазак у Египат. Посланик Вукчевић био је овлашћен да за та лица добије карте за енглеске бродове, који ће их превести у Египат. У овом списку било је име др Лазе Марковића, који уопште није ни дошао до Атине. Али, влада о томе није имала појма, јер је знала да је Лаза Марковић био на аеродрому у Никшићу, па су сматрали да је и он примљен у неки транспортни авион, који је имао из Никшића да се пребацие у Грчку.

У истом списку, били су уведени Божа Максимовић и Крста Милетић, бивши министар, али ова два бивша министра, који су такође дошли у Атину у официрским униформама, отишла су к пуковнику Келеру, војном изасланику Југославије, да траже од њега да их он упути на место, одакле се најлакше могу евакуисати некул преко мора. Пуковник Келер упутио је оба ова бивша министра на Пелопонез, у место Каламату, рекавши им да ће тамо бити многе енглеске лађе, које ће украдати све енглеске јединице, које су се бориле у Грчкој и пребацити их на афрички фронт, а да ће, тако исто, прихватити и превести преко мора и све југословенске официре и војнике. Тако је Келер упутио на Пелопонез све официре и војнике, који су се њему јавили и од њега тражили помоћ. У пристаниште Каламата није стигао ни један енглески брод. Тамо су Немци заробили све наше официре и војнике који су се тамо затекли, осим једног малог броја, који су успели да погоде једну тронину грчку лађу, која је требало да их превезе до острва Крита. У тој групи била су и ова два бивша министра Божа Максимовић и Крста Милетић.

Пуковник Келер, пошто је овако "испратио" све оне који су се њему јавили, испратио је и посланика Вукчевића, а он је остао у Атини и предао се Немцима, кад су Немци ушли у Атину!...

Са Вукчевићем отишао је у енглеско посланство и прота Серафим Крстић. Њему је тамо дата карта за нас седморичу. Ја сам чекао у посланству кад је прота Серафим дошао са картама из енглеског посланства. Тражио је да одмах, с места, идемо у

Пиреј, јер у лађе морамо бити до 1 сат после подне. Ја сам хтео да прво идем у хотел, да узем своје ствари и да собом поведем Богоја Соколовића, који је такође био у том списку и кмета општине штитске за које сам био израдио дозволу. Али Серафим није хтео да чује за одлазак у хотел. Док смо се ми овако препирали око подласка, његов брат Гавра дошао је са једним такси аутомобилом и прота је одмах ушао у ауто-такси и рекао ми: "Улази у кола, ако хоћеш!... Одмах одавде идемо у Пиреј. Ако хоћеш, ја одох." Карта за лађу била је код њега. Нисам имао ништа друго да радим, већ сам ушао у ауто-такси и брзо смо отишли доле у Пиреј, где смо затекли нашу лађу, која се на грчком језику звала "Коринто", а Енглези су је изговарали "Карантија". Лађа је била грчка, али у служби енглеског министарства војног. Ту, до саме лађе, чекала су два млада Јеврејина, родом из Битоља. Обојица су ме познавали, као и ја њих, а нарочито њихове родитеље. Били су браћа и почели су да ме молс да их примим на нашу карту у лађу. Бојали су се да дочекају Немце у Атини, а имали су зета и сестру који су били насељени у Палестини. Прота се противио да их примимо на нашу карту у лађу, али ја сам узео на себе тај ризик. И тако су и ова два млада Јеврејина ушли у лађу са нама, те тако нас је било сада петорица, од седморице на колико је гласила карта енглеског посланства. Мало дојније стигао је и Мина Станковић, родом из Злетова. Он је био раније жандармеријски капетан, а затим је био изабран за народног посланика. С њим је био и један чувар шума из среза котанског. Обојицу смо примили у лађу на нашу карту. У лађи је већ био наш конзул из Корче Маринковић, са два своја каваза, од којих је један Пагга Решетар, био родом из села Враке, близу Скадра.

Овај брод "Карантија", био је испуњен енглеским породицама, које су напуштале Атину. Међу њима било је свега 5-6 мушкарца, међу којима је био један виши официр, један Енглец професор теолошког факултета у Атини, који је примио православањс и замонашио се. Остало су све биле жене са децом од новорођенчади, па до 12 година.

Нисмо били добро примљени у овом енглеском друштву, као што нисмо били добро примљени код Енглеца ни у самој Атини. Наша капитулација изненадила је Енглеце. Они су посумњали у то, да је наша влада уопште имала вољу да прими борбу са Немцима. Јер, одмах после 27. марта, министар спољних послова Енглеске А. Илн и генерал Дил, начелник његова империјалног штаба, који се тада нашли у Атини, тражили су дозволу да одмах дођу у Београд и да са Југославијом закључе савез. Кад их генерал Симиовић није смео примити у Београду, они су тражили да специјално изасланство из Београда дође у Атину, и да тамо у грчкој престоници закључе савез. Симиовић ни ово није учинио. Кад је дошао у Атину и кад су га Енглези упитали: зашто је Југославија капитулирала, он им је одговорио, да је капитулација извршена без његова знања... Кад су га упитали: шта је са југословенском флотом, он им је у једној театарној пози одговорио, да је југословенска флота "сва на окупу" у Бокн Которској под југословенском заставом и да чека наредабу да исплоти из Бокототорског залива и да уђе у грчке воде. Али је потребно да ту југословенску флоту прихвати један део енглеске флоте, и да је проведе кроз Крфски канал и уведе у Јонско море. Енглези су тражили да југословенски краљ Петар II потпише један такав акт, јер се Симиовићу није могло срвати. И кад је један такав акт, са потписом краља Петра II, био уручен енглеском амбасадору у Атини, радио Рим је трештао на све стране света о томе, како се цела југословенска флота у Которском заливу предала Италијанима, осим једног разарача кога је посада дигла у ваздух. Италијани су јављали да су раскомадана тела двојице наших официра, који су страдали од експлозије, коју су сами изазвали, извађена из воде и да су сечано сахрањени са највећим почастима каква се указују само онима, који су извршили херојска дела. Сви ти радови Симиовићеви, и његове неспретне изјаве, само су изазвали гнушање Енглеца, а и Грка, према Југословенима, а нарочито према Србима. Тога дана Немци су бомбардовали пирејско пристаниште. Али наша "Карантија" није била погођена. У пристаништу смо остали до 11 сати увече. Оно је било у потпуном мраку као и сам брод. После 11 сати ноћу, наша лађа изишла је из пристаништа и упутила се на отворено море.

Сутрадан, кад је свануло, а то је био 20. април, већ смо били на отвореном мору. Тада сам видео да се наш конвој састоји од пет лађа, од којих су две ишле једна с леве а друга с десне стране, а друге две иза нас. Лађа је ишла у широком цикцаку. Иако је курс лађе био према острву Криту, ми смо тога целог дана и целе ноћи путовали, а нигде нисам могао да сагледам острво Крит, које ми је било добро познато по његову усамљеном положају, по његовој величини и по његовим високим планинама, које сам добро познавао и могао сам их увек познати међу свима острвима на томе делу Средоземног мора, јер су они планински врхови готово до самог месеца јуна били покривени снегом. Немци су тога дана неколико пута надлетали наш конвој и бацали бомбе. Тога дана нас су пратила три разарача, којим су бранили приступ авионима и пиједан од бродова у овом конвоју није потопљен. Чим је дат сигнал за узбуну, командант нас је све поређао, и сви смо ставили на себе појасе за спасавање. А кад су авиони почели надлетати и изнад нас, морали смо сви сићи доле у унутрашњост брода, док је горе остао само капетан са потребним бројем бродског особља. Наш брод имао је, на задњем свом делу, само један топ, малог калибра, а на кљуну један митраљез. За све време док је брод био у опасности, нисам чуо да је дејствовао ни топ ни митраљез са наше лађе.

Енглеске жене са својом децом задивили су нас својом дисциплином и хладнокрвношћу. Нико од њих није проговорио речи; нико се није заплакао, и нико није показивао знаке некога страха. Али оно што нису урадиле енглеске жене и деца, урадио је један југословенски генерал, Драган Мирковић, који је, после 27. марта, постављен за управника двора. Он је са собом носио краљевску круну и још неке друге краљевске амблеме. Али, кад су нас Енглези потерали да сиђемо доле у брод генерал Мирковић, рођени брат команданта авијације Боре Мирковића, загрлио је своју жену и свога сина, коме је тада било 17-18 година, и почео да се опрашта са њима уз тако гласно јечање, које је за нас представљало исто такву срамоту, као и капитулација или незнање географије од стране његова брата генерала Боре Мирковића, команданта авијације.

Поред Драгана Мирковића закукао је и Мина Станковић и протествовао зашто нас Енглези нису украли на неку турску лађу, која би нас, без опасности, однела некуд у неко турско пристаниште, пошто је Турска неутрална, Немци не би нападали на њихову лађу. Мени није остало ништа друго, већ да их укорим и да их упутим да погледају и угледају се на узорите примере, које су давале ове Енглескиње, а и њихова деца...

Нама на лађи није нико хтео дати хране. А прота Серафим, од страха да не изгубимо лађу, није ми оставио времена да се снаблемо са храном. Конзул Маринковић отишао је к овим Енглесима и молио их да му даду неку кутију конзерви или за новац или онако, бесплатно. Енглези су га одбили са неколико нимало пријатних речи. И Маринковић, увређен овим поступком Енглеца, грдио их је, али на српском језику!

Видео сам да се не можемо снабдети граном на тај начин, те сам отишао у кујну, где се спремила храна за бродску посаду. Кувар је био Грк, као и остала посада. Извадио сам две енглеске златне фунте, а кувар ми је казао, да после вечере могу добити хлеба и неколико кутија конзерви рибе и меса. Одмах после вечере, упутно сам у кухињу Гавру Крстића и Панту Релетара, те су донели хлеба и конзерве, тако да нам је било довољно за све време нашег путовања до Александрије. Тако сам решио питање наше исхране на броду...

Сутрадан, рано угледао сам снежне врхове острва Крита. Наши бродови ишли су у правцу Крита, а лево од нас видео се читав низ Споратских острва. Нешто северозападно, угледао сам острво Цериго, на коме су, од историјских личности, били Енеј кад је бежао из Троје и Апостол Павле, кад су га спроводили из Палестине у Рим. Тога дана нису се појавили немачки авиони. Само смо једанпут имали узбуну. Рекоше нам да је примећена нека подморница. Никакве пратње нисмо имали. Чим је пао мрак, разараачи су били враћени, вероватно, да прихвате неки други конвој. Целе ноћи били смо без пратње, и тога дана до пред подне. Кад смо се приближили острву Криту, прзд нас су изишла опет три разараача и два енглеска авиона. Тако

смо сада, уз ову дуплу пратњу, ваздушну и поморску, дошли у висину Крита и, у близини његове западне обале, пловили дуго и дуго док нисмо ухватили курс према острву Кипру. Тако смо шовили већ другу ноћ.

Тога дана био је православни ускрс, који је у лађи прослављао само онај Енглец, који је примио православље и монашки чин. Он је позвао капетана брода, такође Грка, и неколико од послуге, која није била на дежурству, па је са њима отпевао једно стотину пута Христос анести!... (Христос воскрес!), али је зато у својој торби, имао црвена јаја, па је свакоме од њих дао по једно црвено јаје, а тако исто и некој деци од оних Енглескиња, које су с нама путовале. Сутрадан, 22. априла, још смо држали курс према Кипру. Али, око 10 сати, курс је окренут на југ према Александрији.

Колико смо ишли даље, наша лађа узимала је све више курс на запад. Око 3 сата после подне, већ смо могли угледати пешчане обале Северне Африке и варош Александрију. Око 6 сати после подне, били смо пред Александријом. Нарочита патролна лађа водила нас је у огромно у пространо александријско пристаниште. Полако смо пловили иза овог патролног брода, док смо, најзад, стигли до самог кеја, уз који је пристала наша лађа.

Лево од нас били су огромни француски бојни бродови, које су Енглези узели од Француза из Бизерте и неких других француских пристаништа на афричкој обали. Наше лађе изгледале су према овим колосима, као врапци према орловима. Никада Немци нису успели да потопе ове лађе или да их оштете. Сваки напад на њих Енглези су сузбијали и ове лађе су до краја рата, остале онакве какве су их Енглези и узели.

Чим смо пристали поред кеја, одмах је ушла египатска полиција и њихови царински чиновници. Ми, Срби нисмо имали египатске визе. Око тога је био читав спор, док је напослетку дошао чиновник енглеског конзулата из Александрије и, после дугог објашњења са египатском полицијом, повео нас је у варош.

Кад смо потпуно изишли из пристаништа, упутили смо се у једном аутомобилу све поред кеја и, после вожње од 4-5 км били смо уведени у један огроман хотел, кога су раније држали Италијани, али су га сада заузели Енглези за своје потребе. Овај хотел био је тако великих размера, да ми ни једну зграду у Београду нисмо могли упоредити са овим хотелом. Горе су биле собе и читави апартмани за становање. Доле, у приземљу, било је неколико великих трпезарија за обдобравање. Конзул Маринковић пре нас, био је смештен у један хотел, звани "Сент Џејмс", а ми смо били распоређени у овоме хотелу "Викторија".

Сваки од нас добио је засебну собу. Али, пошто је било прошло време вечери, сишли смо доле у једну од тих великих трпезарија, где смо добили енглески чај са млеком, хлебом и мармеладом. И то нам је била вечера. Отишли смо сваки у своју собу. Још у трпезарији, слушали смо извештаје немачког радија, који је јављао да је наш конвој потопљен!... Разуме се да је ово била једна неистина, јер ни једна лађа из овог нашег конвоја није потопљена. Нама је било забрањено да излазимо из овога хотела, где смо били потпуно слободни. Јер, ако би нас египатска полиција, ухватила на улици, морали бисмо лежати у затвору, док се наша ствар не би уредила.

Тако смо остали у Александрији три дана. Четвртог дана, рекоше нам да се спремимо, те смо у пратњи једног енглеског официра, отишли на станицу, где су нам извадили карте I класе. Сели смо у брзи воз Александрија-Каиро, у коме је био и вагон-ресторан. Сваки од нас имао је удобну фотељу. Путовали смо у Каиро, пролазећи кроз чувену делту Нила, пролазећи поред многобројних канала, прелазећи преко њих, преко манах и већих мостова, а у каналима биле су безбројне једрилице са високо подигнутих једрима, као и мноштво парних реморкера.

На многим местима египатски феласи наводњавали су плантаже, засејане памуком, неке засејане кукурузом, а пиринчана поља, стално под водом, подсећала су ме на исто таква поља, само много мања, поред Бабуне, Црне реке и Брегалнице. На једрилицама обично су била по 2-3 човека. Сви су носили дутачке беле антерије, а само један, који је седео на кљуноу брода, имао је на себи црну антерију. Он је само седео и ништа се није прихватао... Ове једрилице, кад су биле усамљене на неком каналу, ишле су брзо као стреле. Једра су им била тако висока, да је на тој висини

било увек ветра, који су Египћани великом вештином искоришћавали да тера њихове једрилице у правцу, у који они то желе. Неколико хиљада година Египћани плоче овим каналима. И та њихова вештина мора пасти у очи сваком кога занима да посматра са каквом лакоћом они управљају једрима. На једном крају Нила био је велики гвоздени мост.

Код Александрије улива се само један крак реке Нила у море, и то се познаје чим се уђе у залив александријски по мутној води реке Нила, која замућује и морску воду. Стварио, река Нил, сем овог једног крака, који се улива у Александрији, улива се у море између Сид Ел Бара и Порт Саида.

Предвече смо ушли у станицу Каиро. Станица је огромна и сва је покривена као она што је у Пешти, само још много већа од ње. Ту нас је на станици дочекао један чиновник енглеског конзулата по народности Рус, и одвео нас у "Парк хотел".

Закупац овог хотела био је Грк. У Каиру 95% хотела и ресторана држе Грци. Овај чиновник наредио је хотелијеру да нам иза собе и храну и да све то ставља на рачун енглеском конзулу. Шта више, рекосе нам да је супруга енглеског конзула примила на себе тај издатак за наше издржавање у овом хотелу. Дошнје сам сазнао, да је цео овај рачун платио југословенски посланик Ашелковић из касе посланства.

Сутрадан сам посетио посланика Ашелковића. Он ми рече да су у хотелу "Континенталу" одсели Јован Ђонових, уредник "Трговинског гласника" из Београда и бивши посланик у Тирани. Мафед Паштровић, бивши народни посланик из Сплита, др Милош Тулањанин, заменик др Милана Гавриловића, посланика у Москви у својству председника и шефа земљоралничке странке у Југославији, Михаило Константиновић, министар у оставци, и још двојица, чијих се имена не сећам. Њих је прихватио енглески посланик на београдском дпору и како сам дознао, као својим поверљивим људима, уступио им је авион, којим је требало он да се евакуише, тако, да су они тим авионом отпутовали у Атину, а посланик је остао у Херцег-Новом, где се предао Италијанима.

Дошнје сам сазнао од пуковника Белија ово: др Милош Тулањанин, у споразуму са енглеским посланством у Београду, требало је да остане у Југославији и ту да лигне устанак. За овај посао, као предужам, Енглези су му дали 500.000 долара. Посебно је добио новац у злату, Јован Ђонових, који је с њим заједно путовао, причао ми је да је код Тулањанина видео више злата, него што је Тулањанин сам тежак. Тулањанин је рекао енглеском посланику да иде у Никшић, да испрати свог сина који је имао тим авионом енглеског посланика такође да отпутује; али је и он ушао у авион и "продужио даље"...

У Пиреју ова шесторица енглеских поверљивих људи, били су украшени на један енглески брод, који је имао носивост 14.000 тона. Других путника на томе броду уопште није било! Кад су стигли у Александрију, били су под сасвим другим условима, него ми остале избеглице.

Хотел "Континентал" био је други у рангу од великих хотела у Каиру. Први је био хотел "Шеферс". Неколико великих хотела у Каиру, Александрији и у Луксору, својина су једног друштва за изградњу хотела у Египту. То друштво основао је један Србин, родом из Бока которске. Хотел, у коме смо ми били, спадао је у пету или шесту категорију, али је био чист и храна је била добра. Хотелијер нас је питао сваки дан шта желимо за ручак да нам спреми.

Југословенска влада још је била у Порт Саиду, а краљ и Симовић били су у Јерусалиму. Југословенски посланик у Каиру добио је задатак да направи један општи пасош за краљевску владу и за све који су тамо са њима, па да тај пасош овери енглески конзул у Каиру и визири за Палестину, пошто је Палестина била под енглеским протекторатом. Кад је пасош био готов, Ашелковић ме је замолио да, заједно са Костом Зисићем, бившим секретаром југословенске трговачке коморе у Солуну, тај тако визиран пасош однесемо у Порт Саид, и да заједно са владом идемо у Палестину, пошто су и наши пасоши били визирирани и уређени. Сели смо на воз и, преко Исмаилије, кренули у Порт Саид.

Варош Исмаилија налази се на самом Суецком каналу. Дотле лађе иду прокопаним каналом, а код Исмаилије, улазе у језеро, па тим језером плоче, па онет улазе

у један кратак канал, из кога, онет, улазе у језеро. То растојање између ова два језера био је пут, којим је пророк Мојсије извео Јевреје из Египта и увео их у Синајску пустињу. Од Исмаилије до самог Порт Саида воз иде поред самог Суецког канала. На пола пута, између Исмаилије и Порт Саида на једном месту, налази се ферибот. Ту воз пролази помоћу ове скеле Суецки канал и пруга продужује у Палестину.

Кад смо стигли у Порт Саид, нашао сам Бошка Јевтића па сам му предао њихов заједнички пасош, са потребном визом за одлазак у Палестину. Сутрадан остао сам целог дана у Порт Саиду. Ту је, изнад самог Порт Саида, улаз и почетак Суецког канала.

Кад је било све уређено за полазак југословенске владе, а за то је било закупијено много спаваћих кола, таман толико колико их је било у Порт Саиду – сели смо на брзи воз и, после нешто више од једног сата војње, дошли смо до места где се прелази Суецки канал. Канал је на томе месту широк 70 м. Вода је браа као на каквом планинском потоку. Вода тече из Средоземног мора кроз канал и језера у Црвено море. Вагони су брзо прилачени помоћу ферибота, а на другој страни, чекала је локомотива, која је одвлачила вагон даље ка станици, званој Кантара. То је једна огромна станица, последња на територији Египта, где се врше све формалности, почев од прегледа пасоша, па до последње торбе са ирџагом. Овде се врши двострука контрола: за излазак из Египта и за улазак у Палестину. Кад се изврши сав преглед и заврши процедура од стране египатских власти, путници прелазе у другу зграду, где их дочекују палестинске власти, и процедура се понавља.

За нас то није било много тешко, јер смо били Југословени. Али су много испитивани многи Пољаци и Чеси, у које се оправдано сумњало да су Јевреји и да проналазе разне начине само да уђу у Палестину, и да на тај начин, изиграју утврђену квоту уласка нових Јевреја, усељеника. Ово се нарочито пазило сада, да не би био покован однос Арапа и Јевреја у Палестини, а до тога је много било стало Енглезима, јер је у Ираку беснео устанак, који је тамо изазвао Рашид Алија, како су га тада називали немачки агенти. Услед ових великих прегледа, па тој станици мора се чекати дуго, али, кад је све било готово, воз је пошао. Целе ноћи нисам заспао, већ сам седео поред прозора у своје купеу и, с времена на време, излазио у ходник, да посматрам предео кроз који пролазимо. Али ноћ је била тамна и ништа се није могло видети даље него што су осветљавали прозори железничких вагона. Кад се почело свањивати, видео сам да путујемо кроз праву песковиту пустињу. Далеко на западу уздизала се каменита гора Синај, на којој нема ни једног дрвета, осим, ваљда још неке купине..., сличне оној која је била запаљена на Мојсијеве очи, која је горела а није сагоревала, а из које је проговорио Бог. На западу знам да је било Средоземно море. Али његову површину нисам видео, јер је све било покривено песком, а, до Средоземног мора, постојала су још безбројна језера невеликих површина.

Кад је добро свануло и дан далеко одмакао, стигли смо у прву палестинску станицу, која се зове Газа. На тој станици нису вршене никакве пограничне формалности. Ту сам видео прво јеврејско насеље, подигнуто после 1922. Уз насеље сам видео неке омање плантаже поморанчи. Пошто је било много рано, света и није било на железничкој станици.

Продужили смо пут до Јафе. Ту се композиција раздваја и један део иде за Тел Авив и Хаифу. Одатле, из Хаифе, иде се аутомобилским путем у Бејрут и Триполис, а из Триполиса моторним возом иде се у Алеп, велику сиријску варош, која је на прузи Цариград–Анкара–Багдад. Други део воза иде директно у Јерусалим.

Кад смо стигли на железничку станицу Јерусалим, чланове владе беше дочекао југословенски генерални конзул у Јерусалиму Де Тули. Влада је одмах отишла у место Тантурк, 4 км далеко од Јерусалима, на путу Јерусалим–Витлејем. Ово је један католички манастир, кога су држали Италијани. Како је Италија била у рату са Енглеском, Енглези су ове Италијане интернирали, а сад су у те простране манастирске зграде сместили југословенску избегличку владу. Цивилна лица, нечланови владе, као Божићдар Влајић и још неки други, били су смештени у великом хотелу "Еден", који су изговарали на енглески начин, "Идан".

Ја сам са Костом Зисићем нашао једну собу, у једном мањем хотелу, чији су сопственици неки Јевреји из Италије. Мени је угодно дошао тај хотел што сам се ту могло споразумети на италијанском језику, а сва остала послуга, која се састојала од студенткиња јерусалимског универзитета, били су Јевреји из Пољске, који су сви говорили руски. До самог хотела била је берберница, у којој су радили Јевреји родом са руског Кавказа, који су мељусобно говорили руски. У највећем хотелу "Краљ Давид" или како су га Енглези изговарали "Кинг Давид", тамо беше одсела жена др Милана Гавриловића са својим сином и ћерком. У хотелу, у коме сам био одсео, било је и неколико југословенских официра, као генералштабни пуковник Живковић, потпуковник Половић, чији је брат генералштабни пуковник Жарко био југословенски војни изасланик у Москви. После 3-4 дана, дошла је и екипа која се састојала из чланова југословенске амбасале из Букурешта. Они су преко Цариграда и Анкаре, приспели у Јерусалим.

Неколико дана дошние, Миши Трифуновићу и Милану Гролу, било је допуштено да као самци пређу у хотел "Еден". Ту у једној малој башти, која није имала више од 60 метара квадратних, изјутра пре него што би опскло палестинско сунце, обично би седели и водили разговоре о "светским проблемима". Миша Трифуновић, Милан Грол, Петар Жиакковић, који је такође становао у том хотелу, Бока Влајић, а међу њима је био и др Георгије Димитров, генерални секретар земљоделског савеза "Александар Стамболијски" из Бугарске. (И он је побегао из Београда, где се нашао између 27. марта и 6. априла 1941.). Ја сам долазио и слушао разговоре, који ме нису много занимали. Првог дана, када је Бошко Јевтић, дошао из Тангуре у Јерусалим, на кад сам се са њим нашао, молио сам га, да он као члан владе, предложи Момчилу Нинчићу, да ми се изда пасош и да се вратим у Цариград, одакле се може посматрати шта се ради у земљи, па се, на основу тога може водити нека политика у иностранству. Овако, како смо сада, сви смо одсечени од своје земље, коју смо напустили у једном несавесном трку и у том бекству нико се није ни осврнуо назад већ је свако гледао само напред, да га неко други не претекне. Таквог срамног бекства као што је ово наше, не памти историја.

Ко је све изашао из земље?!... Краљ, његова влада, неколико десетина официра, већина авијатичара, који су, сви до једнога напустили своје авионе и аутомобилима и другим превозним средствима стигли до Никшића, да би се затим, транспортним авионима пребацили преко Грчке у Азију и Африку!... Било је одвратно слушати те офицере који су одушевљено причали о вечери, коју су имали 5. априла увече, уочи недеље у официрском дому у Топчидеру. Ову вечеру беше приредио генерал Бора Мирковић свим авијатичарским официрима у Београду и Земуну у част венчања кћери генерала Душана Симовића, председника владе, а то је венчање требало бити обављено сутра у 8 сати ... Кум на томе венчању имао је бити Жика Кристић, чувени из раније по своме богатству, а нарочито у последње време, када је лиферовао за југословенску авијацију енглеске авионе и авионске делове.

О тој вечери њени учесници су ми испричали овако. 5. априла увече генерал Бора Мирковић, командант југословенске авијације, позвао је на банкет сав авијатичаре, који су са службом у Београду и Земуну. Овај банкет генерал Мирковић је приредио у част сутрашњег венчања кћери генерала Симовића, бившег команданта авијације, а сада председника владе. Банкет је трајао до 3 сата после пола ноћи, а на растанку, генерал Мирковић је наредио свима официрима, учесницима тога банкета да сутрадан, 6. априла сви буду у 7 сати ујутру у топчидерској цркви, да присуствују венчању Симовићеве ћерке. Мислим да је ово један од разлога, што је Београд онако неспреман дочекао 6. април 1941. Генерал Мирковић, уместо да је наредио да сваки авијатичар буде поред свога авиона, наредио им је да се мало истрезне, и да стигну у Топчидерску цркву на венчање! ... А нису стигли ни на једно, ни на друго место ... Својим авионима нису стигли зато, што су до 4 сата изјутра били на банкету, а у цркву нису стигли у 7 сати, јер је бомбардовање Београда почело у 6 сати. Али венчање је ипак извршено у Топчидерској цркви, и младенци су отпутовали у Зеницу, а цела влада, још тога дана пре подне, беше напустила Београд.

По причању Михаила Константиновића, бив. министра у влади Драгише Цветковића, он је 6. априла увечер, око пола ноћи, између Косјерића и Ужица, остао без бензина. Када их је један камион стигао, Константиновић је молио да им да мало бензина, да би могли стићи до Ужица. Шофер од државног камиона хтео је да се позајми бензин, али официри, који је био у камиону, забрањено је да се бензин изла, јер у том камиону вози радио-станицу врховне команде. И из овог догађаја види се зашто је цела земља 6. априла остала без икаквих вести када се сада зна да је радио-станица врховне команде, која је била потребна за давање наредби и вести, била ноћу између 6. и 7. априла, на путу Косјерић-Ужице ... Тако се могло десити да генерал Живковић, командант армије, који је тада био у Старој Пазови, 6. априла до 9.30 часова није уопште знао да је Немачка објавила рат Југославији!... Да смо у рату са Немачком, дознао је кад су немачки авиони почели бомбардовати железничку станицу Ст. Пазове.

Рекао сам Јевтићу да краљева прокламација, упућена народу преко радија из Јерусалима, није никаква утеха, а нарочито не српском народу, који је изгубио своју слободу и независност државну, а још мање та прокламација може да оправда онако нагло бекство краљевске владе и још неколико људи, који су углавном били учесници 27. марта у ономе, што би Хрвати рекли, преврату. Зато сам настојао да се одмах вратим у Цариград. Бошко Јевтић је ово прихватио и предложио Нинчићу који је овај предлог одмах прихватио и изнео га на решавање.

Било је решено да пођем у Цариград и да тамо као изасланик српског Црвеног крста, останем, да одатле посматрам догађаје у Србији и да успоставим везу између краљевске владе и Београда. Били су ми одредили 400 долара месечно, моме помоћнику Јовану Грданчићком 200 долара, а Панти Решићу, који је био газав у југословенском конзулату у Корчи, 120 долара месечно.

После неколико дана, почеле су интриге око овога мога одласка. Прво ме је позвао Богољуб Илић, министар војни, и предложио ми је да нема смисла да идем у Цариград, јер ће у Цариград сигурно ући Немци, јер се сваког часа очекује рат између Немачке и Турске. Не могу рећи шта ме је више револтирало: Да ли то, тако велико незнање шта се дешава у нашем најближем суседству, или чињеница да овако ограничен човек, буде члан једне владе која је остала без своје земље и која мора имати много мудрости и великог такта, па да се једног дана, с краљем заједно врати у земљу. Одговорив сам министру војном да се он ништа не брине о мени, јер баш и кад би ступила Турска у рат са Немачком, неће ваљда Немци међу милионима Турака, да пронађу мене и заробе а, друго, рекао сам му да Турска неће да зарати, јер на челу Турске стоје људи који знају шта је држава и учиниће све са своје стране да је очувају, нити ће дозволити да праве избегличке владе по туђим земљама. После ових речи, које су доста палугиле Богољуба Илића, изашао сам из његовог кабинета, који је био у једној соби југословенског конзулата у Јерусалиму. Неколико дана после тога, Богољуб Илић, одредио је потпуковника Поповића, који је био у обавештајној служби у главном генералштабу у Београду, да он, Никола Кнежевић, бивши наш конзул у Пешти и Јован Гачић, чиновник југословенске амбасаде у Бухарешту, и не знам још који са њима, отпутују у Цариград као нека екипа министра војног. Против мене се дигла бура од оно наших неколико људи, који су тада били у Јерусалиму, да ми се не допусти да идем у Цариград, јер сам политички човек, а и партијски, па ћу сигурно радити преко Цариграда као партијски човек у Србији. Ово је било доста да сви почну да ме одвраћају од овог пута као опасног по мој живот. Чудио сам се откуд одједанпут да се толики људи брину за мој живот, а докле се нико није упитао како сам стигао до Јерусалима и од чега живим у њему, јер сам и последњих 60.000 динара што сам имао у српском новцу, дао на признаницу др Ј. Шутеју, министру финансија, који се бојао да ћемо својим новцем убити динару кредит у иностранству ... У мору ових глупости, и поред најбоље воље нисам могао да нађем ни једно зрнце мудрости.

Цела ова емиграција мислила је само на то, како ће да бежи што даље!... А то "даље" била је Америка. Кад сам једнога дана нашао Момчила Нинчића, министра спољних послова, питао сам га: Шта је са мојим одласком у Цариград? Он ми рече,

да се стрпим још неки дан, а он је већ почео да "умирује" духове... Захвалио сам му се на овоме, и растали смо се.

Тих дана, мислим да је то било 15. маја, бежу дошли у Јерусалим Божа Максимовић и Крста Милетић, бивши министри. С њима су дошли и генерал Ђурашковић, Грга Анђелиновић и један потпуковник, командант II "гвозденог" пука. Генерал Ђурашковић, Грга Анђелиновић и још неки други са њима, укрцали су се у Боки которској на једну нашу подморницу. И поред све пажње Италијана, изашли су из Боке которске, ушли у Јадранско море, срећно прошли Крфски канал и ушли у Јонско море. Ови су у води боље познавали правац свог пута, него наш командант авијације и његов начелник штаба. Они су пристали у Каламати и ту су се искрцали генерал Ђурашковић и Грга Анђелиновић, а подморница пошто је узела неке потребе у Каламати, отишла је директно на Малту. Ту у Каламати, нашли су Божу Максимовића, Крсту Милетића и потпуковника, команданта II пука. Они су, кад су видели да их је пуковник Келер, југословенски војни изасланик у Атини преварио рекавши им да из Атине иду на Целопонез у Каламату, где многобројне енглеске лађе чекају да укрцају енглеске војнике, који су се заједнички борили са Грцима у Епиру против Италијана, те су сада почели да траже неку грчку лађу, која ће их одвести до Крита. Ова лађа која је била својина једне грчке компаније била је трошна и није их могла одвести до Крита, већ само до острва Церига. Како су они провели на острву Церигу, то сам већ раније описао. Успели су ипак да дођу на острво Крит. Тамо је био грчки краљ и грчка влада, а Крићани су ове наше избеглице лепо дочекали.

Ко зна докле би ови остали на Криту, и ко зна како би се све свршило, да се на Криту није догодио један инцидент. Једнога дана, када су ови наши избегли официри шетали и уживали у лепом априлском времену, у близини Канеје, главног града острва Крита, њима је у сусрет ишао један грчки генерал. Поред тог генерала ишао је један обичан грађанин, Крићанин и питао га: је ли он био командант једне критске дивизије. Кад му је генерал одговорио да је он то главом, тад је овај, обичан Крићанин, упитао генерала: А где су Крићани, тј. војници, којима је овај генерал командовао! Још генерал није стигао да одговори, а овај обичан Крићанин, извади из свог широког појаса револвер и сасу шест метака у груди генералове. Овај догађај, који се одиграо пред очима наших официра, одмах им је покварио дотле тако добро расположење, и вероватно, од страха да се не нађе неко да и њима упути такво питање, одмах су потражили прелозно средство, да буду пребачени у Палестину. Тако су се нашли у Јерусалиму, Божа Максимовић, Крста Милетић, потпуковник командант II пеш. пука и још неки њихови другови. Али сада, с том разликом, што су били без официрске униформе. Носили су на себи најкраће панталоне што су се могле замислити са дугачким чарапима и плитким летњим шипелана. Овај инцидент на Криту није им се допао, па нису хтели ни да носе даље официрску униформу.

Чекајући да се реши мој одлазак у Цариград, а био сам се решио да по сваку цену одем у Цариград и нисам веровао да ћу се још једанпут вратити у Јерусалим, хтео сам да обиђем извесна места како у Јерусалиму, тако и у његовој околини. Прво је било да посетим Христов гроб. Ова највећа хришћанска светиња налази се у чисто арапском крају. Стотине улица, које су толико тесне да се једва и људи у њима размимонлазе, треба да се прође, па да се стигне до цркве Светог Гроба. Пре него што се човек спусти са једне попречне улице, доле неколико десетина метара ниже, већ су дућани, у којима се продају свеће, крстови, иконице, бројанице и ваздан којекаквих ситница, које људи купују за успомену. Сама црква Христова гроба подигнута је на једном малом платоу, а десно од ње, само неколико десетина метара, уздиже се, сва од тесаног камена, иамија султана Ала Ед Дина.

Сутрадан, позвао ме је у југословенски конзулат председник владе Душан Симоновић. Душан Симоновић ме је питао: колико дивизија наше војске има у Грчкој. Одговорио сам му да о неким дивизијама уопште не може бити речи. У Грчку су прешле пограничне страже, жандармерија, железничко особље и остало чиновништво јужно од Скопља. Рекао сам му да је генерал Јован Наумовић, између 8. и 11. априла био у Охриду али да није било никаквих трупа. Била је једна трупа западно од Струге, коју су Италијани потпуно разбили, благодарнећи једној злочиначкој несмотраности,

јер је у пуковском штабу био Димитрије Ђузеловић, агент бугарске владе, познат из оне студентске афере из Скопља, а тој афери је био иницијатор, али је брзо добио помиловање, па је постављен за наставника гимназије у Свилајци, а кад је мобилисан, дали су му место у пуковском штабу према Италијанима, у близини Чафа Сана. Ђузеловић је брзо дошао у везу са Италијанима и тајним телефоном извештавао о свим припремама које је наша војска чинила за напад на Италијане на том фронту. То своје дело Ђузеловић је доцније опширно описао и штампао у софјиском листу "Зора".

Кад сам ово испричао Симовићу, он се наљутио много и, пошто је на рачун генерала Наумовића упутио једну крупну цевку, дошао је још и ово: "Шта ће генерал Наумовић у Охриду?! Он је по распореду, требало да буде на Овчем пољу, а не у Охриду..." Видео сам да се генерал Симовић много заборавио, па да бих га увео у стварност, одговорих му: "А зар је по војном распореду, Вама било место овде у Јерусалиму?... Сви сте ви измислили своја места... И... док сте се ви размештали, Србија је пала у ропство!..." На овај начин разговор између мене и генерала био је прекинут.

Одмах сутрадан, отишао сам у Тантур, да тамо нађем министра Нинчића и да видим шта је учињено са тим мојим путовањем у Цариград. Кад сам тамо отишао, нашао сам Нинчића, цетао се по пространом двориду. Чим ме је приметио, позвао ме је на разговор. У разговору ми каже да ће Немци све догле победивати, док Енглези и сами не буду имали онакву и онолику ратну опрему као што је имају Немци а кад то буду имали Енглези, ситуација ће бити измењена на свим фронтовима!... На то сам га упитао: шта мисли ако би дошло до рата између Русије и Немачке, да ли ће се у том случају, изменити ситуација на фронту. Нинчић ми је и на то питање одговорио овако: "Ако дође до рата између Русије и Немачке, Русија ће бити прегажена најлађе за месец дана, па тек у доцнијем периоду времена, Руси се могу прикупљати тамо негде из Урала!..." Знао сам за ову причу о Русији, али у њу нисам веровао, па кажем Нинчићу: "Просторно је немогућно да Немци за месец дана окупирају Русију до Волге. Ако Руси уђу у рат, ситуација се мора изменити.

Ја и Нинчић разговарали смо мало гласније, јер Нинчић није могао добро да чује, па нам у тај разговор уладе Душан Симовић који се, исто тако, на другој страни овога дворича цетао са неким другим министрима. Кад је дошао до нас, упитао је Нинчића о чему смо разговарали. Нинчић му је изнео укратко цео наш разговор. На то ми се окрете Симовић речима: "Ово је тачно! Русија не може да издржи више од један месец дана!..." Ове речи Симовић је изговорио са таким тоном и гестовима, као да је то већ била готова ствар, па о томе само крајње незналице не знају, ништа. Али ни овом приликом нисам остао дужан Симовићу, већ сам му одговорио: "Господине председниче, Ви нисте компетентан да говорите о војним стварима. Ви сте после немачке војске, најбољу војску упропастили за десет дана! Ви сте мобилисали српски народ и тако сте га мобилисаног предати у руке Немцима!... У ропству код Немца нема више ни Хрвата, ни Македонаца, ни Црногораца. Сви су они пуштени из ропства! У ропству је остао само српски народ?!... Ето, колико се ви разумете у војним стварима!"

Ово је било довољно да Симовић од љутине изађе из такта и да ми одмах ту, на месту, запрети да ће од Енглеза тражити да ме ухапе! Нисам баш многи веровао да ће Енглези послушати Симовића, али нисам био ни сигуран, јер сам знао за енглеску тактику: ако неко некога другог огласи код Енглеза као сумњивог, Енглези такву личност одмах затворе и пошљу у један од многобројних својих концентрационих логора, и ту има да остане до краја рата, уколико остане жив. Енглези му дају мало чаја, мармеладе и хлеба. Али то само у толикој мери колико да не умре гладан. Имао сам разлога да се бојим тога.

С друге стране, Јован Ђонович испричао је мајору Бејлију који је, у то време био шеф обавештајне службе за Средњи и Блиски исток, да сам и ја решио да идем у Цариград и да дођем у везу са Србијом, а ако будем добио ма какве могућности, да ћу прећи и у Србију. Мајор Бејли беше се заинтересовао за овај мој пут и једнога

дана позвао ме је у једну кућу, која је била својина неког бега арапског – Наппимбени, на разговор.

У близини те куће преда ме је изашао мој стари познаник из Београда, Џон Бенет и син лорда Амерџија, онда министра за колоније. Овај младић говорио је српски врло добро и за његова оца кажу да је исто тако добро говорио српски. Они су имали и једну породичну трагедију. Старији лордов син живео је у Берлину, и сваки дан, по неколико пута, говорио на немачком радију и позивао Енглезе да се помире са Немцима, и да закључе мир.

Кад сам био уведен у ову кућу, која је била опкољена зидом, али је имала добру башту са много лимуна и поморанџи, узели су ме код Бејлија... Био је то млад човек, можда нешто преко 35 година и, пре рата радио је као инжењер у Трпчи. Српски је говорио беспрекорно. После краћег разговора, Бејли ми је ставио конкретно питање: да ли ја намаравам да идем у Цариград, и чиме ћу тамо да се бавим? Одговорио сам му да сигурно желим да одем у Цариград, а, кад будем већ у Цариграду, тамо ћу упознати разне могућности, па ћу после да доносим даљу одлуку. Кад ме је упитао: да ли бих пристао да се вратим у земљу, одговорио сам му, да о томе питању сада не можемо разговарати, јер тек у Цариграду имам да донесем решење, пошто прво добро будем одмерио све штете, као и све користи које би могле настати услед мога оваква пута. Бејли се задовољио мојим одговором и рекао ми је да ће потмоћи овај мој пут у Цариград. Ја сам, иначе, имао готов пасош са турском визом и француском преко Сирије, иако је онда отпочео рат у Сирији између Де Гола и Енглеза, с једне стране, и француских трупа које су остале верне вишиској влади и маршалу Петену с друге стране.

Сутрадан, био сам опет позван код Бејлија, и том приликом он ме је питао: да ли желим да се измирам, како он то рече, са југословенском владом, а он је готов да посредује. Одговорио сам му да нема шта да ме мири са југословенском владом, јер нисам са целом владом ни имао неки конфликт, већ само са генералом Симоновићем. Бејли ме је питао колико је мени потребно свакога месеца за моје издржавање у Цариграду. Одговорио сам да је југословенска влада мени одредила 400 долара месечно. Али је после ова сумна снижена на 350 долара, што је мени апсолутно довољно за живот; а у случају ако би ми влада ускратила овај новац, видећу у Цариграду како стоје ствари за живот, па ћу се према томе и управљати. Бејли ми је рекао да у Цариграду њега заступа неки господин Томпсон (опет једно лажно име), и да ћу се имати јавити Томпсону чим одем у Цариград и за сваки мој издатак који ми буде потребан, да успоставим везу између Цариграда и Србије, само да кажем Томпсону, и он ће ми дати новац. Тако сам, у неку руку, био сигуран од гоњења Симоновића, али не потпуно, јер сам сматрао, ако Симоновић буде настојао да ме Енглези ухапсе, можда ће они, на крају крајева, пристати на то, иако то није било много за веровање, јер, у овом случају, ипак сам за Енглезе, више вредео од Симоновића.

Нисам хтео ипак да ризикујем ништа. Зато сам сео на аутомобил, узео са собом једног свог пријатеља Београђанина Јована Грданичког, те је, у толико путовање било иријатније. Прво смо прешли онај гребен, на коме је постављен Јерусалим и упутили се на Исток, па кад смо се спустили савним доле, дошли смо у стари град Самарију, где се један пут одваја и иде на север, у Хаифу, а други на Гснзаретско језеро.

Нашао сам на Кармелу неколико јеврејских породица, које су биле родом из Новог Сада. Један, од њих који је био инжењер, имао је сестру, која је већ десет година била учитељица у јеврејској школи у Хаифи. Инжењер је имао свој технички биро у самој вароши. Код куће су говорили српски. Било ми је нарочито мило што се ту упознао са нама, али није био много задовољан својим животом и својом зарадом у Хаифи.

Ту, у близини Хаифе, у области Галилеје, има много досељеника Јевреја, који се баве земљорадњом. Ту има колхоза, који су уређени по руском систему, а има их и таквих у којима је уведен живот на бази "оштежидна". Они имају добре краве и добре кокошије фарме. Свако јаје са тих фарми мора да има прописну тежину од 65-68 грама и свако има своју ознаку. Уопште, сви производи ових колхоза прво-

класни су и нарочито цењени на пијацама у Јерусалиму, Тел Авиву и овде у Хаифи.³

30 км јужно од Хаифе налази се град Назарет. Ова варош, у којој нема ни једног Јеврејина, подигнута је у једном камењару, али има довољно воде за пиће. Ту постоје православна митрополија Назаретска, а у самој вароши има Арапа хришћана. Има и православних и католика. У православној цркви служи се служба на арапском језику.

Својом новом познанику у Хаифи био сам препоручио да се распита за неки мало већи моторни чамац. Хтео сам да, преко Средоземног мора, а не сувим, одем у Турску. Нисам хтео да ризикујем евентуална малтретирања ни од стране Симовића, а ни од стране Енглеца. Напослетку, хтео сам и Енглецима доказати да и за време рата, кад су строги прописи, могу да изиђем из њихове области, а да они не знају ни кад сам отишао, ни кад.

У Хаифи готово сви Арапи говоре турски. То ми је била згодна прилика да и преко Арапа могу да потражим неки чамац. Напослетку, мој пријатељ Новосањанин рекао ми је да један његов познаник Јеврејин има једну моторну једрилицу од 30 тона. Том једрилицом управља један Турчин, родом са острва Родоса. Нашао сам се са тим Јеврејинком и погодио се да му дам 100 златних фунти да ме од Хаифе пребаци у прво турско пристаниште Мерсин. Он ми је ово обећао, а и ја сам тражио да нађем и човека који управља том моторном једрилицом. Кад сам се нашао са тим Турчином, брзо сам се са њим споразумео на турском језику, да те ноћи дотера чамац у једну малу увалу, испод Кармелске горе, где ћу га ја чекати; а одатле да пођемо даље. Обећао сам му 40 златних фунти као бакшиш, што ће да ме прокријумчари.

Тих дана острво Крит било је окупирано од стране Немача, а немачки авиони одлазили су са Крита у Сирију, где су се водиле борбе између једне и друге француске војске и још даље, у Ирак, где је Рашид Алија водио борбу против Енглеца. Ноћ је била без месечине. Ја и мој друг Грданчики сачекали смо нашег "капетана" и ушли у чамац.

Док смо били у заливу, море није било тако узнемирено. Али кад смо изишли на отворено море, таласи су били ужасни. Целе ноћи наш се "капетан" борио са таласима, да одржи правац према острву Кипру. У овој борби са стихијом, ипак је успео. Сутрадан, око 9 сати били смо већ у висини острва Кипра, а таласи су били мањи. Острво Кипар, иако нема високих планина као Крит – највиши вис му је 280 м – ипак заклана мореводце од удара великих таласа.

Мислим да смо били од острва Кипра удаљени око 30 км и онда је наш чамац узео курс све поред острва. Ишли смо брзином од 4–7 км на сат. Али, кад смо дошли до близу манастира Св. Андрије, ту смо се приближили острву 300–400 м. Обичај је да, чим нека лађа или лађица дође у близину овог манастира, одједанпут почну да звоне сва звона са манастирске звонаре, а лађе истакну заставу барем, тако је учинио наш "капетан". Он је истакао турску заставу. Кад сам га упитао зашто је истакао турску заставу, он ми је објаснио да је то најсигурнија заставка, јер, ако би наишли немачки авиони, а исто тако, енглески бродови, кад виде турску заставу, неће да митраљирају и да бацају бомбе. Што се тиче енглеских бродова, ако би нас негде и задржали, ја и Грданчики имали смо југословенске пасоше са уредним визама. Што нисмо имали уредну визу за излаз из хаифског пристаништа, ми би се ипак изговорали на нашег "капетана", а "капетану" сигурно ово није била првина.

Тако смо оставили острво Кипар и његов чувени манастир Св. Андрије Првозваног, који је постао заштитник овог острва, кад су Кипарити пријемили хришћанство, а он је први дошао међу њих да им проповеда хришћанство.

Интересантно је да на том острву не постоје дивље звери. Тамо нема ни вука ни лисице. Манастир се налази на једном краку овог острва и ту смо видели гомиле манастирске стоке, нарочито много говеда, која је била без пастира. "Капетан" наше

³ Трбић овде описује израелске КИБУЦЕ, а то је нека врста колективна слична совјетским колхозима, али и битно успешнија и осмишљенија.

"лађе" говорио нам је, да цео тај крај припада манастиру Св. Андрије и да стоку нико не чува. По веровању тамошњег света, Св. Андрија штити чак и стоку свога манастира.

Источно од овог манастира, виде се две стене, ваљда, некада део овог острва. И наш "капетан" управи курс и ми, после извесног времена, прођемо између те две стене, које су биле 4-500 м далеко једна од друге, али су издалека изгледале као да су то нека врата, кроз која се не може тако лако проћи. Курс је непрестано био управљен у правцу североистока.

Кад се већ смркло, угледали смо једну светлост у даљини. Мислили смо да је то Мерсин. Нисам могао сазнати где се та светлост показује. На целом путу, нисмо срели ни једне лађе. А и било је време кад је свако избегавао да залпови западно од Кипра и да уђе у овај простор источног Средоземног мора, где су постојале могућности да се неко сретне или са енглеском флотом или са немачком авијацијом. А ни једно, ни друго, није било пријатно.

Наш "капетан", како је подигао турску заставу код манастира Св. Андрије, није је више снуштао. Много пута чули смо у ваздуху како лете авиони у правцу север-југ и обратно, али ми их нисмо видели или због њихове велике висине, на којој су летели, или зато, што смо били као пијани на овој нашој "лађи", која се непрестано љуљала и онда кад уопште није било таласа на мору. У ствари, били смо изабрали да путујемо источним делом Средоземног мора у оно време, кад на томе делу има најмање буре. То нисмо учинили по неком нашем нарочитом избору, већ онако, то је дошло само по себи, по стицају осталих прилика.

После 70 сати путовања, стигли смо у пристаниште Мерсин. Ово пристаниште, пре заузимања Александрије, по споразуму између Турске и Француске, беше последње турско пристаниште на овоме делу Средоземног мора, и служило је као извозно место богатој области Адана, коју су област Италијани сматрали као објекат свога првог заузимања нових области. Кеј је био сав направљен од дрвета, као и прилаз кеју. Море је овде било плитко и велике лађе морале су доста далеко од обале да се уכותе. Наша "лађа" ишла је право на кеј, а пошто је носила турску заставу, била је радосно дочекана од оно неколико турских царинских чиновника и једног комесара турске полиције. Имали смо исправне пасоше, а нисмо са собом носили никакве нове ствари. Усталом, Турци нису ни вршили никакав претрес над нама. Био је забрањен увоз турског новца из иностранства, а и ми смо га имали само у допуштеној количини, око 40 турских лира. Остали наш новац био је сав у злату и доларима.

У Мерсину је била Отоман-банка, која је једино била овлашћена да мења стране валуте. Око 9 сати пре подне, отишли смо у Отоман-банку. Тамо само разменили новац и у подне сели на воз, који иде Мерсин-Адана. Ово растојање износи свега 50 км.

После два сата вожње, стигли смо у варош Адану. Да не би вукли своје ствари по хотелима, однели смо их право на железничку станицу, да их предамо у гардеробу. На самој станици сам разговарао са Грданичким на српском језику. Кад пред нас изађе један од носача и упита нас, исто тако лепим српским језиком којим смо и ми говорили: "Шта желите, господо?" Ми рекосмо да тражимо станицу гардеробу. Одвео нас је тамо и обећао да ће нас утоварити у воз такозвани "Торос-експрес". То је чувени воз који је веза Берлин-Цариград-Анкара-Адана-Алеп-Багдад. Овај воз саобраћа на овој прузи двапут недељно. Торос се зове зато, што су Немци савладали све препреке и кроз Таурску планину извели и ову пругу са високе малоазијске висоравни у плодну долину Средоземног мора, а одатле, преко Сирије, у Багдад. Таурска планина, тако познату по својој дивљини, а и из ратова које су водили Римљани у Малој Азији, - Турци су просто прозвали Торос, те је тако и овај воз добио назив "Торос-експрес".

После два дана чекања у Адани, добили смо место у спаваћим колијма I класе на овом експресном возу.

Метр д'отел, у хотелу где смо ми одсели, био је један млад и образован Турчин, родом из Скопља. Он нам је рекао да од Адане до Цариграда, свуда ћемо сретати српски језик, јер свуда има насељених Босанаца; затим има маса чиновника и трговача

из Македоније, а по возовима кондуктери у вагонима за спавање, као и они по ресто-ран-вагонима, искључиво су мухаџири, то јест, добеглице из Босне и из осталих крајева Балканског полуострва, који су до недавно припадали турском царству.

Воз је долазио из Биглада на станицу Адана у 2 сата после подне. Ми смо већ били на станици и наш пријатељ који нам је обећао унети ствари у вагон, чекао нас је. И он је био родом из Босне и донесен је у Адану пре 40 година. Кад смо га запитали како није заборавио "босански", он нас је погледао са чуђењем, давши нам одговор, да се не може матерњи језик заборавити, јер они и у кући другим језиком не говоре, а исто тако, и у међусобном саобраћају. Не жене се овим полуарамакама, већ само Босанкама. И тако чувају свој матерњи језик.

Сели смо у воз и, после једног сата вожње, поњући се све серпентинама, дошли смо на прву станицу испод планине Тауруса а одатле неколико сати воз се пробијао кроз тунеле, надвијао се над страховите урвине, док је, најад, изишао на најнижу висораван Тауруса, и одатле, разним уседима, дошли смо до станице зване Улукишла. Кишла је на турском језику касарна, али означава и пасиште за стоку. Ово место можда је имало и једно и друго значење.

Око подне 5. јуна 1941. г. воз је стигао пред једну велику и потпуно модерно уређену станицу. Била је то Анкара. Изишли смо из воза, узели кола и пошли у варош свега 1 км удаљену од станице. Поред саме станице, био је подигнут велики и потпуно модеран хотел са ресторацијом, која је имала широке веранде на све стране. На самом уласку у варош, с леве стране, била је једна кућа саграђена у чисто турском стилу. Грађевина је била од тврдог материјала, велика турска застава на самој згради, па и натпис, говорио је да је то зграда велике Народне скупштине Турске. То се турски зове Бујук Мешлиси Турк Цумхуријети.

Ми смо одсели у једном опет модерном хотелу, у Анкари где сам нашао послугу, који су били родом из Прилепа. Ту сам био и срдчно дочекан и најбоље услужен. Ови млади људи жалели су што је Прилеп опет постао бугарски, а они су били вољни да се ускоро врате у Прилеп, јер, по њихову причању, тамо су много боље живели него што овде живе.

По административној подели, варош Анкара представљала је један вилајет, исто као и Цариград. Валију, који је у исто време и председник општине, као и цео одбор, поставља влада. У то време, анкарски валија био је опет родом Босанац, један од првих политичких саветника Исмет Именија, председника Турске Републике, бившег начелника штаба Кемал Ататурка, коме се приписује у заслугу велика битка на реци Сахарији, у којој су Турци однели велику победу над грчком војском и чије су последнице биле најтеже за модерну грчку државу. По уговору о миру, Грци су морали да се иселе из свих места из Мале Азије и да у будуће ни један Грк не може никада имати никакву непокретну својину у Малој Азији. Богате и напредне грчке општине из целе Мале Азије морале су бити затворене. Лепе цркве често од велике архитектонске вредности, са чијих су кубета извађени крстови, постале су, у најбољем случају, магацини за војну опрему, а по селима у њима су биле општинске суднице.

Одмах, још истог дана, пошли смо у југословенску амбасату. Амбасадор је био Илија Шуменковић, ранији министар трговине а за време др Воје Маринковића, кад је овај постао министар спољних послова, 1929. за време одсуствовања др Маринковића, које је било често и дуго, Шуменковић је тада редовно био заступник министра спољних послова.

Нова Анкара састоји се из једног широког и неколико километра дугачког булевар. По средини булеvara, засађено је дрвце, а с једне и друге стране, води широк пут, сав у асфалту. Тротоари су такође широки и у асфалту. Овај булевар даје утисак нечега ултрамодерног. С десне стране, према станици ту је универзитет. Затим долази владина палата и низ других државних установа. Већ на крају овога булеvara, налази се зграда југословенске амбасате.

Турска влада беше допустила да свако посланство или страна амбасада, може добити до 1.500 м² земљишта, ако жели да сама и о свом трошку подигне зграде посланства. Југославија се користила овом повластицом и саградила је себи две велике куће. Обе ове куће су простране и на два сирата. У једној кући, до саме улице,

нешто повученој унутра, налази се зграда, у којој су канцеларија амбасаде и простран стан за амбасадора. У другој згради, која је новине оне прве, а удаљена је од ове око 200 м опет је друга зграда исто тако на два спрата, у којој су станови за чиновнике. Јер у вароши Анкари, старој Ангори, тешко се могу наћи колико-толико удобни станови за становање. Ова стара фригијска варош, изграђена је око једне високе камене купе. У њој су већином купе од слабог материјала, а саобраћај је могућан само помоћу товарне сточе. Само једна улица, на најнижем делу ове купе, има пут за кола, али нема ни једна друга. Анкара је, у то време, имала свега око 20.000 становника и у једној главној улици старе вароши, која је ишла од југа на север, ка једном делу старе античке вароши, била су подигнута 2-3 модерна хотела и разне трговине. Таква је изгледала Анкара у време, кад сам ја стигао у њу.

Јавио сам се амбасадору Шуменковићу, који ме је тога дана задржао на ручку код себе, показујући нарочито интересовање због мога доласка. Рекао сам Шуменковићу да идем у Цариград и да ћу успоставити везу са Србијом. Он ме је посматрао са неверицом, јер је ваљда, и он сматрао да је за све Југословене у иностранству довољно то, што су краљ и влада побегли из Југославије и што се неколико десетина милиона долара у злату и страним девизама налази у иностранству. Кад сам почео објашњавати Шуменковићу да ми Срби у Турској имамо тако велики број Турака, који су родом из српске Македоније; да увек међу тим Турцима можемо наћи људе, који путем писма од својих пријатеља, могу да нас обавештавају о свему оном, што се дешава у Бугарској, а то је већ значило нешто. Затим, има Македонаца у самој Софији, а Бугари држе другу Софију-Ниш, иако је Ниш у Србији, и да се, на тај начин, може успоставити стална и сигурна писмена веза са Србијом. После оних објашњавања, Шуменковић ми је дао за право. Али сам и њему рекао исто онако, као и влади у Јерусалиму, да је срамота што је немачко-бугарском окупацијом, прскинут сваки контакт са Србијом, као да смо ми, који смо побегли из земље СВЕ, а они који су у њој остали, а то су милиони нашега народа, да они нису НИШТА!... Нисам крио од Шуменковића своје мишљење да српски народ неће моћи заборавити овакво ИЗДАЈСТВО, какво је према земљи учинио Душан Симовић са својом владом. Тад ми је Шуменковић рекао да се у Анкари још налази генералштабни пуковник Савић, кога је Симовић послао овамо у Анкару, да закључи САВЕЗ са Турском! Турци, разуме се, нису хтели да чују ништа о томе, да закључују савез са неким који нема ништа.

Симовић је својом краткотрајном владавином упропастио Југославију као државу, а српски народ изложио најстрашнијим гоњењима. За тих неколико дана није смогућност повлачења српске војске у Грчку и стварање новог Солунског фронта, а с друге стране, није могао да увери Хитлера да је 27. март дело унутрашње политике, где се радило о томе, да краљ Петар II заузме престо који је био угрожен од стране принца Павла. У тој својој неодлучности, он је послао једну своју мисију у Петроград, а другу у Анкару. Ни једна од ових двеју мисија није успела, што је само знак непријатељства у државној политици, коју су водили неколико дана Душан Симовић, Бора Мирковић, који је још у Београду, пре 6. априла тврдио на све стране да је он творац 27. марта, коме се Симовић придружио кад је дело било готово. Као резултат целе те политике, било је дело заузимања српске Македоније од стране Бугарске, стварање Независне Државе Хрватске, којој су припојили целу Босну и Херцеговину, као земљу, која је ужа отаџбина Анте Павелића. За резултат такве политике, није био потребан ни Симовић ни Бора Мирковић. Њу је тако могао извести ма ко са београдске улице.

Све ово сам изговорио Шуменковићу, иако сам знао добро да он све моје речи мора доставити министру спољних послова и краљу преко министра двора. На ово сам се решио зато што сам имао у цесу готових 420 фунти стерлинга у злату, што је износило по тадањем курсу између 13.5 и 14.000 турских папирних лира, а према сажању које ми је пружено преко мојих познаника и пријатеља у Анкари, у Цариграду сам могао да живим 5-6 година.

Шуменковић ми је рекао да је добио телеграм да се Милан Гавриловић наш посланик у Москви, враћа у Турску са целим особљем посланства. Њима су Руси,

на захтев Немаца, били отказали гостопримство и тражили да се уклоне из Русије. То после подне Шуменковић ме је био позвао да одем са њим 11 км северно од Анкаре, где је саграђено вештачко језеро, које даје врло добру воду за пиће целој Анкари и које је омогућило подизање невеликих шума у околини Анкаре, па и велики булевар у Анкари, а раније се тврдило да је немогућно овде одгајити дрво. Јер, од Анкаре, па до близине Улукишле, која се налази на јужним обронцима планине Таураса, нигде нема ни једног дрвета, ни лево ни десно од друге, на целој томе путу од Анкаре до Улукишле колико око путника може да догледа из воза са једне и са друге стране. То је та чудсна Малоазијска висорава, у којој, углавном, влада оскудица у гориву. Зато се наши исељеници из Македоније пису нигде задржали на овој висорава, већ су се насељавали између Цариграда и Анкаре, нарочито око вароши Ескишехер (стара варош), стари грчки Доростолум, који је богат водом, а има и неколико минералних извора. Пошао сам са Шуменковићем да прегледам ово језеро. Ово је, у сваком случају, била једна знатна тековина Кемала Ататурка, који је хтео овој прастарој фригијској престоници да доведе тако потребну воду и да јој да јов подстрек за њен будући развој.

Вратили смо се пред само вече у Анкару. Ја сам отишао у свој хотел, а Шуменковић у свој стан у југословенској амбасади. Сутрадан, чекали смо долазак "Ерзерум експреса." У овоме возу такође су биле двоја спаваћа кола и два ресторана-лагона. Воз је из Анкаре прво ишао право на југ и пролазио поред вароши Сиваса, која се налази на Сиваском језеру. Изнад овога језера уздиже се високо горе Арарат, а у самом језеру, на једном острву, био је раније велики јерменски манастир, у коме је становао врховни старешина јерменске цркве који је имао званичан назив "Каголикос" (Светопшти). Одатле се воз пење ка Ерзеруму, пролазећи кроз разне урвине и камене пропасти, док не дође до Ерзерума, последње престонице Јерменског царства.

После заузећа целе Јерменије, Јермени су се разбегли по целом свету, отварајући своје трговачке контоаре на западу, нарочито у Италији, особито у Венецији, где се развила обилна јерменска књижевност.

Јермени су држали многе важне положаје у Турској држави, као: лекари, финансијери и државни чиновници на високим положајима уопште. У нашој новијој историји, може се често срести неко јерменско име међу високим државним достојанственицима Турске.

Неко је 1896. потказао султану Абдул Хамиду да Јермени спремају устанак. Кад је за ово сазнао, Абдул Хамид нареди општи покољ Јермена у Цариграду. Кажу да их је, том приликом, погинуло више од 10.000, који су сви побацили у море. Прво је почело чишћење у двору и после редом.

Сутрадан, очекујући воз којим је требало да стигне Милан Гавриловић са особљем посланства, Шуменковић ме је упитао: да ли сам видео краља у Јерусалиму; јесам ли разговарао са њим и какав је утисак краљ учинио на мене.

Одговорио сам му, да сам био одарећи Радоју Кнежевићу, био примљен код краља Петра у Јерусалиму. Од свог ступања на престо кобног 27. марта, краљ је одржао свега једну седницу министарског савета под тобожњим његовим председништвом. После тога, ни један од министара није могао видети краља, осим Радоја Кнежевића, његова министра двора и Душана Симовића, председника владе. Кад сам пошао краљу у аудијенцију, краљ је био на своје занимању, које је кажу уграђивао свако јутро. Он је потпуно го, само у једним кратким гаћицама, ирао свој аутомобил! Чим сам ово видео, дошла ми је пред очи слика Нејаког Уроша, син краља Александра, оног заиста паметног, интелигентног краља, који је имао и носио у себи велике концепције о једној снажној Југославији, за чије је снажење ишао на Дунав код краља Карола, на Црно Морс код краља Бориса, у Цариград код Кемала Ататурка, и све те велике идеје пале су на плећа да их изводи овај ситни и неразвијени дечак, поред Радоја Кнежевића, чије ми амбиције нису биле познате, и Душана Симовића, чије су амбиције биле безграничне, што ми је било познато. Краљевску владу сачињавали су министри, представници свих политичких партија у Србији, а Хрвате један крћи одломка велике Мачекове странке, коју су овде представљали др Шутеј, министар финансија, Милан Мартиновић, његов начелник и Јурица Крњевић, један од првака Хрватске

сечаљке странке. Ова влада била је краља и по свом саставу и по свом угледу. Њима се беше придружио и др Шубашић, бан Хрватске бановине из споразума Цвстковић-Мачек. Сасвим нова личност у влади је био као потпредседник Слободан Јовановић, пензионисани професор универзитета и чувени српски писац нове политичке историје Србије. Др Мачек беше остао у земљи и радио је свој посао. Тамо је држао на узди Анту Павелића, а овде су његови људи држали за узду и реп цео део српске владе, која се беше склонила овде у Јерусалиму.

Стан краља Петра или како су га разни трабанти звали двор, био је у близини југословенског генералног конзулата, мало даље од пута Јерусалим-Витлејем. Чекао сам неколико минута док је краљ променио мокрне гаице и обукао суве, а преко тога на слабо тело, беше обукао једну скромну мајицу. Кад сам угледао краља у оваквом стању, дубоко сам се заплакао над судбином његовом и свих нас. Рачунао сам да ћемо се ми ипак некако извући из свих политичких незгода, благодарешти живој свети српског народа. Али сам посумњао у његов повратак, јер он није био у околини паметних политичких људи. Били су ту око њега само самоквалификаци, који су непрестано истицали своје заслуге, што је он Петар II краљ Југославије, а нико му није хтео признати свој удео и кривице за пропаст Југославије.

Краљу беху донели његов доручак. Било је то једна кифла са мало путера и шоља беле кафе. Упитао сам краља: како се осећа и као је прошао до Београда на до Јерусалима. Краљ ми је рекао да је цео тај пут врло лепо провео, да се никад, за време пута, није ни од чега уплашио, али је своје ministre, све одреда, назвао страљивим кукавицама, који су целог пута само дрхтали од страха, а сада траже да се што пре иде у Лондон. Рекао ми је да не верује у немачку инвазију Палестине, јер то не би довело ни до каква циља. Питао сам га где му се налазе мати и браћа, и он ми је одговорио, да се налазе у Лондону и да су донекле, тамо обезбедени. Краљ ме је даље питао: шта ја даље намеравам! Одговорио сам отворено, да мене не интересује ни Лондон, ни Америка, а још мање Јерусалим, већ да сам се решио да идем у Цариград, где ћу тражити пута и начина да дођем у везу са Србијом. После овога краљ је устао, што је био знак да је аудијенција свршена. Поклонио сам се краљу и изишао од њега.

Кад сам после те аудијенције код краља, нашао Петра Живковића и Бошка Јевтића, испречао сам им целу ову сцену са краљем Петром II и молио сам их да они, као пријатељи династије Карађорђевића и краља Петра лично учине све што им до руке стоји, да краља изведу из ове бедне средине, у коју је он, по својој несрећи запао и да га пошаљу у Лондон, да види како тамо живи краљ и каква изгледа околина енглеског краља. Тад ми обојица одговорили, да ни један од њих дотле није видео краља Петра, осим на оној првој седници у Београду, кад су се сви ministри представили и да Душан Симовић љубоморно чува сваки долдр краља Петра II са осталим светом, уколико тај свет није Душан Симовић и Радоје Кнежевић.

Том приликом сам још, као илустрацију Симовићева шепртљанства, изнео и боравак пуковника Савића у Анкари, који је још непрестано обијао прагове разних турских државних установа, у уверењу да може задобити Турке за некакав нови савез. Тај посао могао је у сваком случају, ако не да сврши, а оно бар да увиди могућности да ли се може или не може,

У томе разговору на станици анкарској, јавише се долазак воза. Ту су били Милан Гавриловић, југословенски посланик у Москви, Станоје Симић, за кога не знам да ли је тада заузимао каква положај у томе посланству, много других чиновника, а међу њима генералштабни пуковник Жарко Поповић, Божић секретар посланства, Коста Крајшумовић, аташе за штампу, и један од главних Божин Симић, бивши пуковник српске војске, који је у Русији, у она мутна времена Руске револуције, по причању других, пришао Руској револуцији, а затим дошао у Париз, где је живео 20 година и тамо се оженио. Министарство спољних послова Краљевине Југославије имало је о њему податке да он има у Француској специјални задатак који му је наменила Коминтерна. Његова сестра писала је молбу краљу, да помилује Божића Симића. Ја сам ту молбу потписао и дао својим многобројним пријатељима, народним посланицима да је потпишу. Сматрао сам, не знајући никакву позадину о његовом животу

у Паризу, да ми је дужност да, по могућности, учиним нешто са своје стране, како би се овај биши српски официр вратио у Отаџбину. После, ваљда три месеца од овога мог и мојих другова потписа, био сам позват у министарство спољних послова, где ми је показан досије Бојина Симића, из кога сам видео да је он осумњичен као човек који ради за Коминтерну, и да молба за његов повратак у Београд једино има тај циљ, да и овде продужи онај посао, који је већ дотле радио у Паризу. Иако сам видео овај досије, нисам му покљонио много вере. И, после смрти краља Александра, кад ми је његова сестра поново поднела на потпис молбу за његов повратак, опет сам са многим посланицима ту молбу поткрепио. Кад је његов брат др Симић требао бити премештен из Врњачке Бање за неко друго место, његова је сестра опет дошла са молбом за интервенцију, да се не премешта из Врњачке Бање. И ја сам опет, са неколико посланика, интервенисао.

Једнога дана Божин Симић дошао је у Београд. Петар Живковић наредио је одмах да га ухапе па да прво почне да издржава казну, па затим да се на њега примени помиловање. Тако је и учињено. Од тога доба Симић је живео у Београду, али његова породица стално је боравила у Паризу.

Одмах после 27. марта Душан Симоновић позвао је Бојина Симића и ставио му у задатак да иде у Русију и да тамо закључи одбрамбени савез. Какве су разговоре имали ова два човска пре Симићева поласка у Москву, мени није било познато. Али, кад сам се сетио онога досијеа о Бојину Симићу из министарства спољних послова, сматрао сам за велику погрешку Симоновићеву, што је Бојина Симића послао у Москву као главног преговарача. Јер, ако је ма шта истина у оном досијеу о Бојину Симићу, онда није могло бити речи да Божин Симић може представљати неки ауторитет пред Сталином и Молотовом. Одмах се и показало колико је та комбинација на брзу руку била довршена. Душан Симоновић одбио је понуду да закључи савез са Енглеском, који му је нуђен, а тражи да закључи савез са Русијом и Турском, које о таквом савезу уопште нису хтеле да чују!... Наместо жељеног савеза у коме би Русија била ангажована, она је направила са Југославијом неки пакт, који, у ствари, није био "ни боза, ни лимунада", и који је више изгледао на какву шарену играчку, која се даје деци да се забаве, него на неку обавезу у случају рата. Такви пактови о ненападању сви су били пропали. Али уопште пакт о ненападању између Русије и Југославије, која је била у агионији, кад не би била жалосна ствар, који су изводили неспретни "државници" од 27. марта, била је згодна за општи смех.

Поздравно сам се са свом господом, по реду како су прилазили Шуменковићу, али сам чекао да сутрадан разговарам са Миланом Гавриловићем и са Костом Крајшумовићем. Крајшумовић је на глави носио један бео качкет онакав, какав смо видели на разним сликама на глави Јосифа Висарионовича Стаљина. Гавриловић ми је заказао састанак за сутрадан у амбасали, а са Костом Крајшумовићем договорно сам се да те вечери заједно вечером у великој ресторацији железничке станице у Анкари. Мислио сам да је Коста Крајшумовић могао и у Москви створити неке новинарско друштво-другарство, као што га беше створио у Софији, и да се, на тај начин, могао обавестити о ситуацији у Русији боље него неки други странац.

Кад сам сео за вечеру са Костом Крајшумовићем, њему сам испричао о нашој евакуацији, о краљу и влади, која је тада била у Јерусалиму, и још о неким ситуацијама, које су Крајшумовића интересовале.

О Русији је он мени углавном испричао ово. Цела наша делегација-посланство у Москви, била је рђаво расположена према Русији и њеном режиму. Сва обавештења о руским стварима Гавриловић је добијао од сер Страфорда Крикса, енглеског амбасадора у Русији. Гавриловић је видео Стаљина свега двапут на великом пријему уочи нове године и оном приликом кад су потписивали онај пакт о ненападању између Русије и Југославије. Целу кампању која је била изведена 27. марта у Београду, Руси су осуђивали као убитачку и нису били ни мало вољни, нити са симпатијама гледали уздицање официра на високе државне положаје и узимање државне крме у своје руке, јер су их сматрали недораслим да воде државни брод у садањим приликама. То је, углавном и био повод да Руси откажу гостопримство југословенском посланству у Москви, али су због тога, поред нас, настрадали и Чеси.

Коста ми је испричао и једну ружну ствар, која се одиграла на граници руско-турској. Жарко Поповић, генералштабни пуковник и војни изасланик, није био добро виђен у средини, где је имао да представља снагу своје земље, јер је свуда отворено испољавао одвратност према свему ономе, што је видео и запажао у животоу садање Русије. Кретао се углавном у друштву Немца и немачких официра тако, да су га у Москви више сматрали као агента војног изасланика Немачке, него као представника Југословенске војске у Москви. Таквим својим поступцима, затворио је себи сва врата у високим војним круговима Москве. Али кад су дошли на руско-турску границу, док су их још Руси, који су их испраћали, посматрали, пуковник Жарко Поповић и секретар Божић, на очиглед свију присутних Руса, демонстративно, измокрили су се на руско земљиште!... Кад сам ово чуо, нисам могао да дођем к себи како су људи на тако високим положајима, а сада са тако мало најобичнијег домаћег васпитања... Они нису били у Москви представници сваки своје сопствене личности, већ су били представници Југославије. И иржњу и одвратност, уколико су у себи носили, према Русији и њеном режиму, нису смели испољити на један потпуно диџански начин.

О војној спреми Русије Крајшумовић ми је рекао да је она велика; да војске има много, али да није способна да ратује. То је било уопште укорењено мишљење код свих оних који су посматрали организацију руске војске, било у самој Русији или су је посматрали кроз многобројне публикације, које су говориле о руској војсци.

Говорио је о Москви да је тамо велика скупоћа, нарочито у магацину, из кога се снабдевају страни дипломати, али да на пијаци и у самој Москви и на многобројним станицама од Москве до Тифлиса, свуда је било изношено на продају хлеба, путера и јаја. Крајшумовић је сматрао да су Руси својим уређењем конхоза углавном осигурали државу за свако време које би могло наступити, са довољно хране.

После ових разговора, више нисам ни имао интереса да се о нечем даљем распитујем код Крајшумовића. У разговору са њим, дознао сам да данашње волеће друштво у Москви нема јасну представу о самој Југославији, сматрајући је као једну насилничку творевину српске династије и српске војске.

Сутрадан сам отишао Милану Гавриловићу у југословенску амбасалу. Он ме је црмиво врло љубазно и нарочито ми је било милио кад је дознао да су његови другови Милош Тулањанин и Бранко Чубриловић живи и здрави стигли у Јерусалим. Рекао сам му да сам тамо видео госпођу Гавриловић са ћерком, али да ми се није допало што млада госпођица Гавриловић и сувише испољава свој комунизам у Јерусалиму. Гавриловић ми је одговорио, да је таква данашња омладина, која је узела погрешан пут. Али, кад би они знали стварност, каква је у Русији, морали би нагло променити своје мишљење, баш с обзиром на то, што теорија са праксом, у комунистичкој Русији, нигде не иде упоредо. Замерио сам Гавриловићу, што он није барем своју децу васпитао у једном строго националном духу, у каквом је и он цео свој живот провео. И, као старом познанику и пријатељу, рекао сам му, како он може замислити да ће један велики део српског народа веровати њему и поћи за њим као шефом странке, кад он није био у стању да своју децу убеди у исправност своје политике. О осталим стварима у Русији, Гавриловић није ми рекао ништа више од Косте Крајшумовића. За Стаљина додао је само толико, да је он пореклом Грузин, али је данас само један велики Рус.

И он ме је запитаво какав је утисак на мене учинио млади краљ. И њему сам одговорио, да је он на мене учинио утисак заробљене птице, слабе и нејаке, стављене у кавез са несигурним решеткама, а око кавеза се непрестано шетају два велика мачора, готови да прогутају ову птичицу. Знао је да се то односи на Симиовића и Радоја Кнежевића.

При изласку из ове собе, у којој сам разговарао са Гавриловићем, наишао сам на Божића Симића. Он ми рече: "Чуо сам за твој долазак овамо, као и за неке твоје намере. Али, молим те, немој да радиш ништа партијски, него онако национално!" Нисам дао никакав повод за овакву врсту разговора. Зато сам одсечно одговорио Божићу Симићу: "Ја нисам дошао овамо као партијски човек, већ сам дошао као Србин, да помогнем ако се нешто може помоћи". Он ми на то одговорио: "Пази добро, јер овде Руси хватају наше људе са великим парам, па желе да их ставе себи у слу-

жбу". Ово је већ била једна увреда за мене, па сам мало љутито одговорио: "Нико у свету нема пара да мене купи, а ја сам готов да и овога пута за народну ствар жртвујем све, као што сам већ жртвовао све оно што сам имао у Прилепу, а то је био резултат мога дугогодишњег рада".

Растао сам се са Божином Симићем и отишао сам горе, у другу кућу, да нађем Бранислава Грујића, писара амбасаде, сина мога одличног пријатеља Гвоздена Грујића с ким сам се растао у школи у којој је његова кћи учитељица. Знао сам да ће то нарочито интересовати његовог сина, да зна где му се отац налазио у тренутку уласка Немаца у Охрид. Грујић је био млад чиновник, али већ ожењен једном Београђанком. И он ме је задржао код себе на ручку. Испричао сам му све о његовом оцу и о мом последњем сусрету са њим. Али, сам му, исто тако, испричао о каквој сам ситуацији оставио своју породицу код Прилепа. Он ми је одмах предложио да се у име југословенске амбасаде, напише пошта амбасади Сједињених Америчких Држава, и да се умоли за тачно обавештење где се моја породица налази, пошто су Американци још имали своје посланство у Бугарској.

После тога сам написао још један телеграм Борису Крапчеву, уреднику софијског листа "Зора", који је иначе родом из Прилепа, и замолио га да директно, преко његова сестрића Димитрија Кристића, брзонарског трговца у Прилепу, сазна где је тачно моја породица, и да ме телеграфски извести. Телеграфски одговор био сам платио унапред и нисам сумњао да ћу добити тачан одговор.

Тога дана, код Грујића био је на ручку и саветник посланства Томазец са својом госпођом. За време ручка, између осталог испричао сам својим домаћинима да су највећу пометњу, у току тога кратког рата унели и извели баш генералштабни виши официри. Навео сам пример генерала, команданта Битољске дивизије, који је по наговору свога начелника штаба, генералштабног пуковника Штимица, обузет таквом паником, да је главом без обзира напустио Битољ, заједно са Штимицом, и ако су Немци у то време били око 110 км далеко од Битоља, то јест, тачно су били на левој обали Варлара, код Велеса, а за то време, наши железничари су расправљали пругу и уклањали изгореле вагоне на страну, да би могли пропустити возове у Солун и Битољ... Ове моје речи пале су као врео метеор у воду. Сви су почели доказивати : да је могућно да господин Штимиц, тако елегантан официр, који је чинио част својој држави у свим салонима, где се скупљало демократско друштво, да он постане кукавица!... Ја сам их уверавао да је тај господин Штимиц одуке и био само кукавица, да то и није могао остати у последњем тренутку... Али, за играње по дипломатским салонима, то није тако тешка ствар. Ту треба бити окреган, а не храбар.

Мој говор, на овом ручку, оставио је непријатан утисак на све присутне, јер сам баш његова познаника и општег љубимца Штимица означио као једног од петоколонаша, који је сигурно био "паличар", како би се Руси изразили. Остатак ручка протекао је као на гробљу. Видео сам да нисам задовољно очекивања својих домаћина, али сам им рекао да сутра полазим у Париград.

Око подне "Торос-експрес" стигао је у Анкару. Ушао сам у воз, у коме сам имао унапред закупљен кревет, али сам се пре тога опростио са својим пријатељима, који су били родом из Прилепа, Битоља и Охрида. Узео сам адресе за неке наше заједничке познанике у Париграду и пошао сам на пут.

Још за дана стигли смо у Ленишер, стару византијску варош која је такође сазидана на још старијим темелима неке фригијске вароши. Сва ова места, заједно са Анкаром, носила су у себи једну стару јешиску културу. На место њих, дошли су балкански муслимани из Грчке, српске Македоније, нешто из Бугарске, а много више из Босне. Њихова култура била је далеко испод оне, коју су у тим местима имали они који су били пре њих. То се познавало по лепим селима са дивним кућама, окићеним пенелери-балконима, од којих је 90% било разлувано, што се могло добро распознати и голим оком, а било је јасно уочљиво кроз поглед.

У Ескишехиру, старом Дуриостолу, свет је долазио да се лечи у тамошњим топлим изворима, а мајстори су израђивали дивне ствари као муштикије, и томе слично од једног мекког камена, који се лако дао израђивати, и кога ови зову морска пена, или још лакше, ленис таш што дословце значи морски камен.

У сам мрак дошли смо на историјску станицу која се сада зове Иени. Овде је био штаб генерала Кемал-паше у њеном моменту, кад је наредио општи напад на грчку војску ту, на оближњој реци Сахарији. Та победа донела је дефинитивно ослобођење Мале Азије од Грка, а и коначан слом једне енглеске политике, коју је водио енглески државник Лојд Џорџ, који је одмах после ове катастрофе, оставио Грчку саму себи, са својим победоносцем Турском.

Турци су хтели да цела Мала Азија, која се налазила у турским границама, буде етнички турска. Зато су све заостале Јермене поклали, а од Грка тражили иселење из свих места М. Азије, које је тешко погодило овај грчки свет, који овде живи преко 3.000 година; у чијим је рукама била мала трговина по градовима у унутрашњости и сва велика увозна и извозна трговина, која се најбоље развила у Смирни. Све је сада пропало. Морали су напуштати своје домове само са башчама у рукама они, који су до јуче овде били имућни и они који су били богати. Уговор о миру који су Грци морали закључити, пристали су да ни један Грк с оне стране Босфора, па на целој територији турске Мале Азије, не може купити, ни поседовати зиратног земљишта ни за једну саксију. У Цариграду допустили су да остане само 60.000 Грка, али у Тракији стање је остало непромењено. Из те покрајине није нико померан ни са грчке ни са турске стране. Кемал-паша хтео је да изводи своје реформе онако, како је он то сматрао за потребно, без обзира и на жеље или протесте неких сила из Западне Европе. Он је завоо недељу као општи празник за све. Тога дана све су радње морале бити затворене, без обзира на религију њеног сопственика. Али, тако исто, радње имају бити отворене на сваки други празник, ако он случајно није пао у недељу.

Свештеничко одело свима без разнице било је забрањено носити на улици. Званично црквено одело могао је да носи само Шенк-Ул-Ислам, врховни поглавник Мухамедове вере у целом свету. Исто тако, званично одело било је допуштено да носи православни Васељенски патријарх и врховни Рабин у име свих Јевреја у Турској. Сви остали, морали су да се облаче у службене одежде само у цркви, односно шамији или синагоги. Од цркве до гроба, била је забрањена свака црквена манифестација, а на самом гробу дотични свештеник могао је слободно да одслужи последњу службу умрломе, и да ту, на самом томе гробу, одмах скине службено одело. Фес је био сматран као непријатељска капа. И, према томе, строго забрањен. Ову капу сматрали су као грчку. И зато је нису доуштали, али су зато много стављали на главе шешире, али највећа већина носила је на глави качкете са штитом окренутим према потишку. Кад сам их упитао: зашто тако носе ове качкете рекоше ми: да се само тако могу, по закону, под капом клањати. Јер, кад би послали другу капу, морали би, као Јаури, да буду гологлави. То је био један мали инат према великим Кемаловим реформама, које је он извео у Турској.

Причају за један случај у Цариграду, који се десио за време боравка Мустафе Кемала у Цариграду. Сви дипломатски представници, обично у јуни и јулу, долазе на Босфор, да ту, у својим богатим летњиковцима проведу двомесечни летњи одмор. Мустафа Кемал одседао је у палати Долма Бахче, коју је саградио султан Абдул Медид, да у њој дочека своју гошћу, француску царицу Евгенију, жену Наполеона III, императора Француске. Турски султан био је одушевљен летопотом и целим шармом ове француске царице и хтео је да нешто, слично Тилеријама, и он изгради на Босфору. Тако је почело зидање ове величанствене палате, у чије се детаље неће архитектура нисам никада пуштао, али која даје импозантан изглед онаме, који пролази Босфором, или ко може да сврати у њену близину. Ова велика палата подељена је на два дела: цело њено лево крило, гледајући фронтално према Босфору, припада председнику велике турске народне скупштине, а десно крило припада државном поглавару. Али Мустафа-паша није волео увек да седи у овој палати и да посматра одблесак разних палата с ове стране Босфора, као и одблесак величанствене палате Беглер Беј Паласа с друге стране Босфора, као и осталих многобројних зграда на оној страни Босфора, на најлепшем месту у Стамбулу постоји место, које се зове Таксим. Ту је скупљена велика количина воде, која долази из такозване Београдске шуме, удаљене само неколико километара од босфорских вода и Црног мора. Услед тога свога места, ово се зове Таксим и одатле се дели вода на неколико страна Цариграда.

Овде су некад биле чувене султанове касарне, као најближе Иллиз-Киоску, сталној резиденцији султана Абдул Хамида. По примеру Француза који су уништили своју Бастиљу, као легло зла и националног угњетавања, Кемал Ататурк је наредио да се поруше све ове касарне на Таксиму. На место тих касарни и смрдљивог војничког дворишта, ту је подигнут величанствен парк и у средини тога парка величанствена кафана, која је имала и свој ноћни бар, који се звао Црна мачка. Једне вечери, кад је Кемал био много расположен, одједном је умукла музика. Кемал је одмах позвао једног странца, капелника те музике и запитао га: зашто је одједанпут престао са свирком.

Он му је одговорио, да је то морао учинити, јер је у оближњој шамији почела да се чита јација. То је муслиманска вечера, слична код хришћана повечерју, али се повечерје одржава само у великим светогорским манастирима. Међутим, за муслимане, јација је обавезна молитва. Кад је ово сазнао Мустафа Кемал, не говорећи никоме ништа, сутрадан је наредио да се ова шамија до темеља поруши, а неколико дана доцније, изишао је закон, да читање молитве по минаретима, не може обуставити никаква народно весеље или игранке. Ето, тако је Кемал уводио своје реформе.

И ја сам сада одлазио у Цариград тај вечити конгломерат, у коме су све државе европске и ваневропске, представљене са много више људи, него што је то случај у Анкари. Прво, овде су огромне зграде, разне амбасаде, околјене тврдим зидовима, да се увек могу бранити док им не би дошла у помоћ артиљерија са неке њихове стационерке ту на Босфору, или чак и пешадија са ових лађа. Друго, Анкара је била далеко од сваког правог саобраћаја међународног значаја осим пруге Цариград-Анкара. Само, ова пруга долазила је из центра Европе, а сви њени кракови завршавали су се, или у мочварама Еуфрата код Багдада, или у голим стенама вароши Ерзерума. Међутим, Цариград је био водена слона Истока и Запада. Сва трговина из велике и простране Русије, долазила је из Азовског мора, чија се вода кроз керчански канал улива у Црно море; ту користе сва трговина која се врши Дунавом из целе Централне Европе и она која доноси река Дњепар и Буг, пролазећи кроз богату Украјину. С друге стране, велики поморски бродови, који плове из Тихог и Индијског океана, користе се великим делом Француза Лесепса и пролазе водом секући Синајску пустињу и одатле, или преко Александрије, или директно кроз Дарданеле долазе са робом и људима на ово тржиште, пуно свега и свачегга, али и свију и свакога. Политички се оријентисати у Цариграду, значи имати велику политичку школу, један здрав смисао, искористити све и свакога, а не пасти у лаукове мреже.

У праскозорје воз је прилазио Николиедијском заливу, кога Турци просто зову Измит. Стару Николидију, у којој данас нема ни једне грчке куће, престоница Витиније, старе државе, Турци су просто прозвали Измит, па према томе и овај велики залив, у коме стално стационира целокупна турска флота. На почетку стварања овога залива, налази се група од 7 острва, која се зове Острва Принкипи (принчева).

Воз је стигао на станишу тачно у 9 сати. Ова станица, одакле полази пруга све до Багдада, и на другој страни до Ерзерума, велика је као и њен значај што је велики, односно значај пруге, која одатле полази. Возови улазе у огроман покривен ход, и ту се путници искривају. Спољна фасада ове станице сва је у зеленом фајансу. Овај фајанс, који се израђује у Кутахији, у Малој Азији, као и у Старој Никеји, коју Турци зову Изник, — познат је свуда у уметничком свету као најбољи и досад недостижан у другим местима.

Ту је близу паробродска станица Кади Чој (Калино село). Станица је мала, али врло укусна, а бродови пристају уз сам кеј, јер је овде вода доста дубока. Одатле свако пола сата по један пароброд одлази у Цариград. Вожња до Цариграда највише, кад је море узбуркано, може да траје 30 минута.

За то време посматрате из лађе цео огроман Стамбол од Сан Стефана, па све до свршетка Босфора и његовог спајања са Црним морем. Дужина ове вароши износи 57 км. И све се то лепо види из лађе, као и цео стари Стамбол, где су биле султанове палате, па све горе до Једренских врата, или, како то Турци зову Едирне Капу, па доле до Старе Влакерне (двор последњих византијских цара). И, на другој страни Златног Рога, Галату, Панкалту и изнад Галате, огромну кулу, коју су саградили

Ђеновљани још у 13. в. Лађа пристаје изнад самога моста, који иде преко Златног Рога, и спаја обадва дела Цариграда.

Мене је још на азијској страни, на жељезничкој станици дочекао прота Петар Ајдуковић и теруџман посланства Декон, кога сам познавао још из Битоља пре 1912, а који је био у служби генерала Ле Ђорђевића, команданта Реформаторске жандармерије у европској Турској. Кад смо сишли из лађе у Цариград, отишли смо на станицу подземне железнице, па смо, за кратко време, већ били горе на врху, изнад Ђеновљанске куле, на месту које се означава као Беј Јеру. Ову двојицу који су ме дочекали беше послао конзул Југославије у Цариграду, јер му је о моме доласку телеграфирало амбасадор Шуменковић из Анкаре.

Ја сам тражио да идемо одмах у такозвани стари српски хотел, али ми рекоше да тамо нема места. Зато смо отишли близу до "Петра Паласа". И ту смо нашли место у хотелу "Оријент", који су држали Грци. Тражио сам да ми се нађе приватан стан, по могућству са храном, а таквих места било је доста у Цариграду. То су такозвани пансион, где се може добити стан и храна. Обећаше ми да ће се заузети у једном пансиону, који држе две сестре Јерменке, персијске поданице.

У том пансиону раније је становао конзул Шчербина, онај чувени заштитник Срба у Косовској Митровици из бурних времена 1903. и 1904. године.

Кад су ме већ овако полузванично дочекали, био је ред да се први јавим југословенском генералном конзулу у Цариграду. Тај положај, у то време, заузимао је Љубо Хаџи-Ђорђевић, раније новинар београдски и дуго година бивши уредник београдског вечерњег листа "Новости". Благодарени сродничким везама његове госпође са господом Лозанић, старом дворском дамом, Хаџи-Ђорђевић је једнога дана напустио место слабо плаћеног уредника "Новости", па је постао југословенски конзул у Аустрији, а одатле је аванзовао за генералног конзула у Цариграду, где га је и рат затекао. Имао је двоје деце, сина и ћерку. Син му је учио VII р. немачке гимназије у Цариграду и морао је свако јутро и после подне, кад улази у школу, да у школи подигне десну руку увис и викне "Хаџи Хитлер"!

Чим сам се нашао са Хаџи-Ђорђевићем, знао сам да му мој долазак није пријатан, јер је он сматрао да, кад је већ у Цариграду, и кад је он генерални конзул, да нико у Цариграду не може учинити ништа више, него што може он, и да ће сваки, ко буде радио поред њега, а без њега, само штетити његовом угледу. После најобичнијих питања, Хаџи-Ђорђевић ме је упитао: "Молим Вас, да ми кажете искрено: зашто сте Ви дошли у Цариград?"... Ја сам му рекао, прво у шали: "Ја сам у Цариград дошао да са сваким разговарам лепо. Али ни с ким искрено. Тако је, рекох му, окарактерисао "Никац од Ровина" Николу Пашића. Кад су га питали у Црној Гори: "Богати Никац, а како је Пашић?" Он им је на то одговорио: "Е, Пашић ви је браћо, са свакијем лијело, али ни с ким искрен!"⁴

После овог одговора, да бих затворио друга преклапања, одговорио сам Хаџи-Ђорђевићу: "Ја сам овамо дошао да упоставим везу са Србијом и, ако могу, и са неком другом покрајином, које су сада окупиране од нашег непријатеља. Мој посао нема никакве везе са краљевском владом. Нећу никакав извештај слати краљевској влади, а ништа од ње и не тражим. Вама нећу ништа сметати, али с Вама нећу ни сарађивати. Ви сте орган владе, на чијем се челу налази један фаталан човек, а то је Душан Симовић, који непрестано скаче у маглу, а не може да види где је равно, а где није. Највероватније да ће једна његова екипа ускоро да дође овамо, па ћете, према томе, сами оценити у којој ћете мери сарађивати са њом." Хаџи-Ђорђевић на то ми рече: "Ја сам добио налог да Вама издајем плату 300 долара месечно. Овај акт и налог за исплату потписао је лично министар спољних послова господин Нинчић..." Ја сам му на то одговорио, да никаква плата не може променити мој став према једном амбициозном генералу, који је у својој претераној амбицији, ископао гроб Југославији, а кад је све то учинио, сео је на авион, побегао преко границе

⁴ Овај "Никац од Ровина" је надимак посланику радикалу из дурмиторског краја Милутину Томићу.

без имало гриже савести, увек надувен као да је увећао Југославију. Никада му не могу заборавити његов одлазак у Аман, где су били окупљени авијатички официри, и кад је он дошао пред њихов строј, одржао им је овакав говор: "Господо официри! Једва ми се дала прилика да вас видим и да вам се лично захвалим за све оно, што сте ви учинили од 27. марта до данас... Да није било вас, ваше храбрости и одлучности, ја не бих био данас ово што сам!" (А он је тада био само ГРОБАР Југославије и наместо, што би рекао наш народ, да се покрије ушима и ћути, он се хвали да је он заиста нешто). Тај његов говор доказао је свима који још дотле нису знали ко је Душан Симовић, да је он само гробар Југославије и поставља се само још једно питање: колико је он тај гроб Југославији кошао по својој личној иницијативи или по наредби НЕКОГ другог.

После ових речи Хаши-Ђорђевић није имао шта да ме пита и да ми каже, опростио се са мном, али ме је позвао сутра код његове куће на ручак. Тим својим држањем, осигурао сам себи слободу акције, али ме је изненадило да ни Љуба Хаши-Ђорђевић није се дотле сетио да треба успоставити везу са Србијом.

Интересантан је менаталитет тих наших дипломатских чиновника, који су сматрали као главни да је новац државни и народне банке савишен у иностранству; да је Лазаревић Добривоје, последњи председник општине београдске, постављен 27. марта на тај положај, сада, на предлог министра финансија, краљевим указом постао председник управног одбора народне банке, не чији ће потпис моћи влада да диже новац народне банке, јер су им то Енглези ускратили, пошто је то био новац народне банке, и Енглези су тражили да само члан управе народне банке може да издаје налоге да се новац подиже из депозита. Кад је тај "велики" посао свршен, наша дипломатија је била задовољна јер у Србији је могло све да пропадне, па и последњи сиротињски грош, дат на штедњу, то њих није ни мало нервирало, јер они су морали бити према свима догађајима "хладни". Разуме се, та хладноћа не би била тако уочљива, да злаго и девизе југословенске народне банке, нису били осигурани у иностранству.

После овог разговора, остало ми је да тражим Томпсона. За њега нисам имао никаква писма, нити какве препоруке. Треба само да одем у енглески конзулат у Цариграду, да дам свој псеудоним и да потражим Томпсона. Енглески конзулат, бивше енглеско поштанство у Цариграду, налазио се на самом Таксиму. Тај конзулат је заузимао један огроман простор, ограђен високом зидом, а спољна врата, кроз која се улазило, била су мала. Прва зграда, на коју се наизазило, била је двоспратна, доста дугачка и без симетрије. Ту су биле канцеларије генералног конзулата. Тражио сам ко је ту секретар. Кад сам њему био пријављен, рекао сам му свој псеудоним. Рекао сам да ме је послао Бејли и да тражим Томпсона. После ових речи, које је изговорио мој друг Грданички на француском језику, секретар се учтиво поклонио и замолио ме да дођем сутра у 10 сати. Једна кола која ће ме чекати у конзулату, одвешће ме код Томпсона. Он је дознао за мој долазак у Анкару и сваки дан очекује моју посету.

Сутрадан, тачно у одређено време, био сам у енглеском конзулату, где ме је чекао један млад господин, с којим смо сели у кола ја и Грданички. Одвео нас је у једну кућу, на месту Нишан Таш. У продужењу ове улице, идући ка Шишаклији, стали смо пред једну велику зграду и ушли унутра. Овај млади господин, који је ишао с нама, имао је кључеве, ушли смо, сели у лифт и отишли на V спрат. Ту је наш нови познаник зазвонио, и једна госпоња отворила нам је врата, и пустила нас унутра. У једном пространим салону, богато намештеном, с прозорима, кроз које су се видела Принчева острва у Мраморном мору, и један део Босфора, у соби богато намештеној, у једној фотелији, са ногама подигнутим на сто, седео је један млад човек, можда старији од 40 година, али добро негован. Давао је утисак човека између 30 и 35 година. Наредио сам Грданичком да говори. Рекао сам му: "Кажи овоме центлмену да сам ја тај и тај, који сам дошао овде по препоруци г. Бејлија и по споразуму са њим, имам да сарађујем с овим центлменом. Ја ћу, у најкраће време, да успоставим везу, са Софијом, са Скољем и са Винковцима. Кад будем успоставио ове везе, онда ћу доћи овам да с њим договорим даље, и да ми се каже шта овога центлмена интересује. Према аранжману са Бејлијем, ја имам сада задатак да успоставим ове везе.

Али, ако би центлмен сматрао да ја могу да послужим и у другом правцу, нека се слободно обрати на мене.

После ових речи Томпсон је спустио ноге са стола, устао на ноге, срдачно се руковао са мном и захвалио ми на мојој готовости за сарадњу са њим. Питао ме је одмах колико мени новача треба да успоставим ову везу. Рекао сам му да то не кошта ништа. Ја ћу само да пишем својим пријатељима, и то посредством других људи. Обавестићу их да сам у Цариграду и тражићу да ми се јаве и да су готови да и даље одржавамо везе. Према томе, ту нема никаквих издатака, које ја не бих могао моментано лично да поднесем.

Мој говор је био кратак и концизан, а успостављање везе сасвим просто и једноставно. Тако да нисам оставио ни најмање сумње код овога центлмена да је дошао у везу са човеком, који није нов у пословима и који има разгранату везу. Кад ме је упитао: зар ја могу имати везу и са Софијом, ја сам му тада рекао да сам у Софију већ послао један телеграм и чекам одговор и то од уредника једног софијског листа. Томпсон ме упита: да ли верујем да ћу добити одговор. Ја сам му објаснио да сам то учинио да сазнам шта је са мојом породицом у Прилепу и апсолутно верујем да ћу на то добити одговор. Али, за друге послове, на ту се адресу не бих могао обратити. Тако сам се растао са Томпсоном. Дао ми је обавештење како најлакше могу доћи до њега, а да се више не обраћам у њихов конзулат.

Истог дана, имао сам ручак код Хаши-Ђорђевића, али нисам допустио да ми макар једна реч више изађе из уста, иако ме је запиткивао који су ми пријатељи у Београду; како ја могу доћи до њих, кад је граница херметички затворена, и како ни једна вест не може да прође ни овамо, ни тамо. На све то, ја сам му одговорио да сам ја преко 35 година био јавни радник и да за мене не постоје никакве сметње за успостављање везе уз потребну обазривост да од тога и од те везе ни један мој пријатељ не страда.

Тако сам се растао са Хаши-Ђорђевићем. Видео сам и осетио да ћу у овом човеку имати једног сталног непријатеља, што бих могао избећи само на тај начин ако бих почео да сарађујем са њим. Али ову могућност сам одбацио од себе. То је био један човек са свима особинама једног полицијског агента, који је волео да слуша интриге, а и сам да их развија. Нисам био склон за такве послове, нити сам за то био способан. Зато сам ставио себи у задатак да од Љубе Хаши-Ђорђевића, усталом кад и од свих осталих, кријем све своје радње и резултате. Нарочито сам се морао трудити да ми се не дозна ни једна личност са којом сарађујем у Југославији. Али, ово није важило само за Љубу Хаши-Ђорђевића, већ и за Томпсона. Сматрао сам да немам апсолутно никаква права да доведем у несигурност egzистенцију ма кога мога пријатеља, ма где се он налазио у Југославији. Знао сам како је то тешко. Морао сам бити у положају човека који то осећа, а не у положају хвалисавца, који је сигуран у туђој земљи, и да му осигурао да му корито буде испред њега увек пуно, да заборави на животне оних, од којих се траже услуге, а као еквивалент за то им се не може готово ништа дати. Јер новач који би се дао као нека награда тим људима, ни у ком случају, не може послужити као еквивалент за онај ризик који они примају на себе за ову сарадњу. Напоследку, имао сам породицу за коју нисам знао где је – у Прилепу или Београду. Моја породица није дужна да осети на себи никакве последице мога рада у иностранству. Зато сам био повучен и нерадо сам разговарао, управо, нисам никада ни разговарао ни с ким у Цариграду о ономе о чему радим и о чему намеравам да радим. Напротив, говорио сам о ономе на чему нисам никад мислио да радим.

После неколико дана, добио сам два извештаја. Оба извештаја били су из Софије и односили су се на моју породицу. Један је био извештај америчког посланства у Софији, као одговор на ноту југословенске амбасаде у Анкари, у коме америчко посланство одговара, да има званичан извештај бугарског министарства спољних послова, да се породица Василија Трбића налази у селу Браилову код Прилепа. Други извештај био је директни телеграм Данила Крапчева, уредника "Зоре" из Софије, у коме ме извештава да је моја породица отишла из Прилепа, и да су сви живи и здрави стигли у Београд. Ову разлику између садржине ова два телеграма, протумачио сам на тај начин, што је извештај америчког посланства мало задоцнио, јер, док су они

добили извештај од бугарске владе док су га послали, и док сам га ја примио, прошло је више дана. Вероватно, у том међувремену, моја породица је напустила Прилеп и дошла у Београд. Нисам нимало сумњао у телеграм Данила Крапчева. Овај телеграм од Крапчева односе сам Томпсону. Био је доста изненађен кад је видео један телеграфски одговор директора једног шовинистичког листа из Софије.

После 2-3 дана имао сам писмо из Скопља, имао сам писмо из Винковаца и једно писмо из Вуковара. Показао сам оба писма Томпсону и тражио од њега да ми каже какве извештаје жели да има из Македоније, из Хрватске и из Србије? Одмах ми је ставио у задатак да тражим какве знакове носи немачка војска у Македонији и Србији; какве знакове носи војска која пролази пругом Београд-Скопље-Солун и отприлике колики су континенти који су прошли и пролазе том пругом у Грчку. Одмах сам сео и написао писмо у Прилеп и Скопље. Сад сам могао слободно писати у Прилеп, јер моја породица није више била тамо. Тражио сам ова обавештења која су занимала Томпсона. Преко једног свог пријатеља из Софије, који је био железнички службеник бугарске државне железнице, послао сам писмо у Београд. Бугари су другачији железничку пругу Цариград-Ниш и Ниш-Солун. Према томе увек је један бугарски грађанин могао доћи у Ниш и да баци писмо у српску пошту у Нишу. Пошта у Србији и у унутрашњем саобраћају радила је донекле нормално, и ја сам знао да ће моје писмо стићи адресанту у Београд.

Али, пре него што сам добио ова писма, односно одговоре на ова моја писма, наступио је један нов моменат од светског историјског значаја догађај. 22. јуна телеграфске агенције објавиле су вест да је Немачка објавила рат Русији и да је немачка војска почела да улази у Русију. Исто тако, и румунска војска, ирешла је реку Прут и ушла у Бесарабију. Био сам необично радостан тога дана. Отишао сам у југословенски клуб у Цариграду. Југословенски клуб у Цариграду био је на најлешем месту у близини Галата Сараја, у једној, споредној улици, али у близини главне улице у Пери, која се зове Истиклал Цадеси, од које се и одвајала ова улица, у којој је био наш клуб. Била је то кућа врло велика са неколико спратова. Југословенски клуб заузимао је цео први спрат те велике куће. Имао је неколико великих салона, богато намештених и једно одељење за коцкање. У једном малом одељењу становала је послуга, која је ту за себе имала две собе и кујну. У свако доба у клубу је било наших људи. Југословенска колонија у Цариграду састојала се, на првом месту, од Срба-Црногораца, којих је било доста у Цариграду, од којих су неки били банкарски чиновници. Нико од наших људи није имао своју трговину, али их је било на лепим положајима, од којих је један Дубровчанин био директор холандске банке у Цариграду.

Било је католика из бившег аустријског приморја, из Сутомора и осталих места, између Будве и Бара, који су били сви католици, а нису добро знали да ли су Хрвати или Срби. У сваком случају, могли су бити и тамо и овамо. Један од њих, неки Павловић, јошто се оженио једном Енглескињом, постао је чиновник у енглеској амбасди у Анкари. Било је Срба из Грбља, међу њима и бивши дописник "Времена", Ђорђе Букилица. Најзад била је велика колонија Срба из Горње Реке у гостиварском срезу. Ови људи држали су млекаре, а у ту бранцу улазио је сладолед, сутлијаш, све врсте млечних производа и обавезно у тим радњама морала је увек да има кокошија чорба и куване кокошке. Поред тога су били и хлебари. То су углавном били они наши људи, који су, у владичком питању, а нарочито у питању Велешко-дебарске егзархије одиграли врло значајну улогу у самом Цариграду. Патријарх Варнава, као свештеник српски у Цариграду, био је у најбољем пријатељству са овим људима тако, да и данас међу млађим људима имате многе, који су добили име Варнава.

Они који су хлебари, живе у старом Истанбулу, а млекари имају своје радње у Галати и Панкалти. Они, који су најбоље пласирани, имају своје радње у улици Истиклал Цадеси и око Таксима. Сви су били чланови овог клуба тако, да је, са њиховим придозима и чланским улозима, било могућности да се шапања доста висока кирија за овај клуб. Председник клуба био је неки Василије, родом из Подгорице, иначе чиновник Отоман банке у Цариграду. Један од главних чланова у управи био је прота Петар Хајдуковић, наш свештеник у Цариграду. Прота је био родом из Бара у Црној

Горн, а његова жена била је рођена братаница бившег црногорског митрополита Нитрофана Бана, који је и сам родом из Грбља.

Када сам тога дана дошао у клуб, затекао сам доста велики број људи. Кад сам их поздравно, сви су очекивали шта ћу да кажем и какву прогнозу да дам за овај најновији догађај. Ја сам им рекао: "Да знате да ће Немачка сигурно бити побеђена, није у питању време, нити ја могу да одредим када ће Немачка бити побеђена. Сва немачка снага биће ангажована у Русији, а за то време имаће могућности Енглеска да се и она спреми како са војним материјалом, тако исто, да спреми и људство. Без овог ангажмана немачке војске и његове целокупне ратне спреме, никада не би Енглези имали могућности да се спреме до те мере да се могу упоредити са Немцима, било у људству било у материјалу."

Тај клуб у Цариграду посћивали су и неки муслимани Босанци, међу којима је био најзначајнији Хамза-бег Вербас. То је стари "кучић", из Бања Луке, али, кад је по новој Кемаловој реформи сваки морао себи узети једно презиме, и да то презиме будуће буде стално породично, Хамза је себи узео као породично презиме Врбас. Али, како то по турском правопису на могу два сугласника да дођу један иза другог, то је постало презиме Вербас, по речи Врбас.

Тако је Кемал-паша успео да стварно турдизира сва презимена и да, на тај начин, унифицира све муслимане који су из разних земаља дошли у Турску и ту се настанили, да би заборавили своје порекло и место одакле су дошли и да постану прави Турци.

Одмах ту, у близини југословенског клуба, била је једна велика апотека. Апотека је била турска, али у њој је било осам помоћника мушких и женских, свршених фармацеута, који су говорили исто тако лепо српски, као и они у некој београдској апотеци. Сви су били Босанци, али кроз један година дужи низ година, нова презимена која су им заменила стара, неће их више упућивати на њихово порекло. Одмах после овог догађаја, дошла је један скипа Срба из Јерусалима. Била је то мисија коју је, од стране војске, предводио потпуковник Поповић, брат Жарка Поповића, луковника, који је био војни изасланик у Русији. Као цивилни вођ био је Никола Кнежевић, југословенски конзул, рођени брат Радоја и Живана, коме је сада било одређено место у Цариграду.

Борба између Симовића и Богољуба Илића с једне, и браће Кнежевића с друге стране, већ је била отпочела. Нису могли допустити да обе стане у овој мисији не буду потпуно заступљене. Потпуковник Поповић казао је да је служио у Београду у обавештајној служби главног генералштаба. Не знам какве је способности имао у томе послу, али, углавном, у Цариграду од свога доласка, није се одвајао од коцкарског стола.

Њихов долазак објављен је са великом помпом и самим тим био је искључен сваки паметан и користан посао. Они су хтели да добију одмах везу са Београдом на тај начин, што ће одмах послати једног човека у Београд. И нашли су га. Био је то Махмуд Сафахурдија, који је имао велику продавницу персијских ћилимова у Београду. Њих је било три брата: Махмуд и најмлађи брат, ожењен неком руском племићком, седели су у Цариграду, а средњи брат остао је у Београду. Славко Сингер, директор и управник једне банке у Београду, која се налазила у Кнез-Михаиловој улици, био је ангажован преко енглеског капитала од 5.000.000 лира да купује све оне артикле који су потребни Немцима у Југославији и да их извози у земље одакле их не могу Немци користити, или да их униште у самој Југославији. Уочи саме објаве рата он је у Цариграду купио робу за Југославију.

Ову робу натоварио на једну мађарску лађу и требала је бити истоварена у Београду. Мађарска је у то време имала четири лађе нарочитог типа. Ове су лађе пловиле од Будимпеште, па све до ушћа Дунава у Црно море, а одатле су Црним морем, додирујући Констанцу, Варну и Бургас, долазиле у Цариград. Ту су истоваривале робу и утоваривале нову. Једну од тих лађа беше закупио Сингер и натоварио робом за Београд. Али, кад је лађа била у српским водама Дунава, отпочео је рат уладом Немачке у Београд. Роба у овој лађи имала је као српска бити заплена. Да би сачувао робу од заплена, Сингер направи једну трансакцију са Махмудом Сафахурдијом дотадањим својим ортаком на овај начин: обојица су отишли на турску берзу. Ту је Сингер,

југословенски поданик, продао сву робу у лађи Махмуду Сафићурдији као турском поданику за 2.500.000 швајцарских франака. Кад су тако измењали између себе трговачка писма, Сафићурдија оде у мађарски конзулат у Цариграду и тражи да мађарски конзулат, преко Будимпеште, изradi тој мађарској лађи да продужи пут у Будимпешту и роба ће се тамо продати. Ова роба, кад је стигла у Пешту, продата је и Махмуд Сафићурдија одједанпут је зарадио око 2.000.000 швајцарских франака. Сингерова банка у Београду, као јеврејска, била је одмах заузета од Немаца и Немци су ту поставили за свога комесара Милована Јанковића, сина ижењерског пуковника Миће Јанковића. Ово је била једна од старих српских породица, чувена у историји од 1815. па до сада, а Милован је њен последњи изданак, у ствари био немачки шпијун и члан не знам тамо које колонс.

Један од чланова управног одбора те Сингерове банке био је и Драгомир Ракић, инжењер по струци, син Николе Ракића, директора гимназије. Он је, у исто време, био и управник акционарског друштва, које је имало фабрику цакова у Младенову. Милован Јанковић достави Немцима да та јеврејска банка, која сада припада Немцима, а у којој је он комесар, има једно потраживање од неколико милиона швајцарских франака, које дугује Махмуд Сафићурдија од робе која је продата у Будимпешти, а која је својина те банке. Немци да би дошли до неколико милиона здраве валуте, даду пасош Миловану Јанковићу и Драгомиру Ракићу, да могу с тим пасошем доћи у Цариград и узети паре од Сафићурдије.

У томе међувремену, моје прво писмо било је стигло у Београд. И онда се деси овакав један догађај. Једнога дана, у чувени бифе Милановић, код Кнежева споменика у Београду ушао је Александар (Аша) Мишић, син пок. војводе Живојина Мишића. Он је пришао Драгану Ракићу и рекао му ово: "Кад одеш у Цариград, тамо ћеш на сваки начин, да потражиш и да нађеш Василија Трбића. Он сада живи у Цариграду. Кажу њему да се један број српских официра није хтео предати, већ се одметнуо у шуму и признао себи за старешину пуковника Дражу Михаиловића. Ми ћемо организовати целу Србију и у датом моменту дићи је целу на устанак. Али ми хоћемо да се повежемо са Енглезима. Никакве преговоре са владом Душана Симоновића нећемо да имамо. Хоћемо директно да сарађујемо са Енглезима и тражимо од Трбића да нам ту везу успостави."

У Цариграду сам ангажовао једног свог старог пријатеља из Велеса, који је био комесар у возу на путу Цариград—Једрене—Софија. Он је имао свакога дана, кад дође с пута, да ми донесе списак путника, који долазе из иностранства; одакле је ко дошao и где је ко одсео у Цариграду. Тако сам имао могућности да пратим кретање свих путника, а нарочито Немаца и Чеха који су били већином у служби Гестапоа, разуме се, ових који су долазили у Цариград. На тај начин осигурао сам да из Београда, или уопште из Србије, нико не може доћи у Цариград, ни проћи кроз њега, а да ја о томе нисам обавештен. Мој пријатељ који ми је ове услуге чинио, није се ни мало огрешио о своју државу, јер то нису биле никакве тајне за турску државу ко долази и ко пролази кроз Цариград. Јер, тај исти комесар, исти такав списак предао је IV одељењу полицијске управе у Цариграду, а то одељење које је носило турски назив Дор Дун Ци-Субс-си, било је одељење политичке полиције. Ово одељење поред осталих, примало је и ове извештаје. Територија града Цариграда била је подељена на 27 срезова. Од ових 27 срезова, у 14 били су комесари сви родом из Прилепа. Све ове људе познавао сам добро, као и они мене. У војном погледу, Цариград је чинио једну војну област и имао свој засебан генералштаб. У то време у Цариграду је било опсадно стање. Комесар обавештајне службе за цариградски генералштаб, онај је био један Прилепчанац, син једног мог одличног пријатеља Ибрахима Ђатала. Нисам тражио од ових својих познаника никаквих услуга до само толико да воде рачуна и да разбијају сваку интригу која би била везана за моје име. Свима сам њима дао на знање да ме турска политика уопште не занима. Рекао сам им да никада нећу питати о турском наоружању, распореду њене војске, уопште, нећу се интересовати ни о чему, што се тиче Турске.

Сви ови људи знали су да ја говорим истину, и да моје држање неће бити ни мало на штету Турске. У самом Цариграду живела су двојица људи, бивши посланици

у југословенској Народној скупштини, обојица из Битоља – Ђенал Зија-бег и Садуш-ага. Ђенал Зија-бег водио је порекло, по мајци, од чувеног Али-паше Тепелслије, царског одметника и дугогодишњег господара Јањине и Епира. Садуш-ага био је господар једног читавог села Српци, у близини Црне реке, у срезу битољском. Оба ова Турчина припадали су познатој верској организацији Џемидџеу. Исто тако у Цариграду се налазио велики број мојих личних пријатеља, међу којима Ибраим Дедебал (Дедебал по селу, где је имао имање у битољском округу), зет мога суседа у Ирпилу, Хамди-бега, чији је најмлађи син Хусни, био у полицији у Дор Дуншил оделењу; Његов старији брат био је судија у вароши Махнезији или, како су је Турци називали, Маниса. Овај судија раније је био кмет-правник у битољској општини. Али, испред свих ових у Цариграду је био један од мојих најстаријих пријатеља – најлоузданијих из Прилепа, Хафус Асан Усеинових. Хафус је имао два сина, од којих је један био турски чиновник у Родосу, на европској страни Дарданела. А Ђенал Зија-бег имао је једно имање, састављено од њива, маслинака и винограда на острву Мармара, које затвара улаз из Мраморног мора у Дарданеле. Ово велико имање, Ђенал Зија-бег добио је на рачун његова села Цетине, које је било на грчкој територији у срезу леринском. Грци су га експрописали и населили својим сународницима са Кавказа. На овом имању водио се као неки управитељ мој пријатељ Хафус Асан Усеинових, који је још из детињства био друг Ђенал Зија-бегу.

Тако сам у Цариграду одједанпут имао све могућности за обавештајну службу. Ђенал-бегов син био је чиновник турског посланства у Софији, а Хафуса Усеиновиха брат, бивши турски валија, који је погинуо од једнога атентатора, био ожењен из једне велике турске породице, чију су шураци, њих двојица, били народни посланици чланови Велике народне скупштине у Анкари, у Цариграду био је и Исмаил Ефендија, син Расти-бега Десовалије. Он је био после Првог светског рата неколико година у Одеси, где је имао пет својих кућа, куљених за време револуције. Због његових великих послова око валуте, Руси су га затворили и једва су га Турци успели да ослободу после годину дана, проведених у руском затвору у Одеси. И он је био ожењен из богате породице, чији је један шурак био турски посланик на страни, а један стални посланик Велике народне скупштине у Анкари. Исмаил је живео на великој ноzi јер је имао и велику своју кућу у Цариграду, која му је доносила неколико стотина лира месечно прихода. Кад ме једнога дана Исмаил Ефендија позвао на ручак, у једној купатилу које се зове Саба Улија, далеко 21 км на малоазијској страни. То је биле потпуно модерно морско купатило, са великим хотелом и рестораном, својина једног бившег турског луковника, чија је жена била Немиза. У ово купатило долазила је само турска елита из Цариграда. Кад сам, по Исметовом позиву, дошао на ручак сели смо да ручамо ја и Исмаил и његова жена, која је била само у купаћем костиму. За време ручка, ја кажем Исмаилу: "Шта мислиш кад би од некуд изишао твој отац Расим-бег, па кад би видео да твоја жена седи овако са мном у купаћем костиму. Шта мислиш кога би прво гађао из револвера?" Рече ми: "Мислим да би прво гађао моју жену!..." Ова је знала савршено француски и понешто енглески. Беше одрасла у Европи.

Тако сам ја, имајући многобројне пријатеље, па и на највишим положајима у Турској, јер је председник касације Турске Републике, Салих-бег био синовац мога пријатеља Хафуса Хашима Мемнишаговића из Прилепа, чије сам имање у Браилову купио од њих, а баш тим новцем Салих-бегу беше створена могућност да заврши правни науке на универзитету у Цариграду.

Био сам обавештен о свему што се догађа у Бугарској, заједно са оним делом наше земље, који су Бугари били окупирани 1941. Знао сам тачан распоред бугарске војске које су биле распоређене у Грчкој. Јер, у целој Македонији и Тракији биле су само бугарске окупационе трупе, а они су држали и острво Тасос у Херсонско-Кавалском заливу, тврдећи како су на ово острво, које је пуно и прегнути античких предмета који потичу још из Тројанског рата, ипак установили да су ти живели Бугари.

Све ове извештаје предавао сам Томпсону, који је био невероватно задовољан. Једнога дана Томпсон ме је упитао: да ли бих могао да му успоставим везу са Буку

решто. Овај центлмен провео је дуге године, као шеф једног петролејског енглеског друштва које је експлоатисало румунску нафту и имало своју рафинерију у Плоештију, али кад је напустио Румунију, учирио је то тако нагло, да је заборавио да узме адресу макар кога свог пријатеља у Букурешту. Обећао сам му ту услугу и првом приликом кад је ишао курир турског министарства спољних послова, однео је једно моје писмо у Букурешт. Отуда ми је донео одговор и једну хрпу букурешких новина. Кад сам то све донео Томпсону, овај је био изненађен, и кад ме је питао: Колико сам утрошио на ту везу, па кад сам му ја казао једну савијам скромну суму још више се изненадио. Затим сам га упознао са начином како сам дошао до те везе, те је од тада овај центлмен био у сталној вези са Румунијом.

Југословенска званична мисија, састављена од потпуковника Поповића и конзула Кнежевића, отпочела је да се између себе тужака, док најпосле, потпуковник Поповић није опозван у Каиро, а на његово место беше постављен генералштабни мајор Владимир Перић, родом из једног места у Босни и зет ђенерала и бившег министра војног за владе Петра Живковића. Овај мајор, мислим да је био друг Живану Кнежевићу, беше постављен у конзулату у Цариграду у рангу конзула. Тако су почели да раде поново Перић и Кнежевић, а њима је био придодат и Јован Гаџић, сестрић Бошка Јевтића, који је дотле био чиновник у југословенској амбасади у Букурешту. Не сећам се ко беше тај амбасадор, само знам из причања Јована Гаџића и овога мајора Перића, који је такође из Београда побегло у Букурешт, па се после заједно са амбасадом, повукао у Цариград, да је амбасадор негодовао што се иде на Цариград, јер је то сматрао као опасно место, које Немци могу сваког часа заузети, већ је предлагао да иду у Одесу..., па преко Москве и Иркутска да иду у Владивосток..., а одатле право у Америку... Осталом особљу није се донадао оваквиг кружни пут око света, па су једва сконили свог амбасадора да ризикује и да за неколико сати, из Констанце стигне у Цариград, а одатле у Јерусалим.

У тражењу таква човека који би дошао у Београд, почели су да салећу око Махмуда Сафиурдије. Али изгледа да нису имали толико новаца, барем у то време, колико је било потребно да се плати пут до Београда Сафиурдији.

У томе, једнога дана, мој пријатељ комесар позиције дође и јави ми, да је у Цариград стигао југословенски капетан у резерви Ропотец, иначе чиновник народне банке и рече ми хотел где је одео. Успут, он је испричао овоме комесару да долази директно из Београда. Имао је редован југословенски пасош, са којим је дошао до Софије. Ту је успео да на тај пасош добије визу турског посланства у Софији за прелаз у Турску. Успут му је испричао да је у Србији почела револуција; да су почеле да се шале општинске зграде са свима списковима и уопште показао се први акт непослушности у Србији. Одмах сам отишао код Ропотеца, кога сам затекао у хотелу "Европи" и почео сам разговор са њим. Ропотец ми је рекао да ову револуцију у Србији изводе комунисти. Зна и за један покрет, коме стоји на челу Драгољуб Михаиловић, генералштабни пуковник. Али да он није могао да ухвати везу са њима, иако је то тражио. Рекао ми је да ће бити страшне репресалије од стране Немца како за сваки акт саботаже, тако исто и за свако групно или појединачно убиство немачких војника. За Словенију ми је рекао да у њој није био, јер је од 6. априла стално остао у Србији, као и сви остали Словенци који су се тада нашли у Београду и Србији. Рекао ми је да је Словенија подељена између Италије и Немачке и да ће, у сваком случају, најгоре проћи они Словенци, који се буду нашли под немачком управом. Тада сам му рекао да сам у Палестини на Мртвом мору, међу војницима француске Страначке легције, нашао сина др Натлачена, који је био последњи бан Дравске бановине у Љубљани а његов син био сержак у овој француској Страначкој легији. Ропотец ми је рекао да је то његов школски друг и да зна да је он отишао од куће, али нико од његових није знао где се налази.

Ропотец ме је упитао на који начин може доћи до југословенске владе у иностранству. Рекао сам му да је то веома тешко, јер је влада већ отишла у Лондон, а један њен део у Америку, док је само министар војни генерал Илић остао у Јерусалиму. Али, нека иде у југословенски конзулат у Цариград, где ће добити детаљна обавештења како може да стигне до Јерусалима. А да ли ће негде моћи да стигне

и југословенску владу, у то нисам веровао да ће му моћи дати обавештења ни генерални конзул, ни амбасадор у Анкари.

Отишао сам до Томпсона, коме, кад сам испричао да је устанак у Србији отпочео, почео је као дете да скаче од радости... и рече ми да ће одмах, најхитније телеграфски да обавести Белија.

Није прошло 7-8 дана, а у Цариград су стигли Бели, Јован Ђоновић, прота Серафим Крстић, његов брат Гавра Крстић, Мина Станковић, Никола Марковић, Михаило Константиновић, Милош Тупањанин и Панча Решетар. Кад сам сазнао за долазак оволико личности, био сам прилично изненађен, јер нисам знао "шта се иза брда ваља". Дознао сам одмах да проту Серафима Крстића шаље министар војни Богољуб Илић, а сви остали дошли су по позиву Белија, шефа Интелијенса сервиса за Срђињ и Блиски исток. Чим сам се нашао са Белијем, испричао сам му оно што сам знао, али они су убрзо почели да разговарају лично са Ропотецом, и ја се даље нисам мешао у те разговоре, јер је Ропотец сигурно знао више да им објасни, него што сам то могао ја учинити.

Моја веза са Софијом и са Скопљем функционисала је савршено, а исто тако, сваки дан имао сам извештаје о томе ко долази из иностранства у Цариград.

У току тих дана, а то је био крај јула месеца, мој пријатељ известио ме је, да су дошла двојица Београђана, од којих се један зове Јанковић, директор банке из Београда, а други Ракић, омет неки банкар. Пошто сам био извештен за долазак ових људи, нисам хтео са њима да се нађем у самом Цариграду, а они су били одсели у најлукузанијем хотелу у Цариграду, на Таксиму. Поручио сам им да дођу на мало-азијску страну у Халкидон, на место које се зове Ферер Бакче-си. Сутрадан био сам у Ферер Бакче, где има много отмених хотела и једно пристаниште, потпуно заклоњено од ветрова, које је сада постало једно модерно морско купатило.

Ту, у старом Халкидону, у Ферер Бакче-си, дочекао сам Милована Јанковића и Драгомира Ракића. Јанковић ми се одмах почео хвалити како је он комесар у ранијој Сингеровој банци; причао ми је како је прелазио преко Саве код Сकेге, да позива Немце, да што пре уђу у Србију; причао ми је да му је мати Немцима и да се он осећа као Пемац. Молио ме је да пред њим ништа не говорим против Пемаца, јер он то не може да трини и дошао би због тога у сукоб са мном, као и са сваким, који би покушао да говори против Немаца. Рекао ми је да је са Ракићем дошао да наплати неке милионе швајцарских франака од Махмуда Сафиурдија; да је Ракића узео собом зато, што Ракић, као члан управе те банке из раније, зна цело пословање банке које је банка имала са Сафиурдијом и осталима. Једва сам могао да трини овог одвратног и прљавог типа. Знао сам му оша као поштена и исправна српског официра; знао сам да је то једна стара српска породица, чије је учешће у животу Србије познато и сад, одједанпут, нашао се из те и такве породице један одвратан издајник. Рекао сам му да он треба да схвати да се налази у Цариграду, а не у Београду, и да ту не треба никоме да се хвали да је готов да се бије, ако наиђе да неког отвореног непријатеља Немаца, јер их баш у Цариграду има толико много, да би пре њега овде распарчали, него што би се он некоме осветио! Био сам поручио ручак, који је овај најновији Немац халалљиво прихватио и неуморно јео и пио, а кад је почео да дрема, наредио сам да га одведу у једну собу, да се испави.

Кад сам остао сам са Ракићем, овај ми је испричао, да је он више дошао у Цариград да мени донесе поруку од мајора Александра Мишића у вези његова рада са Дражом Михаиловићем и тражио од мене да њихову поруку доставим Енглезима, али да та порука важи само за Енглезе, а не и за владу Душана Симоновића. Испричао сам да овде има једна енглеска екипа, која има задатак да ступи у везу са сваким оним, који устане против Немаца и који се покаже као њихов отворен непријатељ. Питао сам га: колико дана они могу остати у Цариграду. Рекао ми је да њихова виза важи свега 15 дана у месту, и да он не би желео ми на који начин да тражи продужење те визе.

После овог разговора са Ракићем, прешао сам у Цариград, где сам нашао Белија и испричао му целу ствар. Бели је ово саопштио Ђоновићу, а Ђоновић Љуби Хаџи-Ђорђевићу, који је Ђоновићу, као делегату југословенске владе за Средњи и Бли-

ски исток, уступио једну кућу у башти генералног конзулата, где је наместио три собе – једну за Ђоновића, другу за Николу Марковића, а трећу за Панту Решетара. Ова кућа принадала је југословенском генералном конзулату и уживала је екстериторијалност, коју су Турци стриктно поштовали.

Не знам шта је Бели даље радио, али после једно 3-4 дана, већ смо имали једну конференцију, којој су присуствовали Бели и Џон Бенет као и млади син енглеског лорда... који је тада био министар колонија у енглеској влади, али чији је старији син био у Берлину и свакодневно прско берлинског радија тражио измирење Енглеске и Немачке. Као нова личност на овој конференцији, био је и један Рус, који се просто звао Николајева. На овој конференцији Бели нам је саопштио да је добио налог директно од Черчила да се одмах улупи новчана помоћ Дражи Михаиловићу, као знак да га Енглези прихватају и да спремимо једну екипу од три Србина, а они ће дати једног Енглеца официра, који ће управљати са радио-станциом, па, кад то буде готово, да се тражи могућност да та екипа отпутује у Србију, а са Михаиловићем да се одреди место за сусрет на том екипом. Друга једна екипа, од најмање шест официра, од којих сви треба да буду авијатичари, треба да иде у Русију. Ову екипу за Русију треба да води Душан Радовић, генералштабни и авијатички пуковник, који је до пре неколико дана, био један од директора фабрике у Зеници, а пре тога био је директор фабрике авиона у Краљеву. Са Тушањанином беше дошао и овај пуковник Радовић. На другом или трећем састанку учествовао је и Радовић, али ја нисам допуштао да, осим Јована Ђоновића, долази ма ко од ове њихове велике екипе на ове седнице.

Кад је све било утврђено, цео план био је послат у Лондон. После неколико дана, план је био у облику одобрен како из Лондона, тако и из Москве. Руси су тражили да и један њихов представник, поред Енглеца, дође у штаб Драже Михаиловића. Тако је онда овај план дефинитивно утврђен овако: код Драже Михаиловића имају одмах да иду два Србина, један Енглец и један Рус, а у Русију пет авијатичарских официра и с њима Душан Радовић. За Радовића инсистирао је Милош Тушањанин преко мајора Белија.

Ова ствар са покретом Драже Михаиловића није могла дуго остати у тајности међу нашим људима у Цариграду. Прво је о томе испричио Јован Ђоновић Љуби Хаши-Ђорђевићу. Шта је све Хаши-Ђорђевић јавио својој влади у Лондону, мени није познато; али после неколико дана, дошла је једна нова наредба из Лондона, да се ствар има поново проверити, јер влада у Лондону тврди да никакав Драгољуб Михаиловић, пуковник југословенске војске и бивши војни изасланик у Бугарској, не постоји у Србији. Овај човек заробљен је од стране Италијана и налази се као заробљеник у Италији. Кад ми је ово саопштио Бели, само сам га погледао и упитао га: Како може поверовати извештају Душана Симоновића. Душан Симоновић уопште нема појма где је ко заробљен, или где се ко од заробљених југословенских официра налази. Он само зна за оно неколико десетина официра, углавном, завереника од 27. марта, који су успели да побегну прво до Никшића, а затим од Никшића у Грчку и Палестину. Казао сам да је извештај који сам добио из Србије аутентичан. А шта даље намеравају Енглези или Руси, ја о томе нећу да водим бригу. Потврда и телеграм да се Дража Михаиловић налази на планини Маљену и да тамо чак има израђен и један примитиван аеродром, што је без сумње истина. Шта ће даље Енглези у том правцу предузети, то има да одлучи Черчил.

Опет је прошло неколико дана. И од Черчила се добио један телеграм да код Драже Михаиловића треба да отпутују два Србина и један радиотелеграфиста Енглец, али никако у тој екипи не сме да буде један Рус. Што се тиче друге екипе која треба да иде у Русију Енглези се за то не интересују. Било је наређено да ја и један мој друг, а за то сам узео Јована Грданичког, одмах брзим возом идемо у Алеп, у Сирију, где ћемо добити један лаки војни бомбардер и одатле отићи у Јерусалим, да се јавимо главномандатујућем енглеске војске на Средњем истоку, генералу Кенингему, чији је брат био познати енглески адмирал и командант енглеске флоте у Средоземном мору. Али, у ову нашу екипу, ушао је и Душан Радовић. Он је носио пешадијску пуковничку униформу, а да би изгледао што свечанији, носио је и сабљу... Кад смо

стигли у Алеп, ту смо одмах отишли на аеродром, где нас је чекао један енглески лаки бомбардер, па смо се на њега попули и, предвођени сином лорда... отишли смо, још истог дана, у Лидо, где је био велики енглески аеродром, а одатле смо аутомобилом отишли у Јерусалим.

Сутрадан, лордов син отишао је генералу Келингему, а после нам је саопштио да Енглези немају сада авиона који би нам могли ставити на расположење, већ да се извесно време претрпимо, па чим Енглези буду имали авионе ставиће нам на расположење да се можемо пребацити у Србију. Одмах после овог саопштења дао сам да ми се визира пасош за Цариград, јер сам тамо замолио Ракића да ме, на сваки начин, чека док се не вратим из Палестине. Дао сам и пасош Душана Радовића. Отишао сам у југословенски конзулат, где сам затекао Богољуба Илића, министра војног. Кад ме је угледао, генерал Илић, без великог објашњења и увода, рекао ми је: "Ја сам чуо и знам да си ти велики противник мој и председника владе генерала Симовића. Знам да откривљујеш нас као гробаре Југославије. Али поред свега тога, хоћу да те питам: Који је то Дража Михаиловић, генералштабни пуковник, кога си ти измислио да се налази у Србији на челу неке групе официра и војника." Ја сам одговорио Илићу, да ја нисам измислио ни једног југословенског официра, па ни овога пуковника Михаиловића. Тај пуковник Михаиловић рекох му, знам само толико да је био југословенски војни изасланик у Софији. Данас се налази у Србији негде око Мањена. А поруку о њему послао ми је коњички мајор Александар Мишић, син покојног војводе Мишића. "Па тај Драгољуб Михаиловић", узвикну Илић, "налази се као заробљеник у Италији! Ево, ја имам његову слику из заробљеништва... И зашто ви обмањујете Енглезе!..." Ја сам му одговорио мирно: "Можда има неки Михаиловић и у италијанском ропству. Јер сте Ви и Душан Симовић тако распоредили нашу војску, па побегли из земље, да су је могли заробљавати сви од реда. Али овај Драгољуб Михаиловић о коме ја имам исцрпан извештај из Србије, није био ни од кога заробљен, и заиста је сада у Србији..." На то ми Илић рече: "Немам ништа против тога да ти идеш у Србију. Али ти гарантујем да Душан Радовић неће видети Русије. Ни један официр оданде не може поћи са њим, а и њему је забрањен повратак у Цариград". Видео сам да се југословенска влада, односно генерал Симовић, против сваког веровању да је у Србији остало људи који нису погули главу пред немачким окупатором. Он ми на то рече да су добили дозволу од Енглеза да обиђу све њихове заробљеничке логоре и где шаћу Словенце, да их упишу у први батаљон Краљевске гарде, који ће се основати у Јерусалиму, а он је већ комшиетирао цело особље и инструменте за музику Краљеве гарде!..

Кад сам ово чуо, било ми је тешко, што су, поред толико паметних људи, који су хтели и требали да изађу из земље, остали у земљи, а изишли су овакви као што је Богољуб Илић, који сматра да наша земља нема пречег посла и њена влада у иностранству него да организују музику Краљеве гарде од разних Јевреја, бивших чехословачких држављана, којих је пуна Палестина, али немају коме да свирају.

Кад сам изишао из конзулата, нашао сам Душана Радовића и рекао сам му: "Вам је забрањен излазак из Палестине!..." Душан ме очајно погледао и рече ми: "Симовић је против мене. Сад сам му шао у шаке да ми се свети. Ко зна каква ми је судбина и што ме чека...? Погрешно сам што сам се вратио у Палестину, јер сам мислио да реч Милоша Тупањанина нешто више вреди." Кад сам видео овако очајно лице и стање Душана Радовића, рекао сам му: "Од данас, па док не пређемо у Турску имате да ћутите! Само да слушате! Али ништа да не питате! Под таким условима гарантујем вам прелазак у Турску. Ја имам новаца доста. И за новац не брините ништа. Чекајте даље наређење!..."

Нашао сам Грданичког и рекао сам му: "Имаш да останеш у Јерусалиму само један дан. Сутра седи на аутобус. Пасош ти је готов и визиран. Одавде иди праву у Триполис. Из Триполиса возом у Алеп. Ту дочекај "Торос експрес", ни са њим праву у Цариград. У Цариграду кажи Ракићу да ме чека. И даље... никоме ништа!..."

Кад сам тако свршио са Грданичким, потражио сам један ауто са шофером, који има палестинску, либанонску и сиријску визу. Кад сам таквог нашао, рекао сам му да ће ме возити до Триполиса, па кад тамо стигнемо, казаћу ми куда ћемо ићи даље

Питао сам га колико тражи до Триполиса. Потражио ми је 20 палестинских фунти. Позвао сам Душана Радовића, сео са њим у ауто и још истог дана увече били смо у Триполису. Ово је последња либанонска лука, а одатле води пут, све поред мора, до Лаудикије на Средоземном мору, коју Турци и Арапи зову Латакија. Рекао сам шофера да одмах из Триполиса тера у Латакију.

Била је ноћ кад сам ушао у Латакију. И овде су Французи, покрај малог пристаништа, подигли леп и модеран хотел, царинарницу, и још неке друге зграде у европском стилу. Закупац хотела био је неки Јерменин. Њега сам питао какав је пут од Латакије до Антиохије, коју су Турци опет прозвали наопако Антакија. Рече ми да је до турске границе далеко 40–50 км, а исто толико и до Антиохије; да на турској граници нема никакавих превозних средстава, али да он има могућности, ако му дам пет палестинских фунти, да ми осигура да ће ме сутра турски ауто из Антиохије чекати на граници турско-сиријској. Дао сам му новац без речи. Ту смо вечерали и легли да спавамо.

Сутрадан је била недеља. Био сам обавештен да енглески официр, који контролише границу, седи у једног вили, у боровој шуми, 10 км удаљен од границе. Знао сам да недељом Енглези не врше никакву дужност, и да су на граници само сиријски чиновници који немају никаквог разлога, ако им се да пристојан бакшиш, да разгледају визе и шта све пише у пасошу.

Сутра рано, за још других 10 фунти стерлинга, возили смо се једним шумбастим планинским путем на турско-сиријској граници, која се налази на овом старом путу, што води из Антиохије у Латакију на Средоземном мору. Кад смо стигли на саму границу, она је била обележена на тај начин, што је једна велика рамба била спуштена на путу, а са обе стране границе биле су ниске, приземне куће пограничне администрације. Енглески официр, пошто је била недеља, није дошао у канцеларију, а беспослени чиновници у овој пустињи бранили се од мува. То су радили и на једној и на другој страни границе.

Ја и Радовић одмах смо поднели своје пасоше пограничном чиновнику, који је говорио савршено француски, а узимао бакшиш арапски. Предао сам сав новац који ми је стајао у пасошу да сам га пренео из Турске у Сирију и Палестину. Било је нешто око 1.000 долара и 40 фунти палестинских и 1.000 лира турских.

Шофера смо отпустили одмах, а кроз кратко време видесмо да се на турској стражарници пријавио шофер са луксузним аутомобилом, који је дошао из Антиохије. Знали смо да је то аутомобил за нас. Чиновник ове пограничне станице у Сирији ставио нам је примедбу да немамо визу генералног гувернера из Бејрута да можемо напустити Сирију. Кад нам је ово објашњавао, у исто време гледао је у гомилу мојих долара. Рекао сам Радовићу који је добро знао француски, да каже овом сиријском чиновнику да смо ми прибавили све потребе визе, али што немамо визу гувернера Сирије из Бејрута, да је просто зато, што нисмо знали да је, поред редовних виза, које за то издају надлежне власти, потребна још и ова виза гувернерова. После дугог разговора, а непрестано сам се бојао да може сваки час доћи енглески официр, који ће сигурно вратити пуковника Радовића натраг, рекао сам Радовићу да каже овом пограничном чиновнику, да нам дозволи прелаз преко границе, а он нека задржи као "успомену" на наш пролаз 150 долара.

Чим је чуо за овако велики бакшиш, рекао нам је да је сасвим право да му дамо барем још 50 долара... уз објашњење, да би нас много скуљте стајало да се одавде враћамо чак у Бејрут, па ту да чекамо визу, а он ће нам учинити олакшицу, што ће нас одмах пустити преко границе. На то сам пристао. Он је ставио визу на пасоше, вратио нам сав новац натраг али, за сваки случај, да се ми не бисмо нешто предомислили, задржао је 200 долара за себе. Кад је сас ово дело готово, да би и на другој страни, тј. својим турским друговима показао колико смо ми цењени путници, узео је два наша велика кофера у руке и донео их до саме рампе. Ту је рампа полигнута, па смо се срдачно руковали с олим чиновником и тако, лакши за 200 долара, прешли смо у Турску.

Радовић је био сасвим. Али смо на турској страни наишли на једну заборављену околност. Турски новац било је строго забрањено уносити са стране. Свега је било

допуштено унети 50 лира у хартијама, а сав остали турски новац оставља се ту у депозит, па се на тај новац добија уредна признаница и може се подићи приликом поновног преласка границе, то јест, ако се будете враћали у неку другу државу. Страни новац било је слободно унети у Турску у неограниченим количинама, али страну валуту смега је да мења само турска народна банка. Нико вам, ни за какву услугу, не би смео узети страну валуту. И могли сте да имате пуне торбе злата и стране валуте, а да не можете купити ни једно кило хлеба. Мени су на турској граници задржали 1.000 турских лира и дали ми уредну признаницу, а злато и доларе вратили су ми. Свакоме од нас вратили су по 50 турских лира, колико смо по закону имали право да задржимо. Срећом, имао сам још нешто турских лира, које нисам пријавио. И то нам је било таман довољно да платимо шофера који је изишао пред нас до наше последње тачке путовања аутомобилом – Александрете.

Пошто смо обавили све послове код царинских турских власти, који су се чудили да људи са толиким новцем пролазе кроз овај пусти крај, кад већ постоји железничка пруга, која везује Багдад преко Сирије са Анкаром. Пошли смо у Антиохију.

Од Антиохије води потпуно модеран пут, саграђен на чврстој подлози, сав асфалтиран и иде из велике сиријске вароши Алепа (Халепа) у пристаниште Александрету.

Пут води уз високу планину, а кад се пређе гробен ове планине, на источној страни, окренутој према заливу Александрете подигнути су санаторијуми, летњиковци и хотели за француске чиновнике и њихове породице, које се служило у нездравим местима Сирије, да би овде могли провести годишњи одмор усред планине, са водом хладном као лед. Од овог места, између Антиохије и Александрете, почиње пут да се спушта ка Александрети.

Било је 2 сата после подне, кад смо стигли у Александрету. Имали смо турског новца таман толико да платимо возњу од турске границе до Александрете. Отишли смо у царинарницу, да тамо видимо да ли бисмо могли разменити страну валуту, пошто смо сазнали да у овом месту Отоман банка нема своје филијале.

Кад смо отишли у царинарницу, тамо смо затекли управника, који је био родом из Босне и говорио српски као и ја и Радолић, он нас је уверио да нема никакве могућности да ту разменимо новац, већ да те вечери седнемо у воз, који из Александрете иде у Адану, а одатле, пошто и тамо не постоји филијала Отоман банке, да одемо у Мерсин да разменимо новац. Кад нам је речено колико стаје подвоз до Адане, видели смо да имамо толико турскога новца, али зато немамо новца да ручамо у Александрети, ни да вечерамо у Адани, већ тек сутрадан можемо ручати у Мерсину, пошто будем променили страну валуту у банци, и кад се будем снабдео турских новцем. Растали смо се са управником царинарнице, који тога дана није ништа ни радио, јер је била недеља и канцеларије, као и све радње, биле су затворене.

Увече смо сели на воз и отпутовати у Адану, где смо отишли у хотел и тамо сам рекао да немамо турског новца да платимо стан и храну, већ ћу сутра да отпутујем у Мерсин, па да тамо променим новац. Молио сам хотелијера да му оставим нешто стране валуте, па да ми он да као позајмицу турског новца до мог повратка из Мерсина. Али хотелијер то није смео примити.

Пошто смо ту преноћили, сутрадан, у понедељак нађем један ауто-такси и погодим га до Мерсина. Шофер је био Турчин из Бугарске који, кад је чуо разговор између мене и Радовића, иако није могао разумети шта говоримо, освоји нас: "Ви говорите руски, а ја сам Бугарин". Ми му рекосмо да смо Срби. И тако смо до Мерсина могли да водимо разговоре на српско-бугарском језику.

Пут је био дугачак 50 км, али толико искварен, да се човек више умори у колима, него да иде пешке. Више од три сата требало нам је да стигнемо до Мерсина. Али смо имали то преимућство, што подвоз нисмо морали платити унапред, а да лутујемо возом, нисмо имали новца за карту.

У Мерсину сам одмах отишао у банку и разменио неколико стотина долара, да имамо доста за пут до Цариграда. Платили смо нашем шоферу, па смо сели на воз и отишли у Адану, али смо се претходно добро наручили у једној малој ресторацији у Мерсину.

Из Адане отпутовали смо директно у Цариград, а нисмо се ни задржавали у Анкари.

Радовић је био углавном спасен. Беше изашао из онога домена, где су га могли до миле воље шиканирати генерали Симовић и Илић.

Кад смо стигли у Цариград, Ђоновић, Бели, а и Хаши-Ђорђевић генерални конзул, прилично су били зачужени појавом Радовића, јер су сви били извештени да се Радовић не може вратити из Палестине. Руси су били страшно љути што се цела ова комбинација о одласку Дражи Михаиловићу и једне екипе у Русију, била покварила. Иако је та комбинација била коначно одобрена у Лондону и у Москви. Рус Николајева само је стегао зубе и нешто по руски опсовао и мислим да се повика односила на целу српско-енглеску коалицију.

Мене је Ракић још чекао у Цариграду. Чуо сам да је у том међувремену, док сам био у Палестини, долазио једанпут тајно у југословенски конзулат и тамо поновио све што је мени раније рекао. Бели ми је рекао да питам Ракића да ли би хтео да понесе новац Дражи Михаиловићу. Он би хтео да, по одобрењу енглеске владе, пошаље Дражи 1.000.000 динара. Кад сам ово предложио Ракићу, он је пристао али с тим да му тај новац обрачунамо у турске лире, које су биле њему потребне за неку каузију код суда, где је он, односно Милован Јанковић, поднео тужбу суду противу Махмуда Сафиурдије и морао је по турском закону депоновати одређену суму новца као тужилац-странац. Ова сума новца износила је нешто око 13.00 турских лира. Тај новац сам примио од Белија и предао га Ракићу, који, кажу одмах тај новац депоновао. И, пошто су му путне исправе биле уређене, одмах је сутрадан отпутовао, заједно са Јанковићем у Београд. Мени је обећао да ће, на сваки начин, услед спора са Махмуд Сафиурдијом, морати поново доћи у Цариград, а привремено његову ствар по спору предао је неком бившем аустријском барону Родићу, који је раније био неки чиновник у аустријском поштанству у Цариграду, а кад је поштанство укинато, Родић је остао без службе у Цариграду и, пошто је имао велико познанство у Цариграду, вероватно је могао посредовати у неким парничним стварима.

После 7-8 дана чуо сам да је Душан Радовић добио руску визу и да је отпутовао у Русију. Овом приликом је отишао сам, јер му нису допуштали да узме никога од југословенских официра, који се налазили у Палестини, а у Турској их уопште није било. Сви су сада седели на неким доворикима које је негде у Србији брао Дража Михаиловић, за кога се веровало да ће једним замахом избрисати сав онај тежак утисак и срамоту за онако брзу капитулацију Југославије и њене војске, коју је приредио генерал Симовић, који је сам себе произвео за председника југословенске владе, а чим су Немци напали на Београд, поставио је сам себе и за начелника штаба врховне команде југословенске војске. Све је то требало да избрише покрет Драже Михаиловића по признању других лица, али не и Душана Симовића и Богољуба Илића, који су тврдили или барем хтели доказати да такво име уопште и не постоји у редовима Срба – југословенских официра. Међутим, пре него што је Ракић стигао у Београд и предао новац за Дражу Михаиловића, ја сам преко својих веза успоставио директну везу са Београдом. Извештаји које сам добио из Београда, били су такви, да сам добио утисак да су комунисти Срби одмах после немачког напада на Русију, одлучили да дигну устанак у Србији, да би показали солидарност са нападнутим совјетима и да се Дража Михаиловић споразумео са њима за заједничку акцију.

Супротно мишљењу генерала Симовића, остали чланови владе у Лондону, покрет Драже Михаиловића примили су као неко олакшање, које је једино могло да избрише онај тежак утисак, који је на Енглезе учинила капитулација и сви доцнији поступци генерала Симовића.

А нико од њих није имао појма да су Србијом почели да командују комунистичке вође и да је у њој грађански рат на прагу. Прво што ми је дошло до руке, то је Пећанчева сарадња са Немцима. Друго, да је Илија Бирчанин са Јеђевићем и Радмилом Грђићем пришао Италијанима; да се Бирчанин снашао код Италијана, који су, тобоже, узели у одбрану српски народ, који је почео немилосрдно да убија Павелић са својом бандом у новоствореној НДХ. По извештајима које сам добио, ова су убиства

тако у масама вршена, да је постојала бојазан општег истребљења Срба изван старих граница Србије.

Група Кнежевић успела је да наговори Махмуда Сафиурдију да тражи пасош за Београд. Да ли су га баш они наговорили, или је он то сам желео, није ми познато. Али, пре његова поласка, Милош Тупањанин често је одлазио њему и већ је Сафиурдија био познат као курир Тупањанина и Николe Кнежевића. Давали су му разноврне поруке за Београд и сви су били задовољни кад је он отпутовао из Цариграда, мислећи да ће им он ускоро послати обавештења о свему што је њих интересовало и да ће им извршити поруке.

Сафиурдија, чим је дошао у Београд, био је ухапшен и дуго времена лежао негде у затвору, па су га на крају на турску интервенцију, Немци пустили, али он, наместо да се врати у Цариград, пошао је у Швајцарску, и мислим да су га Немци поново затворили, јер није имао дозволу да из Рајха прелизи у Швајцарску.

Читава два месеца ови у Цариграду нису знали шта је са Сафиурдијом. Кад су о томе дознали, прогласили су Драгомира Ракића као кривца за хапшење Сафиурдијево, зато што је он био у спору са Сафиурдијом. Не знам да ли је ту шта могао да интервенише Ракић, али знам да је Тупањанин са осталима толико јавно говорио у Цариграду о својем куриру кога шаљу у Београд, да је то било довољно познато и немачким агентима у Цариграду, да Сафиурдији припреме затвор чим пређе српско-бугарску границу.

Поново сам добио позив преко Белија да одмах отпутујем у Палестину и даље у Египат, јер ћемо добити авион за одлазак у Србију. Са Михаиловићем направио сам споразум да ћу доћи по спуштању авиона у Чачак и ту ћу се јавити код Гавровића, који је био раније председник општине у Чачку. Михаиловић је требао да упути Гавровићу у Чачак једног човека који би ме одвео у штаб Михаиловића.

Опет сам собом узео Јована Грданичког, сели смо у "Торос експрес" и стигли у Адану.

Покрај мора, дуж целога пута, од Бејрута па докле држи Либанон, подигнуте су, управо, ископане су и уграђене у бетон мале солане од 50-200 м² свака. Ту се добила морска со за домаћу потрошњу Сирије и Либанона. Пошто је Сирија заузета и прешла из руку вишинске владе, али само фиктивно, у руке Де Голa, Енглези су почели да подижу пругу нормалног колосека Триполис-Бејрут-Хаифа, а од Хаифе постоји пруга све до Каира.

Кад се прође Тир, пут се пење мало навише и ту се дође на границу Либанона. Пошто се обаве царински послови, улази се у један тунел и на крају тога тунела, улазите у палестинску царинарницу. Кад ту обавите царинске послове, који су много строжи него они при уласку у Сирију или Либанона, јер овде се јакo строго води рачуна да се не би прокријумчарили неки Јевреји, а то би изазвало пропаст Арапа у Палестини и може бити неко комешање, што су Енглези, на сваки начин, избегавали.

Одатле се пут мало удаљује од Средоземног мора и ви остављаје северно од пута варош Акру, чувено старо палестинско пристаниште, које је сада готово без икакве важности, пошто је направљено модерно пристаниште у Хаифи, где су подигнуте рафинерије, које прерађују нафту, коју са обала Тигра у Ираку, преко целе Месопотамије, доводи један огроман нафтовод. Тиј нафтовод се у Сирији дели на два нафтовода - један води у либанонску варош Триполис, где су га раније искориставали Французи за потребе своје средоземноморске флоте и остале потребе, а други долази у Хаифу, где су подигнуте огромне рафинерије. На тај начин Акра је, поред овог значајног пристаништа у Хаифи, постала као нека сиромашна страћара поред неке велике палате. Одатле до Хаифе, као и до Хаифе до Тел Ашва, подиже се обала од самог чистог песка. Мислим да је то дало повода пророку Исаији који није ни могао знати каква је обала на другим морима, па је, описујући чуда која је Бог створио, рекао и ово: "Ти си заградио море песком". Јер, заиста, ова пешчана обала простире се све до Малог и Великог Сирта, у Триполитимији, а то је више од 3.000 км, где је заиста море заграђено само песком.

С нама је путовао све до Цариграда Џон Бенет. Он нам је помагао да код разних царинских власти брзо свршавамо све формалности, које нису ни тамо малобројне. Ауто смо имали директно Бејрут-Хаифа-Наблус-Јерусалим. Кад смо стигли у Јерусалим, Џон Бенет је отишао тамо да пријави наш долазак. Али, кад се вратио, саопшти нам је да морамо одмах да идемо у Каиро. Тамо ћемо добити упутства и авион за Србију. Још истог дана аутом смо отишли у Лидо где нас је чекао један лаки бомбардер, на који смо сели и одатле отишли у Каиро.

Прво смо летели изнад Средоземног мора, па онда између групе неких језера на Синајском полуострву, али близу до Средоземног мора, док нисмо угледали сјајну пругу Суецког канала. Затим, кроз неколико минута, видели смо пирамиде, Каирску шпатаделу и спустили се на велики аеродром у Каиру. Пошто нисмо имали египатску визу, морали смо добити војне енглеске аутомобиле. И тако смо изишли из круга аеродрома, који је сав био ограђен високом оградом од неколико метара и до неколико редова бодљикаве жице.

На излазним вратима била су две страже: унутрашња стража била је енглеска, а спољна египатска. Та египатска стража била је зато да не би неко, без уредне египатске визе, улазио у овај енглески аеродром, нити из њега излазио. Али, пошто су Енглези свакога, кога су хтели да пребаце у Египат, пребацивали својим војним авионима, а при изласку из аеродрома, опет својим војним аутомобилима, ова египатска стража, барем на овоме аеродрому, била је само фигуративна. Аутом смо прошли поред ове египатске страже и кроз Каиро упутили се право на мост, који преко Пила води у Замалек, где смо одмах отишли у једну петоспратницу, до самог енглеског хиподрома. Овај хиподром, на коме се обављају трке, има преко 1.000.000 м² сав је претворен у енглески парк, а на једном крају је лепа кућа, у којој су просторије клуба и један велики ресторани.

Ми смо имали и непријатност. Прве вечери кад смо стигли у овај стан у Каиру, беше дошла немачка авијација и извршила страховито бомбардовање на енглески аеродром код Каира и на неке војне магацине, којих је била пуна околнина Каира, а у самом Каиру били су немачки и италијански посланици са огромним бројем свога особља. Па тај начин, Енглези су ратовали у Египту, а у исто време били су са свих страна објажени, јер су Немци и Италијани имали масу својих људи, а и један велики број Египћана био је у њиховој служби. Енглези нису могли ништа да сакрију у Египту, а да то Немци и Италијани не сазнају. Италијана је било много у Египту, али нарочито у Александрији, где су они са Грцима чинили већину становништва. У Каиру било је нешто мање Италијана; али су сви били уписани као фашисти и могли су корисно да послуже у својој обавештајној служби својем посланству. Тамо су, почев од парадног кочијаша на позлаћеним краљевим кочијама, па до електричара и кино-оператора, све били Италијани. Све соборице у Двору биле су, истина, Словенке, али италијанске поданице из околних Горице. Тако је за Италијане, а и за Немце, било лако да сазнају све што се ради у Египту; које и какве лађе пролазе кроз Суецки канал; какав се материјал истовара, и у којим количинама и где.

Зато ово бомбардовање, које је те ноћи вршено на каирски аеродром и на многе магацине, Немци су вршили успешно, јер су тачно знали, и били обавештени о свему ономе, што их је интересовало, а њих је интересовало све оно, што су Енглези радили у Египту или су вршили неке припреме за рад. Бомбардовање је било страшно, али ја нисам изишао никуд из своје собе, иако се кућа тресла као да није од камена, већ као да је прављена од карата и остављена на ветру.

Сутрадан дошао је Џон Бенет и донео ми саопштење да одатле из Каира треба да се пребацимо на Малту, а одатле добићемо подморницу, па ћемо, са још једном групом Срба официра и са једним Енглецом који ће имати радио-станулу, да идемо у Србију. Кад сам ово чуо, рекао сам Бенету да сам поручио да ме човек Драже Михаиловића чека у Чачку. А, колико знам географију, подморнице не могу да иду у Чачак. На то ми је Бенет приметио, да мени стоји на расположењу да ја дам правац подморници, где да нас искрца у Црној Гори, у Далмацији или на далматинским острвима.

У таквом времену, доћи са подморницим до Ц. Горе, или ма где на далматинско приморје, у чијој су позадини беснели Павелићеве разбојнице, нисам сматрао за паметно, јер нисам веровао да уопште могу доћи до Србије.

Мени је био циљ и задатак да идемо у Србију; да дођем до пуковника Драже Михаиловића и да тамо видим и на лицу места проценим у коме правцу треба окренути народно нерасположење према окупатору. Разуме се, целу ситуацију и њен развој трудни бих се да доведем у склад искључиво са интересима српског народа, без обзира на ма чије друге интересе, а нарочито с обзиром на то, што сам добро познавао све слабости и недостатке енглеске војске, не само с обзиром на њено бројно стање, већ и на њену материјалну спрему. Знао сам вредност енглеског војника, нарочито Аустралијанаца, Канађана, Новозеланђана и индијских дивизија. Али, сва њихова храброст и пожртвовање нису могли да замене тако очигледан недостатак њихове материјалне спреме. Само један мали пример. Приликом уласка у лаки војни бомбардер у Лиду, требало нам је да прегледамо 50 спакованих падобрана, па да нађемо само један исправан за спуштање. То ми се исто десило и на аеродрому у Исмаилији. То је само мала појединост али она која много говори о енглеској материјалној спремности за рат.

Реч је о томе; ако будем отишао у Србију, а био сам вољан само тамо да идем, хтео сам да упознам Дражу Михаиловића и све оне који су са њим, за какву се стварну помоћ може ослонити на Енглеску; шта све од ње може добити и у коме времену, па, само на основу тога, и на стање материјала који већ постоје у Србији, може се правити план за борбу против Немаца.

Један извештај који сам добио од мајора Мишића, гласио је овако: "Ако то Енглези хоће, ми све Немце можемо протерати из Србије у року за 14 дана..." Нисам веровао да они могу протерати Немце у томе року. Знао сам да Немаца нема много у Србији. Али сам знао и да има много Бугара у Бугарској. Знао сам какво расположење влада код Хрвата према Србији, јер сам имао извештаје из Винковаца и Осјека. И био сам савестан да би једна таква акција довела Немце лотле да Србију, онако малу какву су је сада били оставили, могу да поделе и да је даду на уништење Павелићевој Хрватској и Кобуршкој Бугарској. Зато сам овај извештај из Србије, чим сам прочитао одмах баацио у ватру, да не бих дошао у неком тренутку до неког искушења или слабости да тај извештај предам или Енглезима или Боновцима, што би значило то исто, јер сам се бојао да неко може такав један рад да одобри и да га још и подстакне. Хтео сам или одмах да идем у Србију, или одмах да се вратим у Цариград. Мислио сам овако. Ако одем у Србију, објаснићу тамо људима како изгледа војна и политичка ситуација споља, па ће се, на основу тога, створити план за даљи рад. Мислио сам да ћемо успети да отклонимо све оне погрешне радње које би могле бити од штете српском народу. Али, ако не будем успео да одем у Србију, хтео сам одмах да се вратим у Цариград, да тамо држим у својим рукама све конце обавештајне службе из Југославије, да бих могао Енглезима дати само оно, и оне податке из Србије, које ја будем нашао за потребно да дам, а исто тако, да у Србију шаљем само оне поруке, за које будем сматрао да нису штетне по српски народ.

Зато сам, на сва наваливања Цона Бенета, остао уиоран да нећу да идем на Малту и са подморницим у Црну Гору. Тражио сам да изврше своје обћање, да ми дају авион, с којим ћу, или за неколико сати стићи у Србију, или ћу се негде с авионом заједно сурвати и поинијати, али никако нисам хтео да, у најсрећнијем случају, путујем најмање месец и по дана до Србије, а за то време они преко Цариграда могу да створе такву ситуацију, да би мој одлазак био измишан.

У Каиру била је и госпођа Рибникар, која је била удата, али се развела од свога мужа и сад је намеравала да се уда за Цона Бенета. Њу су били послали да ме она, као Српкиња, убеди да треба да идем на Малту и даље подморницим у Црну Гору, јер је то жеља господина Черчила, који је обавештен о мени и који жели да ја лично учествујем у овој експедицији. Одговорио сам овој госпођи као и свима осталима, да нећу да идем. Тражио сам авион, па да одмах пођем без икаква размишљања. Али да идем подморницим у Ц. Гору, категорички сам отказао. Кад су видели да ме не могу склонити на овај пут, узели су једнога пуковника, који је имао да остане на Малти и да тамо прима извештаје преко радио-станице, коју ће ова скипа да носи

собом, а вођа екипе био је мајор Остојић. Свега их је било шест. Седми је био један Енглез, који је био стручњак за радио-телеграфiju.

Затражио сам да се одмах вратим у Цариград. Сели смо на ауто и требали смо аутом да идемо све до Јерусалима, Хаифе и Бејрута, до Триполиса, а одатле моторним возом до Алепа и даље "Торос експресом" до Цариграда.

Кад смо дошли у Исмаилију, и требали скелом да пређемо Суецки канал, египатска полиција затражи нам пасоше. Ја и Грданички имали смо пасоше али нисмо имали ни излазну, па ни улазну египатску визу! Египатска полиција, на тај начин, и из тих узрока, није хтела да нас пусти да пређемо Суецки канал. Више од два сата трајала су објашњења између Цона Бенета и египатске полиције, али безуспешно, Египћани нису дозвољавали да пређемо канал.

Вратили смо се на енглески аеродром у Исмаилији. Те ноћи овај аеродром је био снажно бомбардован од немачке авијације. Сва места, где су пале жртве, била су посута свежим пустињским песком, а жртве су биле уклоњене. Многе бараке биле су изгореле, али су се познавала места, где су биле, иако је цела та штета била камуфлирана насињањем свежег песка. Ово уклањање и маскирање штете, нанесене непријатељским бомбардовањем, било је врло zgodно да се отклони изазивање панике, која може да наступи код људи слабих живаца, јер су штете нанесене оваквим бомбардовањем биле скоро увек великих размера.

За сат чекања, добили смо на овом аеродрому лаки енглески бомбардер и заједно са Цон Бенетом, сустигли се у Палестину на аеродром у Лидо. Одатле смо отишли у Јерусалим, где нам је сутрадан до подне Бенет израдио потребне визе. Али тога дана морали смо још остати у Јерусалиму, па смо тек сутрадан узели ауто и из Јерусалима, опет преко Наблуса и Хаифе, отишли у Бејрут и Триполис, где смо узели спаваћа кола у којима смо стигли у Алеп, где су и та кола укупчана у "Торос експрес", и тако смо опет прешли турску границу и преко Адане и Анкаре стигли у Цариград.

У Цариграду сам затекао Ђоновића, Белија и Тупањанина. Испривао сам Ђоновићу делу ствар како сам требао да идем кроз Црну Гору, па даље преко Санџака у Србију, али на то нисам пристао јер ми је у Цариграду рекао Бели, да ћу добити авион, а не подморницу.

Кад сам се састао са Белијем, он је био веома срдит што нисам учинио онако, како је то било тражено од мене. Међутим, она екипа која је отишла на Малту, страдала је негде у Црној Гори и чуо сам да се од њих спасао само мајор Остојић, а сви су изгинули што би свакојако и мене постигло, да сам тим путем пошао.

После повратка у Цариград, писао сам својим пријатељима у Београд, да ли би они некако могли да удесе ствар, да из Цариграда дођем у Београд, али тако да будем сигуран да ме у Бугарској негде не скину с воза. Из Београда сам добио извештај, да ће се на тој ствари радити, али нешто доцније, јер је сада о томе рано да се говори.

Одржавао сам везе са Србијом и са Македонијом; добио сам једно писмо из Пећи и одржавао сам сталну преписку са Винковцима и Осјеком, јер је турска пошта примала писма за Павлићевоу Хрватску. Имао сам обавештење о убиствима, која су извршена над српским народом у Павлићевој Хрватској, као и о оној пустоши, коју су Немци учинили у Мачви и Поцерини.

Крајем октобра мој пријатељ, комесар полиције са пруге Цариград-Једрене, јави ми да је из Србије дошао неки др Секулић, који је директно из Београда дошао у Цариград. Др Секулић дошао је одмах у југословенски конзулат, ту се пријавио и састао се са конзулом Ђоновићем и Тупањанином. Кад сам се нашао са њим, он је био изненађен кад је видео да ја боље познајем ситуацију код Драже Михаиловића него он. Он је испривао овима како је то, тај Дражин устанак, на првом месту, дело Главног одбора Земљорадничке странке, и како целим овим покретом руководи Главни одбор њихове странке и како је он послат од стране Драже Михаиловића са нарочитом поруком за југословенску владу у Лондону, и тражио је да му се створи могућност да оде у Лондон и да ту поруку однесе тамо. Кад су га упитали: шта је било са Махмудом Сафиурдијом, преко кога су они,

тобож, требали да ухвате везу са Дражом Михаиловићем, он им о томе није могао рећи ништа, јер и сам није ништа знао. Долазак др Секулића у Цариград, и његова обавештења о покрету Драже Михаиловића, била су сва скроз неистинита, али су унела забуну, а и извесно задовољство међу српским и југословенским круговима у Цариграду. Покрет Драже Михаиловића представљен је, не као национални устанак, већ као неко партијско разрачунавање и не покрет против Немаца, већ покрет, уперен против радикала. Стварало се једно расположење, по Секулићевом причању, као да су радикали криви за слом државе, а не они који за то стварно били криви.

После десетодневног бављења у Цариграду, др Секулић је отишао у Палестину, а одатле преко Каира у Лондон. У својој мегаломанији и он је преко лондонског радија обавестио српски народ како је, после дугог размишљања, шта ће бити боље за српски народ да ли да остане у земљи или да оде у Лондон, "решио се", да оде у Лондон, јер ће "то" бити "корисније" по српски народ. Дража Михаиловић демантовно је овога др Секулића и рекао да није истина да га је он послао у Цариград и у Енглеску, а још мање да је преко њега послао неку поруку влади Душана Симовића.⁵

Енглези су сада хтели, на сваки начин да они дођу у директну везу са Дражом Михаиловићем, да та веза више не иде преко мене, јер су знали да ја ту везу контролишем и да им не достављам ништа, што би могло да буде штетно по интересе српског народа, било да такав предлог шаље Дража Енглезима, или Енглези Дражи. Пошто се сазнало да је Махмуд Сафиурдија ухаишен, одмах је из Цариграда поуачен Никола Кнежевић и Јован Гајић с њим. А тако исто, напустио је Цариград и Јован Ђоновић и отишао у Кијев, али су претходно успоставили радио-станицу у Јерусалиму, јер то нису могли на египатској територији. И преко те радио-станице Енглези су, преко Јована Ђоновића, давали предавања, а и упутства шта и како у Србији треба да се ради. Ова станица давала је једанпут недељно емисије и била је доста јака, тако су, њене емисије могле да се чују у Србији.

Директна веза преко радио-станица још не беше успостављена између Драже Михаиловића и Енглеза. Кад је Секулић био у Цариграду, на моје питање: да ли постоји комунистички покрет у Србији, и Тупањанин и Секулић рекли су да такав покрет не постоји, већ све борбе у Србији воде се само од стране чланова Земљорадничке странке и под њиховом главном управом.

Кад сам им рекао да имам извештаје, који сасвим другојачије гласе, то јест, да комунисти, ако не више, али исто толико колико и Дража Михаиловић, управљају устанком, а нарочито у Западној Србији, они ми обојица рекоше да моји извештаји нису тачни, и да на тај начин само уносим забуну, јер Енглези могу помислити да у Југославији, односно Србији, заиста има комуниста, који су јачи од земљорадника и који мимо њих могу да спроводе устанак. Тако смо дочекали 1942.

У почетку 1942. Цариград је изгледао овако. У њему је било много света из свих земаља Европе, то јест, из Пољске, Немачке, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Италије и Југославије. Од стране Руса били су само они, који су пријављени турским властима као разни функционери у совјетском конзулату у Цариграду. Ова варош била је једини прозор, кроз који се могло видети у Европу и разазнати шта се у појединим деловима света ради. Француска колонија, тако исто, била је многобројна, од којих је већина Француза припадала покрету Де Гола, а само једна незнатна мањина припадала је випиској влади. Око тога прозора, кроз који се могло нешто нагледати у Европи, тискали су се сви који су хтели кроз њега да гледају. И тако сте могли у неколиким цариградским локалитима, нарочито увече, да видите како за појединим столовима седе Немци, Французи, по неки Енглези, Срби, Мађари, Румуни, доста Пољака и Чеха... О свима тим људима морала је да води бригу цариградска турска полиција...

⁵ Др Секулића је у ствари послала српска црква, али је и Недић био упознат са његовом мисијом. Дража није у томе имао удела, кличко садашњи извори кажују.

У тој гомили, нарочито је бриљирао нови југословенски конзул Владимир Перић, за кога су сви знали да је генералштабни мајор и да је ту дошао да врши обавештајну службу. Он се упознао са Перветићем, директором холандске банке, који је био Дубровчанин, по вери одличан католик, и стајао је добро са једним католичким бискупом у Цариграду, који је био по народности Италијан. Преко овога бискупа серверали су Перићу којекакве вести, које нису имале никакве везе са истинитим стањем у нашој земљи. Један француски професор који је предавао у једном француском лицеју у Цариграду, а пре свога доласка у Цариград, био је у Краљеву наставник оној француској деци, чији су родитељи били запослени у фабрици авиона и вагона у Краљеву, имао је везе са неким француским калуђерицама, које су живеле у неком католичком манастиру у Земуну. Из писма тих калуђерица, које је добивао овај француски професор, могло се ипак нешто сазнати о стању у Београду, уколико је тај професор хтео да та писма покаже Перветићу.

Имао сам потпуно тачно и објективне извештаје како из Београда, тако исто и из Павелићеве Хрватске. Пораз комуниста у Ужицу, њихово напуштање Ужица, као и њихов прелазак даље у Босну и Санаку, био ми је достављен пре него што су они и стигли у Босну; али, тако исто, сазнао сам на време и за одлазак Држе Михаиловића у Црну Гору. О томе сам добио извештај из Косовске Митровице; писмо је дотурено у Скопље, па је из Скопља бугарском поштом дошло мени у Цариград.

Свршетак 1941. имао је два највећа догађаја у историји Другог светског рата, а то је, што су Јапанци напали на америчку флоту у Перл Харбуру и тиме увукли Америку у рат против сила осовине. И друго, што су Немци претрпели два пораза на руском фронту. Први пораз био је кад су Руси пребили Немце на десну обалу Дона и повратили Ростов на Дону и друго, разбијање немачке армије код Москве и ослобођење Москве од опсаде.

Та два догађаја добро су била осматрена од свих људи који су се бавили обавештајном службом у Цариграду. Једна велика сила са дотле невиденим могућностима за вођење рата, Сједињене Америчке Државе, ушле су отворено у рат и изјавиле да сва своја огромна средства стављају на расположење својим савезницима Енглеској и Русији. А друго, први пут у историји Другог светског рата, Немци који су се спремали за улазак у Москву и донели пред Москву неколико вагона нарочито спремљених медаља које су требали раздати трупама које прве буду ушле у Москву, били су тако страшно потучени на 25 км пред Москвом, да су немачки генерали са генералом Браухичем на челу, тражили од Хитлера напуштање целокупне Русије и своје повлачење у Пољску. Због ове велике руске победе, дошао је и британски министар спољних послова Идн у Москву, и кад је видео какав су пораз ту претрпели Немци, био је изненађен погобијом великих размера, што је јавно признао доцније у британском парламенту, по своме повратку из Москве.

Исто тако, као важан догађај, о коме је писала сва штампа у англосаксонским земљама, био је устанак у Србији. Тај устанак, једини покрет међу поробљеним народима у Европи, изазвао је дивљење у целоме свету англосаксонском. Капитулација Југославије, извршена у априлу 1941, почела је да се заборавља пред овим новим догађајима, који су се одиграли у Србији. Крагујевачки покол, који су извршили Немци, поред све своје суровости, показало је свету много више немачку слабост него њену снагу.

У Цариграду сам се хранио у пансиону, где сам и становао, али сам увек вечерао у разним ресторанима у Пери. Само, никад нисам ишао на вечеру у ресторану Таксим, где је било много бучно и где су били заступљени шијијни свих нација, и оних које ратују, а и оних које нису у рату. Једне вечери био сам у ресторану хотела "Новотни". Сопственик овога хотела био је Чех, који је своје презиме дао своје хотелу-ресторану. Он је, и после заузећа Чешке од стране Немачке остао чешки држављанин. Сваки Чех који је дошао у Цариград, гледао је да добије место у хотелу "Новотни", али ако то није могао, онда је обавезно долазио у ресторан, где је могао бити услужен истим оним јелима, као усред Прага у предратно време, сш што се више није могло добити пилзенско пиво. Седели тако једне вечери у пространом ресторану "Новотни" одакле се гледао један део Златног Рога и она страна Стамбола,

на којој је била подигнута цамија и маузолеј Мехмеда II Фатиха, освајача Цариграда, а која је била подигнута на ономе месту, на којем је била чувена саборна црква светих апостола у Цариграду, у којој је црква била гробница свих византијских царева од Константина Великог, па до уласка крсташа у Цариград. Крсташа су све ковчеге са мртвим царевима, пошто су их олпљачкали, вукли и развлачили по Цариграду, а саму цркву демолирали, пошто су је претходно олпљачкали.

Следећи тако у том ресторану, пришао ми је један господин и, на доста коректном српском језику, представио ми се као трговац из Чешке, који је добио нарочиту дозволу од немачких власти да може доћи у Цариград, где закључује велике послове за куповину сланих и сувих црева за прераду меса. Рекао ми је да је свраћао у Београд. Казао ми је неколико чешких имена оних људи који су радили у Бајлоновој пивари у Београду. Понудио ми се ако имам нешто да пошаљем у Београд, и да ће ми он ту услугу учинити уз извесну провизију, као што би то неки други учинио. Могао сам утврдити да је био Чех по народности, али да ми приђе овако и да ми укаже готовост за извесне услуге, дао ми је оправдан повод за сумњу. Питао сам га колико ће дана још остати у Цариграду. Одговорио ми је још осам дана. Рекао сам му да ћу за то време видети да ли бих имао што да пошаљем у Београд, па, ако се будем на то решио, наћи ћу се са њим опет овде у ресторану на вечери. Сутрадан, отишао сам Томисону и испричао му цео овај сусрет. Молио сам га да он провери који је овај човек, јер су Енглези у својој служби имали велики број Чеха и Пољака. После 3-4 дана, Томисон ми је саопштио да могу послати писма или што будем хтео преко овог човека, јер је добио обавештење да се њему могу такве ствари поверити. Пре доласка овог Чеха, дао сам му извесну суму новца и једно кратко писмо. Новац и писмо било је упућено мојој породици у Београду те, према томе, није могло бити компромитирајуће, баш и у случају да буде предато Немцима у руке. У најгорем случају, Немци могу новац задржати, а од писма не могу направити никакву корисну ствар по себе, јер у писму је било само неколико најобичнијих речи и поздрави, без икаквих питања и упитника.

Моја прелиска са Београдом ишла је сасвим другим путем, те нисам имао потребу од неког другог посредника за разна обавештења о Србији. Али, ако овај човек буде хтео да и даље носи новац и ствари у Београд, могао сам да га користим на тај начин, што ће ми моћи увек да пренесе у Београд неке ствари, као што су одело, обућа и томе слично, пошто је моја кућа, са свим стварима које сам имао у Прилепу била потпуно олпљачкана, и моја породица није имала ни најпотребније одело и обућу.

Овај човек отишао је преко Београда у Праг, и после месец дана, вратио се у Цариград и донео ми потврду да је новац предао мојој породици. Истина, није јој предао ни злато, ни доларе, већ је све то променио по "његовом" курсу ... и мојој породици дао новац у Недићевим динарима.

Таку ми је "услугу", нешто раније учинио и Милован Јанковић. Само, његов "курс" био је још много нижи, него курс овога Чеха. У том погледу овај Чех, према Јанковићу, био је исправнији за свих 75%!... Али, тако је то. Много пута се пошале нешто, па уопште не стигне, а овако, ако не стигне све, оно барем стигне нешто мало.

Једнога дана позове ме Рус Николајев. Са Русима нисам имао никакве везе за све време док је био у Цариграду Ђонових који је једино општо са Русима, а кад је пошао из Цариграда, рекао је мени да продужим да одржавам везу са њима. Нисам хтео да тражим ту везу и чекао сам да они потраже мене.

Кад ме је овај Рус позвао, отишао сам на састанак код њега. Он ми је саопштио да има извештај из Москве, да је Душан Симовић, председник југословенске владе, тражио дозволу да иде у Русију, да се тамо састане са Стаљином, Молотовом и осталим руским државницима. Он је, по налогу из Москве, тражио од мене да му дам податке о Душану Симовићу, који би послужили за даље регулисање тога питања о одласку Симовића у Москву, и његовог пријема тамо. С обзиром на велику улогу Русије у овоме рату, нисам хтео да дајем никакво своје специјално мишљење о Душану Симовићу. Рекао сам само Николајеву, да је Симовић председник југословенске владе и кад је тражио да му се допусти одлазак у Москву, да је то учинио по договору

и одобрењу свога краља и да он, у овом конкретном случају, са пуним ауторитетом, може да говори у Москви у име Југославије, која је, истина, сад окупирана, али исто тако окупирана је и огромна територија европске Русије, а за то нико не може одказати компетентност Стаљину или Молотову да не говоре у име целе Совјетске Русије. На сва остала наваљивања Николајева, да дам неке појединости о Душану Симовићу, одбио сам то категорички.

Кратко време после тога, добио сам писмо од Ђоновића, у коме ме и он извештава о намери Душана Симовића да иде у Москву. Ђоновић ми је писао да код Руса изннсем све оно, што знам о Симовићу тако, да би Руси били добро обавештени са каквим човеком ће разговарати. Све сам то одбио и остао при свом првом решењу да у овом случају будем потпуно коректан, јер није реч о Душану Симовићу, већ о будућим односима Краљевине Југославије са Русијом.

Баш тих дана, десио се један велики догађај у Анкари. Тамо је на главном булевару нове Анкаре извршен атентат на немачког посланика Фон Папена. Атентат није успео, али је атентатор извршио самоубиство. Овај догађај унео је читаву забуну у све кругове турске и стране, и то, много више у Цариграду, него и у самој Анкари где се догађај одиграо. По општем признању турске полиције, атентатор је био Турчин и турски држављанин. Турци су, међутим тврдили да је атентатор најамљен од Руса. И тако су два руска чиновника, који су припадали руској амбасади у Анкари, одмах притворени и задржани у истражном затвору у Анкару... По овој ствари сам преузео за свој рачун истрагу, да бих утврдио шта је оаде по среди, да ли су Руси спремали овај атентат, или су га спремали Турци, или га је спремао сам Фон Папен. Овај немачки дипломата, бивши вођа немачког католичког центра у Рајху, био је један од најпрепреденијих немачких дипломата. Са таквим својствима, био је постављен за немачког амбасадора у Турској у моменту када је требало сасвим одвојити Турску од Енглеске, а енглеско-турски уговор о савезу ставити "миндере алт 'н-да" (испод миндερлука).

И Фон Папен је тај посао извршио сјајно. Можда не само због своје високе способности, већ више зато што је тако било и турско гледиште на своје сопствене интересе, да се тај уговор о савезу никде више не спомине. Сада је било потребно бацити угарак између Турске и Русије. До тог момента, уколико ти односи нису били много пријатељски, били су апсолутно коректни. Ранији руско-турски однос који је успостављен за време Кемала Ататурка, који је био пријатељски и срдчан, али је ту срдчаност одржавао Кемал Ататурк својим темпераментом. Одмах после његове смрти, Кемалови политички наследници, нису били тако много одушевљени пријатељством са Русијом, већ су се почели враћати на традиционално пријатељство енглеско-турско, да би се најпосле претворило у пријатељство немачко-турско, које истина, није тако старо као пријатељство са Енглеском. Турци нису могли заборавити да су од 1914. па до краја 1918. били савезници Немачке, а да су им Русија и Енглеска биле непријатељи. Из кључега ових замршених односа, требало је наћи истину о атентату на Фон Папена. Једно је било несумњиво: један Турчин је пуцао у Анкари на Фон Папена. Није га погодио, али му је одело било окрзнуто. Фон Папен је пао на земљу колико је био дуг. Брзо затим стигла је турска полиција и атентатор је био мртав. Нико није знао да ли је атентатор извршио самоубиство како је то тврдила анкарска полиција и званични увиђај, или су сами полицијци убили атентатора, као што се то тврдило са друге стране. Руси су категорички одбацивали од себе сваку сумњу да су они то учинили, доказујући да се они таквим методама не служе, а са друге стране, било је јасно да је свако погоршање односа између Турске и Русије, у садашњој ситуацији, могло или само на штету Русије.

Моја анкета била је свестрана и ја сам дошао до ових резултата. Тобожињи атентат на Фон Папена организовао је један од главних агената Гестапоа, блиски рођак свећног Химлера. Он је у Цариграду целу ствар свршио, не појављујући се никако у Анкари. Да ли је то учинио у споразуму са Фон Папеном, није ми било познато, то јест, ту околност нисам могао утврдити. Али су ми моји пријатељи из турске политичке полиције у Цариграду и из обавештајног бироа корпусног штаба у Цариграду дали такве доказе, који нису подложали никакој сумњи, да ће тобожињи атентат на

Фон Папена организован од Немаца. Моји пријатељи у Цариграду нису ми хтели признати једну ствар, да је турска полиција убила атентатора, док су све остале околности потврђивале ову претпоставку.

Тих дана дошао је у Цариград пуковник Душан Радовић, који је дотле био у Русији. Њега је прогонио Душан Симовић и преко југословенског посланства у Москви тражио категорички да се Радовић истера из Русије. Руси су вероватно очекивали долазак Душана Симовића у Русију, нису могли, а и нису хтели да Душан Радовић буде нека сметња у овој Симовићевој посети. Када је Радовић дошао, примио сам га и сместио у онај део конзулатске зграде, у коме је дотле становао Јован Ђоновић пре свог повратка у Каиро. Како су кључеви од тог одељења били код мене, који сам сада био у рангу заступника делегата краљевске владе за Средњи и Блиски исток, са седиштем у Цариграду. Смештај Радовићев у то одељење конзулата, није ми мало био по вољи конзула Хаши-Ђорђевића, и он ме је једног дана позове да га у канцеларији посетим. Кад сам га посетио, питао ме је: да ли ја знам добро кога сам пустио да станује у згради конзулата, и да ли ми је познато да код Турака постоје озбиљна сумња да је и Радовић уметан са руске стране на атентат Фон Папена. Оваква тврдња југословенског генералног конзула, изненадила ме је. Па, гледајући право у очи Хаши-Ђорђевића, упитах га: "Да ли Ви, господине Хаши-Ђорђевићу, верујете да су Руси извршили атентат на Фон Папена?" Он ми рече, да у то верује. Тада сам му рекао: Ако су сва његова обавештења, која шаље свом министру у Лондон овако проверена, као овај случај са атентатом на Фон Папена, онда је то жалосно. Али је још жалосније, да један представник Југославије меша једног југословенског пуковника у једну такву аферу, када је њему добро познато да Душан Радовић долази право из Русије у Цариград, и да се бавио свега један дан у Анкари. Даље сам му рекао да ћу Радовића задржати ту све док он себи не нађе стан, а вероватно и запосли се. Тако је Радовић остао у том одељењу конзулата, а ја сам био обавештен од турске полиције, да никаква сумња није пала на Душана Радовића, и да они знају коме се та идеја родила у глави.

Др Михаило Константиновић такође се вратио у Каиро. Његово држање у Цариграду било је потпуно коректно и онолико колико сам могао о томе да сазнам, он је био само посматрач људи и догађаја, који су се збивали у Цариграду.

Милош Тупањанин често је одлазио у Каиро и враћао се натраг. Водио је трговину на велико. Пошто је имао дипломатски пасош куповао је у Каиру велике и мале брилијанте, па, пошто на њих није плаћао никакву царину у Турској, продавао их је преко неког бугарског Јеврејина Пинкаса, који је са женом живео у Цариграду. Али да би "заватио трошкове", Тупањанин је у Цариграду куповао фотографске апарате немачке марке "Лајка" и те апарате, који се више нису продавали ни у Немачкој, већ су служили за извоз из Немачке у Бугарску, а из Бугарске су их довозили, као ретку драгоценост у Турску, куповао и носио их у Каиро, где су се продавали тричетири пута скупље него што су куповани у Цариграду. У својој лакомности за што већом добити, Тупањанин добије визу за свог ортака Пинкаса, да може ићи у Сирију и Палестину, јер су дознали да су брилијанти у Дамаску много јефтинији од оних у Каиру. Али, кад је Пинкас већ отишао у Палестину, тамо је брзо ухапшен од енглеских власти. Кад је то сазнала његова жена, дотрчала је као без душе у генерални конзулат југословенски и почела да наивада Тупањанина, прстећи Хаши-Ђорђевићу, ако јој се муж што пре не врати, да ће она изнети све оно што су Тупањанин и Пинкас радили, али то ће рећи Енглезима, а не Србима. Не знам како су Тупањанин и Хаши-Ђорђевић умирлили ову Јеврејку. Само знам толико, да је Пинкас до краја рата остао у затвору у Палестини. Милош Тупањанин је и даље водио исту трговину, али ни он сам, а ни преко Љубе Хаши-Ђорђевића, није могао да добије директну везу са Београдом.

Душан Радовић, уз моју личну гаранцију, постао је неки мали чиповник у америчком конзулату у Цариграду. Тај конзулат био је у једној лепој палати у Пери, а у близини хотел "Цера Палас". Генерални конзул Америке био је неки Самуел Хонекер, бивши амерички конзул у Немачкој, где је у Дрездену провео шест година, а после тога био је у Хонг Конгу, на крајњем Истоку. Он је доста добро говорио фран-

дуски. И кад је Душан Радовић већ постао њихов чиновник, долазио је к мени у пензион и ту смо се заједно хранили.

Овом америчком конзулу давао сам многе податке о стању у Југославији као и на целом Балкану. Његови извештаји које је углавном добијао од мене, били су такви, да су у министарству спољних послова у Вашингтон оцењени као најбољи, а сам Хонекер, после десет месеци, премештен је из Цариграда у Вашингтон, где је постао шеф једнога департамента за Блиски исток. На основу тих услуга, које сам му чинио, а које мене нису коштале ништа, он је добио јасну слику о Србији и српском народу и дивно се његово херојству, и слао својем министарству исцрпне извештаје о догађајима у Југославији.

Једнога дана дође к мени у стан Милош Тупањанин. После дугачког увода, запитам га да ли бих могао неке ствари његове да пошаљем у Београд и да му створим могућност да, истина преко мене, добије директну везу са Београдом? Усто да му кажем: Колико ће то да кошта. Онај Чех до тога времена трипут је долазио у Цариград и араћао се у Праг. Позовем себи Чеха и упитам га: Би ли хтео да буде посредник између једнога лица у Цариграду и извесног лица у Београду. Чех ме је питао која је то личност у Цариграду и ја сам му рекао да то није за њега важно, али могу да му кажем, да то није министар, да није амбасадор и да уопште није чиновник југословенске државе. Најпосле сам их обојицу упознао. Али сам упозорио Тупањанина да имах убеђење да је овај Чех у служби Немца, и према томе, нека добро отвори очи шта буде са њим даље радио. На ову моју опомену, Тупањанин ми је овако рекао: "Ја баш хоћу да то буде немачки агент, јер то ми је једина гаранција да може несметано да носи моју преписку, а ја ћу створити такву шифру да је Немци не могу дешифрирати, баш иако им падне у руке, а овога Чеха ћу добро платити, да не може да се пожали на мене с материјалне стране." У својој погодби утврдили су да за сваки одлазак у Београд и долазак из Београда у Цариград, Тупањанин ће му плаћати 600 турских лира, односно 1.200 за одлазак и повратак, и да му шаћа железничку карту од Цариграда до Софије.

Тако је Тупањанин дошао до прве везе са Београдом. Он је предао Чеху мноштво ствари за његову сестру и за неке друге у Београду. Послао је једно писмо Мати Расковићу, једном Дубровчанину, чиновнику народне банке у Београду. Послао је, мислим, 20-30 комада брилијаната, али од којих су најкрупнији примерци једва имали пола карата.

Није прошло ни три недеље, Чех се вратио из Београда, донео му потврду да је брилијанте уредно предао, као и све остале ствари, послате из Цариграда. Добио је и једно писмо од своје сестре која га је известила да су њена два синчића, један од 15 година, и други од 12 година убијени негде у околини Београда и страшно измрцварени. Корила је свога брата овим речима: "Зар сте ви земљорадници тако васпитавали селјаке, да буду без Бога и без душе?! Све лепе ствари и скуле пренете су из Београда у село и то за мало масти, за мало сира и пројина брашна. Никакво дружељубље ни човекољубље овај селјак, кога сте ви васпитавали, нема у себи!" Мислим да је ово било довољно јасно Тупањанину колико је велики тај њихов утицај на догађаје у Србији, чиме су се они хвалили од Цариграда, преко Каира, па све до Лондона. Једино је још Америка имала праву слику о догађајима у Југославији.

Своју преписку преко овога Чеха, Тупањанин је и даље наставио. Чех је био према мени лојалан и показивао ми је сваку ствар и све новац, као и остале драгоцености које је Тупањанин упућивао у Београд. О свему овоме сам извештавао Јована Ђоновича. Али сам био у великој неприлици са Хаши-Ђорђевићем и мајором Перићем, који је, по милости Живана Кнежевића, био конзул у Цариграду.

Поред Томпсона, у Цариграду је живео и енглески професор Бер. Он је био школски друг са Черчилем. Имао је ранг професора неког колеџа у Енглеској, а у војсци чин потпуковника. Пре овога рата, провео је у Сибиру три године, радећи на својим научним стварима. По његову причању, посебно и директним путем слао је обавештења Черчилу о догађајима и њиховим узроцима онако како их је могао видети. Бера сам познавао још из Солуна за време Првог светског рата, кад је био квантан

Бер. Говорио је добро српски, можда боље него многи други Енглези који су говорили нашим језиком. Али, као шеф обавештајне службе у Цариграду, беше дошао Ситон Ватсон млади, син чувеног професора Ватсона, који је такође добро говорио српски, али је често, да ипак нама, волео да говори хрватски. Он ми је неистрпано говорио да треба да се измирим са Љубом Хаши-Ђорђевићем и Владимиром Перићем, с којим нисам био у завади, али нисам хтео с њима сарађивати. Овај притисак нарочито је чињен на мене после промене југословенске владе у Лондону.

Тако је извршена промена, јер на место Душана Симовића, за председника владе постављен Слободан Јовановић, а на место генерала Илића, постављен је Дража Михаиловић, који је у једно исто време, произведен за армијског генерала. До његовог постављања је дошло на тај начин, што је Симовић одмах, по својој оставци, тражио телеграфски од генерала Боре Мирковића, као и од генерала Богољуба Илића и од осталих виших официра, на које су требали ови генерали да утичу, да се нико не прими за министра војног. Тако је дошло до постављања генерала Михаиловића за министра војног. Ово ике било је тада популарно у Енглеској и у Америци и није било никаква разлога да се то не прими добро у свима англосаксонским круговима. На овај начин, и југословенској влади у Лондону скочио је углед, јер је био прибораци противу Немачке у окупираној Европи, био члан те владе који је имао храбрости да се први дигне противу немачког окупатора и да цео српски народ повесе у ту борбу. О њему је писала сва савезничка штампа, не само као о хероју српског народа, већ уопште као једном хероју, па је и у Америци била приређена анкета са питањем: ко је већи јунак: Дража Михаиловић или генерал Махартур, који је бранио острво Лузон на Филипинима од Јапанаца, и који се у тој борби прославио кад је као последњи напустио острво Лузон, у једном моторном чамцу само са својом женом и сином. Његов подвиг славиле је цела Америка, па гласање о томе ко је већи јунак од њих двојице, доказ је како је добар глас уживао Дража Михаиловић у САД. Али, не само то. Четрнаест разних држава међу САД узели су као свој национални празник Дан Драже Михаиловића.

На тај начин, нова југословенска влада, не само што није ништа изгубила, што није у тој влади био ни Богољуб Илић, ни Бора Мирковић, "хероји" од 27. марта, већ је много добила, и углед јој се подигао због њеног новог министра војног. Али, Дража Михаиловић је у дотад скривеном своме непријатељу Душану Симовићу, добио отворена непријатеља, који му његов успон могао заборавити никада.

Тако су ствари у томе правцу одједанпут измењене и југословенска влада у Лондону дошла је најједном као да је умивена од оне прљавштине која је била на њеном образу од 27. марта, па до пада Душана Симовића. Интересантно је како је дошло до овога пада. На првом месту, борба између генерала Симовића и његових пријатеља с једне, и браће Кнежевића с друге стране, почела је још у Јерусалиму, а није никако прекидана ни у Лондону. И једна и друга страна, служила се најобичнијим интригама. Али, према ономе како сам био обавештен, интриге Душана Симовића прелазиле су уобичајене границе. Пред Енглезима је нападао свога министра Милана Грола као Немца, коме су и отац и мати чистокрвни Пемци. Крњевића је нападао да ништа није бољи од Павелића, а Момчила Нинчића нападао је као отвореног италијанофила. Најпосле, Душан Симовић се трудио да своју владу представи код Енглеза као нешто најјесигурније, као једну најгору и најнепоузданију групу која је успела да се свакунше из Југославије.

Какав је био циљ овим интригама? У Лондону је тада био полски генерал Сикорски. Он је у то време вршио дужност председника Пољске Републике, био је главнокомандујући пољске војске, која је била организована изван Пољске, и која се храбро борила у Северној Африци заједно са Енглезима против италијанских трупа, које су тамо биле под командом италијанског маршала Грацијанија. Једном речју, Сикорски је био једини представник целе Пољске. Такав је положај желео да има и Душан Симовић, да он буде једини представник Југославије, а краљ Петар и тако је био у засенку, и употребљаван је на тај начин, што је један енглески државник о разним краљевим задацима, рекао Момчилу Нинчићу ово: "Ви сте од вашег краља направили првог секретара ваше амбаскаде!" Да је постигао овај циљ, Душан Симовић једним

замахом опростио би се, разуме се и Грола и Нинчића, Крњевића, али и браће Кнежевића. Међутим, ова интрига није успела.

Кад су министри били дознали како све интригира против свих њих заједно и код свакога посебно, они се договоре да поднесу оставку и да ни под којим условима не уђу у владу, коју би поново образовао Душан Симовић, а ни у владу, у којој би Симовић био министар. Тако је дошло до слома генерала Душана Симовића и до тријумфа браће Кнежевића.

Све ове ствари имале су и свога одјска у Цариграду. Падом Симовића користио се Владимир Перић и јавно се истицао као директни помоћник Живана Кнежевића, који је био шеф војног кабинета новог председника владе Слободана Јовановића. Љуба Хаџи-Ђорђевић је опет, у овоме Симовићевом паду, видео да се подиже утицај рођака његове жене госпође Јозанић, која је могла и њега да штити и да му мало диже углед код младог краља. Само се по себи разуме да су све ове ствари биле и сувише личне, да су оне имале за циљ само личну корист, али општа ствар имала је само штете, јер су се на разапетом телу отаџбине њени несавесни синови играли коцке: ко ће шта више да добије за себе, сваки је гледао себе и радио само за себе. О ствариња у Југославији нису имали појма, и пред једном новом појавом, врло значајном, затварали су очи и крили од Енглеза оно, што се није смело крити, јер су Енглези и Американци из министарства спољних послова Турске већ могли бити добро обавештени, чак и у појединостима, од онога што се збило у Југославији.

Била је то друга група, или како да је назовем, друга страна устанка, коју је водила Компартија Југославије. Тој групи беше пришао генералштабни пуковник Саво Оровић, генералштабни мајори: Арсо Јовановић, Михаило Апостолски и још неколико генералштабних официра бивше југословенске војске. Прилазак ове групе југословенских генералштабних официра не би био по себи значајан, али је било значајно то, што су благодарећи зверствима Навелићевим, сви Срби из Лике, Кордуна и Босанске Крајине, који нису могли бити на превару похватани и поубијани, а на претњу Анте Навелића да ће од Бања Луке направити престолницу Хрватске, овај српски народ одметнуо се у шуму и придружио се покрету којим је руководила Компартија Југославије, која је, услед овако великога броја Срба, који нису имали никакве идејне везе са комунистичком партијом, прогласила је цео тај покрет народноослободилачки.

Њихова парола била је: борба против окупатора за ослобођење и за уједињење Југославије. Јединство Југославије у њеним ранијим границама већ је било зајамчено од Енглеске, Америке и Русије. Уласком Русије и Америке у рат, исход рата могао се добро саследати. Никакве сумње није било да Немачка и овај други рат мора изгубити.

Једнога дана дошао је к мени један Рус, који ми се представио као руски аташе за штампу. Ције било важно какво ће ми име рећи, јер сам добро знао да нико своје право име ни од Енглеза, а још мање од Руса, није казао. Према томе, да ли се неко представљао "Николајевић" или "Наумов", или неко друго име ако вам каже, то није имало никакве важности, али је имало важности оно, што ће од вас евентуално тражити, о чему ће вас питати и шта ће као компензацију понудити. Ово је био једини начин да сазнате ко је тај с ким говорите. И на основу тих разговора, једино можете закључити кога он у томе моменту представља.

Овај мој нови руски познаник замолио ме је да се са њим нађем у месту званом Бостаник, 20 км на малозасјској страни, поред Никомидијског залива. До тога места води трамвај од Кади-Цаја. Кад сам отишао на уговорено место, овај Рус ме је упитао: ко води рат против Немачке у Југославији. Рекао сам му да је то Дража Михаиловић, који је постао вођ побуњених Срба противу немачког окупатора. Објаснио сам му да је до тога устанка дошло зато, што је српски народ слободан у својој земљи више од 120 година; да га је једна влада издала, побегла из земље, а народ оставила на целиду. У својме револту да поврати изгубљену слободу, народ се дигао на оружје и до сада показао окупатору да га нико у тој земљи не жели и да ће се између окупатора и поробљеног народа водити рат до истраге. Рус је пажљиво слушао моја излагања, па ме напоследку опет запитао: "А да ли Ви знате, да још неко други води

рат у Југославији против Немаца? А који су то?"⁶ Ја сам му рекао: да је то вођство комунистичке странке у Југославији. Али да је Компартија Југославије тако малобројна у Југославији, да би њена побуна и њен отпор према Немцима у Југославији био потпуно неосетан и неприметан, да им се није придружио у маси српски народ из онога дела Хрватске који је био одређен да буде потпуно уништен од стране управљача нове хрватске државе.

Томе покрету придружиле су се одмах и Срби из оног дела Босне, који се граничи са овим Србијама из Хрватске, а и томе делу Босне, који је у својој великој већини био српски, од стране хрватске државе исто тако било је предодређено коначно уништити. Та околност дала је могућност Компартији Југославије да се афирмира и да о њој, као непријатељу, поведу озбиљна рачуна немачки окупатори.

Кад сам све ово изложио, Рус ми је ставио један конкретан предлог од речи до речи овако: "Советски Савез жели да помогне устаничку акцију генерала Михаиловића, ја сам послат до Вас, да ми Ви дате један конкретан предлог, на који начин бисмо могли указати помоћ генералу Михаиловићу. Морам Вам одмах рећи, да достављање оружја не долази у обзир, због велике даљине између места, одакле би Руси то могли послати и Србије, где се налази Дража Михаиловић. На ово питање нисам могао одмах одговорити, а мој саговорник Рус оставио ми је рок од три дана, и заказали смо састанак на такозваном месту Бујук Ада (највеће острво у групи Принчевих острва).

После три дана, кад смо се нашли, почео сам износити неколико варијаната шта би требало учинити да то буде помоћ генералу Михаиловићу. Рус ми је одмах рекао да је добио наредбу да ми саопшти да ја све то напишем као један опсежан експозе о свему шта се ради на територији Југославије, а они ће тај мој елаборат послати у Москву, па ће се тамо прегледати и, или ће се одобрити или одбацити. Како су ми прилике на територији целе Југославије биле доста добро позате, јер сам, осим Босне и Црне Горе, и из свих осталих места имао директне извештаче, то сам сео и написао један опширан експозе о свим приликама у поделеној Југославији, изnoseћи све тешкоће на које nailази окупатор у окупираној земљи, али, исто тако, и страдања која трпи народ физички, морално и материјално од окупатора.

Специјално сам се задржао на влади Милана Недића, за коју сам написао да је то била једна погрешка; да је била срамота да нико од политичких личности у Србији није хтео да прими на себе ту улогу, а један генерал бивши министар војни, примио се те улоге.

Што се тиче помоћи Дражи Михаиловићу, то сам овако формулисао: за сада Дражи Михаиловићу, а и целом српском народу, нарочито Србији, прети опасност од Бугара. Бугарска војска ангажована је у Србији да чува железничке пруге, као и јавни ред и поредак на великом делу Србије. Бугари су готови да почине, као и за време Првог светског рата, масу безаконја и злочина. Руси би могли, пошто имају свога посланика у Софији, преко земљоделског савеза и русофилске народне странке, да утичу да земљоделски савез и народна странка као русофилска, развију пропаганду код бугарских официра и војника, да не чине никакво зло у Србији, већ да своје кретање саобразе тактици генерала Михаиловића и наместо да буду у немачкој служби, да постану стварни сарадници и помоћници српског народа у његовој борби против окупатора. Генерал Михаиловић био је југословенски војни изасланик у Софији. Тамо је добро познат у високим војним бугарским круговима. Оваква једна акција са руске стране била би од највеће користи, а нарочито ако се стави до знања бугарским официрима да ће такоа њихово држање утицати на будућност Бугарске по завршетку рата и да ће ти једино моћи утицати да Бугарска не буде онако строго кажњена како је то заслужила по свима својим досадашњим поступцима. Сматрао сам да би такав рад Руса једино могао донети стварне користи народном покрету у Србији, пошто већ о некој помоћи у оружју није могло бити речи.

⁶ Свакако да Трбић није могао знати оно што је знао Рус, а чиста пропаганда је на западу славила Д. Михаиловића као јединог вођу четника.

Предао сам овај експозе и растао се са својим саговорником Русом. Доцније ми је саопштено да је мој експозе примљен у Москви; да се тамо на надлежном месту о њему дискутовало и да је у целини примљен и прихваћен као један озбиљан документ и умесан предлог, и да ће и руска врховна команда и њена дипломатија учинити све са своје стране да се тај циљ постигне.

У то време Љуба Хаџи-Ђорђевић беше ангажовао Сафет Љутић-бега Ресулбеговића да иде у Немачку у једној мисији, која је сигурно била потребна или југословенској влади, што је мало вероватно, или енглеској обавештајној служби, што је врло вероватно. Сафет-бег Ресулбеговић провео је целу 1940. у Југославији, нарочито у Војводини, купујући коње за турску артиљерију. С њим је био и Хамза-бег из Бања Луке. Обојица су били турски држављани. Не знам да ли им је куповина коња био једини задатак у Југославији; али је имао много препорука од Љубе Хаџи-Ђорђевића на његове пријатеље у Београду, који су требали Сафет-бегу да олакшају његову трговину коњима у Југославији, а вероватно је да се Ресулбеговић обилно користио овим препорукама у Београду.

Кад је био ангажован од стране Љубе Хаџи-Ђорђевића да иде у Немачку, Ресулбеговићев рођени сестрић био је турски амбасадор у Берлину. Та околност омогућила је Сафет-бегу да одмах добије пасош и немачку визу за одлазак у Немачку. Не знам да ли се Сафет-бег задржао у Београду, али се задржао неколико дана у Будимешти. И тај његов боравак у Мађарској престоници, био је довољан да га Гестапо уквати у Пешти и затвори. Ратни суд осудио га је на смрт, што је било довољно да се поверује да је он био у некој важној мисији. Његов сестрић заложно се сав у Берлину код Фон Рибентропа да његов ујак Сафет-бег буде помилован. Помилован је и снижена му је казна на 11 година затвора. Зато је његов сестрић ту интервенцију платио својим положајем. На немачко тражење, турска влада одмах га је сменила, и он је био пензионисан. За све време рата није био ни у каквој државној служби, нити му је била поверена нека званична мисија.

После тога догађаја, једнога дана позвао ме је Љуба Хаџи-Ђорђевић на разговор у конзулат. Наши односи нису били нимало срдачни те сам се чудим овоме позиву. Кад сам се одазвао томе позиву и отишао на разговор, Хаџи-Ђорђевић ме је питао: могу ли наћи неко лице које би одмах могло да оде у Београд и да однесе једну важну поруку генералу Михаиловићу. Кад сам му рече да то могу учинити за најкраће време, он ми је рекао да је то порука краљевске југословенске владе из Лондона, која се мора што пре доставити генералу Михаиловићу. Хаџи-Ђорђевић ми је објаснио ту ствар на овај начин: Енглези су тражили од Драже Михаиловића да он нареди да се у Србији највеће површине обрадивог земљишта оставе незасејане; да се засеје само нешто мало колико да се народ прехрани, али да не буде ништа више, што би Немци могли користити у нашој земљи. Југословенска влада не слаже се са том поруком енглеском, јер се боји да ће Немци реkvирирати све што буде родило, а да ће народ остати гладан. Међутим, ако се буду засејале све обрадиве површине, онда ће Немци можда нешто узети, и са малом количином се задовољити, али ће зато народ имати довољно хране за своју прехрану.

Кад сам саслушао ова излагања Хаџи-Ђорђевићева, само сам констатовао колико су сви од реда нереални. И нисам се чудило што се показали нереални Енглези, који ипак нису могли да схвате да српском сељаку нико не може да нареди да он нешто на свом земљишту засеје или не засеје, односно, таква наредба може се издати, али ни у ком случају неће бити извршена. Чудио сам се југословенској влади у Лондону што је и она поверовала да ће генерал Михаиловић заку наредбу издати и да ће неко у Србији по тој наредби поступити. Али, пошто је Хаџи-Ђорђевић на овој ствари инсистирао, и то стављао у прве патриотске "подвиге", нашао сам човека, који је ову мисију извршио.

Милан Тунањанин већ је имао редовну преписку са својим пријатељима у Београду. Чех му је односио шифрована писма, новац и бриљјанте, а из Београда враћао шифрована и нешифрована писма.

У то време, десно се један велики пресокрет у војној авијацији. Лондонски радио, јавио је да су 1.000 енглеских авиона летели изнад Келна и да је Келн бомбардован

и великим делом порушен. Ово је изазвало код свих немачких непријатеља велико одушевљење, а код немачких пријатеља велико задрешањење. Одрах сутрадан по овоме догађају, дошао је код мене онај исти Рус, коме сам предао у руке онај свој експозе о приликама у Југославији и о начину руске сарадње са генералом Михаиловићем. Чим је дошао до мене, без неког великог увода, запитао ме је: да ли имам човека који би могао да добије визу за Немачку и да специјално посети Келн, па да утврди какву су стварну штету учинили Енглези Келну, приликом бомбардовања. Рекао ми је да новац није у питању. Платиће се колико год се тражи, али је потребно да се то изврши што пре. Имао сам човека који је могао најдаље за шест дана да отпутује у Берлин, а тамо је имао пријатеља у турској трговачкој делегацији која је могла да обилази Немачку, јер су баш онда вођени нови преговори о размени робе између Немачке и Турске. Имао сам добра пријатеља, Ибрахима Ледебала, жена му је била ћерка мога суседа Хамди-бега, који је био са својом кућом мени сусед у Прилепу и која ни у Прилепу није по турском закону од мене сакривала лице, јер су ме у његовој кући увек његова деца звали "стриа". Ибрахим је свршио пољопривредну школу у Буаимлишти. Знао је добро мађарски и прилично немачки. Имао је велике пријатеље у Анкари. Кад сам му предложио овај пут, прихватио га је без речи, разуме се по тако високу цену да се, после тога пута, могао мирно одмарати у Цариграду, не радећи ништа бар две године. Нисам се хтео са њим цењкати. Само сам га замолио да гледа и пронађе начин да се сврати на неки дан и у Београд и да посети моју породицу.

Имао је да путује са својом женом. Да би путници који су путовали из Турске или Бугарске у Мађарску или Немачку, или у Хрватску, могли да се задрже у Београду, била је потребна специјална дозвола од немачких власти, коју је било тешко добити. Зато сам нарочито молио свога пријатеља Ибрахима, да он са своје стране учини све што може, да таку дозволу добије. После осам дана, Ибрахим је имао уредан турски пасош за себе и за своју жену, уредне визе мађарску и немачку, а ја сам му дао потребан новац за пут, с тим, да, кад се врати, и обави посао у Немачкој, добије још 3.000 турских лира у папиру.

Тако снабдевен, Ибрахим је са женом отпутовао право у Берлин. Из Берлина је са својим пријатељем који је био у турској трговинској делегацији, отишао у Келн и тамо видео оно што је могао да види. У Немачкој се задржао 10 дана, а на повратку "опасно се разболео" и доведен у београдску болницу. Из београдске болнице, у којој је провео три дана, отишао је у мој стан и тамо посетио моју породицу.

Кад се вратио у Цариград, дао ми је усмено сва обавештења која је прибавио у Немачкој. И кад сам ова обавештења дао Русима, они су били потпуно задовољни. Једна је ствар била интересантна. Кад су ми Руси тражили човека за Немачку, рекли су ми да то не сме да буде онај Чех, који ради са Тулањанином. Са њим неће да сарађују и никаку услугу од њега неће да приме.

Моја породица, после уласка Немача и Бугара у Прилеп прошла је овако. Најстарији син Миливоје није уопште допустио да буде заробљен, већ је дошао својој кући у село Браилово. После десетак дана, кад су га Бугари потражили, сео је у воз са својим млађим братом Бранком, студентом ветерине, и кријући се помоћу пријатеља железничких службеника, срећно прошли кроз Велес и Скопље и дошли у Београд.

Моју кућу у Прилепу Бугари су званично олпачкали. Изнели су све покућанство и све што се могло дићи, натоварили у вагон и послали у Бугарску. Поред осталог, ту је била врло добро уређена библиотeka са доста књига, све укоричено у тврдом повезу, као и неколико уметничких слика. Све је то отишло у Бугарску.

Моју жену, кад је пошла из села, одвели су прво у Прилеп и тамо дуго мучили да им каже где је сакривено злато. Пошто нисмо имали ни сакривена, ни откривена злата, пустили су је да дође у Београд. Од ствари су јој дозволили да узме само онолико, колико је могло да стане у један ручни кофер. Све друго су узели, као и сав живи инвентар који сам имао у селу.

Мој брат Никола отишао је право у Крагујевац, гдс га је прихватио Алекса Обрадовић, тадањи председник општине крагујевачке и наместио га да буде чиновник у општинској тропарини. Ово је учинио с тога, што је хтео да му омогући живот у

Крагујевцу, а и ја сам се добро познавао са Алексом, јер је он једно време био народни посланик. Међутим, кад је било оно масовно стрељање у Крагујевцу, мој брат Никола био је стрељан међу првима. Пошто је био на трошаринској станици, тамо су га ухватили и сутрадан стрељали.

Старији син Миливоје, кад је видео да се у Крагујевцу изводе људи из кућа, а он је тада случајно био у Крагујевцу, успео је да се извуче из немачког обруча и пошао према Јагодини. Али су за њим ишли немачки тенкови, који су пуцали лево и десно из митраљеза, који су били постављени у тенковима. Кад је видео да ће погинути уклонно се с пута, легао је потрбушке, раширио руке и Немци прођу поред њега, мислећи да је мртав. Кад су Немци прошли, он окрене пут и оде у Лапово. Одатле дође у Београд и ту исприча својима код куће све шта је видео у Крагујевцу и рекао да ће бежати у шуму, да неће дозволити да га Немци воде на кланицу као стоку, као што су му одвели његова стрица Николу. Одатле се дигао и отишао натраг у Македонију да се бори против бугарског окупатора у земљи, у којој је пало више од пола милиона најбољих синова Србије, а у тој су земљи пали и многи Срби који су рођени изван Србије. За своје време окупације борио се против Бугара и тамо је са својом четом крстарио у велешком и прилепском срезу, у целом Поречу, па је прелазно и у кичевски срез који је био под Албанијом, где је имао један сукоб са албанском жандармеријом. У борби против Бугара, био је рањен у ногу, али је лоције од ране оздравио, али му је куршум остао у ноzi. Његова чета била је прва устаначка чета у Македонији. Он је први онашио пушку на бугарског окупатора у Македонији и светио се Бугарима.

У првој половини месеца јула, мој пријатељ Хонекер, генерални конзул САД у Цариграду, рече ми да мора ићи у Анкару, куда га зове њихов амбасадор Штајнхарт, јер је дошао у Анкару неки специјални изасланик председника Рузвелта, који је провео више од шест месеци у Русији, и који је донео тачан извештај о свему ономе шта се дешава у Русији и о стању у тој земљи. Кад се повратио, Хонекер ми је испричао ово. Према извештају тога специјалног повереника председника Рузвелта, Русија се налази на издисају. Глад влада у земљи, јер су богате житнице Украјине у немачким рукама. На верујем да је овај ваш специјални изасланик могао за шест месеци да проучи Русију и да закључи како је она у агонији. На томе се овај мој разговор са Хонекером свршио.

Руси су хтели да пошаљем, опет једног нарочитог човека, који ће да иде у Македонију, и да тамо, на лишу места, види кретање возова, кретање бугарске војске, њено бројно стање као и кретање немачке војске пругом Ниш-Скопље-Солун. Нашао сам човека, који је добио пасош и добио визу за Бугарску. Али, кад је дошао у Широт, тамо је био задржат у затвору 24 сата и враћен натраг у Софију, јер Бугари нису дозвољавали никоме са стране да може ићи у Македонију. Када се вратио у Цариград ја сам то саопштио Русима.

У исто време рекао сам им да за један такав извештај није потребан нарочит човек да се шаље у Скопље, јер такве извештаје потпуно прецизно и истините, ја могу добити од својих пријатеља из Скопља, Прилепа и Битоља. Успео сам да убедим Русе да би било опасно поново покушати да се пошаље човек директно у Македонију, јер би Бугари могли од тога да направе питање преко Немца код турске владе, што би нам донело више штете него користи. Руси су се са овим сложили и извештај који сам добио из Скопља, Прилепа и Битоља, потпуно су их задовољили.

У Палестини већ је био образован један југословенски батаљон краљеве гарде. То су, углавном, били Словенци бивши италијански војници, заробљени од Енглеза. Било је и неколико наших држављана, који су узети са свог посла у Цариграду, Каиру и Александрији. Словенце су окупљали др Ђовани Марио Чок, бивши вођа истарских и трипанских Словенаца у Београду, од којих су неки били насељени на Вардлару, а једна група између Валандова и Дорјанског језера. Поред др Чока, ту мисију је вршио један словеначки професор, који се звао Рудолфо. Они су издавали један лист за те војнике на словеначком језику. Овај батаљон био је упућен у северну Африку и налазио се негде између Аламсјина и Марса Матруха за време почетка немачке офанзиве под командом немачког маршала Ромела.

За ово нагло повлачење овог батаљона, знало се само толико, да је то учињено из страха да неки од ових бивших италијанских војника не падне поново у руке Италијанима, који би их за издајство одмах осудили на смрт, по италијанском обичају, стрељањем у леђа. У тим тешким моментима, које су преживљавали Енглези у Африци, да би спасила ситуација, јер су Египћани у великој већини били за Немце, под притиском Енглеза, египатски краљ Фарух морао је довести и предати власт Мустафи Ел-Нахас-паши вођи египатске странке независности, који је потписао англо-египатски уговор 1936. и који је, одмах по доласку на власт, прекинуо односе са осовинским силама, чији су представници морали одмах напустити Египат, а сви Италијани, старији од 18 година као и Немци којих није било тако много, били су интернирани и то већином у Синајску пустињу, недалеко од Суецког канала.

Милош Тулањанин, је за све ово време, имао кореспонденцију преко оног Чеха са Србијом и у исто време водио трговину са Египтом, уносио је у Египат неконтролисано и без царине ствари кулпене у Турској и исто тако увозио у Шариград без царине ствари кулпене у Египту, које су имале прође у Шариграду, користећи се својим дипломатским пасошем.

Једне вечери, кад сам вечерао у ресторани "Новотни", пришла су ми два господина. Један је био млад, висок, лепо развијен, други, нешто старији од њега и растом много нижи. Обојица елегантно одевени. И, пошто су дошли да самог стола, за којим сам седео сам, упиташе: је ли слободно да седну за мој сто. Онај нижи говорио је српски, а онај млади и виши, говорио је немачки. Нисам имао никаквог разлога да их одбијем, да не седну за мој сто, утолико пре, што сам по њиховом држању, видео да имају неку мисију код мене. После поздрава, отпочео је разговор. Онај млади, вишији, постављао је питања, а старији је тумачио српски. Ја сам, пре свега, упитао њих ко су они, а затим, у име кога говоре. За Немца рекоше ми да је блиски рођак Химлера, министра унутрашњих дела и свемоћног шефа немачког Гестапоа. Поред рођачких веза, један од његових главних помоћника. Рекоше ми да мене добро знају, да знају, ко сам и да сам један од великих противника генерала Душана Симовића. Одговорио сам да се они нису обратили на праву адресу, јер ја овде немам никакву функцију, а био сам противник генерала Симовића за време док је био председник владе. Како више не заузима тај положај, нема никакве функције државне, па према томе, немам више зашто да му будем непријатељ. Мој саговорник одговорио ми је да није погрешно адресу и да за своју мисију није изабрао личност која не би могла бити нимало позвана да да своје мишљење о ономе, о чему ће ме питати.

Знали су да сам дуго година био народни посланик, да сам често водио опозицију у Народној скупштини и, нарочито, да сам био у опозицији према др Милану Стојадиновићу. У време те моје опозиције према Стојадиновићу, веровали су да сам неки енглески човек на из којих разлога, у које они нису хтели да улазе, али ми је дата таква карактеристика у Немачкој. Моја опозиција и отворена борба у иностранству против генерала Душана Симовића, створила је код Немца сасвим друго гледиште, то јест, да нисам никакав енглески човек као што нисам ни немачки; да сам ја само Србин и све што радим, то радим у жељи да корисно послужим српском народу. По њихову схватању, такав мој став заслужује поштовање и зато је он послат и дошао је к мени, да ми упути неколико питања и да чује мој одговор. Рекао сам му да ми захваљујем на његовим ласкавим речима о моме садањем раду, али не бих желео у овој кафрани а пред овим светом ни да ми он поставља питања, а још мање да му дам одговор. Он се с мојим одговором сложио и питао ме: где бих ја желео да се најдем са њим и у које време. Рекао сам му да бисмо могли да се најдемо преко Босфора у Фенер-Бакче, и то сутра у 9 сати пре подне, бићу испред палате једне египатске принцезе, чија је палата позната због свога изванредног парка, па ћемо одатле видети како ћемо даље. Да ли је ово палата неке египатске принцезе или египатског принца, не знам ни данас. Али је она једна од најлепших у том делу, у близини Фенер-Бакче.

Сутрадан, тачно у одређено време, нашао сам се са ова два нова познанника. Сипли смо на море, узели чамац и пошли на другу страну у Фенер-Бакче. Заузели

смо сто у једној пространој башти у којој није било никога, јер је било сувише рано да се ту свет окупила било за ручак, било за одмор.

Мој нови познаник упутио ми је оваква питања: "Шта мислите Ви да би Немачка требала да учини да се Србија смири; какве су мере за то најцелисходније, јер све репресалије које су досад чињене, нису донеле никакве користи, а о неком умирењу не може бити ни речи. Сада је питање какве су концесије потребне да се даду са стране Немачке, па да Србија буде задовољна?" На ово питање рекао сам да је оно тако крупно, а мени је постављено сасвим изненада, да на њега не бих могао мериторно одговорити кад би то питање било много мање сложено, но што је данас. Али, не само то! Ако бих чак нешто и предложио, па кад би се то усвојило, а резултати не би били добри, можда би Немци опет предузели репресалије, а то би било као да сам учинио да српски народ поново трпи оно, што је толико већ трпео, као што је онај покољ у Крагујевцу, у Мачви и у Поцерини и у Краљеву... У Београду постоји једна српска влада, која је у стању да ствари види много боље него ја одаде. И сигурно, предлог њен би, кад би се усвојило, био много бољи и ефикаснији.

Мој сабеседник ми је одговорио: да ова влада у Београду или ништа не зна, или ништа не вреди. Њене наредбе нико у Србији не слуша, а она је немоћна да их спроведе. Затим ме је упитао: "Шта ви мислите о принцу Ђорђу Карађорђевићу?"... На то сам му рекао ово: "Принц Ђорђе је у ствари престао бити члан краљевског дома. Југословенска влада, још док је била у Јерусалиму, вероватно је помишљала да би ви могли да користите останак принца Ђорђа у Југославији, па је зато, поред кнеза Павла, и принца Ђорђа избрисала из књиге чланова краљевског дома Карађорђевића. Али без обзира на све то мислим да ни од тога не би могли имати велике користи, јер би то српски народ схватио као једну врсту подвале са ваше стране. И он би вам исто тако мало користио, као што ви сад сами признајете, да вам мало користи генерал Милан Пеђић".

Мој сабеседник упутио ми је друго питање: "Шта Ви мислите; да ли би било могуће да ми поставим краљевске намеснике, који би управљали земљом до доласка краља Петра". На ово сам договорио да једно такво намесништво, које не би имало уставну подлогу, не би вредело ништа, а уставну подлогу могло би имати ако би га сам краљ поставио и то постављење обзанио народу путем једне прокламације, а све то морало би да буде одштампано у "Службеним новинама". За такав један акт, као што видите, треба задобити краља. А то је апсолутно немогуће у условима у којима се краљ сада налази. То јест, он је у Енглеској, и Енглези би сигурно спречили да се изврши један такав акт".

Онда ми је постављено треће питање: "Би ли се што могло постићи ако би се повели преговори са генералом Михаиловићем?" Одговорио сам да ми је то непознато. Знам да генерал Михаиловић ужива велики углед у Србији, као и у страном свету. Али, како би српски народ схватио његов споразум са вама, који сте Нови Сад дали Мађарима, Сарајеву Хрватима, Скопље Бугарим, Косово Албанији?! Ви сте распарчали не само Југославију, већ и Србију. И под таквим условима, један споразум са генералом Михаиловићем, само би донело штете његовој имену, срозео би се његов углед, а ви од тога не би имали никакве користи!..."

После ових мојих одговора, мој сабеседник је опет тражио један конкретан предлог са моје стране. Категорички сам одбио речима: "Никакав предлог, под данашњим условима у којима се налази Србија, не само што је окупирана, већ и још и зато што је распарчана, – ја не могу дати! Јер, све што бих рекао, било би сутра демантовано са многих страна. Било би демантовано у земљи, која је луна бораца: било би демантовано у иностранству где живи законити краљ Југославије и његова влада". После овога последњег мог одговора, мој сабеседник ме је молио да се добро размислим и да му дам један предлог, а Немачка може не само да усвоји, већ и да изведе оне ствари, које мени сада изгледају немогуће. Рекао ми је, да ће ме, после 15 дана, опет потражити.

Кад сам се растао са овим Немцем, почео сам да размисљам: шта је навело овог Немца да дође к мени, да од мене тражи конкретан предлог како да се смире ствари у Србији и да ми постави она три питања о принцу Ђорђу, о краљевским намесницима

и о евентуалном споразуму са генералом Михаиловићем. О свему томе могли су разговарати са Недићем, или са другим политичарима у Београду, или можда нису хтели са њима о тим стварима да разговарају, бојећи се да пред њима не покажу своју слабост. Нисам био одашћен да ове ствари преносим другоме, а и сам сам се бојао да би ми то замислили и Руси и Енглези, јер не верујем да су они могли да схвате у каквој се ситуацији Немци налазе у Србији. Било је то месеца јула 1942.

После тога, одмах сам отишао у бању Јалова. Ова бања била је на другој страни Мраморног мора и била је од Цариграда удаљена два часа возне лађом.

Ја сам се лечио раније у овој бањи и могу рећи да сам се ту излечио од реуматизма. Али, овог пута, ту сам дошао више ради одмора, и да прикулим мисли после оног разговора са оним Немцем помоћником и рођаком савременог Химлера.

Одмах сутрадан, око 10 сати увече, добио сам телефонски позив из Цариграда. Кад сам се јавио на телефон, рекли су ми да је ту дошао један комесар војне полиције, у чину наредника и да тражи да одмах дођем у Цариград. Одговорио сам да не могу те ноћи да путујем у Цариград, јер никаква лађа из Јалова у Цариград не иде ноћу. Сутра, чим пође лађа из Јалова, доћи ћу у Цариград.

Размишљао сам много зашто ме зове војна а не цивилна полиција. И нарочито, зашто ме зове политичка полиција из IV одељења, у чију службу спада надзор над странцима. То што су ме звали ноћу да се вратим из Јалова, даљо ми је повод да посумњам у целу ствар, јер је свакоме, који иоле нешто зна у Цариграду, било добро познато да никаква лађа не саобраћа ноћу између Јалова и Цариграда.

Сутра, чим се свануло, платим рачун у бањи, узмем такси и одем на пристаниште Јалова, уђем у лађу и пођем у Цариград. Кад сам дошао у Цариград, отишао сам одмах у свој стан и тамо се обавестио о томе ко ме је тражио. Војна полиција имала је на левој руци један комад црвеног штофа, на коме је био пришивени турски државни грб, – полумесец са звездом. Била је наоружана маузеровим револверима и фишеклијама за метке. Свако је могао још издалека да примети ову полицију. Она је имала много посла у Цариграду, који је у то време био у опсадном стану и у коме је увек било доста војске, не само оне која је ту стално боравила, већ и из ближе и даље околине Цариграда, где су били велики појнички логори и утврђења, а нарочито на Босфору. Одатле су војници долазили на одсуство, па је војна полиција много имала посла са њима.

Кад ми је саопштено да чекам, јер ће војна полиција доћи по мене тачно у 12 сати, одмах сам пошао у полицијски квартал у Пери, где је припадао и мој стан. Старшина тога квартала био је родом из Прилепа и њему сам испричао цео овај догађај. Он је узео телефон и тражио шефа обавештајног одсека турског генералштаба у Цариграду, који је такође био родом из Прилепа, син једног мог одличног пријатеља, неког Ибраим-аге Чатале. Овај му је одговорио да је то нека велика смишлица и превара смишљена на то да ме узму из стана, да уђем с њима у ауто и да ме изведе из Цариграда, да ме оптокају и убију. Рекао је да одмах одем у свој стан, а он ће предузети све што треба. За неколико минута десет агената војне полиције, преобучени у цивилно одећу, беху стигли у кућу, у којој сам становао. Позвали су вратара, а ови су вратари сви били у служби турске полиције, и наредили му да им отвори његову собу. Кад су ушли у собу, рекли су му, чим дође тај "војни полицајац" са његовом дружином, нека их пусти да уђу у лифт. И чим затворе лифт, нека прекине електричну струју и да их о томе извести.

Неколико минута пре 12 сати, појавио се "старшина" војне полиције у рангу баш-чауша (наредника), добро наоружан са још два полоруквира, у рангу чауша (поднаредника). А ауто са војном ознаком, стајао је испред саме куће. У ауто су била још три војника са униформама војне полиције, сви наоружани револверима. Портир их је дочекао и кад су га питали где се ја налазим, рекао им је да их ја чекам у свом стану. Ушли су у лифт. У том моменту осветљење се угасило и лифт није могао да крене, у истом моменту, 10 преобучених агената истрчали су из портирне собе и, са упереним револверима на ону тројицу, наредили су да изађу из лифта. Потражили су и овај им је предао једну исправу, као и они други. Док је један прегледао исправу, други су већ почели да врше разоружање а, за то време, друга полиција је

већ stigла, опколила ауто и ухватила и оне који су били у ауто. Није прошло ни 10 минута сви су били разоружани, добро везани у ланце и спроведени у војну полицију.

Тамо је почело ислеђење, на које сам позват три дана доцније. Један млад ђенералштабни мајор, пошто је узео генералије је преда ме тако "башчауша" да га покаже и да ме суочи са њим, да видим да ли сам га кадгод раније срео у Цариграду. Био је то човек између 25 и 30 година, моста висок, добро развијен са поткресаним црним брчићима. Још на први поглед одавао је тип једног разбојника. Дотле га никад нисам видео. Он је био доста маркантан, а ја сам водно рачуна да добро запазим свако лице, са којим се сретнем у Цариграду. Имао сам много пријатеља у Цариграду и у многим местима у Турској, али сам имао, исто тако, и велики број непријатеља, што никада и ни у једном моменту нисам заборављао. Зато сам био пажљив, кад год сам улазио у кафану или ресторан, прво сам добро посматрао публику, па сам, тек после добре процене публике а нарочито турске, или заузимао место у ресторану или кафани, или сам напуштао локал. Никад нисам употребљавао никакав заклон, па сам могао у свако доба да будем опрезан и обазрив. Рекао сам овоме мајору да тога човека не познајем. Мајор ми је рекао да сам имао среће, јер то је једна чувсна разбојничка дружина, која је неколико странаца успела да опљачка, а само два дана раније, ухватили су једну странкињу даму, извели је у неко место изван вароши, тамо је опљачкали и силовали и тако оставили. Та жена била је смештена у америчку болницу.

После тога, испитана је Јерменка која је држала пансион, у коме сам становао и хранно се. Њу је питао мајор каква сам владања, ко све долази к мени и с ким се дружим. Она му је рекла да к мени редовно долази један мој пријатељ Турчин, родом из Прилепа, који ми купује неке потребе по дућанима, а нарочито ми купује рибу, пошто не једем месо. Рекла му је да сам антиалкохоличар и да се редовно храни са мном и амерички генерални конзул.

После тога саслушања мајор ме је поново позвао, извинио се за овај случај. Поздравио сам се са мајором и изишао.

О овоме догађају био је добро упознат и Хонекер генерални конзул САД, па, чим је завршено ово моје саслушање у војној полицији, уписао ме је: да ли бих хтео да му правим друштво до Брус, жели да иде у Брусу, и да се попис на малоазијски Олимп, чији се снежни врхови сваке вечери, при заласку сунца, лепо виде из Цариграда. Пристао сам без речи. Сутрадан Хонекер, ја, Душан Радовић, сад већ увелико чиновник америчког конзулата и мој друг Грданички, сели смо на лађу и, после три сата војње, прско Мраморног мора, стигли смо у залив и пристаниште Муданија.

После три дана боравка у Бруси, отишао сам у Цариград.

У Цариграду сам затекао др Антона Новачана, бившег генералног конзула Југославије у Барију (Италија), који је сада дошао из Београда. Дошао је са великим претензијама и рекао је да иде директно у Лондон, јер носи специјалне поруке за краљевску владу у Лондон. Новачанин ми је изгледао доста збуњен. Није имао много лепих речи за живот у Београду, износећи да су Београђани против сви у служби Немца. Оспораво сам такво његово тврђење, али он је остао исти. После неколико дана бављења у Цариграду, отпутовао је у Палестину. Затим су га Енглези затворили у Јерусалиму и сировели га у Латрум (стари Емаус), између Јерусалима и Тел Авива, где је био логор интернираних. Доцније сам чуо у Каиру да га је генерал Дража Михаиловић оптужио да су га Немци послали у специјалну мисију. Ову ствар нисам проверавао. И не знам колико је одговарало истини, али је Новачанин био интерниран у овоме енглеском логору за интернирце. Пуштен је из тога логора крајем 1943, или у почетку 1944, на интервенцију председника владе Божицара Пурића, тада у Каиру.

У Цариграду сам почео спремати план за одлазак у Србију. Разговор који сам имао са Химлеровим повереником дао ми је повода да, по сваку цену, нађем начина да одем у Србију. Мислио сам да тамо покушам да објасним и ситуацију, у свету код обадве рагујуће стране, и да покушам с обзиром на оно што сам чуо од Химлерова повереника, да се све снаге нашег отпора у Југославији уједине у борбу противу оку-

патора и да се онемогући стварање мишљења да у Југославији комунисти раде на стварању комунистичког поретка приликом коначне пропасти окупатора. Требало је радити заједнички и заједнички делити успехе и дати један заједнички лик целом покрету. Имао сам извештаје о свему што се дешава у Босанској Крајини, као и о ономе, што се дешава у Црној Гори. Из тих разлога, хтео сам да, по сваку цену, одем у Србију и да тамо дођем у везу са генералом Михаиловићем.

Једина могућност за тај пут била је ова: да одем у Смирну, у Смирни да нађем један чамац или на мотор или на једру, па да се одатле пребацим на острво Мителену, које није било далеко од Смирне. Иако су сва грчка острва била окупирана од стране Цемаша, саобраћај између разних острва у Јејејском мору ипак се одржавао и разуме се, помоћу једрилица, којима нису потребни ни бензин ни нафта.

У Смирни сам имао једног пријатеља Мемисевића из Прилепа, који је тамо имао добро разрађену шећериску радњу, са 7-8 помоћника у радњи. Њему сам послао пријатеља Хасана Усеиновића, такође Прилепчанина, да он тамо види какве су могућности да се из Смирне пребацим на некако острво. Рачунао сам да ћу после моћи са острва да се пребацим или на полуострво Халкирик, или у неко место у Грчкој на Егејском мору. Одатле бих, преко Грчке стигао у Македонију, која, иако је била окупирана од Бугара, што за мене није представљало сметњу, да одем до Пореча, а мој најстарији син Миљковије у то доба већ је увелико четовао у томе делу југословенске Македоније.

Ствари су се, међутим, почеле другојаче развијати. Једне ноћи, у једној тесној улици Цариграда, у кварту Тепе Баши, турска полиција ухвати пуковника Душана Радовића у разговору са једним чиновником руског конзулата. Полиција је Руса одмах пустила, али Радовића су привели комесару војне полиције. Комесар (био је родом из Прилена и добар мој пријатељ) запитао је Радовића шта је тражио у тој пустој и неосветљеној улици, и како је баш ту нашао тога Руса? Радовић се изговарао да је случајно ту нашао Руса. Али, разуме се, није могао убедити овога турског службеника, да се случајно у тој улици нашао, у којој нема ни једне кафане, ни једног ресторана, или биоскопа, а исто тако, једва да је нешто мало осветљена једном електричним сијалицом. Радовић је показао своју легитимацију, из које се могло одмах видети, да је он чиновник америчког конзулата у Цариграду. Комесар му је на то одговорио: "Ја знам врло добро ко сте Ви, Али, у овом случају, Ви сте покривсни овом картиом и легитимацијом да сте чиновник америчког конзулата. Иначе, Ви би још вечерас видели ко сам ја, и сутра већ не би били у Турској. Али, за овај Ваш испад, платиће неко други!..." Тих дана ја сам се био преселио у стан, где је раније становао Радовић, пошто је пансион у коме сам становао био затворен зато, што су сопственице пансиона биле персијске, а не турске поданице. Турска влада, да би контролисала кретање странаца у Цариграду, беше издала наредбу да ни један странац, то јест, нико ко није турски држављанин, не сме држати и издати собе за преноћиште, у виду неког пансиона. На основу тога и те наредбе, пансион, у коме сам ја догле становао, био је затворен. Ја сам се преселио у Радовићев стан, а он је отишао у стан код једног француског професора, који је раније био професор француској деци у Краљеву, у Србији, чији су родитељи били инжењери и конструктори у великој фабрици авиоплана у Краљеву.

Овај Радовићев стан имао је два улаза: један са улице, а други из једне побочне улице, али, да се дође до његовог стана, морало се проћи кроз 2-3 радионице и кроз неколико ћумеза. О овом догађају са Радовићем био сам одмах сутрадан извештен и од стране турске војне полиције и од самог Радовића, кад је дошао са америчким конзулом Хонекером код мене на ручак, јер смо се, и у овом новом стану, опет заједно хранили. Већ сутрадан овај други, споредни улаз у мој стан био је затворен... То је већ било једно рђаво предсказање. У министарству унутрашњих дела у Анкари био је Махмуд Недин, бивши адвокат из Прилепа, начелник опште безбедности за целу турску републику. Док је Махмуд Недин живео у Прилепу, он се двапут кандидовао за народног посланика на такозваној турској, цетијатској листи. Разуме се да ни једанпут није био изабран. За време наших партијских борби, ми Срби нисмо штедели један другога, ако смо били присталице двеју разних странака, шта се све онда изру-

чило на адресу овога прилепског Турчина, који је хтео да буде изабран за посланика у Прилепу, које име као престонице Краљевина Марка, знају чак и она српска деца, која још нису пошла ни у основну школу. Могао је Турчин бити изабран за посланика у Битољу, као што су тамо имали два своја посланика.

Могао је Турчин бити изабран и у неком другом месту у Македонији. Али да буде Турчин изабран у Марковом Прилепу, то би најтеже одјекнуло у српском народу. И зато је борба против Махмуда Недина била много оштрија, него што је била ма према коме турском посланичком кандидату у Македонији. Најпосле, Махмуд Недин напустио је Југославију и отишао у Турску. Тамо је одмах добио место у министарству унутрашњих дела, а један његов брат био је валија у Чакак-Кале, на Дарданелима. Овај догађај у Цариграду између турске војне полиције и пуковника Душана Радовића и мој прелазак у Радовићев стан био је довољан да Махмуд Недин затражи од министра спољних послова Сараџоглуа, који је такође пореклом из Прилепа, да ме одмах протерају из Турске као човека који сарађује са Русима. Сараџоглу је ово одобрио и једнога дана ја сам био позван у политичку полицију у Цариграду. Тамо су ми потражили пасош и, кад сам им пасош предао, питали су ме: где желим да отпутујем из Турске, да ми се визира пасош за ону државу у коју желим да одем. Остављен ми је рок осам дана. А тога дана, кад ми је то саопштено, био је август 5. 1942. Рекао сам у полицији да желим да идем преко Сирије у Палестину. Рекли су ми да идем у свој стан, и пасош ће ми бити уручен. Истога дана дошао ми је и мој пријатељ Хасан Усеиновић из Смирне. Тамо је био све припремљено да будем пробачан на острво Самос, а одатле могао сам врло лако да се пребацим у Грчку. Мој пасош био је у турској полицији. Да пођем без пасоша у Смирну, нисам смео, јер би ме на путу ухватили и негде, далеко од Цариграда, башили ме у неки затвор, – и ко зна да ли бих из њега изишао. Обратио сам се своме пријатељу америчком конзулу Хонекеру. Он је одмах отишао код цариградског валије, код кога је био акредитован и уз своју гаранцију, у својству генералног конзула, САД, тражио је да ми се да дозвола за даљи боравак у Цариграду. Валија му је одговорио да он лично није тражио да се ја укљоним из Цариграда и из Турске. Али је наређење стигло из министарства унутрашњих дела, из одсељне јавне безбедности, да, у одређеном року од 8 дана, морам напустити Турску. Једини је лек да амерички амбасадор у Анкари тражи, преко министра спољних послова Сараџоглуа, да се ово решење поништи.

После таквог одговора, конзул Хонекер решио се да иде у Анкару и да тамо тражи интервенцију америчког амбасадора. За то време упутио ме је у америчку болницу у Цариграду. Американци су у Цариграду имали један свој колеџ, који се звао "Роберт колеџ", и једну савремену модерну болницу. Одах сам са Хонекером отишао у болницу. Тамо сам био примљен и дата је дијагноза, да не могу за три месеца да путујем. Међутим, турске полиције није се сложила са овом дијагнозом, већ су послали једног професора медицинског факултета из Цариграда, који је дошао и детаљно ме прегледао и сасвим појмљиво, дао извештај да ја могу возом да путујем. За то време Хонекер је отишао у Анкару, где је, на његову молбу, амерички амбасадор интервенисао код министра спољних послова Турске Републике, да се поништи решење о мом протеривању из Цариграда. Пи ова интервенција није помогла. Све што је учињено, било је само то, да ми се продужи још један дан боравак у Цариграду. 16. августа изјутра рано ја сам већ био у своме стану, јер сам напустио болницу. Беше се дигла велика ларма и лула у моме стану. Турска полиција почела је да ломи врата и прозоре, да би ушла у мој стан!... На ту лулу, ја сам изишао и отворио врата и у мој стан улао је један комесар полиције са 10 полицајаца и наредио ми је да одмах напустим стан и да пођем с њима у полицију. Ја сам имао неколико кофера својих ствари, и тражио сам да прво изнесем своје ствари, па ћу после и ја да изиђем. Ово ми је било допуштено. И кад сам изнео своје ствари, ове су биле смислене у један ауто, а у другом ауто ја сам, у пратњи комесара полиције и свих осталих полицајаца који су били једни унутра у ауто, а други напољу, закачени о врата, – одвезао се с њима тако у централну цариградску полицију. Ту су ме оставили, под јаком стражом да чекам у ходнику па, чим је дошло време, онда сам, у пратњи комесара и 6 полицајаца, пребачен преко Мраморног мора на Кади Чој, а одатле на станицу, где ми

је извађена железничка карта I класе за мене и за још два полицајца, који су имали дужност да ме отправе на турско-сиријску границу. На моје задовољство, оба ова полицајца били су родом из Битоља.

Говорили су српски и познавали су ме лично. Зато сам узео три карте I класе и, кад је било време, комесар ме је увео у воз и чекао са осталим полицајцима испред воза, док овај није кренуо са станице. Тако смо путовали све до Анкаре. У Анкари наш амбасадор Шуменковић послао је чиновника амбасаде Бранислава Грујића да ме дочека на станици и да ми саопшти да никаква интервенција амбасадора Шуменковића није могла да измени решење о моме изгнанству из Турске. Не знам колико је била озбиљна ова интервенција амбасадора Шуменковића, али, пошто није успела интервенција америчког амбасадора, још мање је могао да успе Шуменковић. Док сам био у Цариграду, Хали-Ђорђевићу нисам се ни обраћао, јер сам веровао, не без разлога, да он једва чека да будем уклоњен из Турске, да не бих могао са тога места да демантујем његове и мајора Перића извештаје, који не само што нису били истинити, већ су били штетни, јер су краљевску југословенску владу у Лондону засијали неистинитим извештајима тако, да је влада уколико је веровала њиховим извештајима, а веровала је много зато што је мајор Перић био експонент потпуковника Живана Кнежевића – само је штетно интересима и Југославије, а специјално Србије. Пре мог протеривања из Цариграда, тамо су из Београда стигли Драгомир Ракић и Милован Јанковић. Јанковић је стигао мало раније, јер су Немци нешто посумњали у Ракића и задржали га неколико дана у Бугарској.

Зато Ракић, чим је дошао у Цариград, решио се да се више не враћа у Београд. Али Милован Јанковић био је решен да се врати у Београд. Зато сам Миловану Јанковићу дао један сандук, пун одела (11 пари одела), много веша и других потребних ствари, што је све требало да однесе мојој породици у Београд која је отишла из Прилепа такорећи голих руку. Поред тога, дао сам Јанковићу и 130 наполеона у златном злату, да и то преда мојој породици. Све ово Милован је задржао за себе и мојој породици није дао ништа ни од одела, а ни од новаца!... Тако ми је код Милована Јанковића пропало све оно, што сам био спремио у Цариграду за своју породицу. Из Турске је био забрањен извоз штофа. Али један путник могао је собом да понесе неколико пари готовог одела, веша, чарана и осталих sitница, којих је у Цариграду било много, а за које се у Београду могло добити брашно и остале животне намирнице. Само за ковчег, у који сам спаковао ове ствари, платио сам у Цариграду 50 турских паиричних лира. Али је то Јанковић све задржао за себе.

У Анкари, у исти воз, којим сам ја путовао, ушла су и два чиновника совјетске амбасаде у Анкари. Један од њих, Михаилов, био је први секретар амбасаде; другоме не знам име, али и он је био виши чиновник совјетске амбасаде. Они су званично путовали за Јерусалим. Наш чиновник Грујић, и сам комуниста, добро се познавао с овим руским чиновницима, и пошто ме је упознао са њима, рекао ми је да, ако имам нешто што не бих смео да пренесем преко границе, да то могу слободно дати овим Русима, који имају дипломатски пасош, па ће ми они то пренети. Рекао сам Грујићу да ми никаква помоћ није потребна, и надао се да ћу се сам боље снаћи на граници, него у овоме руском друштву. Био сам сигуран да су код турских власти били много подозривији ови Руси, него ја, кога Турци протерују из своје државе. Тако сам, у возу са својим пратиоцима, стигао до турске царинарнице у близини турско-сиријске границе. Благодарем мојим пратиоцима, који су ме топло препоручили царинику, овај ми уопште није прегледао кофере, а ту ми је исплаћено 1.000 лира на признаницу, коју сам имао од турских царинских власти кад сам, између Латакије у Сирији и Антиохије у Турској, прешао границу са пуковником Душаном Радовићем, где сам морао турским царинским властима предати 1.000 турских лира, које сам пренео из Сирије у Турску. Сад ми је тај новац враћен. Међутим, кад су Русе упитали да ли носе страну валуту, Руси су потврдили да носе и кад су им потражили дозволу турске народне банке, да могу пренети страну валуту у другу земљу, па како Руси нису имали ову дозволу, то су сав новац морали да предаду у депозит турским царинским властима на овој царинарници. Тако смо прешли рано 18. августа турско-сири-

јску границу ја, са свима својим стварима и са целом сумом новаца коју сам носио у целу, а Руси без иједне паре у целу.

Кад смо стигли у Алеп, одакле полази воз за Триполис, са овим Русима упознао сам се у једној чајници на станици и ту сам за њих платио чај. Они су остали у Алепу да чекају да им се достави поново возац из њиховог посланства из Анкаре, а ја сам продужио пут возом до Триполиса, а одатле аутом до Бејрута. У Бејруту сам ноћио и сутрадан сам узео један ауто који ме је одвезао директно за Јерусалим.

Кад сам у Јерусалим стигао, видео сам како је припремљен дочек чиновницима руске амбасаде из Анкаре. Све јеврејске улице у Јерусалиму, и оне у центру и оне на периферији, и свака кућа имала је црвени печат, срп и чехић! Све је то учињено испред очију енглеских власти у Јерусалиму, и енглеског високог комесара за Палестину, и човек је могао добити утисак да су сви Јевреји у Јерусалиму и Палестини грађани Совјетског Савеза, а не једног енглеског протектората. У Јерусалиму сам се јавио енглеској обавештајној служби, на чијем челу се у то време налазио један енглески пуковник, који је савршено говорио руски, јер се родио у Русији и тамо одрастао. Он ме је испитивао о приликама у Србији и Југославији и отворено ми је рекао да су сви званични извештаји о покрету Драже Михаиловића у Србији кроз неистинити. Рекао ми је да се у Србији појавио комунизам у таквим размерама, да је он добио утисак да је цела Србија за комунизам.

Питао ме је где мислим из Јерусалима. Ја сам му рекао да ћу да идем у Каиро. Али он ми је одговорио, да у Каиро не могу ићи јер зато немам визу, а египатске власти не дају визу лако. Ја сам му тада одговорио: "Ако не могу да добијем визу за Каиро, ја ћу остати у Палестини". После тога растао сам се са овим Енглецом и нисам га видео све докле, докле носе месец дана, нисам од њега добио позив за састанак. Кад смо се састали, рекао ми је, да му је врховна команда из Каира наредила да ми обезбеди место у једном лако бомбардеру, који ће ме одвести из Палестине у Каиро. Примио сам ово саопштење и захвалио се на пажњи коју ми чини врховна команда из Каира на тај начин, што ми се ставља један лаки бомбардер да ме пребаци за Каиро. Рекао ми је да будем спреман, па чим бомбардер буде дошао на аеродром у Лидо, да одмах полетим, а они ће ме својим аутом одвести до тога аеродрома.

После три дана добио сам наредбу да будем готов за полазак у Лидо. Чим је дошао ауто по мене, сео сам у њега и са својим приљугом отпутовао за Лидо, удаљен 60 км од Јерусалима. Пошто смо прелетели Суецки канал, за кратко време спустили смо се на војни аеродром код Каира.

Чим сам изишао из авиона, ту ме је чекао један војни енглески ауто, поред кога је био и један наш војник, неки Благоје, родом из Бијелине, који је раније имао своје аутомобилско предузеће у Бијелини, па кад је отпочео рат, морао је да доведе из Бијелине команданта тамошње ескадриле и да га доведе до Никшића. Благоје су ставили на расположење Јовану Ђоновичу, коме су дали ауто на његову личну службу.

Благоје је сада био на аеродрому у Каиру, да би ме могао отпратити директно код Јована Ђоновича. Али пошто Ђоновичев ауто са његовим шофером није могао ући у круг војног аеродрома, то је Ђонович послао Благоја са енглеским војним колима, те смо тако прошли енглеску, а затим и египатску стражу на излазу из овог аеродрома, па смо, без икакве сметње, широким булеварима ушли у Каиро и одмах сам се одлезао у стан Ђоновича.

Ђонович је био љут на поступак о моме изгнанству из Турске. Ђоновичу је било криво што је све ово било учињено, јер он је преко мене добијао савршено тачне извештаје о свему што се дешава у нашој земљи, и ти су извештаји били веома различити од оних, које је влада у Лондону, односно Жинан Кисевић, шеф појног кабинета председника владе Слободана Јовановића добивао од свога пријатеља и повереника мајора Перића. Разумљиво је да се никаква позитивна политика није могла водити на основу нетачних извештаја. И зато је Јован Ђонович био високо сачуен у врховној команди Енглеске, а сада савезничке војске у Каиру. Он је хтео, по сваку цену, да ме врати натраг у Цариград. И, да би то постигао, он ми је учињено да, три

дана после мог доласка у Каиру, будем постављен за цивилног саветника врховне команде савезничке војске у Каиру.

Кад сам стигао у Каиру, био је измењен готово цео командни састав, јер је за врховног команданта енглеске војске био постављен генерал Александер, доцнији маршал и лорд, а за команданта VIII армије, на место генерала Ричија, био је постављен генерал Монтгомери.

Интересантно је било да је у моменту, кад је маршал Ромел гонио енглеску војску из Либије, и заузео Тобрук, генерал Ричи, командант VIII армије, те ноћи играо је у једном салону у Каиру, а врховни командант генерал Кенингем, не знајући да је Тобрук пао у руке Немаца, телеграфски је честитао генералу Ричију са две речи: "Браво, Ричи!" За ово "браво Ричи" смењени су обојица... и на њихова места дошла су друга двојница енглеских генерала, за које је Черчил рекао у парламенту да су та два генерала најбољи од свих које Енглеска има.

У време кад је Ромел дошао до Ел Аламејна, сав арапски свет од Бенгазија, па до Персијског залива, био је за Немце, а против Енглеца. У самом Египту, Египћани су били толико узбуђени и веровали су да је дошло време да и последњем Енглецу који се налазио у Египту, види леђа. У тако тешкој ситуацији, енглеска врховна команда опколила је двор краља Фаруха и натерала краља да доведе на власт Мустафу Ел Нахаз-пашу, и да га постави да, као председник владе, буде у исто време и војни гувернер целог Египта. И Енглеци, као и краљ Фарух, знали су да је Нахаз-паша непријатељ и једној и другој страни. Али, пошто је Нахаз-паша потписао са Енглецима уговор о будућим односима између Енглеске и Египта, такзвани "Уговор од 1936. године", који је у Египту, у оваквом случају, у каквом су се сада налазили Енглеци, налагао извесне обавезе, и Енглеци су били сигурни да је Нахаз-паша једини човек у Египту који може умирити узбуђене Египћане и пружити Енглецима сигурност за њихове трупе и све војне објекте које су Енглеци имали у Египту. Сменом енглеске врховне команде и многих виших официра у њој, као и у VIII армији и довођење Нахаз-паше на управу Египта, створени су услови који су омогућили Енглецима да се одрже код Ел Аламејна и да ту предузму успешну офанзиву.

Кад је генерал Вавел (Вевл) почео своју офанзиву из Египта против маршала Грацијанија, код утврђења Солум, на граници Египта и Либије, Каиру па и Александрија, били су прелуђени немачко-италијанским шпијунима, јер су сва послатна осовинских сила била у Каиру, а повремено и у Александрији, а неколико стотина хиљада Италијана, сви организовани у фашисте, давали су им сва потребна обавештења о кретању енглеске војске. Док су се Енглеци спремали за одлучну битку код Ел Аламејна, мајор Владимир Перић, преко Живана Кнежевића, спремао је одлучну борбу противу мене. Бојећи се да ћу ја ипак успети да се вратим у Цариград, он је шифрованим телеграмом из Цариграда тражио од Живана Кнежевића да одмах будем ухапшен у Каиру, јер сам имао везе са неким Чехом Крижеком, који је био немачки шпијун и долазио често у Цариград. То је био онај Чех, који је носио писма и новац Милоша Туцањанина у Београд и сва та писма и новац предавао Мати Русковићу, банкарском чиновнику. Кад сам питао Енглеце у Цариграду да ли смем овом Чеху поверити неко писмо, Енглеци су ми одговорили да је тај Чех поуздан човек и да њему могу поверити писмо. Енглеци су имали у Цариграду у свом обавештајном бироу једног вишег генералштабног официра бивше чехословачке војске, који се, да би био камуфлиран, звао Гибсон. Они су прско чега утврдили да се ја могу послужити са Крижеком, а сад сам био оптужен за сарадњу са њим. Живан Кнежевић као шеф војног кабинета председника владе Слободана Јовановића, тражио је телеграфским путем од енглеске врховне команде у Каиру да ме одмах ухапси као "опасног човека по енглеске војне интересе".

И једне вечери, 10. октобра 1942, неколико цивилних агената енглеске врховне команде дође у мој стан, да ме лише слободом... Ја сам се одупирао више од четири сата овом лишењу слободе. Али, кад су напослетку дошли код мене Јован Ђоновић и Џон Бенет, рекли су ми да је то наредба генерала Александра, којој се нико не може успротивити, и да ја треба да пођем са овим "интелигентима", а они ће ту ствар извидити, а ја ћу добити сатисфакцију.

Добио сам само ту бенефицију да не будем везан. Али, кад сам сео у ауто, шест револверских цеви било је уперено на мене. У таквом положају био сам упућен у неки војни затвор, западно од Каира, који је био сав ограђен са неколико редова високе преко 4 м жице, која је била стално наелектрисана. Ту сам добио у једној бараци собу. У тој соби провео сам 28 дана. Писам био никада закључаван, ни дању ни ноћу, а један официр имао је дужност да ме сваки дан пита шта желим за јело. Ту сам провсво, као што рекох, 28 дана.

Али, једнога јутра, био сам изненађен кад сам видео у истом затвору, само у другој соби, Николија Богдановића, резервног официра, потпуковника, потпредседника удружења резервних официра, присног пријатеља Боре Мирковића, коме су 27. марта 1941. нудили да буде управник града Београда, али тога није хтео да се прими, јер су му за време припреме за овај догађај, "рволуционари" били обћали да ће постати министар унутрашњих дела.

Кад сам ја дошао у Каиро, Бора Мирковић, због једног инцидента, управо исподслушности наредбе свог врховног команданта краља, одметнуо се од југословенске војске, и на интервенцију чувеног мајора Мамелбека, он је постао генерал у гарди његовог британског величанства, а сви официри који су били са њим у такозваном "одметништву", постали су, исто тако, официри енглеске краљеве гарде, са једним чином мањим него што су га имали. До тога догађаја дошло је овако. Кад је генерал Симовић смењен као председник владе, он је телеграфски известио Бору Мирковића и Богољуба Илића, као и пуковника Живковића, да се ни један од њих не прими за министра војног у кабинету Слободана Јовановића. Ови су прихватили ову сугестију генерала Симовића. Али кад су дознали да је министар војни у кабинету Слободана Јовановића постао Дража Михаиловић, ови познати војни бегунци, почели су јавно да критикују такав поступак Слободана Јовановића и углавном су напалили на браћу Кнежевиће, тврдећи да је то њихово дело. Генерал Бора Мирковић био је у то време начелник штаба врховне команде у Каиру. Ова врховна команда имала је сва одељења као да је имала под својом командом једну велику војску, а она је, у ствари, имала само један непотпун батаљон такозване "краљеве гарде", састављен већином од Словенаца, бивших италијанских војника, заробљених од стране Енглеца, и неколико Јевреја из Палестине, већином родом из Чешке, који су били музиканти музике краљеве гарде.

Једнога дана још пре Ромелове офанзиве, из Лондона дође наредба од краља Петра да генерал Бора Мирковић преда дужност начелника штаба потпуковнику Лозићу. Мирковић ово није хтео да учини. Али, наместо неког другог поступка, он дигне новац из државне касе која је била у врховној команди, демолира целу зграду и са једном групом од 250 или 300 официра и подофицира, углавном авијатичара, јави се Енглецима и затражи њихову заштиту... На интервенцију мајора Мамелбека, Енглеска врховна команда прихвати генерала Бору Мирковића, одреди му једно место за логор, да му потребан број шатора, жицу и коље, да ограда свој логор. Тако је генерал Бора Мирковић пошто се једанпут одметнуо од своје Отаџбине, сада се одметнуо и од свог врховног команданта енглеске војске. Многи официри и подофицири видећи да су направили једну велику погрешку, почели су да се враћају у своју легалну команду. За команданта, односно за начелника штаба био је постављен генералштабни пуковник Ракић, бивши први ађутант краља Петра, а за његовог помоћника, генералштабни пуковник Путник, син пок. војводе Р. Путника.

Да му се не би разбегла сва војска, и да не би остао сам, генерал Мирковић, прско мајора Мамелбека, буде примљен за енглеског официра и то у краљеве гарди, са тако исто још 20 других официра, који су исто тако, постали официри енглеске краљеве гарде, само са једним чином мање. У друштву Боре Мирковића остало је свега око 50 официра и подофицира, а сви остали вратили су се назад и изјавили да су они у онај логор отишли зато, што их је Бора Мирковић тамо довео као начелник штаба врховне команде. Али, кад су они увидели да их је Бора Мирковић довео у такву ситуацију да ће престати бити југословенски официри и подофицири, они су отказали да уђу у енглеску војску и вратили се у своју команду. Свима им је било опрштено.

Један од главних саветника ђенерала Боре Мирковића био је потпуковник Николије Богдановић, сада мајор енглеске краљеве гарде. У Каиру је био и Жика Крстић, син Стеве Крстића из Смед. Паланке, а зет Божицара Пурића. Он је са Мелелбеком радио заједнички и снабдевао југословенско ваздухопловство енглеским авионима и авионским деловима. Углавном, они су радили са Бором Мирковићем и преко Боре Мирковића. Кад је Бора Мирковић образовао свој посебни логор, Жика Крстић није хтео да му се придружи. Кад је то примећено Бори Мирковићу, да његов најбољи друг и пријатељ Жика Крстић неће да дође код њега, Бора Мирковић је основао матер Жики Крстићу и рекао да ће му ударити један шамар и плунути му посред лица чим га буде видео. За ове речи дознао је прога Серафим Крстић, који је био постављен за војног свештеника југословенске војске у Египту и Палестини, јер другог пошта није ни било. Па је једнога дана, у моме присуству, испричао ову претњу Боре Мирковића Жики Крстићу. На ове протине речи, Жика Крстић увереан, рекао је ово: "Генерал Бора Мирковић могао је, у моме одсуству да ми опусе матер. Али он не сме да ми удари шамар, јер он зна добро да је он крао поверљива акта из југословенског генералштаба и све планове оперативног оделенја давао мени, а ја сам давао Енглезима. Из тих разлога, ђенерал Мирковић не сме да дигне руку на мене!..." Стварно је и Жика Крстић био у енглеској обавештајној служби у Каиру, где је могао само да шпијунира Србе, али се размстао својим богатством, јер је, нешто помоћу Мелелбека, а вероватно да је нешто добио и за овај посао што је радио са Бором Мирковићем, имао у Лондону 30.000 фунти стерлинга у злату.

Кад сам угледао мајора Богдановића у униформи официра енглеске краљеве гарде, прилично сам се зачудио и упитао сам га шта ће у овом створу официри енглеске краљеве гарде. Богдановић, кога сам добро познавао, одговорио ми је са извесне висине да је то погрешка и да о томе ништа не зна Бора Мирковић. Али, Бора за то чим буде сазнао, он ће одмах интервјенисати и Богдановић ће бити пуштен. Рекао сам му на то ово: "Тај енглески шпијун који је продавао своју отаџбину, завршио је своју каријеру на тај начин, што су га Енглези признали као свога генерала и дају му плату као и својима генералима истога ранга. Али, пошто Бора Мирковић не може више да учини никакве услуге Енглезима, ни његова реч више не вреди код Енглеца, а у то ће се уверити и Богдановић. Знате ли Ви, Богдановићу, да је Мирковић за ово што је сада добио, вршио шпијунажу за рачун Енглеца, дајући им поверљива документа, на чак и оперативни план југословенског генералштаба?! Да је то Бора Мирковић радио, чуо сам непосредно од Жике Крстића, који је био нераздвојни друг Боре Мирковића и мајора Мелелбека. Крстић данас има у енглеским банкама у Лондону 30.000 фунти стерлинга, а он је само предавао документа, Енглецима. Колико је овде добио Бора Мирковић, који је та документа на нама непознат начин, узимао из главног генералштаба и предавао Крстићу?!..." На то ми је Богдановић одговорио: "И ја сам чуо о тој ствари и питао сам Бору Мирковића је ли то истина". А Бора Мирковић ми је одговорио овако: "Ја сам, истина, узимао, управо, ја сам крао извесна документа која су била потребна Енглецима из нашег генералштаба. Ја сам та документа предавао Жики Крстићу и моме ађутанту Бабићу. Они су их предавали Енглецима. Ја сам то чинио зато што су Енглези наши савезници и сматрао сам да за њих, као за наше савезнике, треба дати све податке за које се они интересују. Али ја од Енглеца никада нисам узео ни један динар! Да ли су Жика Крстић и мајор Бабић узели нешто од њих, то не знам. Али, познавајући Жикун Крстића као лакомог човека за новац, верујем да је он те услуге наплаћивао!..." На ово признање Богдановићено, то јест, посредно признање Боре Мирковића, да је он крао важна документа из нашег генералштаба, на их посредно достављао Енглецима, ја сам рекао овако Богдановићу: "Бора Мирковић је један обичан шпијун. Како је он, као југословенски генерал смео да краде документа, која су била строго поверљива, а нарочито оперативни планови и како је он смео то да даје Жики Крстићу и својем ађутанту?! Одкуд је он био сигуран да ова два човека ова документа дају Енглецима, и одкуд је био сигуран да и ти Енглеци нису у некој служби неког "трећег"? – То један свестан човек не може да уради. То је могао да врши или један плаћен човек, или потпуно неурачуњива. На крају, то је цена, по коју сте ви добили те енглеске

униформе и чинове у енглеској краљевој гарди! Ја да сам на твом месту, а пошто су ти свестан да је Бора Мирковић био шпијун, јер ти је он то сам признао, ја бих ту униформу скинуо, поцепао, изгазио ногама овде, пред енглеским официрима и војницима. Срамота је за вас, или исто тако срамота је за све нас Србе, да сте ви, односно ваш шеф Бора Мирковић, за своје издајство према својој отаџбини, добили те чинове у енглеској војсци!..." Богдановић ми је онда одговорио, да је Бора Мирковић имао право да то ради, јер је он перопао, а то се дошнје и утврдило, да су Енглези пријатељи српског народа... Ја сам му на то одговорио, да је то веровање њихова лична ствар, али тако једно веровање никоме не даје право да краде државна документа која су скроз поверљива и да их предаје некоме, за кога он сматра да су пријатељи. Зна се ко сме и ко има права и кад да ратне планове, или нека друга поверљива документа, саопштава некој другој држави или њеним овлашћеним представницима.

Тако се мој разговор по овој ствари завршио са Богдановићем...

Три дана дошнје, Богдановић се уверио да Бора Мирковић не може да га ослободи из енглеског затвора, јер су четврти дан после његовог хапшења, дошли енглески полицијаци, донели му све његове ствари тј. кофере, и наредили му да из својих кофера извади југословенску униформу, па да одмах свуче енглеску и обуче своју стару униформу. Кад је то учинио, Енглези су га одмах везали и отерали негде, у неки њихов логор у Јужну Африку. И тамо је остао до свршетка рата.

Мени су као иследника послали једног енглеског капетана, који је по народности био Јерменин, а родом из Бугарске. Говорио је турски као свој матерњи језик, а тако исто и бугарски. Свиразумели смо се да ми он поставља питања на бугарском, а ја да му одговарам опет на бугарском. Моје ислећење трајало је три дана. Ја сам изнсо цео свој рад у Цариграду онако како је текао, не кријући ништа од иследника, јер нисам имао никаквог разлога да кријем свој рад од оних, са којима сам у Цариграду и радио. Кад је завршено ислећење, мој иследник ми је саопштио да ће морати све моје исказе да провери у Цариграду, а нешто и у самом Каиру, и да ће у Цариград послати специјалног курира, на мисли да ће се резултат сазнати најдаље за 10 дана, јер ће њихов курир авионом отићи до Адане а исто тако и у повратку из Адане до Каира путоваће авионом. Он лично, на основу свих мојих исказа, сматра да сам потпуно невин, да су оптужбе против мене скроз лажне и да ћу бити сигурно ослобођен. Овај Јерменин био је за сво време истраге врло љубазан и водио је истрагу сасвим правилно, што се видело из свих питања која ми је постављао јер никад није хтео да ме са неким питањем нарочито доведе у неку забуну, па да би из те забуне могао сам да доноси закључке на моју штету.

Зaista после 10 дана, мени је саопштено да ја немам шта да одговарам код енглеских војних власти, јер је енглеска обавештајна служба – како ова у Каиру, тако исто и она у Цариграду, то јест колико су неки чланови обавештајне службе, који су раније били у Цариграду, сада са службом у Каиру, потврдили све моје исказе у моме саслушању и најинхвалтније се изразили о моме раду и о великим услугама које сам ја њима учинио за време мога баваљња у Цариграду. У исто време саопштено ми је, да морам да останем још неки дан у затвору док они извести председника југословенске владе у Лондону и да га питају има ли он још шта против мене и зашто је тражио моје хапшење.

Тек 28 дана од мога хапшења, дошао је телеграм од председника владе Слободана Јовановића, у коме он јавља, да он није тражио моје хапшење, и да је изненађен био кад је примио телеграм, из кога је видео да сам у затвору у Каиру. Лонг је у том телеграму навео, да је он протествовао преко амбасадора Шуменковића код турског министра спољних послова зашто сам ја протеран из Турске. Чим су Енглези добили овај телеграм, одмах су послали једну луксузну лимузину и једног мајора из њихов обавештајне службе, који ми се прво извинио за све ово што је према мени учињено, окривљујући кабинет председника југословенске владе и исказујући своје чуђење да се тако нешто могло уопште десити. Позвали су ме одмах у ауто и у пратњи енглеског мајора одвезли су ме у стан код Јована Ђоновића, коме се енглески мајор исто тако извинио за поступак који је учињен према мени, а за који је Јован Ђоновић,

као делегат краљевске владе у Каиру, одмах протествовао. Ја сам одмах поново заузео своје раније место дивљиног саветника врховне команде савезничке војске у Каиру.

Почетком месеца децембра дошао је из Лондона потпуковник Бели. Он је био одређен да авионом оде у Црну Гору, где се тада налазио штаб Драже Михаиловића. За тај положај дат му је чин пуковника. Да би могао да се спусти падобраном, морао је вршити вежбе. Његове су вежбе трајале више од 27 дана, па је за то време, прилично омрљаво, да би могао што сигурније скочити са падобраном из авиона.

24. децембра по старом календару (Бадњи дан) Јован Ђоновић је у своје стану приредио вечеру пуковнику Белију и његовој госпођи, на којој сам био и ја.

Сутрадан, пуковник Бели имао је да отпутује код Драже Михаиловића. Ђоновић је написао неколико речи Дражи Михаиловићу честитао му Божић и Нову годину и пожелио му успех. Ја нисам писао ништа, јер то није имало ни смисла. Да му пишем политичке ствари, то му Бели не би однео, а ма шта друго да му пишем, то за њега не би било ни од какве важности ни користи. Сутрадан, на први дан Божића, Бели је авионом отишао за Ц. Гору.

Трећег дана Божића, 27. децембра Бели је послао преко радио-станице вест да је стигао у Ц. Гору, да је на одређеном месту скочио из авиона, али да је ветар био доста јак, који га је занео неколико стотина метара, па је падобран закачио за једну велику букву. Више од једног сата мучио се док се спустио низ замрзлу букву. Људи који су га чекали на одређеном месту нису могли на оној хладноћи да га дуже чекају, па је морао сам да луга кроз Синајевину планину и да најће после три сата хода, газећи снег и снежне намете, на првог човека, који га је прихватио и одвео у штаб Драже Михаиловића. Тамо се откравио, испоручио Михаиловићу поздраве и предао Ђоновићево писмо. Михаиловић се захвалио Ђоновићу на његовој честитки.

Кад је добијен извештај да је Бели отишао код генерала Михаиловића као специјални изасланик Черчилов, а Ђоновић ми је још додао да је однео много злата и долара, ја сам приметио Ђоновићу да је сада наступила једна много озбиљнија ситуација, него што је била до сада. Она се састојала у овоме. Бели добро зна српски језик. Друго, Бели има своју радио-станицу. Треће, Бели има много новца. Према томе, ниједна се ствар не може саршити ни одиграти у штабу Драже Михаиловића, а да Бели о тој не сазна. Пре него што је постао специјални изасланик Черчилов код генерала Михаиловића, Бели је био шеф енглеске обавештајне службе у Сједињеним Америчким Државама. То је један доказ какве је испитивачке обавештајне способности имао пуковник Бели. Он је постао прва директна спона између В. Черчила лично и генерала Михаиловића. Све извештаје са свога полог места Бели је имао да шаље директно у кабинет В. Черчила. А тек одатле, у колико је то било потребно, Черчил је то све само делимично достављао врховној команди у Каиро, а само оно што је хтео и како је хтео достављао је председнику југословенске владе у Лондону. Зато сам и говорио Ђоновићу да убудуће скрене пажњу председнику владе Слободану Јовановићу, да буде обазрив и да добро провери сваки извештај који буде добио из Цариграда, ако би хтео да га употреби код Енглеза, јер они су сада добили најсигурнију и најбољу везу са нашим земљом.

Још у новембру месецу дошао је из Београда Мата Русковић. Милош Туцањанин је затражио од Чеха Крижека да му, по сваку цену, доведе из Београда Русковића. Крижек је то учинио. Спремио му је један лажан пасош, а печате је израдио један Чех из пиваре Бајлони, који је био савршен гравер. Са таквим лажним пасошем Крижек је превео Мату Русковића преко Србије и Бугарске и довео га у Цариград. У Цариграду није хтео никоме да га представља, већ је отишао у Анкару, где је енглеска амбасада већ добила извештај да Русковићу визира пасош за Лондон, те, на тај начин, може да дође и у Каиро, јер мора кроз Египат да прође на путу за Лондон. Кад је дошао Туцањанин у Каиро чуо да сам ја био затворен због тога Чеха Крижека, он је отишао одмах у обавештајну службу енглеске врховне команде у Каиру и тамо ми рекао да је Крижек један сигуран и поверљив човек, да му нема равног. А као доказ навео је овај пример, где је Крижек, испред носа и очију Београдског Гестапоа, узео Мату Русковића, и са лажним пасошем га довео у Цариград и предао у руке Милошу Туцањанину. За мене је то била само још једна потврда више да сам био

лажно оптужен од стране мајора Перића и Љубе Хаши-Ђорђевића. Тупањанин је још додао да је ислу ову ствар око доласка Мате Русковића нарочито морао да крије од Љубе Хаши-Ђорђевића, који није могао да држи никакву тајну код себе, као ни мајор Перић, који је све достављао Перветићу, директору холандске банке, с ким је био у вези, а Перветић олст, као велики католик, са католичким бискупом у Цариграду, који је по народности био Италијан.

После 7-8 дана Русковић је отпутовао авионом за Лондон. Али је ипак у Лондону одмах стављен у затвор, где је провео месец дана, јер су га Перић и Хаши-Ђорђевић оптужили да су му Немци дали пасош и послали га у Енглеску. Ово тврђење да су Немци дали пасош било је скроз неистинито. Пасош му је, и то лажни, нашао сам Крижек, а потребне печате за пасош и за визу израдио је тај Чех из Бајлонове пиваре. Месец дана било је потребно Милану Гавриловићу да издејствује код енглеског Скотланд јарда у Лондону да Мата Русковић буде пуштен на слободу.

Какав је извештај Мата Русковић поднео југословенској влади у Лондону, није ми познато, као ни то да ли је тај извештај дала влада Енглезима.

Међутим, одласком луковника Белија, ипак се цела ситуација из основа мењала, а нарочито у томе, што убудуће југословенска влада није била никакав посредник између генерала Михаиловића и В. Черчила, као што је то досад било, већ је та веза сада директно успостављена, а југословенска влада стањена је у положај да од Белијевих извештаја сазна само онолико, колико то Енглези буду хтели, а да директну везу са Дражом Михаиловићем одржава преко два веома несигурна човека, као што били Владимир Перић и Љуба Хаши-Ђорђевић, од којих, ни један ни други нису имали везе са Дражом Михаиловићем. Једини је Милош Тупањанин имао сада сигурне везе са Београдом, а да ли су његови извештачи из Београда били у вези са Дражом Михаиловићем, у то нисам био сигуран, као што нисам био сигуран ни у објективност извештаја који долазе из Београда, јер, уколико ми је било познато, ни Мата Русковић, док је био Тупањанинов извештач из Београда, или није био добро упознат са целом ситуацијом у Србији, или није намерно давао тачна обавештења Милошу Тупањанину.

У Каиру се налазио др Георгије Димитров, генерални секретар Земљаделског савеза "Александар Стамболиски". Он је успео да на време побегне и ставио се Енглезима на расположење. Дуго времена био је у Цариграду, где су га Енглези добро крили, а он сам се добро скривао у Цариграду, јер је Цариград био пун Бугара, младих и старих. Млади Бугари студирали су медицину и ветерину у Цариграду, а стари су трговали.

Поред великог броја Бугара, који су одавно настањени у Цариграду шездесетих и седамдесетих година прошлог века, Бугари су у Цариграду држали у својим рукама знатну трговину, нарочито са живом стоком, шајаком и гајтаном, који се израђивао у Бугарској, у Габрову и по другим местима на Средњем Балкану. Цариградски Бугари живо су пратили политику независне Бугарске и помагали су је колико им је то било могуће са вером да ће једнога дана Бугарске запоседнути тј. загосподарити у Цариграду. Сваки непријатељ бугарске завичне политике, био је у исто време и непријатељ свакоме Бугарину, који живи у Цариграду.

Зато се др Георги Димитров крио у Цариграду и од Турске и од Бугара. Тамо је имао лажај пасош, лажно име и лажну образину. Али, у Каиру све је то било отпало и он је ту живео слободно, истина, под својим именом, али олст под енглеском заштитом, јер су и бугарски поданици били интернирани у Египту, од египатских власти исто онако, као што су то били и Италијани, Немци и Мађари. Често смо се састајали, ја, Ђоновић и др Георги Димитров и расправљали смо, на првом месту, српско-бугарске односе. Ми смо основали удружење за решење српско-бугарског питања и ја сам био председник тога удружења. Др Георги Димитров потпредседник, а Јован Ђоновић секретар.

Кад смо усвојили овај споразум, написати га и потписати, тражили смо од Енглеза дозволу да га можемо штампати и објавити то, не само путем штампе, већ и путем радија. Енглези су нам отказали, управо, забранили публикацију овог нашег споразума. Коста Тодоров тада се налазио у Лондону, па је и он са своје стране интервенисао да се овај споразум публикује у Лондону, кад већ није био дозвољен у Каиру.

И у Лондону је одговорено Тодорову исто онако, као и нама у Каиру – "није слободно!".

У марту месецу 1943. обрати ми се Ситом Ватсон млађи са једним предлогом да ја нађем једног југословенског официра или војника који би био члан једне њихове падобранске екипе, која би имала да се спусти у централној Македонији и да ја тачно опишем место где се има спустити та екипа; да напишем неке препоруке за њих својим пријатељима у Македонији, а нарочито да напишем писмо моме сину, који је био главна личност у борби против окупатора у центру Западне Македоније, и који је са својом четом прелазео из оног дела Македоније која је била окупирана од Бугара у онај други део, који је био окупиран од Италијана. Кад ми је ово предложено, ја сам овај предлог прихватио и понудио се да ја лично будем члан те екипе, а то ће бити најбоља гаранција за њен успех у Македонији. Мислио сам да је сада дошао згодан моменат да се ја пребацим у Отаубину и да извршим ову намеравану мисију, за коју сам се спремао јула и августа 1942, а која је ометена мојим протеривањем из Турске. Нарочито сам желео да се нађем у Србији сада, када је тамо пуковник Бели, чије сам способности и везе врло добро знао. На моју жалост, Енглези никако нису пристајали да ја идем са овом њиховом екипом. Напоследку, у интересу ослобођења наше земље, пристао сам да учиним све оно, што су ми Енглези тражили и да се спреми ова мисија за Македонију.

Кад сам на ово дао пристапак, Ситом Ватсон упознао ме је са шефом те падобранске мисије. Био је то један мој ранији познаник. Он је био инжењер и управник рудника хрома у Радуши у Шар-планини, недалеко од Скопља. Сад је био мајор у енглеској војсци. Добро смо се познавали. Нисам био ни мало изненађен кад сам видео да је мајор. Али ми је било драго кад сам видео да је храбар човек и да је пристао да буде вођа једне енглеске падобранске екипе у Македонији. Он је познавао онај крај Шар-планине, око рудника Радуше и имао је велики број познаника Арнауца из те околине, а међу њима, можда, и неке пријатеље. Да се спусти тамо, у ту околину њему познату, његов делокруг рада под свим другим условима кад би били најбољи, није могао бити велики, јер у томе крају није било никаквих чета, а Арнаути-су били прилично задовољни, јер је цео тај крај поглаво Албанији, а Италија је, на рачун и штету својих становника, снабдевала свима потребним и у великим количинама целу Албанију. Зато је план о његовом спуштању око Шар-планине био напуштен и требало је да се спусти у онај део Македоније који су држали Бугари. Зато смо се били договорили и утврдили да се он са својом екипом спусти у Порече. Ово је чисто српски крај. Тамо је мој син четовао. Нема у целом Поречу ни Турака ни Бугара. Нема ни једне вароши. И ту је било најзгодније да се спусте. Ту да се задрже неколико дана, да се оријентишу и добију потребне информације, па онда даље да предузму акцију.

Овакав план прихватила је и одобрила и њихова врховна команда. Почео сам да вршим претходне припреме. Оне су биле у овоме. Ја нисам сматрао да сваком свом пријатељу у Македонији напишем писмо, јер свет је неверљив, а међу тим мојим пријатељима има много осуђака који не би ни могли да разликују мој рукопис од неког другог. Зато сам поручио 20 комада филибарских муштикали. На свакој муштикали био је по средини један златан прстен, широк 1 сантиметар са иницијалима оних лица, којима је тај поклон намењен. Они људи из падобранске екипе кад дођу у место, где дотично лице живи, има усмено да га поздраве с моје стране и да му даду ту муштикалу као поклон и поруку да су ови људи сигурни и да треба да им се ставе на расположење. Писмо сам написао само свом сину и проти Аритону Поповићу, старешини манастира Свете Богородице у Поречу. У писму моме сину, рекао сам ко су ови људи који долазе код њега и тражио сам од њега да им он обезбеди њихово кретање и да по цену своје главе, не сме дозволити да ма ко од њих пострада у оној области, у којој он четује. Препоручио сам му да независно од наређења, уколико их има, од стране других, њему претпостављених, не сме да се бори ни против које друге групе, која се исто тако бори против Бугара, без обзира којој идеологији та група припада – било да су они комунисти, или земљорадници, или просто, побуњеници против бугарске окупације. Проти Аритону написао сам писмо и препоручио

ове људе као изасланике енглеске врховне команде, који су специјално тамо послати и са специјалним задатком. Нарочито сам препоручио енглеског мајора и вођу ове екипе као доброг српског пријатеља, који је донекле и знао српски језик. За сваки случај, за прво кретање, док не дођу до првог мог пријатеља у селу Поречкој Брезници, које је близу до места, где има да се спусте падобраном, направио сам за све њих у Каиру поречко одело, а кад дођу до Синадина Сајковића у Брезницу, њему ће предати хилибарску муштуклу са његовим иницијалима и изручити мој поздрав. Он ће им рећи шта даље треба да чине. И он ће их довести у везу са мојим сином. Давао сам им сва упутства која су била потребна, а од југословенске команде био им је стављен на расположење, по моме предлогу, Александар (Шане) Тасић-Амбарковић авијатички поручник, родом из Прилепа. Он је био школски друг мога сина и то је био најбољи начин да мој син одмах стекне уверење да може да ради са њима.

Кад је све било готово, они су спремили две радио-станице; узели су доста новца – око пет милиона лева, а поред тога, још и злата; имали су моја два писма; имали су 20 хилибарских шигарука са златним прстењем, на којима су били урезани иницијали оних којима су били намењени. Био је одређен 5. април за њихов полазак. Имали су да се спусте на планину Сојуница, на месту Боропоље, изнад села Поречке Белице. Боропоље је једна висораван, дуга неколико километара, раван као астал, на којој нема ни једнога камена. Ту су требали да се спусте. У пећини где је Орлов Извор, рекао сам им да ту оставе радио-станицу и све своје ствари, јер у то време на Боропоље нико не одлази, јер дрвета уопште нема, а нема ни траве да би могла стока да пасе. Обично у то време још има снега, јер и само Боропоље се налази на великој висини, на којој уопште дрво не расте. Затим сам им рекао да одатле сићу у Пусто Подово, где има много пећина и ту да се задрже Енглези, а и југословенски поручник Александар Тасић. У Пусто Подово долазе сељаци из Брезнице и Тажева, а како поручник Тасић зна македонско наречје, јер је родом из Прилепа, а има на себи поречко одело, треба да прође кроз Пусто Подово, па кад наиђе на првог сељака, који је дошао у Пусто Подово у везу, или ако види неког чобанина, нека га упита: да ли је код куће Синадин Сајковић или је у својој колиби доле, поред реке Треске, где Брезничани имају мало својих њива и на свакој њиви, односно, на свом имању, има по једну колибу и трло, где преко целе зиме чувају своје овце, јер у долини Треске никада нема снега.

Затим да пита да ли се у селу Белици налази Тодор Тримчевић. Ова два човека позната су у целом Поречу и о њима се увек може добити обавештење. На тај начин могли су да сазнају одмах каква је ситуација у Поречу и да дођу до једног од два човека. Упутства су била јасна и прецизна. И према том, сматрао сам да ће се умести снаћи све до оног момента, док не буду дошли у везу са мојим сином Милivoјем.

Пошто су све припреме биле готове, а метеоролошка служба дала је извештај да је време повољно, да изнад Средоземног мора нема буре, ова је екипа 4. априла увече села у авион и отишла за Југославију.

Чекали смо 3-4 дана од њих извештај. Али смо га тек петог дана добили. Бугарски радио из Софије јавио је, да је цела ова скила заробљена у селу Брезници. Сељаци из тог села држали су их код себе три дана, док није дошла бугарска жандармерија да их одатле одведу у поречки Брод, где је било средско место, а из Брода у Прилеп, одакле су били спроведени у Софију. Ова вест била је поражавајућа у енглеској команди, као и у њиховој обавештајној служби.

Ево како се десило то заробљавање. Приликом спуштања из авиона са падобраном, они су се налазили један од другог 200-300 метара. У авиону су носили једне мале саонице, да би на њих натоварили радио-апарате и нешто од својих ствари. Приликом спуштања, радио-телеграфиста брше мало повредио ногу. Један од радио-апарата, приликом пада, такође је био нешто мало оштећен. Чим су се скупчили, они су све своје ствари ставили на саонице и пошли право на Орлов Кладенак. Ушли су у ту пећину. Тамо су оставили све ствари и ту су остали док се није свануло. Кад се свануло, оставили су радио-телеграфисту са свима стварима у тој пећини на Боропољу, а они су пошли једном правом косом, која са Боропоља води доле до саме рске Треске, а на јужној страни те косе, налази се село Белица и Тажево. На средини

саме косе, нешто мало северно, налази се село Брезица, а северно од те косе, налази се Пусто Подово, где никада нема снега и где су некада долазили Арнаути са својим великим стадима коза, да ту презиме. Али сада, пошто су арнаутска села припала Албанији, а Порече Бугарској, Арнаути нису могли да долазе са својом стоком у Пусто Подово и ово је сада било празно, то јест, било је чобана са козама само из два села, из Тажева и из Брезице.

Ова екипа енглеских падобранаца, заједно са поручником Тасићем, пошла је право наниже косом и, на место да сврате у Пусто Подово, отишли су право у село Брезицу. Кад су наишли на првог сељака, они, уместо да питају где је кућа Синадина Сајковића, питали су где је кућа Синадинова, мислећи да у селу има свега један "шаров". И сељак их је одвео у кућу Синадина, али не Сајковића, већ другог Синадина, који је био бугарски кмет у томе селу. Али и овај бугарски кмет био је Србин, и хтео је да им учини сваку услугу са своје стране. Али, кад их је запитао одакле су, поручник Тасић рекао му је да су они из Прилепа. Одело на њима није било онако како се носи у Прилепу и прилепским селима. И кмет је посумњао у њих или да су Бугари послали да виде како се народ држи у оваквом једном случају, или можда су италијански шпијуни. И он им је рекао да имају остати код његове куће, док он не види шта ће даље да ради с њима. После једно два сата, дошао је и Синадин Сајковић. Они су му предали мој поклон – филибарску муштиклу са његовим иницијалима и тражио је да одмах поћу са њим. Али, како је ту било много сељака, кмет се успротивио да их пусти, већ им је рекао да остану ту, да преноће код њега. Али ови су му рекли да имају још једнога друга горе, на Боропољу, код кога су две радио-станице и неке друге ствари, па су замолили кмета да он пошаље неколико људи на Боропоље, да им се оданде донесу ствари и да им се доведе њихов друг радио-телеграфиста. Кмет одреди неколико сељака и ови оду горе на Боропоље, шаћу тамо радио-телеграфисту, поведу га собом и натоваре ствари на саонике, те поћу доле у село Брезицу.

За овај догађај одмах се сазнало и по другим селима. А како су ови казали да им је потребан и Тодор Тримчевић, то кмет пошаље човека у село Белицу и позову и Тодора Тримчевића. У путу Тодор Тримчевић наиђе на оног радио-телеграфисту Енглеца са радио-станицама и одузме им обадве радио-станице, па одатле однесе у Пусто Подово, где их је сакрио и ту су обадве остале све до ослобођења. Затим, кад је све то свршио, он оде у Брезицу. Тамо нађе ову падобранску екипу. И они му предаду мој поклон – филибарску муштиклу. Кад је видео ону муштиклу, рекао је селанима: "Ове људе послао је Василије Трбић! Откуд би ови људи знали за моје име и презиме. То је могао само човек који ме добро познаје, да им напише, да им да у руке и да их пошаље овамо." Позове Енглеца, заједно са поручником Тасићем, да поћу са њим. Још им је потражио да му даду један шмајсер и он ће убити свакога, ко би им стао на пут и не би дозволио излазак из ове куће. Овај предлог није примио ни енглески мајор, ни поручник Тасић, већ су рекли, да се они сматрају заробљеницима и неће да се бију ни с ким, већ ће чекати да дође бугарска власт и да их "поведе даље". Кад је Тодор ово чуо он им одузме сав новац у бугарским левима и у злату. Само им остави по неколико златника и по педесет хиљада лева и одузме им шмајсере, па одатле оде својој кући у Белицу.

Два дана чекали су ови падобранци да доћу бугарски жандарми и да их узму. Јер, кад је први сељак отишао у поречки Брод и јавио среском начелнику да се налазе у селу Брезици заробљени неки Енглеци, који су дошли авионом, срески начелник је помислио да је то нека превара мога сина Миливоја и да он, на тај начин, хоће са Поречанина да му побие жандарме. И зато није послао ни једног жандарма у Брезицу. Али кад је дошао и други сељак да му то јави овај се био решио да телеграфски извести Прилепа, да из Прилепа дође један вод жандармерије и да сви олу у Брезицу и тамо наћу ове енглеске падобранце. Нису их везивали, него су их повели са собом.

Кад су дошли у Брод, тамо су изјавили да им је Тодор Тримчевић из Белице одузео две радио-станице, сав новац и шмајсере. Одмах је одређена потера да потражи Тодора Тримчевића. Али Тодор је на време побегао у шуму и њега нису ухватили, али су му зато затворили његову жену и држали је више од годину дана у затвору.

После неког времена, један мајор Ђурић, по наредби генерала Михаиловића, барем тако је он рекао, дошао је са четом мога сина Милivoја, који је тада, као тешко рањен, био у Србији на лечењу, и одузео сав новац од Тодора Тримчевића и два шмајсера, али му Тодор није дао ни радио-станице, ни остале шмајсере. Тако је било заробљавање ових Engлеза, заједно са поручником Тасићем. Нико од њих није био достигао за мисију, за коју си били дошли. Сви су Поречани осуђивали мене, што сам, како су они мислили, у целој Engлеској па и у југословенској војсци, за коју су они држали да је врло велика, нашао најслабије људе и послао их тамо, да осрамоте цео српски Пореч.

Одмах после одласка ове engлеске екипе, дошла је једна група око 20 Американаца. Дошли су директно из Америке у Каиро. Сви су говорили engлески, али је међу њима било и других који су говорили руски, грчки и турски. Сви су одсели у највећем каирском хотелу званом "Шеферс". Тамо су се распитали: да ли ту има неки Србин. Кад су нашли једнога питали су га: да ли познаје мене. Овај Србин дошао је у мој стан и рекао ми да ме траже неки Американци који су дошли из Америке и одсели у хотел "Шеферс". Пошао сам тамо. Кад сам отишао код портира, тражио сам да ме пријави једном од Американаца, који су пре три дана дошли и ту одсели. После дугог чекања, јави се један господин, који је могао имати по мојој оцени, око 50 година, и који је, кад ме је видео, упитао: којим језиком говорим. Ја сам му рекао да говорим поред матерњег језика, грчки, турски, руски и италијански. Он ме је онда освојио на грчком језику. Грчки је говорио добро али са engлеским нагласком и америчким акцентом. Он ми је рекао да подем са њим горе у његов апартман. Он је у хотелу "Шеферсу" имао апартман од две собе, купатило и предсобље. За неколико минута, у тај његов апартман, дошла су још три господина. Сви су на себи носили једну специјалну униформу, а на параменима имали су од месинга знаке војних коресподента. Од мене су одмах затражили моје легитимацију. Ја сам им дао свој пасоп и специјалну легитимацију Врховне команде савезничке војске, у којој је стајало моје име и презиме, и да сам цивилни савезник те команде. Кад су то утврдили, онда је дотични господин, који се први са мном упознао, извадио једно писмо, запечаћено на неколико места и на црвеном воску био је отисак "ПЖ". Он је преда мном то писмо отворио, пошто смо констатовали да писмо никде није отворано. Кад је отворио писмо, дао ми је да га прочитам. Писмо је било од генерала Петра Живковића, који се тада налазио у Америци. Он ми је у име генерала Доновена (а мене је код тога генерала препоручио Самјуел Хонекер, бивши генерални конзул САД у Цариграду), препоручио Американце, да им се ставим на расположење и учиним све што могу у погледу њихове обавештајне службе; да строго чувам тајну да су они обавештајци; да стално будем у контакту са њима, али у највећој дискрецији, јер ово је служба нашег отаџбини исто толико, колико и Америци.

У средини тога писма, био је потпис "генерал Доновен". Кад сам писмо прочитао овај мој нови познаник поново је прстом показао потпис генерала Доновена и упозорио ме је усмено и питао ме: знам ли ја ко је то. Па кад сам му рекао да је то име добро познато и кад нас у Београду, он је извадио из чепа један перорез, исекао то име из писма и одмах га ту, пред свима нама изгорео. Онда ме је замолио да му вратим писмо, које смо олет ту "комисијски" изгорели. Тако сам дошао у први контакт с америчком обавештајном службом.

Кад сам мог новог познаника упитао одакле он зна грчки, он ми је одговорио да је он пуковник америчке војске и да је неколико година био у Атини војни изасланик САД. И он ме је молио да будем строго дискретан и да никоме не кажем ко су они. Више од половине њих, требали су да отпутују за Турску. Мене су молбили да им дам адресе својих пријатеља у Анкари, Цариграду, Софији, Београду и Скопљу. На ово тражење ја сам позвао на разговор тога свог новог познаника и рекао сам да ја могу дати све ове потребне адресе, али исто тако као што сам ја дужан да

држим у дискрецији све оно што знам о њима, још више је потребно да и они чувају моје пријатеље на које ће бити упућени. Ако их буду чували, они ће имати велике користи за своју обавештајну службу. Али, ако то не буду умели или хтели, ствар ће бити брзо у ликвидацији. Мој нови пријатељ на то ми је одговорио, да је ово, што је дошло у Каиро и што иде у Цариград, елита из штаба генерала Доновена; да се могу потпуно поуздати у њих и поклонити им веру, као што су и они мени поклонили. Рекао ми је још, да ће кроз неколико дана доћи за шефа обавештајног одсека један њихов пуковник који ће бити деташиран у врховну команду као одржач везе између америчког штаба који је још био у Америци и врховне команде у Каиру. У ствари, тај ће човек бити шеф америчке обавештајне службе за Средњи исток. Он ће ме са тим човеком упознати и молио ме је да се ја нему ставим на расположење са истом вољом, са којом сам почео да сарађујем са њима. Ја сам дао адресе мојих многобројних пријатеља у Анкари и Цариграду. Дао сам једну адресу у Скопју, преко кога ће човека моћи да дођу у везу са мојим пријатељима у Београду и Кошљу. Морам признати, да су ови људи одржали своју реч; да су били тако дискретни да до свршетка рата, ни један мој пријатељ није настрадао, ни у Турској, Бугарској, Србији и у Хрватској.

После скоро 15 дана, ови Американци који су остали у Каиру, убрзо су отишли на фронт у штаб садањег генерала Монтгомерија, команданта VIII енглеске армије, а после њихова одласка, једнога дана био сам позван у једну кућу, у једном кварту Каира, који није био чисто европски, али у коме су становале само вишене арапске породице, што се познавало по изгледу кућа и по парковима, где се те куће налазе. Ушао сам у једну кућу, око које је био парк са тропским растињем и са цвећем и ушао сам у један стан, који је имао 6-7 соба, које су биле све отворене и богато намештене. Ту су ме чекала два господина. Један је био мој познаник Американца, који је говорио грчки, а други ми се представио као Николај Мотадски, амерички пуковник. Био је то један елегантан господин, који је гада могао имати око 50 година и он ме је ословио на руском језику, питајући ме да ли говорим "по руски". Ја сам му одговорио да говорим "не мношко". Али смо продужили да говоримо тако течно руски, да је онај Американца који је говорио грчки језик, био прилично изненађен. Мотадски му је морао објаснити да су словенски језици сродни и да се са мало труда Словени међусобно могу лако споразумети. То је било моје прво виђење са овим човеком, према коме сам, за сво време његовог боравка у Каиру, гајио искрено пријатељство и једну велику оданост.

Енглези су били упутили много раније једног југословенског капетана авијатичара као надобранца код Драже Михаиловића. То је био капетан Наумовић Гагаћ, родом из Прилепа. Овај Наумовић био је послат код Драже Михаиловића да оде у Македонију и да се тамо придружи мом сину Миљевићу, да заједнички развију борбу противу бугарских окупатора. Међутим, курири који су водили овога човека, кад су приметили да он има доста непоша, убили су га на једном месту између Качаника и Тетова. Нико није сазнао тачно место где је овај човек убијен. Само се зна да је дошао у Качаник; да је из Качаника пошао за Тетово, али у Тетово никада није стигао. Можда је се сасвим другојачије ствари развијале у Македонији, да је капетан Наумовић стигао на своје место. Али он је још на путу за Македонију погинуо. Чим су Американци дошли у Каиро, Јован Ђоновић спремао се да иде за Енглеску. По његовом мишљењу, било је крајње време да се обори влада Слободана Јовановића. Свој пут за Енглеску он је изабрао преко Америке. Хтео је тамо да се види са својим пријатељима, а и са бившим конзулом Хонекером, те је тако отпутовао за Америку. За свога заменика оставио је Бранислава Денића, бившег аташеа за штамплу у југословенској амбасади у Атини. Денић је био врло вешт и способан новинар, али се у политику није добро разумео. Он је заиста од југословенске делегације у Каиру направио зборно место за све стране дописнике у Каиру. Он им је давао информације о борбама у Србији, Босни и у Црној Гори. Али, у тим својим информацијама, он је исто претеривао, јер је нека саопштења која је давала "Слободна Југославија", достављао као да је то радио Дража Михаиловић. Колико су све била тачна обавештења ралија "Слободна Југославија" о својим борбама противу Немачке и Италијана и Павелићеве војске, мени

није било познато. Али су ти извештаји говорили свакодневно о тим борбама. Денић је многе од њих приказивао страним новинарима као нешто што је урадио генерал Михаиловић. Док је Денић овако успешно изводио своју пропаганду у Каиру, Ђоновић је већ био у Америци и оланде се спремао за Енглеску. Шта је свс радио Ђоновић у Америци и с ким је све тамо разговарао, мени није било познато. Али је то било познато Интелијенс сервису у Каиру.

Једнога дана нашао сам се са Ситоном Ватсоном млађим и он ми је у једној оштрој форми пребадио како Ђоновић ради са Американцима. Рекао сам му да ја немам појма шта Ђоновић ради тамо, али ми је Ватсон рекао да то они знају. Одговорио сам да су Енглеска и Америка савезници, и сматрам да, кад Ђоновић разговара са неким личностима у Америци, да то, ни у ком случају, не може бити на штету Енглеске. Али ми је Ватсон одговорио овим речима: "Нигде на свету не постоје две земље, чији су интереси потпуно идентични." Рекох му, да ми он није казао ништа ново. Али, ипак, сматрам, да Ђоновић није тај човек, који може намерно или ненамерно да угрози интересе Енглеске. Видео сам да су Енглези много осетљиви кад виде и утврде да и неко други, па макар то био и њихов савезник, послужи дајући неке информације у интересу своје земље, какав је, вероватно, био случај са Ђоновићем. У то време односи између Русије и Египта били су успостављени.

За руског посланика у Каиру био је постављен Николај Новиков, за кога ми је тврдио Николај Мошадски, да је био професор у Москви на универзитету за катедру за источне језике. Председник египатске владе Мустафа Ел-Нахаз-паша, у једном разговору, тврдио ми је, да је Новиков правилније говорио аралски и од самог Нахаз-паше..., који је често у своме говору уносио извесне провинцијализме, којима се Новиков апсолутно није служио. Руска политика у то време у самом Каиру била је врло солидна. Уколико сам био обавештен, Руси у Каиру нису предузимали, нити су ширили комунистичку политику. Једино што су одмах учинили, то је, што су ангажовали једну књижицу у центру Каира, у главној улици Каср Ел Нис, у којој су се продавали руски листови "Известија", "Правда" и "Славјанс" и још неки други листови. Сви су листови били само на руском.

Пре него што је стигао Јован Ђоновић у Лондон, тамо је пала влада Слободана Јовановића. Интересантно је да Слободана Јовановића, за све време његовог председниковања, никада није примио председник британске владе В. Черчил. Сам Слободан Јовановић, кажу његови другови из владе, да сваки дан четири пута иде у биоскоп у Лондону. Он је то радио и онда, кад је било бомбардовање Лондона и кад су многи напуштали Лондон. Али, он је редовно ишао у биоскоп. За време његовог председниковања, а на једној министарској седници, десило се један овакав случај: за време трајања те седнице, упао је у салу где су седнице одржаване, шеф кабинета председника Јовановића и пред свима гласно рекао: "Господине председниче, господине Черчила пита Вас кад ће те Ви одговорити на његово писмо, које Вам је он упутио пре 15 дана?"

Кад су остали министри чули да је В. Черчил писао Слободану Јовановићу, били су сви задовољни и сматрали су то као један добар знак за будућност Југославије, што Черчил шаље писмо председнику југословенске владе. На ту ојомену шефа кабинета, председник Јовановић је одговорио: "Ама јес', богати, има ту једно писмо у целу мога врс кошућа... Нађи га и дај ми га овамо!..." То Черчилово писмо било је неотворено. Слободан Јовановић сматрао је да не би било колегјално да он отвори писмо без својих колега, макар то било и од самог Черчила... Кад је шеф кабинета отворио то писмо и дао га председнику да га прочита, очи свих министара биле су уперене на Слободана Јовановића и сви су са нестрпљењем чекали да им он каже садржину тог писма. Кад је писмо било прочитано, Слободан Јовановић се обрати својим колегама и рече им, да му Черчил јавља да је ситуација у Југославији у таквом развоју, да се мора хитно решити питање односа између генерала Д. Михаиловића и Тита главног команданта партизанских снага, и такозване народноослободилачке војске. У своме писму Черчил каже да је успео за предложени план да придобије све савезнике, то јест, Русе и Американце. А план се састојао у овоме: побуњена територија Југославије која безмало захвата целу Југославију, имала би да се подели

на два дела: источно од реке Босне и Неретве, па све на север, цела та територија имала би да припадне команди Драже Михаиловића. Западно од реке Босне, цела територија имала је да припадне под команду Тита.

Врховни командант имао би да остане југословенски краљ Петар, а у погледу штаба врховне команде, направио би се споразум, да обадве стране буду заступљене. Ово је било велико изненађење за целу владу. Она дотле није имала ни појма како се ствари развијају у Југославији, јер сви извештаји које је она добијала из Цариграда, нису били потпуни, и тек сад су им отворене очи, кад им је В. Черчил предложио да се територија Југославије подели на два дела, а они су мислили, ако се то учини, да се та два дела никада више неће ни спојити. Вероватно из тих разлога, влада је једногласно закључила да се овај предлог не може примити. Али, пошто је то била много крутна ствар, неколико чланова владе са председником Јовановићем заједно, отишли су краљу Југославије Петру и изнели су му како предлог В. Черчила, тако исто и владину одлуку, са којом се сложио краљ Петар II. Тако је дошло до прве фаталне историјске погрешке. Та одлука владина достављена је В. Черчилу. У влади иначе није владала слога.

Из Београда је стигао влади један меморандум о хрватским зверствима у Павлићевој НДХ, Босни и Далмацији против српског становништва, коме је тамо била и отаџбина. Тај меморандум написао је један Хрват др Иво Гризогов. Он није тај меморандум потписао, већ је само рекао да је то написао један Хрват и додао да ће та зверства оставити на лицу сваког Хрвата једну трајну мрљу, која се ни с чим не да избрисати. Поједини пасуси из овог меморандума били су објављени у неким англосаксонским листовима, као и у оној египатској штампи, која излази на француском језику. Али цео меморандум није објављен. Сlike појединих зверстава, а нарочито она, убиство младога Теслића, објављена је у многим листовима. Интересантно је да су ову слику донели у Цариград немачки агенти из Гестапоа. Они су, у исто време, донели слике западног Београда од 6. и 7. априла 1941, а нарочито слике западног краљевог двора на Терезијама.

Исто тако, донели су слике оних Срба обешњених на Терезијама. Но један примерак од ових слика ја сам посредним путем откупио у Цариграду и послао их Јовану Ђоновићу у Каиро. Неки чланови владе тражили су да се цео тај меморандум, послат од др Иве Гризогова, преведе на енглески и штампа. Али томе се успротивио др Јурај Кришвић под претњом да ће одмах иступи из владе ако се то учини. У случају његова изласка из владе, био је готов да изиђе и министар финансија др Јурај Шутеј. Тако би влада остала без чланова Хрватске селачке странке, чији је представник и вођа др Влатко Мачек остао у земљи и живео у Купину.

Мислим да је и ово био један од разлога, за оставку владе Слободана Јовановића. Управо, била су три разлога: први разлог био је нисмо В. Черчила о подели територије Југославије на два дела! Срби су у јавности гледали један енглески план стварања једне подунавске католичке државе, о чему се у то време у политичким круговима много говорило. Вест за тај план беше продрла и у Београд. И зато нису никако на њега пристајали. Хрвати, исто тако, нису имали инструкције из Загреба како да се држе, а словеначки представник у влади др Крек такође није био присталица тога плана. Други разлог била је веридба краља Петра.

Краљ је изјавио жељу да ће да се жени са Александром, ћерком госпође Аспазие, за коју су тврдили да је била у мorganатском браку са бившим грчким краљем Александром и да је из тога брака рођена ћерка госпође Аспазие Александра, која је требала да буде суреница краља Петра II. Трећи разлог је био објављивање меморандума о хрватским зверствима над Србима у НДХ. Тако је дошло до оставке владе Слободана Јовановића. Тој веридби била је противна и краљица Марија, мајка краља Петра. Она је отворено устала против те веридбе, говорећи своје сину краљу Петру, да он ни у ком случају не сме узети себи за жену кћер једне наложнице, па макар она у своје време била и наложница једнога краља.

То познанство краља Петра са нешто старијом од њега госпођицом Александром учињено је у кући сентимена господина Бомена, пуковника енглеске војске, врло познатог у високим енглеским круговима, у чију је кућу често долазила једна висока

и добро позната лондонска дама, бивша наложница бившег краља Велике Британије, Едуарда VII. Као нека нарочита реликвија у тој кући, служила је једна огромна столица, на којој је седео пок. краљ Едуард VII, који је био и веома крутан и дебео човек. Поред те столице, још су биле неке друге реликвије, које су служиле његовом енглеском величанству за његове љубавне односе са том дамом из високог енглеског друштва. За пуковника Бомона тврдили су да је из штаба Интелијенс сервиса у самом Лондону. Исто тако, тврдили су и за госпођу Аспизију да је и она члан Интелијенс сервиса. У ту кућу шентлмена Бомона долазила је југословенска краљица Марија, њен син краљ Петар II, госпођа Аспизија са својом ћерком Александром и ту су направили прво познанство, и у тој кући зачела се идеја да се краљ Петар ожени ћерком госпође Аспизије, Александром, коју су називали "грчка принцеза", а она то у ствари није била нити је могла бити.

Међутим, краљ Петар није послушао ни своју мајку, ни председника југословенске владе, већ се верио са госпођом Александром. У прво време енглеска влада била је противна овој вези, а краљ Петар добио је забрану да више не може да посећује енглеску краљевску породицу, нити може имати приступа у енглеском краљевском двору.

Господин Ситон Ватсон млади, једном приликом, био у време ове веридбе рекао ми је како југословенски краљ Петар II толико је раскашан и невазитан, да му је краљица Мари, мајка краља Ђорђа VI, забранила приступ у енглески краљевски двор. Господин Ситон Ватсон, ово ми је прилично заједљиво рекао, па сам био принуђен да му равном мером одговорим. Рекао сам му: "Није никако чудо, што је краљ Петар недовољно васпитан. Његов отац краљ Александар I, кад је погинуо, његовом најстаријем сину, садањем краљу, Петру II било је 10 година и 2 месеца. Он је у то време био на васпитању у Енглеској."

Одмах, после веридбе краља Петра, Слободан Јовановић је дао оставку на свој председнички положај. Али, пре своје оставке он је са енглеском владом уредио оно питање у југословенској војсци и њеном официрском кору, који су се налазили на Средњем истоку, а које је питање створио Бора Мирковић, познати творац догађаја од 27. марта. Пре свега Енглези су мајора Мапелбека преместили из Каира у Багдад. Тако је Бора Мирковић остао без свог главног посредника код енглеских власти. Затим, Енглези су затворили и интернирали најславнијег саветника Боре Мирковића, југословенског резервног потпуковника Никодија Богдановића. Тада је, између Слободана Јовановића као председника југословенске владе у Лондону и енглеске владе направљен овакав споразум. Енглеска влада задржава генерала Бору Мирковића и 20 официра у својој војсци. Ови официри имају одмах бити премештени из Каира. Ни у којој прилици и ни под којим условима, Енглеска не сме употребити ове своје нове официре ни за какву службу нигде на Балкану ни у средњој Европи. Све остале официре, подофицире и војнике прима натраг у југословенску војску и даје им пуну амнестију краљ Петар II, на предлог председника владе Слободана Јовановића. Никавих ограничења нема за ове официре, подофицире и војнике који се враћају под команду свога краља. Тако је ипак, на задовољство југословенске владе, решено ово питање, коме се најмање надао генерал Бора Мирковић, који је одмах са свима осталим официрима, које је Енглеска примила у свој официрски кор, био послат у Кенију. Његова жена остала је у Каиру. Њој су енглеске војне власти чиниле све могуће услуге; доносили јој све намирнице из енглеског војног магацина и сваког првог у месецу носили су јој 120 фунти стерлинга као месечну плату генерала Боре Мирковића по његовом личном налогу. Сви остали официри, подофицири и војници били су упућени у батаљон краљеве гарде, који се тада налазио у Палестини.

На место владе Слободана Јовановића, југословенску владу у Лондону беше образовао Миша Трифуновић, дотадањи министар у влади Слободана Јовановића, који је постао министар још 27. марта у Београду. На предлог Јована Бањанина, прихваћено је да пред новом ситуацијом, с обзиром на оно писмо В. Черчила, у владу М. Трифуновића имају да уђу сви шефови странака. Тако је дошло до момента да се из Америке, на изричиту жељу краљице Марије, позове генерал Петар Живковић. Сви су негодовали против уласка Петра Живковића у владу и нудили су да у тој

влади остане и даље Јован Бањанин, али овај то није хтео. Петар Живковић повео је собом из Америке и Крсту Милетића, бившег министра и члана главног одбора радикалне странке.

Кад је Петар Живковић стигао у Лондон, њему је понуђено место заступника министра војног Драже Михаиловића. Петар Живковић на ово није хтео да пристане већ је тражио да му се да један ресор и, на крају, и интервенцију неких енглеских кругова, Петар Живковић је добио ресор министарства грађевине и у исто време да буде заступник министра војске, генерала Д. Михаиловића. Пред ову нову владу Мише Трифуновића краљ је поставио отворено питање и тражио да се сваки министар посебно изјасни: шта мисли о краљевој женидби. И на овом питању одмах се видело какви су слаби људи који представљају Југославију у Лондону. Сваки од њих одговорно је овако: "Ја немам ништа против женидбе краљеве. Али нисам за то да се та женидба обави овде у Лондону док је још наша отаџбина Југославија окупирана. Кад се наша земља ослободи, онда краљ треба да се венча у својој престоници у Београду, да би цео југословенски народ могао да подели радост са својим краљем". Кад су се овако изјашњавали, ни један од тих министара није одобравао овај поступак краљев, већ су га сви од реџе осуђивали, али онако, по обичају "у четири ока".

А, кад су требали да своје мишљење искажу и отворено, они су прибегли једном софизму, коме није смело да буде место код људи, који су требали да спасу Југославију. Исто тако, заузели су и гледиште, али то је било много раније, по питању уговора о савезу између Русије и Југославије. По информацијама које сам имао из руског посланства у Каиру, а које је после и званично руска влада публиковала, Руси су у месецу јулу 1942, за време великих борби код Стаљинграда, преко свога посланика код југословенске владе у Лондону, предложили Југославији да закључе савезни уговор. По том уговору, Совјетски Савез гарантује краљу Петру II Карађорђевићу да ће га вратити као законитог краља његовој престоници Београду и да ће његову владу признати једином законитом владом у Југославији. Границе Југославије могу евентуално бити проширене, али се не може одузети ни један део од старе југословенске територије. После инсталисања краља Петра II и његове владе у Београду, имају се расписати општи парламентарни избори и резултати тих избора обавезан је за владу, као и за краља. (Овде се евентуално мислило да југословенска лондонска влада нема присталица нигде у Југославији ради свог бекства из Југославије и напуштања народа у најтежим моментима, па зато, после једних слободних избора, таква влада не би ни могла остати у Југославији).

Овај руски предлог био је предат министру спољних послова Момчилу Нинчићу. Још док је Нинчић проучавао овај предлог, Јурај Крњевић отишао је Енглезима и саопштио им да Срби нешто тајно шурују са Русима и да се спрема један савез између Русије и Србије. Ја не знам какав су демарш учинили Енглези код југословенске владе или код др Нинчића, али је факат да је руски предлог о савезу одбијен. Само доцнији догађаји можда ће потврдити да ли би било боље да је са Русима закључан овај савез или је боље што је одбачен. Да такав савез Енглезима није био по вољи, видело се из једног другог догађаја. Како Југославији, која их је одбила, Руси су исто такав предлог учинили Пољској. Генерал Сикорски, главкомандујући пољске војске и вршилац дужности председника пољске републике са седиштем у Лондону, и против воље Енглеза, отишао је са неколико својих виших официра у Русију и у Москви закључио уговор са Русима. Није потребно да ја овде износим детаље тога уговора. Али неколико појединости, ипак треба споменути. Једна од тих састоји се у томе, што су Руси пристали да организују нову пољску војску од заробљених Пољака у Русији; да их наоружају модерним оружјем, да је спреме и да је употребе у борби за ослобођење Пољске.

По своме повратку у Каиро, генерал Сикорски у томе смислу дао је изјаву штампи у Каиру. Из Каира, са свима својим сарадницима, који су били са њим у Русији, отишао је авионом у Гибралтар. У то време није било никаквог ближег аеродрома, где би се могао авион спустити, јер су Тунис и Алжир држали Немци и Италијани, те је Гибралтар био прва станица, а и последња између Каира и Лондона. Генерал Сикорски срећно је стигао у Гибралтар и ту је преноћио, а сутрадан, опет са свом

својим сарадницима, сео је у авион. Али, кад се авион дигао на висину од 600 метара, он се одједанпут стрпопошао у море. После смрти генерала Сикорског, главни командант свих пољских снага у Европи, осим оних у Русији, постао је пољски генерал Андерсон, дотадањи помоћник генерала Сикорског.

И пред ову владу Мише Трифуновића поставља се опет два важна питања, због којих је ова влада и образована од шефова свих странака, изузев социјалистичке. И сада је, као прво питање Драже Михаиловића, односно подела територије између генерала Михаиловића и Тита, на чему су Енглези нарочито инсистирали. Али, уколико су они више на овоме питању инсистирали, утолико су министри југословенске владе у Лондону све више зазирали да то питање у томе духу и реше, бојећи се увек да то може бити коначан распад Југославије. Као друго питање, поставља се једна декларација о будућем уређењу Југославије. И ово питање Енглези су поставили пред југословенску владу 1943.

У то време Американци су се били искрцали са 2.000 љага у Казаблanci у Мароку и у Константину у Алжиру, па су заједно са генералом Монгосријем изабацили Немце из Африке, искрцали се у Сицилију, где су се увелико водиле борбе на овоме делу Италије.

Енглези су били упознати са одлукама Тита и његових сарадника о будућем уређењу Југославије. Не знам какво су гледиште Енглези заузели према томе Титовом плану, али знам израније да је енглеска јавност подржавала извесне покушаје да се Југославија уреди на федеративној основи. Титово гледиште о будућем уређењу Југославије било је познато енглеској влади у Лондону, осим можда, Јурају Крњевићу. И, кад је председник владе Трифуновић, изнео основе декларације, у којој је стајало да су Срби и Хрвати народ истога порекла, да би то послужило као основа за потребу јединствене државе, Крњевић је устао и енергично одбацио ту тезу, да су Срби и Хрвати једног порекла. Онда је Трифуновић изменио овај став и написао да су Срби и Хрвати слични једни другима, али је Јурај Крњевић опет устао и протествовао рекавши, да Срби и Хрвати нису ни слични једни другима!.

А то је значајно запалити и последњи мост, који би везивао Србе и Хрвате у једној заједничкој држави. Али, још пре ове декларације, чим су се Англо-Американци искрцали на Сицилију, министар спољних послова Велике Британије Ијан (Еден) саопштио је министру спољних послова Југославије Милану Гролу, да је потребно да се југословенски краљ и његова влада, најдаље у року од једног месеца, преселе из Лондона у Каиро. Средоземно море, односно, западни део Средоземног мора, био је потпуно слободан за пловидбу енглеским бродовима, те, према томе, Енглези би укрцали југословенску владу са целим њиховим пртљагом и намештајем, инвентаром и свим особљем, па би их бродом пребацили у Егинаг. Кад је Милан Грол ово саопштио члановима владе, они су се успротивили томе и сматрали су да је то један непријатељски акт енглеске владе према њима и да Енглези хоће да југословенску владу пребаци у Каиро тако, да она буде онемогућена за ма какву интервенцију код енглеске владе, с обзиром да у Каиру постоји египатска а не енглеска влада, и да ће питање Југославије ипак бити решавано у Лондону, а не у Каиру. И једна и друга влада остале су на својим гледиштима, то јест, енглеска влада је тражила да југословенска иде у Каиро, а ова, опет, решила се и Хтела, по сваку цену, да остане у Лондону као центру за решавање свих будућих питања, која се тичу Европе, па и Југославије.

Међутим, захтевана декларација коју су Енглези од југословенске владе тражили, није се могла донети, пошто Јурај Крњевић ни на какав компромис, који су предлагали Срби и Словенци, није пристајао. Он је само тражио једно, да се по ослобођењу Југославије изабере хрватски сабор, који има да реши какав облик владавине жели и да ли пристаје да уђе у неку заједницу са Србима или не. Такав нови поступак тражио је и за Босну и Херцеговину. А све ове земље, са једним малим изузетком, биле су у саставу НДХ. Пошто влада Мише Трифуновића није решила ни једно питање од три главна која су стајала пред њом и очекивала своје решење, а то су: женидба краља Петра II; питање поделе државне територије на два оперативне јединице, од којих би једном командовао генерал Д. Михаиловић,

a другом Тито и треће, декларација о будућем уређењу Југославије, и пошто је цела влада, а у томе је био сложан и Крљевић, решила да не иде у Каиро, Миша Трифуновић је био принуђен да поднесе оставку свог кабинета. Југословенска краљица маи Марија, исто тако је инсистирала да њен син краљ Петар са својом владом напусти Лондон и да иде у Каиро.

Она је то тражила из других разлога, то је, да по сваку цену осујети женидбу њеног сина краља Петра II са ћерком "госпођице" Аспазје, "принцезом" Александром. Тако је, после оставке Мише Трифуновића, образована такзована чиновничка влада Божидара Пурића, дотадањег југословенског амбасадора у Лондону. У ову чиновничку владу, пошто није могао ући ни Јурај Крљевић, ни Јурај Шутеј, ушао је као Хрват Милан Мартиновић, који је дотле био начелник министарства финансија. Петар Живковић постао је, наместо Богољуба Илића, помоћник врховног команданта. Али, он је на интервенцију краљице Марије, још док је био министар у влади Мише Трифуновића, као заступник министра војног, уклонио све дотадање ађутанте краља Петра II, па и шефа војног кабинета, министра-председника, мајора Живана Кнежевића. Њега је послао за војног аташца у Вашингтон; потпуковника Вохоска одредио је за војног изасланика у Москву, наместо потпуковника Лозића. Али, Вохоска, чим је дошао у Каиро, одмах је дао оставку на свој положај. Потпуковника Деклеву послао је у Шпанију за војног изасланика. И тако је уклонио из краљеве околине све такозване фаталне људе, који, су по мишљењу краљице мајке Марије, ишли на руку, па и подстреквали њеног сина краља Петра да се вери са његовом садањом вереницом Александром.

Услов је био за Бошка Пурића да постане председник владе, његов пристанак да краљ и влада иду у Каиро. Целу ову ствар краљица Марија је изводила преко Петра Живковића. Одмах по образовању Пурићеве владе, опет је постало актуелно питање поделе територије Југославије између два команданта. У првој половини августа требало је да отпутује за Југославију из Каира, као палобранца Лука Балетић, генералштабни мајор и начелник оперативног одељења југословенске команде на Средњем истоку. Тада је било решено између Бошка Пурића и Петра Живковића да се питање поделе команде реши на начин како су то тражили Енглези. Али, ни Бошко Пурић није смео да то питање реши у влади, већ се договорио са Петром Живковићем, да Петар дође авионом из Лондона у Каиро, да ту затекне мајора Луку Балетића и да преко њега пошаље усмену поруку Дражи Михаиловићу са препоруком, да генерал Михаиловић да свој пристанак на овај енглески предлог. Петар Живковић је на ово пристао.

Али, како није могао стићи на време из Лондона у Каиро, пре одређеног дана поласка мајора Балетића за Југославију, Петар је, у својству помоћника врховног команданта, телеграфски тражио од Луке Балетића да извести енглеску ваздухопловну команду у Каиру да за неколико дана одложе свој пут за Југославију, јер је дужан да сачека помоћника врховног команданта југословенске војске. Ово задочиљење биле је свега за три дана, јер је Петар Живковић, чим је по распореду добио место у авиону за Каиро, одмах сео у тај авион и пошао на пут. Он је ту одмах нашао мајора Балетића и преко њега дао поруку генералу Д. Михаиловићу овим речима: "Ми се налазимо у опасности да изгубимо сваку могућност за повратак краља Петра у отаџбину и за обнову Југославије. Као једини излаз из ове тешке ситуације, потребно је да прихватимо енглески предлог који се састоји у овоме. Југословенска територија има се поделити на две засебне војне јединице – источну и западну. Граница између једне и друге је река Босна и река Неретва. Источно од ових река има да буде командант генерал Михаиловић, а западно има да буде Тито. Као врховни командант за обаде ове јединице биће краљ Петар. Ако се овако буде поступило, можемо бити уверени да ће се све добро свршити. Ако се не поступи овако, онда је све изгубљено. Апелујем на свест и на патриотизам генерала Михаиловића да на овакав предлог да свој пристапак и да ме одмах о својој одлуци извести преко своје радио-станице, а преко врховне команде савезничке војске у Каиру..." Ово је аутентична порука, коју је Петар Живковић дао Луки Балетићу за генерала Михаиловића.

Још истог дана тј. вечери, Лука Балетић је отишао авионом за Југославију. Тамо је сретно стигао и јавио се Дражи Михаиловићу. Истога дана, кад је ова порука саопштена мајору Балетићу, ја сам се нашао у Каиру са Петром Живковићем, од кога сам, пре његовог поласка из Лондона, добио телеграм, у коме је молио да му обезбедим стан у Каиру. Он ми је одмах саопштио да је овај тежак пут Лондон-Каиро, с обзиром на његове године, учинио искључиво само због те поруке генералу Д. Михаиловићу, која је била актуелна и није трпела ни најмање одлагања, па је зато он и направио тај, за њега тако тежак пут. Иначе би дошао заједно са краљем који ће исто тако ускоро доћи у Каиро са целом својом владом.

Кад ми је Петар Живковић испречао све потанко о постанку овог енглеског предлога, односно поделе југословенске територије на две посебне оперативне области, ја сам одмах, без и најмањег колебања, замерио Петру Живковићу за начин како је све то достављено генералу Д. Михаиловићу. Замерио сам му што он, Петар Живковић није имао ни толико куражи да напише једно писмо, ако не и наредбу генералу Михаиловићу. И откуд је он сигуран да ће Лука Балетић од речи до речи доставити генералу Д. Михаиловићу све ово што му је Петар Живковић саопштио. И зар не постоји могућност да и сам генерал Д. Михаиловић посумња у аутентичност ове поруке, и зар не може и он помислити да је то Луки Балетићу потурено с друге стране.

Петар Живковић на сас ове моје речи, одговорио ми је на један начин који није ни мало државнички, а још мање војнички. Он ми је објаснио да им влада Слободана Јовановића, као ни влада Мише Трифуновића, па ни влада Божидара Пурића, не смеју на себе да приме историјску одговорност да признају као легалну једну чисто комунистичку команду, којој на челу стоји неки Тито, и да му призна право да он легално командује у једној претежној половини наше државе. Петар је још додао: "Кад ово нису смели отворено да прихвате три председника владе и толики министри у те три владе, зашто да се сутра каже како је Петар Живковић извршио једно издајство и према Југославији као целини и посебно према целом српском народу". Ово сам разлагање П. Живковића одбио као нешто што није на своме месту и опет сам му замерио на неодлучности.

Савезничка војска искрцала се на Сицилији 10. јула 1943. Трећег септембра прешла је мореуз који раздваја Сицилију од Италије и отпочела борбу у Калабрији, а већ 8. септембра Италија је капитулирала. Иако капитулација Италије није дала оне резултате које су савезници очекивали, ипак је она имала велики одјек, јер је један члан осовине изишао из строја. Али су сада, наместо Италијана, остали само Немци да се боре у Италији, што је било од много великог значаја за даљи развој односа између Енглеза и генерала Д. Михаиловића с једне и Енглеза и Тита с друге стране. Савезничке англоамеричке снаге наилазиле су на велике тешкоће у својем напредовању у Италији. Њима је било потребно да ни једна немачка дивизија која је била на Балкану, не буде пребачена у Италију и да им тамо још у већој мери отежа њихово наступање и заузимање Италије. Зато су Енглези, у споразуму с Американцима, преко маршала Бадолја, који је био главнокомандујући италијанских снага и прва личност у Италији после збацивања са власти Мусолинија, наређено је да све италијанске дивизије, које су се налазиле на територији Краљевине Југославије, предаду своје оружје Титу, а не генералу Михаиловићу.

Ово је било фатално и по краља Петра и по краљевску владу. Тито је одједанпут имао у рукама потпуно модерно наоружање и много војске, на првом месту Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине, где је свет побегао испред очигледне смрти коју су му носили Павелић и његови Хрвати. Тако је готово преконоћ, Тито постао од команданта партизанских одреда, командант једне велике војске, која се делила на бригаде, дивизије, корпусе, па најпосле и на армије. У томе моменту Енглези су гледали само једно – да се ни један немачки војник не додта више оним снагама којима је немачки маршал Кесерлинг командовао у Италији. Да се ова ситуација овако неповољно развија по краља Петра, по његову владу и по његовог начелника штаба врховне команде генерала Д. Михаиловића, допринели су два човека.

Пукoвник Бели који је био у штабу генерала Д. Михаиловића и с којим генерал Д. Михаиловић скоро није ни оштрио, а нарочито баш у то време италијанског разоружања, и Ралф Черчил, син В. Черчила, који се налазио у Титовом штабу, поред сиклског пуковника Маклина.

И док су се ствари овако развијале у Југославији и у Италији, Божидар Пурић довео је за југословенског амбасадора у Лондону Бошка Јевтића, бившег министра све од 27. марта 1941. па до образовања владе Мише Трифуновића, али који је за сво време од одласка у Африку био послат у Америку, где је био са њим др Божа Марковић и др Сава Косановић. Бошко Јевтић у прво време није хтео да пристане да буде амбасадор Југославије у Лондону кад је на челу владе био Божидар Пурић, ранији помоћник Бошка Јевтића за време, док је он био министар спољних послова, јер није ценио и није сматрао да је Б. Пурић способан да води југословенску политику у најсубноснијим моментима за Краљевину Југославију. Али, на нављивање Петра Живковића, Бошко Јевтић се примио ове дужности и тако је постао наш амбасадор у Лондону, кад је сунце већ било на заходу. У исто време Бошко Пурић сменио је дотадањег вршиоца дужности југословенског посланика у Каиру, Милоја Смиљанића и поставио га за члана медитеранске комисије, која је имала седиште у Риму, а која је образована на основу уговора о капитулацији Италије, а на његово место у Каиру, на интервенцију госпође Лозанић, дворске даме краљице Марије, поставио је Љубу Хаџи-Ђорђевића, дотадањег генералног конзула Југославије у Цариграду. У исто време, он је послао министра унутрашњих дела Владету Милићевића да припреми све што треба за долазак краља Петра II и његове владе у Каиру.

Вероватно, да су претресајући фиоке шефа војног кабинета Слободана Јовановића а коју је дужност вршио Живан Кнежевић, дошли до извештаја који је мајор Перић слао из Цариграда Кнежевићу у Лондон, а у министарству спољних послова сигурно су били извештаји које је слао Љуба Хаџи-Ђорђевић, као генерални конзул из Цариграда, и по својој вероватноћи ови извештаји ни по чему се нису слагали између себе. Зато је Милићевић одмах послао свога секретара Спасоја Стерђевића, дипломираног правника, родом из Пећи, који је добро знао турски и арнаутски језик, па га је послао у Цариград, да извиди рад мајора Перића. Стерђевић је у Цариграду остао неколико дана и кад се вратио реферисао је министру Милићевићу да је у интересу наше земље да се Перић одмах суспендује са тога положаја. То је исто реферисао и Петру Живковићу. Али се никако решење није могло дојети без Бошка Пурића председника владе, који се у то време наковао за долазак у Каиру са краљем Петром и целом владом. За краља Петра били су ангажовали једну лепу вилу на левој обали реке Нила, одмах иза великог и модерног моста који носи назив Понт де Англе. Пошто Египат није дозвољавао да југословенска војска чува овај будући дворца краља Петра и са његове спољне стране, то је било тако удешено да са спољне стране овај дворца чува египатска полиција наоружана неким старим пушкама, а у унутрашњост дворца, да чувају стражу и врше дужност војници краљеве гарде, који су били доведени из Палестине у Каиру, али само њих око 50, колико је било довољно. Та дворска стража није смела да износи оружје из двора, већ су га остављали приликом смене онима, који су их смењивали. Кад је све било припремљено за краљев долазак, једнога дана дошао је краљ Петар авионом у Каиру. Љуба Хаџи-Ђорђевић је приредио пријем у част доласка краља Петра, коме пријему је присуствовао и краљ Петар. Ја нисам био позват на тај пријем. Али, не интервенцију Петра Живковића, добио сам тај позив, а нисам хтео да идем, јер тај позив није био по иницијативи новог југословенског вл. посланика у Египту, већ је био послат на једну интервенцију, и ја сам сматрао да ми ту није било места, кад је већ Љуба Хаџи-Ђорђевић сматрао да су сви остали који су ту били позвани достојнији од мене, а и заслужнији.

Међутим, краља је пригонио нови министар, двора Брала Марковић, кога сам добро познавао, а и он мене, и који је добро знао да сам ја, због напада и у Народној скупштини и на политичким зборовима, нападао принца Павла због његових очигледних тенденција да онмогући краљу Петру II да заузме престо, чији је он био номинални краљ, и да је са својом женом Олгом припремао да то место заузме његов најстарији син Александар. Ради те борбе, да би ме се кнез Павле ослободио, изми-

шљен је атентат на Милана Стојалиновића, тадањег председника владе, који је извршен у Народној скупштини, где ја тада нисам ни био. Али ме је суд за заштиту државе, на захтев принца Павла, осудио на 4 године робије, од којих сам две године издржао у Сремској Митровици. И сада, Марковић који је све то знао, као и то да се налазим у Каиру, одмах је запитао Љубу Хаџи-Ђорђевића који је разлог био да не учествујем на томе пријему. Хаџи-Ђорђевић је одговорио да је он мене позвао, али не зна зашто нисам дошао. Међутим, Петар Живковић је ту одмах рекао да ја нисам позват на иницијативу Хаџи-Ђорђевића, већ сам био позват на интервенцију Петра Живковића, а не зна зашто нисам хтео доћи. Кад се краљ сместио у своје новом дворцу, и кад су биле уређене спољне и унутрашње страже, једнога дана министар двора Марковић дошао је код мене у стан, да ме и он поздравља, а ја га питао зашто нисам био на пријему.

Нисам хтео дуго да објашњавам и да се извињавам за свој изостанак са овога пријема, само сам рекао ових неколико речи: "За време, док је Љуба Хаџи-Ђорђевић био генерални конзул у Цариграду, где су биле француске школе, амерички Роберт колеџ и немачка гимназија, Љуба Хаџи-Ђорђевић је сматрао да је то сасвим на своје месту, да његов син и ћерка уче немачку гимназију, и онда кад је његова отаџбина била окупирана од Немаца, и да његов син сваки други дан кад уђе у школу, мора да подигне руку и да викне гласно: "Хајл Хитлер!..." Његов син је завршио немачку школу и у њој положио матуру. Сада је тај његов исти син добио права и место да дочека, поред свога оца, и краља Петра II и да му, пре свих ту присутних викне: "Живео краљ!" Сматрао сам да мени у таквом друштву није место. Брала Марковић ми је признао да сам био у праву, што сам одбио да се надвикујем са сином Хаџи-Ђорђевића и што томе дочеку нисам хтео присуствовати. Али ме је позвао да једнога дана одем у двор и да ме он одведе код краља Петра. Обеох сам да ћу то учинити једнога дана. Петар Живковић беше приредио један ручак у част Божидара Пурића председника владе у једној скромној ресторацији, коју је држао Блаже Теофиловић, Србин из Галичника, који је ту у Каиру имао једну модерну млекару и ресторацију. Ресторација је била на лепом месту, чиста и у сваком погледу без замјерке.

Али, у Каиру, у коме има великих хотела и огромних ресторација, у земљи и на домаку чувених пирамида, где је све велико, богатство као и сиротиња, ова ресторација нашега Блаже Теофиловића из Галичника била је више него скромна. На тај ручак био сам позван и ја поред председника владе Пурића, министра двора Марковића, судски капелан Мија Станојевић, бивши адвокат у Београдској и још неки други... За време ручка, отпочео је један дијалог између Петра Живковића и Божидара Пурића. П. Живковић је критиковао Пурића зашто је поново одобрен буџет од 100.000 долара хрватском бану Ивану Шубашићу, који је стално живео у Америци, и коме је сваке године одобраван овај буџет и он га је трошио у Америци по својој вољи и по својем нахођењу. Кад је образована влада Б. Пурића, Петар Живковић се споразумео са новим председником владе да се тај буџет више не одобрава бану Шубашићу јер он не служи никаквим интересима југословенске државе и њему треба дати једну плату месечно од 1.000 долара, што је довољно за један пристојан живот ни у ком месту у Америци. Али, противно овом споразуму, овај буџет поново је одобрен бану Шубашићу за време док је П. Живковић био у Каиру, а краљ и влада у Лондону. Краљ је потписао овај буџет и новац је одмах депонован на име хрватског бана Шубашића. Пурић се извињавао да је то учинио Милан Мартиновић, нови министар финансија у Пурићеној влади без његова знања.

После ових разговора између Петра Живковића и Пурића на овоме ручку, где Петар Живковић није показивао ни мало такта, приликом ових објашњења, већ се просто понашао према председнику владе као кашар према редову. Пурић је био принуђен да одмах смени Милана Мартиновића као министра финансија, и да сву кривицу за дотацију од 100.000 долара баца на њега из бојазни да Петар Живковић сву ту кривицу не свади пред краљем Петром на њега самог. Истина, као први саветник краљев, министар двора, био је Брала Марковић, сестрић пок. Николе Пашића, те је, према томе и Пурић био близак сродник по жени са министром двора, а овај опет чинио је са своје стране све што му је било могуће да Петра Живковића одстрани

од личности краља Петра II, бранећи у исто време како положај Божидара Пурића, тако исто и свој сопствени.

Међутим, ни Милан Мартиновић није остао скрштених руку. Он је одмах пошто је разрешен као министар финансија краљевске југословенске владе, образовао одбор за помоћ Титу и постао председник тог одбора. За образовање овога одбора и за прикупљање помоћи, Мартиновић је имао пуну подршку енглеских војних власти у Каиру, и поред тога што је тадања египатска влада нерадо гледала на ово инфилтрирање комунизма у Египат. Тако смо дочекали и ушли у 1944.

Новембра месеца одржана је скупштина разних представника у Босни у Јајцу.⁷ На тој скупуштини, којој је председавао Тито, донето је решење да Тито добије чин маршала; да будуће урешење Југославије има да буде на федералној основи и да будућа Југославија има бити састављена од ових федералних јединица: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Држава има да буде републиканског облика и комунистичког типа. Ове одлуке донете у Босни у вароши Јајцу, Енглези су, преко свога радија, обзанили целом свету у виду једне декларације. Ова декларација дочекана је у југословенским круговима у Каиру као гром из ведрог неба. Ово је била не прва ономена, већ прва потврда о политичкој ситуацији у Југославији, коју ситуацију подржава званична Енглеска и тск, после тога сазнања, дошла је једна декларација коју је саставио Божидар Пурић, а која је побијала тачку по тачку све оне одлуке које су биле донете у Јајцу. Ова декларација, написана и дата у једном оштром тону, својом садржином задовољавала је југословенске кругове у Каиру, а можда и по другим местима, али је била непријатељски примљена од стране званичних енглеских кругова. Јер одмах после те декларације, коју је публиковао Божидар Пурић, дојурio је из Лондона др Бранко Чубриловић, који се пријавио у аудијенцију краљу, али је ишао од једног до другог југословенског политичара у Каиру и јавно говорио како је енглеска влада незадовољна овом декларацијом и како би требало одмах да се смеши чиновничка влада Божидара Пурића и да се одмах образује поново влада од политичких људи. Додао је да таква влада још може да спасе ситуацију и, као што се он изражавао, да "наопако преврне Титов чанак".

И Петар Живковић није био задовољан оном Пурићевом декларацијом. Он ми је о њој овако говорио: "Све је то тачно, што је Пурић у својој декларацији написао. Али ја њу никада не бих потписао због њене оштрине, а која не погађа Тита, већ Черчила. Чубриловић је ишао од једног до другог југословенског политичара у Каиру и тражио да се његова акција потпомогне код краља, Божидар Пурић, да би ову акцију ослабио, он је Јована Ђоновића послао у Алжир, где се била инсталирала француска влада генерала Де Гола и Ђоновић је тамо стављен за југословенског посланика и олуномоћеног министра.

Из Русије, из југословенског посланства, дошао је Коста Крајшумовић, атане за штампу у томе посланству. Он је југословенској влади достављао да су др Станоје Мимић, југословенски посланик у Москви као и војни изасланик потпуковник Лозић, обојица ангажовани од стране Руса, и да свако поверљиво шарећење, управо, сваки поверљиви акт, који му се доставља од стране југословенске владе, прелаје га руској обавештајној служби. У поверљивим актима које је наша влада слала у Москву Станоју Симићу, био је и један захтев ове природе. Тито и његов покрет у Југославији имали су једну јаку радио-станицу, која се звала "Нова Југославија". Ова станица била је толико снажна да се у Каиру, па и у Лондону могло јасно и разговетно чути све што та станица јавља.

Југословенска влада тражила је да види и на неки начин дозна где се та станица налази, јер нико није могао веровати да је једна тако снажна радио-станица могла бити инсталирана негде у Југославији. Ово тражење југословенске владе Симић је доставио руској обавештајној служби, али је Коста Крајшумовић, у своје извештају југословенској влади, доставио да је он лично, мимо посланика Станоја Симића, трагао за том станицом и утврдио да се та станица звана "Нова Југославија", налази

⁷ Ради се о Другом заседању АВНОЈ-а 29. XI 43. а Трбић то произвољно назива овако.

на Кавказу у грузијској вароши Тифлису, како су ту варош Руси називали, или Тбилиси, како ту варош називају кавкаски народи.

После овог "открића", Коста Крајшумовић затражио је одсуство од посланика Симића, које је добио, па је дошао у Каиро, поднео извештај југословенској влади, али није више хтео да се врати у Русију, бојећи се да Руси не "открију" његово "откриће"... и да га негде не затрпају... у руској земљи... Кад су људи који су познавали др Станоја Симића исказивали чуђење на његов садањи рад у Русији, како је то у Каиру приказивао Коста Крајшумовић, Коста је тврдио да Симић и не води никакву политику на своју руку, већ ради по наређењу своје супруге, а која је кћи вође републиканске странке у Југославији, Јаше Продановића. Крајшумовић је тврдио да је Симићева супруга утицала и на њега да се и он стави у службу руске обавештајне службе тј. секције. Али, вели, он то није хтео учинити, јер је за време свога боравака у Русији, видео такве ствари да је добио одвратност према целом комунистичком систему и држави која се по томе систему управља.

Одмах после декларације краљевске владе дошао је у Каиро, на путу из Лондона за Москву, др Едуард Бенеш, председник чехословачке републике са станом у Лондону. Њему су Руси исто тако понудили савез и позвали га да дође у Русију, да тамо дискутују о свима проблемима који интересују Чехословачку и Русију. Кад је дошао у Каиро, он се састао са Божидаром Пурићем и са краљем Петром.

Ови су тражили од Бенеша да он разјасни са Русима питање будућности Југославије и да се ангажује да Руси не усвоје оне одлуке које су новембра месеца донете у Босни у вароши Јајцу. Бенеш је обећао са своје стране да ће изнети Русима своје гледиште о југословенском питању, који ће се разликовати од оних одлука донетих у Јајцу. Да би поткрепио Бенешову ажију у Москви у корист свога гледишта, Пурић је јавно понудио савез Русији. Али, на велико изненађење, Руси су одговорили овако: Совјетски Савез јула месеца 1942. предложио је југословенској влади да закључе међусобни савез, а СССР је гарантовао интегритет Југославији и повратак краља Петра II и његове владе, као јединих законитих представника Југославије. Совјетски Савез је готов у сваком моменту да закључи савез са Југославијом. Он ће то учинити онога часа, кад се дефинитивно утврди ко у ствари представља вољу југословенског народа, и ко може у име његово да закључује међународне уговоре.

Овде се после овог руског одговора одмах уочиле две ствари: прво, Божидар Пурић кад је Русији понудио савез, он је, што би рекао наш народ, пошао уз нос званичној Енглеској, а Руси, који су добро знали за енглеске односе према Титу, да не би кварили хармонију односа руско-енглеских, дали су онакав одговор, у коме не избегавају закључење савеза, али чекају резултат борбе Енглеца и Тита с једне и краља Петра, његове владе и генерала Михаиловића с друге стране. После месец дана свога бављења у Москви др Бенеш се вратио у Каиро. Чим је дошао у Каиро, потражио је краља Петра II, да се види са њим и да му каже шта је све разговарао о Југославији и о краљу Петру у Москви са Русима.

Али краља Петра није могао да нађе!... И нико није могао да му објасни где се краљ Петар налази. Али енглеска ваздухопловна команда дала је једно овакво обавештење: "Југословенски краљ Петар II ЗАЛУТАО је у пешчане пустиње око Суецког канала и већ пет дана енглеске ваздухопловне екипе траже краља по овој пустињи..." Бенеш кад је све ово видео, сео је на авион са неколико других путника и отпутовао за Лондон, а није се састао са краљем Петром. Његово чекање у Каиру било би узалудно, јер би му повратак био можда отежан, јер су авиони који су саобраћали између Каира и Лондона увек имали доста путника, који су сви од реда били званична лица, а Бенеш сигурно "није желео" да тражи специјални авион само за себе, да би преко Гибралтира (Сикорски?) отпутовао за Лондон. Два дана после Бенешевог одласка, краљ Петар II вратио се у Каиро. Дознао сам као сигурно да нигде није био залутао у Синајској пустињи око Суецког канала, али је зато седео у Исмаилији, где је био велики енглески војни аеродром, на коме је и он учио пилотажу и додјине саршио ову школу и положио прописне испите.

Краљица Марија је сматрала, кад је њен син краљ Петар оставио Лондон и дошао у Каиро, да је с тим његова веридба покварена са ћерком "госпођице" Аспазije. Али

ствар није била тако. Краљ Петар је напао начина да се и даље преко специјалних курира дописује са својом вереницом, а министар финансија имао је дужност да од краљеве цивилисте свакога месеца депонује за краљевску вереницу по 1.000 фунти стерлинга. Цела краљева цивилиста износила је месечно 7.000 енглеских фунти. Од тога је краљ давао својој матери 2.000 фунти и по 1.000 фунти свакоме од своје браће. То је износило 4.000 фунти месечно, а њему је остало 3.000 фунти месечно. Пошто су Енглези монополисали целу кореспонденцију између генерала Драже Михаиловића и југословенске владе, Божидар Пурић је послао два чиповника који су раније служили у југословенском посланству у Софији, Душана Петковића званог Сенегалца и Пенадовића, са задатком, да у Цариграду инсталирају радио-станцију. Радио-телеграфиста био је један наредник, који је имао такав службо на авиону којим се возио Драгиша Цветковић, кад је био председник владе. Они су тај задатак извршили и све шифроване телеграме које су преко курира добијали из Каира, слали су преко те станице генералу Д. Михаиловићу, а исто тако, од њега примали шифроване телеграме, па је исти курир, који је телеграме доносио из Каира у Цариград, враћао одговоре који су стизали од генерала Д. Михаиловића у Цариград за краљевску владу у Каиру.

Краљица Марија, кад је дознала за ову везу коју и даље одржава њен син краљ Петар II са својом вереницом Александром, обрати се једним очајним писмом Петру Живковићу, молћи га да учини све што може да одврати краља Петра од намераване женидбе са овом Гркињом, која је и по годинама нешто старија од краља Петра. Кад је Петар Живковић примио ово писмо од краљице, позвао је мене, показао ми и прочитао краљичино писмо, а затим замолио је мене да ја, на место њега, извршим ову мисију и да отворено кажем краљу ако он остане при својој намери, да се ожени са тадашњом својом вереницом и то још за време док је његова отаџбина окупирана и растрзана на неколико делова, а поред тога у земљи се још води и грађански рат, да су слаби изгледи да се он са својом будућом женом краљицом, врати у Југославију. На то сам рекао Петру Живковићу, да је краљица њега молила за ту интервенцију, а не мене. Према томе, да он као пријатељ династије Карађорђевића, који је као њихов пријатељ остао од доласка те династије на престо Србије, после 29. маја 1903. па све до сада; да је краљица Марија све то имала у виду кад је њему написала писмо и апеловала на њега да по сваку цену спречи њеног сина краља Петра II да не учини овај фаталан корак. Али, Петар Живковић је почео да ми објашњава како је он почасни ађутант краљев и да је то такав чин и положај да не допушта такве врсте разговора да може да води почасни ађутант са сувереном који му је ту почаси дао.

Знао сам да су ово обични, али добро и лепо смишљени одговори Петра Живковића, јер један официр који је 29. маја у зору као гардијски официр могао да отвори дворске капије и да пусти заверенике у двор да убију краља, кога је он требао да чува; да није, ваљда, сада постао толико скрупулозан да, као почасни ађутант краљев не изврши једну мисију на молбу краљеве матери Марије, која је у овом случају била и добра мајка и далековида жена, која је хтела ма на који начин да склони свога сина, да не чини ту фаталну погрешку која је намеравао да учини женидбом са ћерком "госпођице" Аспазije. На сва моја објашњења, Петар се није могао склонити да то каже краљу, већ ме је упуњивао да ја то учиним. Напоследку, ја сам на то пристао. Јер и мени као Србину и монархисту није било свеједно ко ће сутра бити краљица Југославије. Срамота коју је учинио краљ Александар Обреновић женидбом са краљицом Драгом, знам каква је била поражавајућа, нарочито за нас Србе, који смо у то време били у иностранству.

Одмах после овога разговора отишао сам у двор и затражио аудијенцију. Одмах сам је добио и отишао сам на горњи спрат, где је био радни кабинет краља Петра и његови приватни апартамани. Краљ ме је примио врло љубазни и кад, ме је упитао шта жели, рекао сам му овако: "Ваше Величанство! Дугома сам код вас, да вас замолим да ми кажете да ли ви и сада овде у Каиру, остајете при својој ранијој намери да вашу садању вереницу венчате и да она сутра буде краљица Југославије?..." Краљ ми је на то одговорио овим речима: "Остајем данас и увек да моја вереница постане краљица Југославије... Ја ћу се њом оженити и са њом ћу се венчати". На то сам

рекао краљу: "Ваш покојни отац краљ Александар, за време I светског рата, био је веран за најстарију ћерку руског цара. Нигде у то време у свету ни за кога није могла бити почаст већа него да постане зет свемоћног руског цара. Цела Србија, па и цео српски народ, гледао је у цару Николи свога великог покровитеља и заштитника.

Али, зато, што је у то време Србија била окупирана и подељена између Аустро-Угарске и Бугарске, тадањи председник владе Никола Пашић и покојни краљ Александар као и Мирослав Спалјковић, тадањи посланик Србије у Петрограду, сматрали су да није време да се ова веридба објави. Српски народ кад буде чуо за вашу женидбу, осудиће и вас и тај ваш акт. И то ће бити фатално и по вас лично и по династију Карађорђевића и по монархију као установу, коју је српски народ прихватио и коју подржава." Кад сам ово говорио краљу Петру, он ме је мирно саслушао, па кад сам завршио, он ми рече: "Ја сам чуо шта сте ви мени рекли. А, сад, молим вас, да прочитате један телеграм и да видите како о тој ствари мисли народ у Југославији према извештају мога министра војног генерала Михаиловића". Краљ се затим окренуо и отишао у један угао свога радног кабинета и донео ми је и у руке предао једну хартију, на којој је текстуелно била написана ова садржина: "Вест о намераваној женидби Вашег Височанства примљена је у целој Југославији са највећим одушевљенсм. Ја сам проверио народно расположење у целој Југославији и цео народ очекује да ће те заједно са њеним величанством краљицом вратити се триумфално у вашу престоницу Београд. Министар војни, армијски генерал Драгољуб Михаиловић". Кад сам прочитао овај телеграм, рекао сам краљу: "Ваше Величанство! И Ви и ја налазимо се око 2.000 километара далеко од наше отаџбине. Ваш министар војни налази се у земљи и свакојако он боље познаје садање расположење нашег народа по овој ствари него ја. Али, ја вам поново могу рећи, да ће ваша женидба бити фатална, и та потрашка неће се моћи лако исправити!" После тога поздравно сам се са краљем и отишао сам...

Још истог дана нашао сам Петра Живковића и испричао сам му цео овај случај. Рекао сам му дословце све оно што сам ја рекао краљу, као и његов одговор, а и телеграм генерала Д. Михаиловића. Онда ми Петар Живковић рече: "Фаталан је генерал Дража Михаиловић. Ја сам стално био противан да министар војни и члан владе буде у земљи, која је окупирана; да тамо ради шта хоће; да води политику какву он хоће, а да за све то сноси одговорност краљ и алада који се налазе у туђој земљи и који немају никаквог утицаја на догађаје у земљи. Кад је на моју поруку, да генерал Михаиловић пристане на онај предлог, који су Енглези донели, он мени одговорио тек после месец дана, да он на то не пристаје, јер он као министра војни не може допустити да се мимо њега ствара још једна оперативна јединица, на чије операције он, као начелник штаба врховне команде, не може да утиче." После тога његовог одговора, наступило је ово ново расположење код Енглеца, који су посредним путем наоружали Тита, који је данас тамо створио велику војску, прогласио се за маршала, а нека скупштина у Јајцу збацила краља и династију, а после прогласила републику и федерацију. И ја сам био услед тога револтиран, па сам му онда рекао: "Знаете ли Ви, господине председниче, одакле потичу све несреће које сналазе нашу земљу за ових последњих неколико година?"

Оне потичу, наставио сам, од онога дана кад сте Ви отворили дворске капије 29. маја 1903. и кад су завереници ушли и убили свога краља, коме су се били заклели на верност. И, наместо да одмах сутрадан, после краљевог убиства, будете сви стављени под војни суд и за оно грозно убиство да будете сви стрељани, Вас су Народна скупштина Краљевине Србије и Сенат прогласили за снаснога отаџбине. После тога некажњеног злочина, сваки официрчић у нашој земљи сматрао је да може своју заклетву да погази кад хоће и како хоће. А, од како је краљ Александар Карађорђевић Вас поставио за председника владе, а укинуо Устав и све оне законе с кима се поносила Србија, није било ни једног официра у Југославији, који није сматрао да је он способан и да треба да буде председник владе. Тако је дошло до 27. марта, кад је потпоручник Петар Панић, по наредби генерала Душана Симиновића и Боре Мирковића, целога дана "изигравао" краља и издавао наредбе, прокламације и наименовао владу, а Ви сте све то видели и знали, па нисте протестовали против тога, па је тако

дошао ред да и Дража Михаиловић може да се одупре и да не испуни једну вашу поруку која није била ни написана, већ је била само једна усмена порука. Ето, тако је то ишло и све оно данас што видимо, то су само логичне последице једног некажњеног злочина. Док сам ја био војвода, наставио сам да говорим Петру Живковићу, а затим и шеф Горског штаба, ја никад и никоме нисам опростио ни најмању кривицу. Сматрао сам да је опроштај кривице већи грех и од саме кривице, а онај који опрашта кривицу, већи је кривац од онога који ју је учинио. Јер се опраштањем кривице само повлађује људима да их чине и да их понављају". Изненадило ме што је Петар Живковић признао да је све ово тачно што сам ја њему у очи казао.

Руси су, изгледа, били веома незадовољни држањем краља Петра II. Кад су краљ Петар и његова влада дошли у Каиру, руска влада поставила је Николаја Новикова, руског посланика у Каиру и за свог посланика на двору краља Петра II. Новиков је предао своје акредитиве краљу Петру још пре одласка др Бенеша за Москву. Али, кад се Бенеш вратио из Москве, па није нашао краља Петра у Каиру, а само зато да не би примио поруку из Москве. Руси су сматрали да је то краљ Петар тим својим поступком направио једну велику политичку погрешку, без обзира да ли је то учинио по својој личној иницијативи или на енглеску сугестију. Код Руса се врло брзо родила идеја, а затим и уверење, да је краљ Петар сав у рукама Енглеза, прво, преко госпођице Аспазije, материце његове веренице, за коју се тврдило да припада служби енглеског Интелигенс сервиса, која је у то време радила у Лондону да добије обећање да ће енглески краљ Ђорђе VI, који је био кум на крштењу краља Петра II, бити кум на венчању са њеном ћерком Александром. Енглези, у прво време, нису хтели да чују, а не да прихвате овај предлог госпођице Аспазije. Али су доцније кад им је то, вероватно, било потребно, и на то пристали. Руси су о свему томе водили строго рачуна и ништа нису пуштали из вида у односима између Енглеза и краља Петра, а како се развијају ствари у Југославији, они су, вероватно, били бар толико обавештени као Енглези и Американци. Дошао сам у везу са руским посланством у Каиру, приликом њихове велике победе над Немцима у бици Курск-Бјелогород, која је била одлучујућа, и после које су Руси поново заузели Харков, а Немци, кад су почели одатле да одступају, никде се више нису задржали све до своје коначне капитулације.

Успео сам да и Петра Живковића упознам са функционерима руског посланства у Каиру. О Петру Живковићу била је код Руса оваква дефиниција. Петар Живковић мрзи свом душом болшевице и учинио је за време своје владавине, а и доцније, преко других који су владали у Југославији, да се комунистичка странка готово потпуно уништи у Југославији. Он зато мрзи и данашњу Русију, односно, Совјетски Савез. Али, Петар Живковић остао је морално чист као Србин. Он се није ангажовао ни у служби Енглеза, ни Американца. И због тих својих особина, он је симпатичан Русима и само због тога Руси могу и хоће с њим да разговарају. Руси су били веома осетљиви на сваку акцију коју су Енглези предузимали на Балкану. Кад су Енглези, помоћу италијанског оружја, наоружали Тита, Руси су то веома рђаво примили. И мислим, да они то Титу никад неће заборавити. А да би се показали лојални према краљу Петру и његовој влади, они нису хтели да пошаљу своју војну мисију у Титов штаб. Они су, у сваком случају, хтели да одбаце Енглеску са Балкана, ако не потпуно, а оно, у сваком случају, из Југославије. Пошто су сматрали да се краљ Петар у његовој тадањој ситуацији, везан за своју вереницу и њену матер, не може извући из енглеске мреже, и да Енглези, поред њега, још имају у својим мрежама и Тита, Руси су се одлучили на један корак.

Једнога дана беше позван у руско посланство Петар Живковић. Њему је тамо Николај Новиков, по речима Петра Живковића, рекао ово: "Совјетски Савез је ставио себи у дужност да се Југославија поново успостави у њеним старим границама. Ни један метар ваше земље неће остати под туђом влашћу. Проширење ваше земље на рачун Аустрије и Италије ми, не само што нисмо противни, него ћемо то и помоћи. Али, на једну ствар никада нећемо пристати, а то је, да се краљ Петар врати на престо Југославије у Београд. Ми не само ништа против монархије. Ми не желимо да се у Југославију пресели комунизам. Ми само тражимо да Југославија никада убудуће не припада групи држава које би евентуално биле против Совјетског Савеза. Совјетски

Савез добро зна какав је ваш велики државник Никола Пашић одговорио Лојду Џорџу, кад је овај тражио да неколико српских дивизија помогну Грцима у њиховом заузимању Мале Азије, на тај начин што би те дивизије из Цариграда евентуално направиле једну дивизију према Црном мору, у правцу Трапезунда, где би их искрцали Енглези. А Пашић је одговорио, да, у таквом једном случају, може да дође до сукоба између Срба и Руса и да то никада, док је жив, неће допустити да се створи могућност за један такав сукоб. Сјветски Савез зна добро за овај случај и он га неће никад заборавити.

Зато ми желимо пун просперитет Југославије и ништа друго од ње не желимо, до да увек задржи гледниште Николе Пашића у односима Југославије са Совјетским Савезом. Међутим, краљ Петар II налази се у мрежама енглеским и он из њих не може да изиђе, а ми, опет, нећемо допустити, а у то будите сигурни, да се у Београду, на Теразијама устолочи један члан енглеског Интелигенс сервиса. (Овде је циљао на Аспизију и њену ћерку Александру). Зато вам ми предлажемо да смените са престола краља Петра II и да на његово место доведете његовог млађег брата Томислава. А ми вам дајемо пуну гаранцију да ћемо Томислава као краља поново инсталирати са његовом владом коју ћемо, као једину закониту владу Југославије, признати и инсталирати у Београду. Уколико пре ви свршите овај посао, утолико ће бити боље." После ових речи које су ошамутиле Петра Живковића, Петар је молио Новикова да му да неколико дана на размишљање, на чим је напустио руско посланство, позвао је мене и саопштио ми ову руску поруку.

Испричао ми је све ово што сам овде изнео и питао ме шта ја мислим о томе. Ја сам му, онако више у шали, одговорио да је он за те ствари много вичнији од мене; да је он смењивао краљеве и престононаследнике у Србији, а ја сам само био један скроман радник кад је требало да се руше туђа царства. Према томе, нека он нађе начина и пута како да се изведе ова ствар. Петар ми је па то рекао, да он никада неће то покушати, а то је сада и немогуће, с обзиром, да се налазимо овде на овом месту, где су стварно Енглези господари. Он је посумњао да у целој овој ствари има учешћа и краљица мати Марија.

После неколико дана, Петар Живковић поново је отишао у руско посланство и, по његовом причању рекао Новикову овако: "Кад би ми приволели краља Петра на абдикацију, и његовог млађег брата Томислава прогласили за краља, који је малолетан (тада је имао 16 година), ми би морали да поставимо намесништво. По југословенском Уставу, намесништво бира, у својој заједничкој седници југословенска Народна скупштина и Сенат. Пошто овде нема ни Скупштине ни Сената, то нема ни могућности да се постави намесништво, које би управљало државом до пунолетства евентуалног краља Томислава. Према томе, ова промена на југословенском престолу потпуно је немогућа", Новиков је пажљиво слушао излагање Петра Живковића. И кад је Петар Живковић био уверен да је на руски предлог о смени краља Петра нашао такав дипломатски изговор да ће Руси морати бити задовољни, Новиков му је одговорио овако: "Кажите Ви мени, молим Вас, господине генерале, да ли су се састали скупштина и сенат да 27. марта прогласе краља Петра пунолетним? Колико је мени познато, краљ Петар 27. марта није био малолетан, а узео је краљевску власт у своје руке и против тога се нико није бунио у Југославији..." Састањак је био завршен и Петар Живковић вратио се назад у свој стан, позвао ме да ми саопшти и овај разговор између њега и Новикова.

Мислим да је енглеска разграната обавештајна служба у Каиру ипак дознала за тај контакт између Петра Живковића и руског посланства у Каиру, па ме је једнога дана, позвао министар двора Марковић и рекао ми да краљ Петар жели да разговара са мном. Отишао сам у привремен краљев двор, где сам одмах био примљен код краља. Пошто сам се поздравио са краљем, пошто сам био понуђен да седнем, што сам и учинио, краљ је са мном започео овакав разговор: "Ја знам господине Трбићу, да сте Ви велики пријатељ са господином генералом Петром Живковићем. Али, исто тако познато ми је, да сте били велики пријатељ мога покојног оца, а и мени сте пријатељ. Мени је данас потребна ваша услуга, а она се састоји у овоме: Енглези никако не трпе генерала Живковића зато што је био диктатор Југославије. И све

моје напоре које ја чиним за будућност Југославије, они ми ометају само због тога, што је генерал, господин Живковић мени, као врховном команданту помоћник. Мени је врло незгодно да ја по својој иницијативи, сменим њега са тога положаја. Али, ни би и мени лично и Југославији уопште, учинили велику услугу ако би узели на себе задатак да убедите генерала господина Живковића да поднесе оставку. Ма кога другог да ангажујем за ову мисију, не би било zgodно, јер не желим да и неко други зна разлоге за овај мој поступак, што не би било ни мало по вољи генералу господину Живковићу. Молим вас, кажите ми хоћете ли се примити да извршите овај задатак, а ја вам то нећу никада заборавити?" Хтедох прво да му кажем да не желим никакве краљевске захвалности, јер је од њих свако проплакао. Али, нисам хтео с обзиром на његову ситуацију у којој се он тада налазио, без његове личне кривице. Али, сам му ипак морао рећи ово: "Ја се примам ове мисије, и могу вас уверити да ћу је и извршити. И ви ћете сутра, још пре подне, имати у рукама оставку Петра Живковића.

Али ја вас молим да ви о томе своје акту још једанпут добро размислите, и да се обазрете око себе, да видите ко вас све оиколава и на кога ћете се ослоњити сутра, кад од себе одбаците једног сигурног и поузданог пријатеља. Без обзира шта мисле Енглези о Петру Живковићу, али ја вам могу рећи да је Петар Живковић вама лично одан и до краја веран. Не могу да видим у вашој ближој околини ни једног човека, који би у својој верности према вама био раван Петру Живковићу". Ово сам могао рећи краљу зато, што сам био упознат са разговорима који је имао Петар Живковић са представницима Русије и где је он категорички одбио сваки покушај о смени на краљевском престолу Југославије. Краљ ми је на то одговорио, да он не мисли потпуно да одступи Петра Живковића од себе, већ да му остане као један дискретни саветник, с којим ће се он с времена на време, састајати и разговарати. Пошто сам се примио ове мисије, и нисам успео да разuverим краља да се лишава једног оданог пријатеља, поздравно сам се са краљем и одмах отишао да нађем Петра Живковића.

Позвао сам га у млекарју, где смо се обично свако вече састајали. Кад је дошао, ја сам му онда испричао цео разговор који сам имао са краљем и објаснио му да је најбоље да одмах поднесе оставку, кад је већ заједничка сарадња са краљем и Пурићем немогућа. Кад већ краљ сматра да ће му се његова ситуација олакшати оног тренутка кад ви будете дали оставку, онда дајте је одмах. Генерал Живковић, кад је чуо све ово, толико је био узбуђен да су му се појавиле сузе у очима. Али ми је рекао, да ће још те вечери написати оставку и сутра ће је однеи краљу. Рекао ми је да дођем код њега у хотел "Сеферс", где је дотада становао, и да ми прочита своју оставку.

Сутрадан отишао сам у његов стан и Петар Живковић дао ми је да његову оставку прочитам. Пошто сам му ја рекао, према разговору с краљем Петром, да краљу Енглези замерају што сарађује са Петром Живковићем, он се у својој оставци одужио Енглеzима на тај начин, што је као разлог за своју оставку, изнео да то чини ради тога, што Енглези ни у последњем моменту, кад је сасвим очигледно за свакога, да је победа савезника над осовинским силама више него извесна, неће да даду оружје српским снагама отпора, које предводи генерал Михаиловић, и ако се српски народ први Европи дигао против окупатора, па не само то, него Енглези неће да наоружају тешику наоружањем ни онај батаљон краљеве гарде који се налази у Палестини. И због таквог држања Енглеза према краљевини Југославији, он је побуђен да да оставку на положај помоћника команданта врховне команде. Кад сам прочитао ову оставку, питао сам генерала Живковића зашто је овако мотивисао своју оставку. Он ми је на то одговорио: "Зар ти не видиш шта раде Енглези? – Наоружавају Тита, а неће у исто време, да даду оружје генералу Михаиловићу ни у најмањој мери, да би, макар и симболично, показали пред српским народом да они цене генерала Михаиловића као првога који је у Европи повео борбу у већ окупираној земљи против окупатора. Овако сам мотивисао своју оставку још и зато, да виде Енглези да ми нисмо слепи, па да не видимо шта они раде. Али, ако сматрају да сам ја узрок таквом њиховом поступку, ја, ево, дајем оставку на свој положај, а њима се пружа могућност

да своје држање промене и да докажу да сам ја разлог, због досадашњег њиховог држања". После оваквог објашњења о мотивацији његове оставке, и ја сам се сложио са њим, да је оваква мотивација о оставци на своме месту.

Петар Живковић тога дана у 10.30 часова по каирском времену, био је у двору. Кад је ушао код министра двора и рекао му да тражи аудијенцију код краља да би му лично у руке предао своју оставку, одмах је био пријављен код краља, који га је примио и из руку његових узео оставку, али није ни загледао, већ се само захвалио Живковићу на његовој дотадањој сарадњи и пружио му руку, као знак да је аудијенција завршена.

Чим је генерал Живковић напустио краљев дворца, одмах је дошао председник владе Божидар Пурић и сва тројица – краљ Петар, Божидар Пурић и Брала Марковић смејали су се готово на глас што су успели да се тако лако отарасе Петра Живковића. Али, кад је Божидар Пурић прочитао оставку, уједанпут су престали да се смислу, јер су нашли да је она написана сасвим незгодном мотивацијом за оно време.

Већ сутрадан, опет сам био позван у двор, и сад ме је замолио министар двора Марковић, да идем код Петра Живковића и да некако приволим Петра Живковића да напише другу оставку и да у њој каже и наведе као мотивацију да је због његове тешке болести, принуђен да да оставку на свој положај. Јер овако, како је он мотивисао своју оставку, није ни мало олакшао краљев положај. Ја сам рекао, да ту "мисију" не могу примити на себе, јер то би једино могао да учини лично краљ Петар, да лозне генерала Живковића, и да га он замоли, да промени своју мотивацију у оставци. Краљ ради тога поступка Петра Живковића, који никако није хтео, на молбу извесних посредника да промени своју оставку, није никако хтео, ради тога, да прими у опроштајну аудијенцију Петра Живковића, што је било сасвим неумесно и није одговарало утврђеном реду који је био установљен раније у краљевом двору за овакве случајеве. Никада се више ова два Петра нису срели.

Врховни командант савезничке војске која је оперисала у Италији, генерал Александер, још почетком месеца јануара 1944. цео свој оперативни штаб пребацио је у Италију, у Казерту.

У Каиру остао је други део штаба, који је такође био важан, јер је источни део Средоземног мора био у рукама Немачке и Италије, а Италија је била нарочито утврђена на неким острвима у Додеканезу, која су од 1911. припадала Италији.

Док су се савезници борили у Италији, у Лондону су се бориле две жене. Једна од тих, бивша југословенска краљица Марија, борила се да јој син остане у Каиру, да би из Каира директно отишао у Југославију, верујући кад се буде вратио у Београд, да ће се тамо наши људи, који ће га одвратити од намераване женидбе. Њој није био познат телеграм Драже Михаиловића, односно краљеве женидбе. Друга жена била је "госпођица" Аспазија, која се борила да краљу Петру допусте повратак у Лондон, да би њена ћерка могла постати југословенска краљица, а да се и њој, на тај макар и посредан начин призна да је и она некада била краљева супруга. Краљица Марија је могла, вероватно, да посредује нешто у енглеској краљевској породици, с којом је била у сродству. Али Аспазија водила је борбу много одлучније и практичније. Она је ту борбу водила преко цуковника Бомона, односно преко Интелигенс сервиса. И она је победила. Али док су се те две жене бориле у Лондону, а савезничка војска у Италији, дотле је вођена пропаганда у батаљону краљеве гарде који се налазио у Палестини против краља, а за Тита. У влади Божидара Пурића била су два Хрвата. Један од њих био је млади Гризогоно, син др Иве Гризогона, а други је био најмлађи брат др Грге Анђелиновића. У Каиру беше допутовао из Италије потпуковник Титове војске Владимир Дедијер. Он је донешен као тежак рањеник у Каиру. Али, он је донео вест да је сестра браће Анђелиновића као лекарка међу Титовим партизанима. Кад је за ово сазнао др Грга Анђелиновић, он је одмах позвао свог најмлађег брата и тражио од њега да одмах поднесе оставку на министарско положај. Објаснио му је да је генерал Михаиловић, који је члан исте владе, у којој је и Анђелиновић, велики противник Хрвата и да једном Анђелиновићу није место да он буде у истој влади са генералом Михаиловићем, уопште пре, што се и његова сестра налази у Титовим одредима, где врши дужност борца и лекара.

После ове сугестије од свога брата Грге, министар Анђелиновић одмах је отишао код Божидара Пурића и поднео му оставку. Оставка је била одмах уважена. С друге стране професор Родолфо, који је заједно са др Чоком уређивао у Јерусалиму један лист на словеначком језику, који је специјално био намењен војницима краљеве гарде, који су у већини били Словенци, почео је преко свога листа да пропагира међу словеначким војницима, да напусте краља Петра и да се изјасне за Тита. Све ове радње Енглези су толерисали, јер у противном случају, њихова цензура не би такво писање дозволила. Као што сам већ рекао и раније, да је направљен споразум између египатске и југословенске владе, разуме се, и то је било посредством Енглеза, да двор југословенског краља Петра у Каиру чува споља египатска полиција, наоружана дугим пушкама неког старог енглеског модела, а унутрашњу стражу, и остале дужности у двору вршили су југословенски гардисти, којима је за време службе у двору, заповедао дежурни краљев ађутант.

Једнога дана, то је било крајем фебруара 1944, пред мој стан стала су кола министра двора краља Петра II Шофер, који је знао мој стан дошао је у стан и позвао ме да хитно идем у двор. Сео сам у кола и одвезао се тамо. Сноћна стража познанија је дворска кола, само нас је поздравила и ми смо ушли у дворште. У дворшћу није било ни једног краљевог гардијсте. Кад сам ушао код министра двора, тамо сам затекао и председника владе Божидара Пурића. Чим сам ушао, Пурић, пошто се са мном поздравио, одмах је изишао и отишао у собу код ађутанта, а мени је рекао министар двора: "Знаш ли, богати, Трбићу, шта се десило?" Рекох му да не знам. Али он настави даље: "Још синоћ у први мрак, цела југословенска војна стража напустила је краљев двор!! и отишла је у логор. Јутрос, кад је друга стража требала да дође, није дошла. Значи, да су сви ови наши војници пришли Титу. Тражили смо одмах да нам се из Палестине изабере из батаљона други војници и да они замене ове, па да чувају у двору стражу". Ја сам му па то рекао, да они могу у Палестини једино да се ослоне на капетана Ропотеца и на неколико српских официра, па да им капетан Ропотец изабере оне Словенце, у које он верује да су сигурни, а Срби да узму само оне војнике Србе који су регрутовани од Срба из Цариграда. Зато нека се обрате директно на наредника Тому, који је родом из околине Гостивара, по занимању фурунџија, по кући и по породици Србин, и који је одслужио југословенску војску и постао резервни наредник у вој. Оно што Тома буде изабрао а такође и капетан Ропотец, у то се може поуздати. А све оно друго можете да отпишете. Не знам да ли су бац сви овако урадили. Али, после десетак дана, видео сам у Каиру капетана Ропотеца, са још неколико Срба официра који са својим војницима по реду чувају унутрашњу дворску стражу код краља Петра II.

После конференције на Јалти, председник Рузвелт дошао је у Каиро, па је ту примио Саудијског краља Ибн Сауда, његовога сина принца Фејзала и многе друге. Али, краља Петра није примио. А то је учинио В. Черчил. После овога састанка између краља Петра и Черчила, у југословенској влади и у двору краља Петра завладало је једно оптимистичко расположење. Видећи такво расположење у двору и у влади, и ја сам био поверовао да је Черчил уверио краља Петра II да је питање његовог повратка у Југославију исто тако решено у његову корист на конференцији у Јалти. Међутим, брзо сам се уверио да такво веровање не одговара стварности. Одмах по одласку председника Рузвелта и В. Черчила, дошао је у мој стан пуковник Николај Мошадски. Рекао ми је да је дошао по мене да му тога дана будем гост на ручку. Сели смо у његова кола и отишли у Хелиополис, чудно модерно предграђе града Каира. Николај Мошадски је и тамо имао један елегантан стан. Кад смо сели у један од три његова салона, он је почео овакав разговор: "Као што видите, рече ми, врховна команда савезничке војске подељена је на два дела. Једна, под америчким генералом Ајенхауером, налази се у Лондону. Друга, под командом генерала Александра, налази се у Казерти у Италији. Мени више није место овде. Сигуран сам да ћу ускоро и ја бити премештен, и то у Лондон, где је врхови командант један амерички генерал и где је моја служба много потребнија и кориснија него овде у Каиру. Ја немам довољно речи да вам се захвалим на вашој драгојеној сарадњи. Кад смо ми дошли из Америке овде у Каиро, ми смо били потпуно непознати и необа-

вештени, и ви сте били први који сте се одмах, без резерва, ставили нама на расположење и дали сва предходна обавештења, помоћу којих смо се ми одмах оријентисали. Сва ваша обавештења била су непогрешива. Али, у овом часу, ја лично желим да вам се одужим. Кад сам вас питао зашто сте ви пристали да сарађујете с нама и да ли тражите новац или право да одете у Сједињене Америчке Државе, и да вам се тамо осигура пензија, ви сте ми рекли да не радите за новац; да уопште немате намеру да се преселите у САД и да од њих тражите неку пензију, већ да сарађујете са нама, да би на тај начин послужили својој отаџбини.

Сад је дошао тренутак да се ја одужим вама, а ви да корисно послужите својој отаџбини. Ствар је у овоме. Ви знате да је била конференција на Јалти. Али, једна ствар, коју ви не знате, то је да је на тој конференцији питање Југославије решено у негативном смислу. Ваш краљ и ваша влада уверени су, а мени је непознато на основу каквих обавештења су могли стећи то уверење, да ће америчка и енглеска војска узети учешћа у операцијама на Балкану, и да ће оне преко Турске, Грчке и Бугарске, ући у Југославију и створити могућности да се тамо поврати ваш краљ и његова влада. Такав обавештења нису тачна. На конференцији у Јалти дефинитивно је утврђено, прво, да ни једна јединица америчке војске не дође нигде на Балкан. Енглеска војска, кад за то дође време, истраће се у Грчку и помоћи Грцима да се ослободе од Немаца. Ваша земља препуштена је Русији. Из ових стопа, идите одмах и саопштите то вашем краљу. Пека апелује на нашег председника да се та ситуација измени у вашу корист, јер још има времена. Једно вас молим да моје име никоме и ни под којим условима не одате. Ви знате мој положај и ја бих га изгубио сигурно, чим би се сазнало да сам ја једну тајну, која ми је као тајна саопштена, од једног пратиоца који је пратио председника Рузвелта и са њим сарађивао на конференцији у Јалти. Као што сам и малопре рекао, ово сам учинио само зато, да бих се ја нама одужио за вашу сарадњу и да вам створим могућности да корисно послужите својој држави.⁸

Одмах после ручка, вратио сам се у Каиро и око 4 сата после подне био сам у двору. Затражио сам аудијенцију код краља али сам у исто време, казао министру двора зашто идем код краља. Кад сам му све потанко испричао, он ме је пријавио краљу, па кад сам и њему казао ово исто што сам чуо, он је наредио министру двора да му хитно позове председника владе Б. Пурића. За кратко време дошао је и Пурић. Краљ Петар ме је замолио да све оно, што сам њему казао, да кажем и председнику владе Пурићу. Кад сам све од речи до речи испричао Пурићу ову ствар са конференције у Јалти, онако како је то мени пуковник Мошадски рекао, Пурић ме је одмах упитао откуд да ја те ствари знам и ко је мени то казао. Ја сам Пурићу одговорио да сам све ово чуо са једног аутентичног места, и од човека за кога сам сигуран да ми је рекао истину, али да његово име не могу рећи, јер сам томе човку дао реч да ћу његово име сачувати и нећу га издати. Пурић ми је на то рекао, да је целу ову саопштење које сам ја њему учинио, од прве до последње речи све измишљено. Он има аутентичне податке за које је дознао приликом проласка В. Черчила кроз Каиро, да Руси уопште неће доћи на Балкан; да ће Балкан, чим се отвори други фронт, бити поседнут англоамеричким трупама, међу којима ће по свој прилици, бити и турске трупе. Кад сам ово чуо од Б. Пурића, ја сам му само толико рекао, да од свега тога што је он чуо нема ништа и, ако он у ту могућност верује, да је то фатално и по њега и по ову политику коју он води и заступа.

Поздравио сам се са краљем Петром и изишао из двора. Ово је било моје последње виђење са краљем Петром II, јер је он ускоро напустио Каиро. Пре његовог одласка рекао ми је Марковић, министар двора, да се краљ спрема да се врати у Лондон, јер нема више зашто да седи у Каиру, али је и краљ Петар и Божидар Пурић приредио један чудан "априлици" за самог министра двора Марковића. 1. априла 1944. краљ Петар и Божидар Пурић сели су на већ спрењени авион и отпутовали за Лон-

⁸ Чињеница је да је Трбић радио за разне обавештајне службе, али оваква "искреност" америчког обавештајца може да се прими и са резервом јер наводи ове врсте су – испроречљиви.

дон. О томе поласку министар двора Марковић уопште није био извештен!... Око 10 сати тога дана, пред мојим станом зауставила су се дворска кола. Шофер је дошао да ме позове. Кад сам сишао доле, у колима је био мој пријатељ Б. Марковић, министар двора. Кад сам сео поред њега у кола, он ми тада рече: "Знате ли шта је ново?!". Одговорих му: "Па новости има много у свету. Не знам за које новости ме питате". А он ми рече: "Ама није ствар о светским новостима, већ о нашим. Знате ли да је краљ са Пурићем на путу за Лондон! Јутрос су обојица сели на авион и отпутовали, а мене уопште нису известили о томе путовању. Све је урађено дискретно и ствар је водио краљ са Енглезима". Отишли смо у двор, али више тамо није била египатска стража, која је раније стајала око двора. Енглези су известили египатског ујравника полицију у Каиру да се стража нема више за шта постављати. Кад смо ушли у канцеларију министра двора, онда ми Марковић рече да се он боји да је краљ решио да се по сваку цену венча са својом вереницом и мисли да је он одржавао кореспонденцију са вереницом помоћу неких Енглеза.

Рекао ми да не знам за ту везу преко Енглеза. Али знам за једну другу везу, преко Спасоја Стерђевића, секретара министарства унутрашњих дела, преко кога је тако исто ишла та прениска и да му је краљева вереница као успомену за те и неке раније услуге, дала своју фотографију са својеручним потписом. Кад је ово чуо, Марковић је као опарен скочио са столице, па ми рече: "Ама, јесте ли ви то својим очима видели – ту фотографију и ту посвету са својеручним потписом краљеве веренице. И ако сте то видели, зашто да ми то не кажете раније?" На то сам му одговорио, да сам ту слику са посветом у знак сећања и својеручним потписом краљеве веренице видео лично својим очима, али нисам имао права, нити сам био овлашћен да то пренесем и другим људима. Знам из причања Спасоја Стерђевића да је он и у Лондону био посредник између вереника и веренице, па сам сматрао да то није баш нека велика тајна. Уосталом, све су то приватне ствари о којима се ја нисам ни најмање интересовао. 4. априла 1944. лондонски радио јавио је да се тога дана југословенски краљ Петар II венчао у руској цркви у Лондону са његовом дотадашњом вереницом Александром и да му је био венчани кум Ђорђе VI краљ Велике Британије и цар Индије. Тако се свршило лондонски двобој између две жене... између бивше југословенске краљице Марије и госпоице Аспазije. Кад смо о томе ја и Марковић разговарали, и један другоме упутили смо питање: јесу ли ово само остварене жеље ове лукаве Гркиње, или још нечије. Али на то у томе моменту, могли смо само извесне ствари нагађати али их нисмо могли и потврдити.

Баш тих дана у Каиру су допутовали потпуковник Воја Лукачевић и мајор Бачевић. Обојица су дошли директно из штаба генерала Д. Михаиловића, да у име његовог и целе југословенске војске која је под његовом командом у Југославији шаље потпуковника Воју Лукачевића да присуствује венчању краља Петра II и "принцезе" Александре. Иако је краљеве венчање већ било свршена ствар, Лукачевић је тражио да буде пуштен у Лондон, јер је његова мисија специјална, па макар и са једним малим задоншењем.

Енглези су на то пристали, и у првом наредном авиону који је ишао у Лондон, дали су место и потпуковнику Лукачевићу, који је о себи говорио у Каиру да је одређен да буде стари сват при женидби краља Петра II. Кад је стигао у Лондон, одмах је био примљен код краља Петра и краљице Александре, а затим му је створена могућност да се креће и у неким другим енглеским круговима, а на првом месту код пуковника Бомона. Потпуковник Лукачевић је својим излагањима "о борбама" генерала Д. Михаиловића и његових јединица у Југославији, вероватно заинтересовао оне енглеске кругове пред којима је о тим стварима говорио. Али, баш у моменту кад је он сматрао да је постигао велики политички успех у Лондону, руска агенција ТАСС цитирала је једно писмо које је потпуковник Лукачевић упутио команданту једне бугарске бригаде, која је преко Крушевца и Чачка имала да иде у Санаџ, да тамо пади нека српска села и гони партизане, где Лукачевић томе бугарском команданту јавља да му је пут за Санаџ слободан, и да ни једна јединица која припада формацији генерала Д. Михаиловића неће га нигде на томе путу напасти. Руска агенција ТАСС је у исто време изјавила да Руси имају то писмо у оригиналу у својим рукама. Ово

саопштење о Воји Лукачевићу пало је у те кругове у којима се кретао као гром из ведра неба.

И сутрадан су енглеске власти наредиле Воји Лукачевићу да му је осигурано место у авиону и да одмах има да напусти Лондон. Тако се неславно завршила у Лондону мисија Воје Лукачевића, несусећеног старосвата краља Петра II. Кад је Лукачевић дошао у Каиру, сви су знали о томе његовом случају у Лондону, и он то није ни побијао, али је правдао тај свој поступак на тај начин, што је то била једна општа акција немачко-талијанско-бугарска за чишћење комуниста и њихових одреда. Док је Лукачевић био у Лондону, Бачевић је био у Каиру и ту је сачекао Лукачевића.

Министарство финансија, односно главна државна благајна, као и финансијско-економски савет, који је устројен од стране председника владе Б. Пурића, који је требао да одобрава државне издатке и да контролише јесу ли ти издаци "на закону основани" – још су се налазили у Каиру. Председник владе беше издао наредбу да се Воји Лукачевићу изда једна сума новца у злату и доларима за рачун генерала Драже Михаиловића, министра војног. Сума је износила нешто у злату, а нешто у доларима око 100.000 долара. Међутим, десило се ово. Главни државни благајник у Каиру био је Грујица Жуњић, бивши возовођа на југословенским државним железницама. Жуњић је раније вршио дужност благајника у делегацији за Блиски и Средњи исток, док јој је на челу био Јован Ђоновић, а кад је Ђоновић отишао за југословенског посланика код француске владе у Алжир, Жуњић је постао благајник у министарству финансија у Каиру, а то је, у исто време, била и главна државна благајна. Кад је саопштено Жуњићу да изда овај новац, он је то отказао. Милан Мартиновић бив. министар финансија, који је у то време био председник одбора за помоћ Титу и партизанима, са седиштем у Каиру, наговорио је Жуњића да он тај новац не издаје. Како је био тачно одређен дан и час поласка Воји Лукачевићу и Бачевићу, за њихов одлазак авионом у Југославију, у штаб Драже Михаиловића, Жуњић, да не би дао овај новац, узме са собом кључеве од касе, напусти зграду државне благајне и склони се негде у Каиру.

Одмах се направила велика узбуна. У министарство финансија дошао је пуковник Путник, син покојног прослављеног српског војводе Р. Путника, који је овде у Каиру био начелник штаба југословенских снага ван отаџбине, па је у друштво Воје Лукачевића тражио да се отвори државна каса и да се Лукачевићу преда новац за који је он имао потпуно уредан налог. Али је све то било узалуд, јер је Жуњић био побегао... и онда је настала трка и потера за Жуњићем. Најпосле, обратили су се и енглеским и египатским властима, с молбом да се овај одбегли благајник пронађе, јер су они сумњали да је са собом однео и велику суму државног новца. Међутим, ово није било тачно.

Жуњић са собом није понео никакав државни новац, већ је само узео кључеве од касе и са кључевима побегао. Тога дана и идуће ноћи Енглези су "успели" да "пронађу" Грујицу Жуњића и да га саветују да дође у министарство финансија што је овај и учинио. Сутрадан, кад је било канцеларијско време, Жуњић је дошао у министарство финансија и тамо предао кључеве од касе, изговарајући се да он даље не може вршити дужност благајника, јер се од њега тражи да он на незаконит начин издаје "које коме" државни новац. Одмах је одређен једна нови благајник који је примио благајну и одређену суму новца предао Воји Лукачевићу. Још исте вечери Лукачевић и Бачевић сели су на авион и отишли у Бари (Италија). Тамо је био велики аеродром у Фођи, један од највећих аеродрома у Италији, где су се спустили, а из Фођа требало је други авион да их пребаци преко Јадранског мора у Црну Гору, где се тада налазио штаб Драже Михаиловића. Чим су сишли из авиона на аеродром у Фођи, Енглези су одмах одузели сав новац који је носио Лукачевић за генерала Михаиловића, изјављујући да југословенска влада нема права да народни новац шаље Дражи Михаиловићу. Тако је одузет овај новац који је био намењен Дражи Михаиловићу. Тек после тога, пребачени су Лукачевић и Бачевић преко Јадранског мора и спуштени негде у Црној Гори. Цео овај поступак био је изазвао један тежак утисак код Срба у Каиру. У то време једна велика група цивилних лица и официра које су Италијани били заробили, или су их узели као таоње, бежуху већ дошли у Каиру.

Међу тим ослобођеним људима био је Крета Мандић, председник окр. суда из Подгорице, Милинковић, директор гимназије из Брана, Ђуро Шоћ, бивши председник општине у Бару, Душан Бан, чиновник поште, синовац бив. дрногорског митрополита Митрофанана бана, породица Радмила Грђића, генералног секретара југословенског сокола; сестра и зет Доброслава Јевђевића и још многи други. Сваки дан је у Египат долазило све више света, који је био у ропству или интернацији код Италијана. На протест египатске владе што оволики свет улази и без икакве дозволе се насељава у Египту, Енглези образују један логор, јужно од Суецког канала, и тамо сместе све ове избеглице, дајући им хлеб и осталу храну, и показујући старање за овај свет, који је годинама био малтретиран од окупатора. Али, једнога дана, добисмо вест да је почело искрцавање у Александрији око 30.000 избеглица из Далмације и са неких далматинских острва, које је евакуисао Тито. За њих су Енглези спремили један логор северно од Суецког канала, ближе Суецу, док је онај први југословенски логор био нешто ближе Порт Саиду, тако, да се људи из ове две групе нигде не могу срести. Комунисти су свој логор у Ел Аришу одмах савршено уредили. Њихова организација и овде у Египту показала се као одлична. Установили су разна културна друштва, међу којима и за позоришне представе, фудбал, као и певачка друштва.

И почели су и спремати да са тим друштвима и зићу пред каирску публику. Али, у исто време, Тито је у Каиру већ имао и свога војног изасланика, а то је био Мата Јакшић, сада потпуковник Титове војске, рођени Србин и католик, Дубровчанин, који је правне науке завршио у Паризу. Поред њега, дошао је и полит. комесар и још неколико мушких и женских особа, које је било потребно као особље у тој мисији. Прс њих беше дошао потпуковник Владимир Дедијер, који је знао енглески језик, али и полит. комесар југословенске војне мисије, такође је знао енглески. Цела ова мисија, дала се на посао, да се добро афирмира и да пред јавношћу Египта покажу и докажу да су комунисти нешто сасвим друго, него што су их раније други представљали. Мора се признати да су у томе успели; јер су сви Титови представници у Каиру били потпуно углађени људи, образовани и друштвено лепо васпитани; логор у Ел Аришу добро организован, али и добро дисциплинован, тако, да из тога логора нико није могао чути ни једне речи.

Кад се сазнало на све стране о случају Воје Лукачевића у Лондону, генерал Дража Михаиловић, преко своје радио-станице је известио краља Петра и савезнике, да Воја Лукачевић није био никакав његов изасланик, јер он није ни одређивао никога од својих офидира да у Лондону представља њега и војску у отаџбини за време краљевог венчања. Да ли је оно све тачно што је генерал Дража Михаиловић јавио о Лукачевићу, није се могло утврдити, јер Лукачевић можда није имао могућности да се брани од свога команданта. Руси су непрестано напредовали. Отпочело је искрцавање савезника на атлантској обали у Француској. И у томе моменту, ја сам још један пут био позван од пуковника Николаја Мошадског. Мошадски ми је поставио овакво питање: "Кад би снаге генерала Михаиловића биле добро наоружане, да ли би генерал Михаиловић са својом војном снагом ратовао и одупро се уласку Руса у Србију; шта Ви мислите о овоме?" Ја сам му на то одговорио, да ја не знам ни колико војске има генерал Михаиловић, ни какво је његово наоружање.

То они боље знају, јер имају своје мисије не само код генерала Михаиловића, већ и код потпуковника Пилетића у Хомољу. Према томе, овде не бих могао дати одговор који би одговарао стварности. Знам сигурно да би генерал Михаиловић, кад би имао потребна наоружања, ударио свим својим снагама на Немце. Али, да би ударио и на Русе, у то не верујем, јер би то значило у исто време објавити рат савезницима. Још једанпут ме је упитао Мошадски: "Јесте ли Ви сигурни да генерал Михаиловић не би ратовао против Руса?" Ја сам му на то одговорио овим речима: "Ја не знам да ли би Михаиловић ратовао противу Руса. Али знам сигурно да српски народ то не би хтео". На томе се мој разговор свршио са Мошадским. И он је одмах после тога отишао у Лондон на своју нову дужност.

Сви ми Срби који смо у то време живели у Каиру, били смо изненађени овим догађајима. На Велики Петак 1944. краљ Петар се жени и венчава у Лондону! Њему кумује енглески краљ Ђорџ VI а на Ускрс, само два дана доцније, масовна америчка

авијација бомбардује Београд!... Кад сам за ово дознао, ја сам прекинуо сваке везе са својим пријатељима Енглезима, јер нисам могао никако да схватим да је заиста била нека потреба да се, и онако бомбардовани Београд од стране Немаца, бомбардује сада од савезника, јер ми је било добро познато да у томе моменту, сем железничких мостова код Београда на Сави и Дунаву, никаквих других важних објеката нема у Београду, и да је немачки гарнизон у Београду један од најмањих у окупираним престоницама Европе. Схватио сам ово бомбардовање као неку казну над српским народом, коју он ни по чему није заслужио, барем не од Енглеза.

Врећало ме до најасне мерс што су поједини Енглези са великим одушевљењем и са неком гордошћу говорили о томе бомбардовању Београда, док је београдски радио јављао о огромном броју жртава које је поднело мирно београдско становништво, причињено овим масовним бомбардовањем. За сво време које сам данље провео у Каиру, никад више нисам поздравио ни једног Енглеза, а они су продужили да бомбардују Србију.

Прекинуо сам везе и са Енглезима и са Русима. Али сам код Руса ипак оставио др Антуна Новачана да се с времена на време, састаје са Русима и одржава везе. Тако је завршена моја делатност и рад за време II светског рата.

Чим је Београд био ослобођен, многи су почели да се враћају у Београд. Али, то су махом били комунисти. Јануара 1945, свима Југословенима је саопштено да у југословенском посланству у Каиру, на чијем је челу сада стајао Милан Мартиновић, депонујемо старе пасоше и да добијемо нове. Речено нам је да онај који то не учини, сматраће се одмах као да није грађанин Југославије. Ја сам отишао у посланство крајем месеца јануара и обновио свој пасош, коме иначе беше истекао рок. Али, без обзира на то, ја нисам хтео ни за један моменат да изгубим право грађанина Југославије.

Из Београда је дошао у Каиро пош Блажа Марковић. Он је био родом из Црне Горе, и пре рата је припадао српској Земљорадничкој странци. За време окупације придружио се Титовцима и добио је чин потпуковника. Он је молио грчку црквену општину у Каиру да му дозволи да у грчкој цркви Св. Николе у Каиру одржи помен свима изгинулим Србима за време рата. Грци су ово дозволили и одржан је овај парастос на словенском језику, а било је спремно и жито како то изискује тај обичај. У исто време Титов војни изасланик Мата Јакшић тражио је дозволу да се и у католичкој катедралу Св. Јосифа одржи исти такав помен. Ја сам присуствовао помену у православној цркви, као и Мата Јакшић. А кад смо изишли из православне цркве, Јакшић ме је позвао да присуствујем помену и у католичкој цркви. Ја сам на ово пристао и пошли смо у катедралу Св. Јосифа.

Поп Блажа Марковић, био је у кумству са Јованом Ђоновићем. И он је неколико пута посетио Јована Ђоновића, који је већ био пензионисан као краљев посланик код француске владе у Алжиру, јер одмах по образовању владе Ивана Шубашића, дали су оставке Константин Фотић, у Вашингтону, Теофило Ђуровић, посланик код грчке владе, Љуба Хаџи-Ђорђевић посланик у Каиру, Јован Ђоновић посланик у Алжиру – све је то учињено у знак протеста што је краљ дао владу Ивану Шубашићу, а сви су знали да је то било по изричитој жељи В. Черчила. И тек овим чином видело се на који се начин плаћа венчање, односно кумство енглеског краља Ђорџа VI краљу Петру II Југославије. Не знам да ли је тога био свестан и краљ Петар. Али ми је био познато какве је све напоре учинио код Бошка Јентића да га задржи на положају југословенског амбасадора у Лондону. Кад је дао мандат за састав владе др Ивану Шубашићу, одједанпут је остао више усамљен, него онда кад га је напустила стража у Каиру. Сви државници осим Вечеслава Вилдера, који је тада био постаник код полске владе, и Кухара, посланика код Чехословачке владе – сви други државници и политичари напустили су краља који ни докле није држао крму државног брода у својим рукама, али је било изгледа да ће ипак једног дана узети. Тога веровања није више било ни у кога. Краљ Петар био је играчка у енглеским рукама и од њих је добивао наређења шта и како да говори преко радија; кога да смењује и кога да поставља на разне положаје.

Кад је Шубашић постао председник владе, он је у исто време био и министар свих ресора, јер се нико у иностранству од политичких људи није хтео примити да буде члан његове владе. Тек после споразума Тито-Шубашић, у владу је ушао Милан Грој и још неки други министри, као што су Сава Косановић и др. Ето, каква је била ситуација оних људи, који су, неки с вољом, а неки без воље, напустили домовину после 6. априла 1941, а неки и доцније. Све плате и принадлежности, као и помоћ која је давана избеглицима из државне касе краљевине Југославије, престала је после 1. марта 1945, кад је последњи пут за месец март била издата плата и помоћ свима онима, који су је дотле примали. Краљева војска у Палестини 90% пришла је Титу. Нису му пришли многи Срби официри, а од Словенаца само Ропотеш. Сви ови који нису пристали уз Тита, били су послати у онај логор јужно од Суешког канала, нешто ближе Порт Саиду, него Исмаилији. Сви остали војници били су превезени на далматинска острва, која су већ била у Титовим рукама и била заштићена од енглеске флоте, која је била господар на Јадранском мору.

Петар Живковић био се решио да иде у Цариград. Али да оде у Цариград потребно му је било да на његов дипломатски пасош стави визу југословенског посланства у Каиру, па онда енглески конзул у Каиру за Палестину, француски конзул за Сирију и турски за Турску. И дошао је дотле, да Петар Живковић, који се онако непријатељски показао према Милану Мартиновићу, док је овај био министар финансија, сада мора да моли тог истог Милана Мартиновића да му визира пасош за Турску, а кад не би добио ту визу, морао би остати у Каиру, што Петар никако није желео. Међутим, и ако је постојала изрична забрана да се Петру Живковићу, мени, Теофиљу Туровићу и још неким другима не дају нипошто визе – Милан Мартиновић је наредио једном нижем чиновнику, који се звао Шуљак, да визира пасош Петру Живковићу. Ово је учинио с тога, да о томе ништа не дозна Бора Симовић, син Душана Симовића, који је тада вршио дужност 1 секретара посланства, а то исто крио је и од свих осталих чиновника посланства. Међутим, Петар Живковић крио је свој полазак за Цариград. Свој дипломатски пасош, после југословенске визе, визирао је само код енглеског конзула у Каиру за Палестину. Свима познаницима говорио је како је због болести очигу намеран да иде у Палестину, где у Јерусалиму има велики број специјалиста за очне болести. А кад је отишао у Палестину, тамо је добио визу за Сирију и Турску. Петар Живковић је напустио Каиро, а да није рекао ни збогом својим пријатељима.

У Цариграду му је осигурао место прота Серафим Крстић, који је још пре тога отишао у Цариград, а он је у Анкари имао једног доброг пријатеља Басри-бега, који је родом из Охрида и чија је величанствена кућа узета за српску гимназију у Охриду. Он је, као виђен младотурчин, добио једно место у Малој Азији, које га је стално бирало за народног посланика за велику народну скупштину, која стално заседа у Анкари. Басри-бег је већ стар човек, али је био један од првих помагача Енвер-беју и Пиазм-беју, кад је почела турска револуција 1908. у Битољу. У свима политичким круговима у Анкари Басри-бег је уживао неподељене симпатије и то је добродошло проти Серафиму Крстићу да може сву робу коју је понео из Каира, а с њом и доста злата, да пребаци из Турске у Југославију.

За нас, који смо у то доба били у Каиру, постављало се питање шта ће да се ради даље. Била су свега два пута. Један пут је водио у отаџбину, други је водио у неизвесност, то јест, бити без отаџбине и потушати се по свету. Враћање у отаџбину опет је значило једну неизвесност, јер су стизали и приватни гласови, а и страна штампа је доносила вести о масовним убиствима, вршеним у отаџбини и о многобројним хапшењима. Истина, сва ова убиства, па и хапшења комунисти су правдали да су све те репресалије учињене онима, који су тобоже сарађивали са непријатељем. Ми нисмо имали могућности да све те вести проверавамо. Остављено је свакоме да им верује или не верује. Ја сам овако размишљао: на једној страни је отаџбина, у којој живи 15.000.000 нашег народа. Мени је тамо породица. Ако већ треба да се негде погине, онда ипак боље је да погинем у својој земљи него у туђој земљи. Наша емиграција, за време II светског рата била је готово дезорганизована, а званично вођство те емиграције дотерало је дотле својом политиком да је краљ Петар признао Тита и да преко

свога председника владе Шубашића и даље преговара са њим. С друге стране, било ми је познато да се у Италији налази велики број избеглица из Југославије, па и читаве војне формације; као што је државна стража, створена за време владе генерала Недића у Србији, Љотићеви одреди и четнички одреди поља Ђујића, Доброслава Јевевића и још неки под командом генерала Дамјановића.

Али исто тако, мени је познато, да никада до сада ни једна емиграција није успела да ослободи своју земљу од оних, који у њој држе власт, па сам још више био сигуран да то не може учинити ни југословенска емиграција, која и овако иде у раскорак са краљем и краљ са њом. Зато сам из ових разлога, решио да се вратим у отаџбину. Југословенско посланство у Каиру било је овлашћено да нас о своме трошку репатрира до италијанског Барија, а одатле су саобраћали мали југословенски бродови који су превозили наш свет преко Јадранског мора у Сплит. Ми смо требали да пођемо за Бари одмах после закљученог примирја у Берлину. Али пошто се одмах изродио сукоб између Тита и Англо-Американаца због окупације Трста, који су окупације хтели да задрже Титови одреди, па су се Англоамериканци били налутили и отказали да својим бродовима врше репатријацију југословенске емиграције, која је била вољна да се врати у отаџбину. Тек пошто је овај сукоб донекле изглађен, на тај начин што је југословенска војска дефинитивно напустила Трст, Енглези су пристаји да врше репатријацију југословенских избеглица крајем јуна 1945. У једном транспорту где нас је било свега 10 Југословена, ми смо отишли из Каира возом до Порт Саида. У Порт Саиду смо преноћили, а сутрадан био је понедељак, укрцали смо се у један велики индијски пароброд, који нас је требао, преко Малте да одвезе у велико ратно италијанско пристаниште на Јонском мору у Таранто.

У лађи сам добио кабину I класе. Ове кабине биле су готово мали салони. Сва послуга и сви морнари били су Индијци, као и сам капетан брода. Један од наших сапутника који је хтео да се прати у отаџбину, Спасоје Стеревевић, попишманио се и са лађе се вратио натраг. Сви ми остали продужили смо пут, па смо после 36 сати вожње, по најлесном времену, стигли на острво Малту. Предвече смо пошли са Малте и узели курс за Таранто. Сутрадан пловили смо дуж обала Сицилије, док нисмо ушли у велики залив Јонског мора на чијем се крају на налазила италијанска варош Таранто. Наше ствари стављене су на један енглески камион и однешене у један магацин, чије су кључеве држали Енглези. Ми смо били смештени у једну реквирирану кућу, која је била доста чиста, а намештена војничким креветима.

Кад смо се сместили, изашли смо одмах у варош, да потражимо вечеру. Ушли смо у један бифе, где смо углавном нашли шунку, сушену на диму, као што се то ради и код нас у Србији. Лутајући тако сам кроз модерни део Таранта, наишао на неке људе који ме почеше питати да ли желим да променим страни новац у италијански. По њиховом изговору, познао сам их да нису Италијани, па их одмах упитам: одакле су они дошли у Таранто. У прво време почеше да ми говоре како су они из Барија. Наконлетку видео сам да су они однекуд из Југославије и почнем да им говорим српски, рекавши им, да нема потребе да се претварају, јер сам родом из Београда и са мном могу слободно говорити на свом матерњем језику. Они признадоше да су Југословени и позваше ме у једну кафану.

Рекао сам им да ми је потребно да ми размене пет француских златника за италијански новац. Погодили смо се да ми за сваки златник плате по 5.500 италијанских лира. Кад смо овај посао савршили, почастито сам их најбољим италијанским вином, које се могло добити у тој кафани. Из даљег разговора дознао сам да су сви Срби. Један од њих звао се Стојан Кончар. Био је родом из околине Плитвица. Имао је породицу која је живела у Барију.

Наконлетку питали су ме за име. Рекао сам овоме Кончару да ћу му платити аутомобил да иде одавде право у Бари и да ми тиме нађе један стан и два до три човека, па чим стигне камион са нашим стварима пред енглеску команду у Бари, ја ћу одмах скинути све своје кофере са камиона и да се одмах одвезу у стан, који ће ми Стојан Кончар наћи, јер ми смо дужни заједно са стварима да идемо у југословенску базу, а из те базе ствари се не могу изнети. Да овакво решење донесем, био је повод што ми је син сигурно у одметништву, па нисам могао да замислим да ћу ја у ово доба

општег превирања у Југославији моћи да будем миран и слободан у Београду, кад сви знају да се мој син још бори против садањег режима у Југославији. Да сам ја стално био у Југославији, то би још могло некако и да се схвати и разуме, и да ме за то нико нарочито не малтретира. Али ја долазим из иностранства, где сам имао разне везе са Енглезима и Американцима и ко ће мени веровати у Југославији да ја нисам опет ангажован од једних или других или од обојих да радим нешто за њихов рачун у Југославији и да од одметништва свога сина направим неки већи покрет, јер су Енглези и Американци били разочарани због држања Титовог према њима. Тако је мој првобитни план из основа био покварен. Стојан Кончар је пристао на мој предлог и брзо је нашао један ауто и лазарио га за 9.000 лира да га одвезе из Таранта у Бари. Растојање од једног до другог града било је свега 90 км. То је онај мали део који на картама представља пету од оне чизме која је направљена од Апенинског полуострва. На једном крају пете налази се Таранто на Јонском мору. На другом крају пете налази се италијански град Бари на Јадранском мору. Између ова два града има и железничка пруга.

Али она је заобилазна и још није била добро уређена, а путем који вузје Таранто са Баријем, могли сте стићи за два сата возње док са железницом у то време се путовало 8-12 сати. Договорили смо се са Стојаном где ћемо се наћи у Барију, а то је био највећи хотел у близини баријског пристаништа, где се налази енглеска команда места. Стојан је одмах отишао за Бари, а ја сам остао у Таранту због тога, што су ми ствари биле у магацину којим су руковали Енглези. Ту воћ опет смо преноћили у Таранту. Али нам је од енглеске команде саопштено да се сутрадан не растурамо, јер ће нас натоварити на камионе и пребацити у Бари. Пошто смо у истој кући опет преноћили, сутрадан смо чекали да нам изнесу наше ствари и да их утоваре у један енглески камион. Све своје ствари оставио сам да се утоваре последње тако, да су све моје ствари биле на задњим вратима од камиона. Пазарио сам исти онај ауто, који је одвезао Стојана Кончара у Бари, да и месец сутрадан по повратку из Барија, повезе опет из Таранта за Бари. Пошто смо натоварили ствари у камионе и сви се путиници, који су на то имали право, наместили у истом камиону, ја сам сео у путничка кола и продужио пут за Бари. Тамо сам стигао много пре камиона. Ауто ме је одвезао до пред тај велики хотел у Барију, где је била енглеска команда. Ту сам већ затекао Стојана Кончара са три-четири човека, сви Срби, који су ме ту очекивали. После извесног времена, стигао је и камион са стварима и људима.

Камион је стао ту пред командом а ја сам одмах наредио да се моје ствари избаце из камиона. Сви су се зачудили овоме моме поступку. Али, пошто Енглези нису правили никакву примедбу, моје су све ствари, у року за два минута, биле истоварене из камиона и утоварене у једна носачка колиџа, па смо одмах кренули у стан који ми је био спремљен. Сви хотели у Барију били су реквирирани од стране Енглеза. Један број хотела који није био реквириран, то и нису били хотели, већ нешто горе и прљавије и по својим намештају по собама и по постелим стварима, да је човек колико-толико навикнут на чистоћу, радије пристао да спава на улици, него у једном таквом хотелу. Мени је нађен стан у улици Виторио Еменуела у једној кући на III спрату. Добио сам једну засебну собу, веома чисту, са чистим постелим стварима, а сопственик тога стана био је један стари господин са женом, док су му два сина били заробљени негде у Абисинији. Стојан Кончар је погодио да ми дајем месечно за ову собу 8.000 лира. Ја сам на то пристао а за храну било је много ресторана, чистих и прљавих, јер ни један се Енглец није хранио по италијанским ресторанима. У Барију сам нашао неке Јевреје из Скопља, које сам добро познавао, а који су и мене познавали. Они су у току рата побегли у Албанију, која је била под италијанском влашћу; тамо су живели доста слободно и трговали. У Албанији, за време рата, било је више робе на пијацама сразмерно, него што је то било у самој Италији.

Тако су ови скопски Јевреји за време рата ипак добро прошили у Албанији, док је већина њихових сународника у Србији изгубило животе. Кад је Италија капитулирала, ови су Јевреји одмах нашли начина да се пребаци у Италију, јер је Немачка својом војском окупирила целу Албанију, али су за њих сада и у Италији створени најбољи услови за њихов рад. У Италији се појавио долар, фунта стерлинга и злато.

Разлика у ценама ове стране валуте била је велика између куповне цене у Таранту и Барију и продајне у Риму а нарочито у Милану. Тако су ови промудурни људи, преко својих сународника, којих је било много у Риму и Милану, вршили ову размену новца која је била строго забрањена у Италији, али о тој забрани нико није водио рачуна, пошто је Италија била окупирана, па се нико није ни придржавао уредба и наредба италијанске владе, а најмање се тога придржавали странци. У Барију је било и доста Срба. Али они нису водили никакову трговину на велико. Ако је неко од њих и куповао страну валуту, он је исто, уз једну скромну зараду, продавао Јеврејима, који су даље на тој валути добро зарађивали. Било је Јевреја који су као заступници великих текстилних фабрика из Торина отворили радње у Барију и ту продавали текстил.

Једну такву радњу имао је и неки Финци, један богати јеврејски трговац из Осинјека. Ја сам остао у Барију око 20 дана, а онда сам узео један ауто са двојицом Јевреја Скопљанаца, па сам отишао у Рим. И у Риму сви бољи хотели били су реквирирани од свезаника, па је тамо било много света и тешко се долазило до стана. Моји сапутници Јевреји имали су ангажован један стан у улици Кавур, у близини најлепше цркве у Риму, звана Санта Марија Мађоре, која је, по латеранском уговору, склопљеном између папе и Мусолинија, припала ватиканској држави, као и црква Св. Јована Латеранског (Сан Ђовани ди Латерано), а сва ова места која су припадала ватиканској држави, уживала су екстериторијалност. У Риму је било доста Срба који су овамо побегли из Босне и Далмације, али још више је било Хрвата. Завод Св. Јеронима у Риму, близу обале Тибра, био је пун не само Хрвата католика, већ и босанских муслимана, чија је једина заслуга да буду примљени у овај завод састојала се у томе, што су клали или прекрпивали Србе православне, изузимајући муслимане, које су сами клали, а нису прерађивали. Нашао сам тамо Србе из Босанског Грахова и околних места, које су Павелићеве власти у прво време похватале, па су их онда католички свештеници наговарали да пређу у католичку веру уз обећање да ће им спасти животе како њима, тако и њиховим породицама. Али, ако се па тај начин не буду приближили Богу, речено им је да ће изгубити своје животе на земљи и небесно царство горе. Једна таква група од 25-30 Срба, пристала је да се покатоличи.

Кад су католички свештеници завршили обред, преравања, онда су им држали дугачку беседу. Али крај те беседе разочарао је ове нове католике, јер им је на крају речено: "Ми смо вам спасли душе и отворили вам врата царства Христа краља, а за главе вам не гарантујемо!... Ми можемо да вас приведемо Христу краљу што смо већ учинили, а остало зависи од поглавника!..." Сви ови нови католици који су имали могућности да побегну у шуму, побегли су одмах да сачувају своје главе и са пушком у руци да одбране своје породице. Таквих је сада у Риму било много. Да би Завод Св. Јеронима могао лакше да издржи све своје нове становнике, римски папа дао је томе заводу 2.000.000 лира као своју помоћ за њихову мезну; коју је тај завод основао за ову групу разбојника у магнџи и фесу. Нашао сам ту Салиха Баљића, бившег професора мостарске гимназије, који је постао конзул НДХ у Љубљани. Нашао сам тамо Малића Пеливановића бив. народног посланика из Призрена и чувеног оријенталског нослагичара из Београда... нар. посланика из Травника. Нашао сам муслимане из Сјенице и из неких других вароши из Санџака. Сви су они имали на душама убиства Срба, па да би се спасили освете, они су, са Италијанима заједно, кад су ови као окупатори напуштали нашу земљу, дошли овде у Италију и нашли уточиште у Заводу Св. Јеронима у Риму. Од стране Срба у Риму је тада био Адам Прибићевић, Живко Топаловић са његовом Милицом из Новог Сада и др Крек, који су вршили дужност неког југословенског одбора у Риму.

Као секретар тога одбора био је Радмило Грђић, који је био II секретар југословенског "Сокола" у Београду. Радмила Грђића добро сам познавао још док је био у Сарајеву, а његову породицу која је била у Египту, помагао сам у границама својих могућности и напослетку, дао сам им 30 египатских фунти, да се првом приликом пребаци из Египта у Италију. И овај одбор имао је своју мезну. У тој мезни могао је по неки југословенски избеглица да добије ручак и вечеру за 20 италијанских лира. Ова бенефиција важила је за свакога појединца највише пет дана, осим ако је неко

имао неку јачу препоруку код чланова овога одбора или код Радмила Грњића секретара. У том случају, ова је бенефиција трајала и много дуже од пет дана. Савезници су на све ове људе такозване југословенске емигранте, у прво време гледали са презирањем и једва су их трпели у Италији. Али, кад су односи били заоштрени између Тита и западних савезника, а нарочито између Тита и Американаца, савезници су почели гледати на ову југословенску емиграцију са нешто више симпатије, вероватно, верујући да би они једнога дана добро наоружани и добро вођени могли да се врате у Југославију и да промене нови режим у Југославији, који је био комунистички и где је, у то доба болшевичка партија водила прву реч. Од војних формација, које су пребегле из Југославије у Италију, била су образована два посебна логора. Један је био у Форлију, а други на једном другом месту. У једном логору били су четници Добросава Јевђевића и попа Ђујића са око 4-500 жена и деце, који су успели да се евакуишу из северне Далмације. У другом логору биле су смештене државна стража Србије, Љотићеви одреди и сви чиновници са територије Србије који су успели да се евакуишу из Србије пре доласка руске војске и Титових одреда. Командант свих ових формација, па и четничких, био је генерал Дамјановић, који је носио званичан назив "заменик врховног команданта оружаних снага Југославије у ипогостанству". У томе логору био је као командант државне страже генерал Мушички. Као заступник и представник генерала Д. Михаиловића био је генерал Ђукић. Ту је био Јаша Љотић, брат тада већ погинулог Димитрија Љотића и пуковник Недић, брат Милана Недића. Јаша Љотић тих дана беше дошао из Париза. Јашу Љотића познавао сам још из Солуна, кад је његов отац Влада Љотић био тамо генерални конзул Србије. Решио сам се једнога дана да одем у Ричоне, познато морско купалиште на Јадранској обали у близини вароши Римини. Нашао сам место у једном малом камиону, који је требао да ме одведе до Анконе. У тај мали камион, који су Италијани називали "камионџи", за разлику од великих камиона, а који је могао да прими највише 12 путника, ушло нас је 30. И тако смо почели свој ноћни пут од Рима за Анкону.

Целе ноћи пробјјали смо се кроз Алпинс, да би ујутру кад се већ било добро свануло, прешли и последњи гребен и почели се спуштати ка великој равници која се простире са једним малим изузетком све дуж обале Јадранског мора од Крфског залива, па до Венеције. Око 10 сати пре подне стигли смо у Анкону. Модерни део вароши Анконе, а то је само један мали део вароши, који се налази на једном платоу изнад самога мора, није страдао од бомбардовања. Али, стара Анкона, а то је више од 3/4 ове вароши, била је сва у развалинама. Ни једне куће није било у целој томе крају, а да није оштећена. Људи су преграђивали поједина одељења, крипили и дотеривали, да би се могли склонити од жеге или невремена или, барем, да верују да ће се моћи склонити. Једини хотел у модерном делу Анконе, био је реквириран од стране савезника, али је ресторација била слободна. Ту се могла добити хахва-таква храна и помало хлеба. За преноћиште нашао сам један ђумез у разрушеној Анкони, где сам преноћио. Сутрадан, сам нашао један мали ауто и погодно се да ме одведе у Ричоне, које је било удаљено од Анконе 80 км. Кад сам стигао у Ричоне, ситуација је била иста. Сва насељена места била су потпуно разрушена, то јест, ни једна кућа није била здрава. Сва та места рушили су Немци при својем одступању, а довршавали рушење савезници који су наступали и гонили Немце. У Ричоне није било Енглеза. И то је место било разрушено.

Али, ту сам нашао једну собу, у кући директора филијале аграрне банке, који је успео да тога лета искрпи своју кућу, да се у њој могло становати. Варош Римини била је одатле удаљена свега 8 км, чувена република усред Италије Сан Марино, била је удаљена 50 км. Куле на зиду око Сан Марина, могле су се видети и голим оком, јер је ова република која се углавном и састоји из града Сан Марино, била изграђена на једној коси Аленина. Ту, у Ричоне, по дозволи енглеских власти, долазили су на кушање и ови југословенски логорани из Форлија и из оног другог логора. Они су имали један свој камион немачког порекла као и један велики ауто, који је раније припадао генералу Мушичком, команданту државне страже Србије, али је сад био стављен на расположење генералу Миодрагу Дамјановићу, као главнокомандујућем свих тих снага, који су статус савезничких заробљеника само са једном разликом,

што нису морали ићи нигде на рад. Ту сам једнога дана упознао попа Ђујића и генерала Мушичког, а генерала Ђукића познавао сам много раније. Једнога дана рекоше ми да се у њиховом логору налази Војислав Пенедић, родом из Плеваља, бивши српски учитељ у Велесу за време турско, доцније три овац, на народни посланик, изабран 1935. у Фочи и неки Сава Илетић, начелник срески из Грошке, за кога ми рекоше да је кумовао моме најмањем сину. Ови нису могли да добију дозволу да дођу из логора у Ричоне. Али су ми обећали да ће молити енглеску послату која чува тај логор, да се мени дозволи посета томе логору. Рекоше ми да је тамо и Ратко Парежанин, бивши аташе за штампу у Бечу, а и народни посланик за неки срез у Херцеговини.

Ратко Парежанин син је пона Парежанина, кога су Аустријанци, за време Првог светског рата, обесили у Невесињу. Поред ова два логора, где су били такзовани људи и војска краља Петра, северно од Анконе, у месту званом Тери, био је велики логор Павелићевих усташа. Њих је било више од 4.000 у томе логору, али они су били много слободнији у својем кретању, него што је то био случај са људима из ова два друга логора. Неколико усташких главешина долазило је у Ричоне и ту су стално разговарали са генералом Ђукићем!? Једнога дана, сад је генерал Ђукић био без ових усташа, упитао генерала Ђукића како он, као Србин и српски генерал може уопште да пружи руку да се руке и разговара са овим нељудима, који су добили једно неславно име у целом свету као највећи крвопици и злочинци, чијих се дела и поступака сваки човек грозни и стиди, јер је невероватно да се у 20. веку могли наћи људи који су имали такве наошачке укусе, да од извађених очију побјигнени Срба и од исечених језика својих жртава правес ћераанс. Неколико Срба из Босне, међу којима је био и један судија из Бијељине, само са једном руком, беху се спремали да једнога дана убију и генерала Ђукића заједно са њиховим гостима и саговорницима. До овога није дошло из страха да им се још више не погорша њихов живот и осталих његових другова у логору. Кад сам у једном таквом моменту, пришао Ђукићу и поставио му питање за те његове односе са тим крвопицима, он ми је тада рекао да је он, по налогу генерала Д. Михаиловића, био у Загребу и водио преговоре са Антом Павелићем, поглавником НДХ о заједничкој акцији противу комуниста у Југославији. Каже да га је Павелић "веома љубазно" примио и срдљиво се са њим разговарао, али је за заједнички рад у одбрани земље од комуниста рекао да је то немогуће, јер су четници који стоје под командом Драже Михаиловића сви против Хрвата и не би могао он, Павелић да нађе оправдање пред Хрватима за једну сарадњу са генералом Д. Михаиловићем.

Можда би се у томе црпцу нешто могло и учинити, ако би генерал Михаиловић разоружао попу Ђујића и његов одред или их барем, повукао негде у Србију, јер је поп Ђујић постао страшило за сва хрватска села и за све Хрвате у Далматинском Загору, па све до Госпића. И каква би могла бити сарадња између Павелића и Михаиловића под таквим условима и у време кад поп Ђујић убија сваког Хрвата на кога наиђе и пали одреда хрватска села, до којих може да дође. Тако су тада ти преговори у Загребу прекинати. Али, генерал Ђукић, у општем интересу и даље одражава везе са Павелићевим формацијама, које се налазе у Терију и да је један од његових сабедника, који му долазе на разговор из Терија у Ричоне специјално одређен као држач везе између њега и Павелића. Нисам имао довољно реча да овај поступак осудим као недостојан и скроз неморалан и у толико ми је било више криво, што је све то радио један образован човек, један официр старе српске војске, која је имала друге појмове и гледишта о чести и моралу, а не овако посувраћене, као што је то био случај са овим генералом Ђукићем.

Кад су добили дозволу од енглеских власти за моју посету логорима, ја сам, у друштву генерала Мушичког и још неких официра, отишао у њихове логоре, да тамо нађем и посетим своје познанике и пријатеље. Прво сам свратио у логор, где су били четници попу Ђујића и Јевђевића. То су били све млади и здрави људи, родом из Херцеговине и онога дела Далмације и Далматинског приморја, где су готово искључиво насељени Срби. Сви су они оставили своје домове, склањајући се од убиства кога су вршили Павелићеве хорде на општу радост Италијана. Да је хтео Мусолини и Хитлер да се не убијају Срби у новообразованој НДХ, била би довољно саме једна

њихова реч њиховом агенту Павлићу, па да ни један Србин не пострада. Али они су хтели да помоћу ових убистава за вечита времена затрују међусобне односе Срба и Хрвата и не само да им онемогуће и убудуће неку заједничку државу, већ да им такву државу за убудуће учине одиратном. Разуме се, све се ово вршило на рачун Срба. Спасео се само онај, који је успео да побегне пре доласка Павлићевих банди у његово место. Тако су постали четнички одреди поља Ђујића и Добросава Јевђевића. У оба одреда који су сада били у једном логору, ограђеном високом бодљикавом жицом, а логор је био чуван од енглеских војника, живели су ови људи са тајином од 125 грама хлеба, од разног варива, коме се није додавала никаква масноћа, али су зато добијали мало чаја, помешаног са малом количином кондензованог млека.

И то им је била сва исхрана. Пошто са овакоом исхраном нису могли да живе, њихови команданти из разних средстава која су однекуд добијали, куповали масти и тако побољшавали ову исхрану. Најгоре је било, што су у овом логору становале и неке српске породице из Далмације, које су оламо пребегле заједно са одредима поља Ђујића и где је било доста и деце. Ове су породице становале у неким дрвеним баракама и биле су одвојене од четничког логора, а четници су сви живели под шаторима. Уопште, цео овај живот био је више скотски, него људски. Али све то скупа није дало повода њиховим командантима да потраже неко решење њиховог даљег оистанка, већ су неистржано веровали да ће их Енглези и Американци наоружати и вратити натраг у Југославију, коју су напустили као и свог главног команданта генерала Д. Михаиловића. Говорили су да је генерал Д. Михаиловић био противан да они напусте, своју домовину, али ови су упорно остали при томе да изиђу из обруча који им је направно Тито. И Добросав Јевђевић хвалио се да је 2000 младих људи изгинуло док се овај обруч пробио! Сви ови младићи били су родом из Херцеговине, која је тако скупо морала да плати овај пробој Титовог обруча, да би се, по такву велику цену, спасла глава једнога Добросава Јевђевића!... Њега је краљ Петар почетком 1944. одликовао Карађорђевом звездом са мачевима. Кад су за ово сазнали Енглези, они су донели краљу Петру и показали једну фотографију Добросава Јевђевића, који је фотографисан при уласку и изласку из палате Кију у Риму.

Кад је краљ Петар видео ову слику, био је принуђен да одмах тај указ којим је Добросав Јевђевић на предлог генерала Д. Михаиловића, био одликован Карађорђево звездом са мачевима, да тај указ стави ван снаге. Ето, за таког једног човека изгинуло је две хиљаде младих људи, а то ће рећи, да је изгинуо цвет српског народа из Херцеговине!... Не само односи Добросава Јевђевића, већ и Радмила Грђића са Италијанима биле су добро познати и обојица су се помало са овим поносили. У другом логору била је смештена војска која је припадала српској државној стражи у Србији и одреди Димитрија Љотића. Сви ови војници једне и друге формације били су добро дисциплиновани и у ствари представљали су једну добро обучену војску. У томе логору, који је тако исто био ограђен жицом и под непосредним надзором енглеске војске, боравио је и командант генерал Миодраг Дамјановић. Ту је имао свој шатор генерал Мушићки. Сви су они живели под шаторима. Кад сам посетио генерала Дамјановића, он је дежао у своме шатору и на њему се видело да болује од туберкулозе. Ту сам нашао Ратка Парезанина, Воју Ненадића и Саву Ивезића, који ми је рекао да је крстио моје унуче од мога најмлађег сина Бранка.

Моја породица беше се склонила у Гроцку, где је Ивезић био рески начелник. И кад је Бранкова жена родила дете, Ивезић му је постао кум. Ово кумство било је у време, кад је руска војска већ долазила из Смедерева, а тада се Ивезић повукао тако да уопште није знао шта је било са мојом породицом за време заузимања варошице Гроцке од стране руске војске, која је под притиском Немача, морала да напусти Гроцку тако, да се моја породица нашла ту у Гроцкој за време прелажења ове варошице из руку једних у руке других, два пута. Сазнавши све ово, напустио сам овај логор и вратио се у Ричоне. Ту сам сазнао да је мајор Вукотић, бивши привременски војни изасланик краља Петра код енглеске врховне команде у Казерти, а који је дош- није смењен кад је направљен споразум Тито-Шубашић, и кад су само Титови официри били прихваћени као званични и једини представници југословенске војске код савезничке команде. Мајор Вукотић био је у Аустрији, из Аустрије довео је др Миро-

слава Спалајковића бившег нашег дугогодишњег посланика у Паризу, али који је, за време окупације Србије, писао оштре чланке против Енглеза у београдском листу "Ново време". Спалајковић је зановио у једном селу које се зове Католика, у близини Ричоне, а сутрадан је продрожио за Рим. Ја сам се видео са мајором Вукотићем у Ричоне, где је он био свратио да се нађе са својим пријатељима, који су долазили из ова два напред споменута логора у Ричоне. Ја сам тако исто после неколико дана, напустио ово место, па се вратио у Рим. Сви мостови већи и мањи у централној Италији, па све до Милана, били су порушени. Те мостове као и железничке пруге, рушили су Немци у свом повлачењу.

Али најинтересантније је како су рушили пругу. Један воз, на чијем је задњем вагону била закачена једна справа која је аутоматски дизала шпилере и шине. И шпилери и шине Немци су товарили у воз и ишли даље. Тако да се пруга не може оспособити док се не донесе нов материјал. Ни један мост од Рима до Болонје није остао, а да није порушен, а материјал однесен. Варошица Римини која је имала неколико хиљада становника, није имала ни једне здраве куће, у којој би се могло становати. Тако су Италијани платили своје учешће у овоме рату на страни Немачке. Енглези су сав материјал за пруге и мостове морали донети овамо, а италијански инжењери са италијанским радницима били су дужни да све те порушене објекте направе о трошку италијанске владе. Ни хлеб нису могли добити од Енглеза и Американаца. Али, поред свега тога, у целој Италији владао је један велики култ према особи Мусолинијевој, који је већ био мртав. У прво време сам се чудно овом култу. Али, кад сам прошао један доста велики део Италије и кад сам видео шта је све Мусолини урадио за Италију и Италијане, онда ми је било јасно да тога човека никада неће заборавити италијански народ. Главна његова дела била су ова: сваком италијанском раднику био је обезбеђен рад.

Просечни надницав кретао се од 17–25 лира. За 15 лира рада дневно један радник могао је да прехрани једну породицу од 3–5 чланова. Све је било тако удељено, да је сваки италијански радник могао обезбедити себи и својој породици исхрану, одело и обућу. Кирије су биле минималне, па је и то доприносило јевтини животу радника. У свакој вароши биле су отворене специјалне куће, које су носиле назив "Допо лаворе" (одмаралиште после рада). У тим одмаралиштима биле су разне културне и забавне установе, где је сваки италијански радник, после осмочасовног рада, могао ту да дође, да чита новине и разне часописе, да игра шаха, да слуша музику, а за све то давао је месечно само једну лиру. Чај, кафа и вино у тим домовима давали су за 50% јевтиније него по другим локалимa. Друго, било је решено питање воде. Италија је, са малим изузетком на северу, била оскудна у води. Мусолини је зато успео да сваки извор и сваку кап воде на Апенинима каптира. На тај начин, створио је неколико вештачких језера и много великих и малих резервоара са водом, па је сву воду развео по варошима и селима. Свако село добило је по три чеме. Једна за пијаћу воду, друга за напajaње стоке, а трећа за прање рубља. Само област града Барија имала је више од 200.000 км водоводних цеви, које су доводиле воду у насеља.

На овај начин постало је то да се италијанске вароши тако чувале по својој прљавштини, постану примерне по својој чистоћи да је у свакој истој вароши па и у самом Барију, одмах до саме станице, направљено доле, испод земље, у једном великом холу, купатило са хладном и топлем водом, где се свако чиме сифе с вода или од некуд допутује, може ту окупати. па и оделу испеглати, а горе очистити обућу. Све ово омогућено је двојећем довољне количине воде. Само те две ствари, довољне су да се Мусолини никад не заборави у Италији. У Риму нашао сам Богумила Вошњака, бившег југословенског посланика у Прагу, који никако није хтео да иде у југословенски одбор, у коме је био др Крек. Он је носио униформу југословенског капетана. Али, кад је дошао у немогућност да плаћа стан, он је свако после подне седео у воз, који иде за Напуљ, и у возу који није плаћао проводио је ноћ, и тако је решио питање преноћишта. У прво време, док није било много југословенских официра у Риму, а то су били само бивши заробљени официри, пуштени или побегли из разних логора, они су имали право да у једном великом ресторору, који је служио за америчке официре могу да добију за 5 италијанских лира један леп колач који је у свакој другој

посластичарници вредео 35 и 40 лира. Али, кад су после из логора почели да беже официри, јер је у логору живог био тежак, а сви су желели да дођу у Рим, тада су почели, натерени бедом и немајући средстава за живот, да раде неке недопуштене ствари, као на пример, један официр са југословенском униформом уђе у тај амерички ресторан, па купи одједном 10 колача за 50 лира, па све то стави у пеп, па чим изађе из ресторана, он те колаче прода за 250 или 300 лира.

Кад је ова трговина отишла толико на велико да се цело посластичарско одељење у томе америчком ресторану испразни за 2-3 сата и остане без колача, управља ресторана забрани југословенским официрима да износе колаче из ресторана, већ је сваки морао оно, што ту купи, ту и да поједе. Али, како ова мера није могла ипак да спречи изношење ових колача из ресторана, Американци забране приступ југословенским официрима у тај ресторан. Да би се некако помогло тим људима који су сада већ били без отаџбине, установљен је један одбор, на чијем је челу био Радмило Грђић, који се старао да се један део тих официра запосли. Запољење је могло да буде само код Американца или Енглеца, али никако код Италијана. У Италији ни један странац који није италијански држављанин, није могао добити никакво запољење, јер су Италијани имали више радника него што су могли да их запосле. За то ови наши људи могли су само да буду чувари савезничких магацина. Као чувари добијали су војничку униформу дотичне војске, чије магацине чувају. Добивали су и војничко следовање и по 3 фунте месечно у готову. Цела група чувара имала је онолико аутоматских пиштоља, колико је било стражарских места у дотичном магацину. Кад се мењала стража, стражар је у исто време, уступајући своје место другом, предавао му и пиштољ.

Тако, да с овим оружјем нису могли изазиги у варош. Сви они официри који су добили оваква места, сматрали су да им је то већ нека обезбеђена будућност, јер су били обезбеђени са храном, оделом, станом и, поред тога имали су и пепарац. Али за таква места било је много кандидата, јер су за та места, на првом месту, отимали се Италијани, па Албанези, којих је било веома много у Италији, а центар им је био у Риму. Ови Албанези сад су наједанпут себе овако представљали. Они су били окурирани од Италије. Али, кад је Италија капитулирала, Албанија остала под немачком окупацијом, они су, као англоамерички пријатељи, одмах напуштали Албанију и дошли овамо да се ставе на расположење а и под заштиту Англо-Американца. Према таквој квалификацији, као што су они себе оквалификовали, они су, на првом месту тражили да им се даду ова стражарска места по савезничким магацинима. Тако је имало много тешкоћа за наше официре и неке друге чиновнике да се запосле на тим стражарским местима. Али сам чуо једну много ружну ствар у вези препорука које им је давао Грђић за савезничке интендантске официре који су били овлашћени да ове стражаре примају. Једнога дана дошао је код мене један мој познаник и замолио ме да му дам 10.000 лира. Ово ми је тражио као позајмицу са напоменом, да ми овај новац врати чим буде запослен. А сад му је новац потребан, да би могао добити запољење као стражар у неком енглеском магацину.

Кад сам га упитао коме треба да да тај новац, он ми је, готово у поверењу са сузама у очима рскао у највећем поверењу, да тај новац треба да да Радмило Грђићу, додавши, да ко тамо не плати, тај не може ни да добије запољење. Мито је ишло од минимума који је износио 3.000 лира, па до највише до 10.000. Био сам револтиран кад сам за ово сазнао, јер сам ипак сматрао да барем ми Срби не искористићемо своје сународнике кад се налазе у овако тешкој ситуацији, где један бивши југословенски официр мора да буде обичан стражар и да чува туђе магацине, који су били пуни разних конзерви и брашна. Истина, сви смо ми били позвани, а на првом месту официри, да чувамо своју отаџбину, коју нисмо сачували, па смо сад дошли дотле, да чувамо туђе магацине са конзервама. Али сам осуђивао ову врсту зараде којом се почео бавити Радмило Грђић. Да бих утврдио тачност ове доставе, ја сам учинио овако. Томе пријатељу који ми је тражио новац за ову ствар, дао сам једну признаницу, по којој је мени дуговао Радмило Грђић са неким Марковићем, тобожњим новинаром из Београда 20.000 лира. Овај новац дао сам њима као позајмицу, јер су требали да издаду неки речник српско-енглески са неким кратким реченицама, да би на тај начин

наши људи могли што лакше колико-толико да науче енглески, пошто им је сада egzистенција била везана за оне који говоре енглески. Ту признаницу дао сам својем пријатељу, да је преда Радмилу Грђићу, уместо готовог новца и да добије запослење. Кад сам му предао ову признаницу, он ми је рекао да се њих двојица помоћу ове признанице могу запослити.

Ја сам одговорно да ту признаницу дајем њему, па уколико се њих више запосли, утолико боље. После једно 15 дана, мој пријатељ дошао је код мене, у униформи енглеског војника и саопштио ми да је запослен као стражар у једном енглеском магацину; да му је тамо врло добро; да им је храна истоветна као и за енглеску војску, а поред осталог могу да купе, по пени коштања, и цигарете до 40 комада дневно, а за које може се добити 100 лира више, него што су плаћене у магацину. На тај начин, пошто је он непущач, себи је осигурао још 4 фунте месечно и 3 које добија као стражар тако, да је већ имао 7 фунти месечно. Запослио је још једног на ону признаницу, али вели, са великом муком. На тај начин сам утврдио да су људи у томе одбору за запослење ових наших емиграната, већ ушли у недопуштене и ни мало поштене послове, јер су искористишавали тешко стање и беду својих сународника. Још те јесени 1945. логори са бившим војним снагама Југославије који су били на левој страни Рубикона, враћали су област Напуља у место звано Еболи у близини вароши Салерна. Један део од њих примили су Американци као раднике, да им поправљају или да им праве неке њихове логорс. Али, то није било никакво решење за тако велики број ових емиграната. Пре њиховог премештаја из околине Форлија за Еболи, догодио се један други случај. Енглеске власти узеле су из логора генерала Мушицког и Доброслава Јевђевића, а у Риму ухапсили су генерала Ђура Докића и спровели их у Трст, да би их одатле послали у Југославију. Истога дана кад је ухапшен генерал Ђура Докић, ухапшен је и др Мирослав Спалајковић, који је такође живео у Риму. Али док су Ђура Докића одмах спровели за Трст, др Спалајковић је тражио лекарско уверење тј. лекарски преглед да је он тежак болесник и да не може да путује. Енглези су одмах довели лекарску комисију, која је утврдила да др Спалајковић има тешку срчану ману, услед које не може и не сме да напусти Рим. Енглези а онда преместе у једну болницу и не знам по ком закону и обичају, вежу за кревет! И оставе му стражу војничку, која је стално чувала овог тешког болесника. Докић, Мишички и Јевђевић дуго су времена били у затвору у Трсту.

Тамо је на интервенцију неких италијанских личности, Доброслав Јевђевић узет од Енглеза из затвора у Трсту и пребачен у војни затвор у Таранто, из кога је после месец дана побегао, а затим дошао у Салерно, где је почео да издаје један лист на српском језику. Лист је имао назив "Српски борац". Генерали Докић и Мушички су из тришанског затвора били предати југословенским властима, па су обојица, за време суђења Дражи Михаиловићу, били осуђени на смрт и стрељани. Са генералом Ђуром Докићем била је у Риму и њега супруга са једном њиховом подсевојкињом. Госпођа Докић, као и њена подсевојкиња, одмах по хапшењу генерала Докића, тражиле су од енглеске команде да им се каже зашто је ухапшен генерал Докић и шта ће бити с њим. Тако им је дат одговор, да је генерал Ђура Докић ухапшен као издајник и на захтев југословенске владе биће предат југословенским властима! Али да она госпођа Докић са својом ћерком може остати слободно у Италији, где ће бити под заштитом Енглеске. На ову циничну изјаву тога "шећермена", госпођа Докић је одговорила: "Кад сте ви већ мога мужа ухапсили и хоћете да га предате југословенским властима, ја од вас тражим само једну услугу, да ми дате објаву, да могу и ја са својом ћерком да се вратим у Југославију. Ја сам жена и супруга једног југословенског генерала и моја је дужност да будем тамо, где је мој муж. Никакву заштиту не тражим ни од кога, јер ми више и није потребна." Енглези су јој дали тражену објаву и ова примерна супруга се вратила у Југославију, где су јој доиније мужа стрељали. Тако су проишли ова два југословенска генерала, бивши српски официри, али је зато много боље прошао Доброслав Јевђевић, кога су ти исти Енглези сликали на улазу и излазу палате Кири, док је у њој седео Дуче Мусолини!..

У логору у Еболију била је једна група српских свештеника, од којих су неки били професори богословије. Они су добили позив од архиепископа кентербершког,

да дођу у Енглеску, где треба у року од три године, да добро науче енглески и мисионарску службу па да после три године проведене у Енглеској, добију место мисионара англиканске цркве негде у пространим британском царству изван Европе. Живот у Енглеској, како њима, тако и њиховим породицама, био је обезбеђен. Тако је ово била прва група српске емиграције, којој је пружена могућност да осигура себи egzистенцију у туђини. Не знам колико се српских свештеника користило овим потезом кентеберијског епископа, али ми је познато да нико од њих није желео да дуже остане у логору. Енглези су се и даље трудили да изивоје из српске емиграције неке људе, чије је изучење захтевала Титова влада. Кад су у Барију ухватили Параноса, за кога се тврдило да је био нека велика чињеница у оделсну специјалне полиције у Београду, па кад су га ставили у воз да га из Барија пребаце у Југославију, Паранос је у путу замолио своје спроводнике да га пусте да уђе у тоалет.

Енглези војници-спроводници су ово допустили. Али, Паранос је док је стража стајала пред вратима од тоалета, отворио прозор и искорачио из воза, и на месту остао мртав. Претпоставио је самоубиство стрељању у Југославији. Једнога дана и поп Ђујић је побегао из логора у Еболију и у Салерну се придружио Јевђевићу, па су заједно издавали лист "Српски борац". Њима је ово било омогућено стога, што су они обојица уживали заштити од стране италијанске владе. Али, генерал Јонић, кога је такође тражила југословенска влада, није смео да се задржи у Италији, већ је и он побегао из логора из Еболија пре него што су Енглези успели да га ухвате, па је дошао право у Рим, где се извесно време крио, да би доцније пребегао у Швајцарску. Живко Топаловић, који је био члан југословенског одбора у Риму, такође је побегао из Рима у Швајцарску. Његово бекство у Швајцарску довозили су у везу са неким доларима, добивеним из Америке као помоћ српским избеглицама, који се налазе у Италији и да је тај новац око 10.000 долара узео Живко Топаловић и с тим новцем пребегао у Швајцарску. Нисам могао да проверим тачност ових навода, јер нисам никад одлазио у тај југословенски одбор, у коме су били људи који су се сами прогласили за прваке српског народа.

Једнога дана, кад сам се нашао са др Вошњаком, он ми је рекао да је писмено и телеграфски молио Морисона, министра унутрашњих дела у лабуристичкој влади у Лондону, да му да дозволу да може ући у Енглеску и тамо се настанити. За сво време, док сам ја био у Италији, то јест, до краја 1946, ову дозволу др Вошњак није добио. У Рим беше дошао из Дахауа преко Немачке и Беча, српски патријарх Гаврило Дожић. Он је био болестан, а у Риму је одсоо код свога рођака Душана Пламсица, који је раније био управник неке царинарнице, а у Риму је водио неку трговину са неким Италијанима. Можда је ово први случај од раздвајања цркава, да један православни патријарх живи у престоници једног римског папе. Пре патријарха Гаврила беше дошао у Рим др Иринеј Ђорђевић, шибенички владика. Њега су Италијани затворили, па је из Шибеника из затвора пребачен у Италију, где је био интерниран. После заузећа Рима од стране савезника, др Иринеј је дошао у Рим. Али је одмах почео да ради на томе да добије дозволу за свој одлазак у Америку. Српски епископ у Америци Дионисије учинио је са своје стране корак код америчке владе, и америчка влада је дала дозволу, па је др Иринеј Ђорђевић још почетком јуна 1945. отпутовао за Америку. Владика Николај Велимировић, који је заједно са патријархом Гаврилом Дожићем био интерниран у Дахау, дошао је до Беча са патријархом. Али није хтео да иде у Рим, већ је остао у Бечу, одакле је доцније и он отишао у Америку.

Неколико пута сам у разговору са Ђујићем и Јевђевићем, који су ми тврдили да су их Италијани штитили, и да са њима има захвалити што усташе нису поклали цео српски народ на територији НДХ, јер су Италијани били пријатељи српског народа, увек сам им наводио као пример негације тога пријатељства према Србима баш у случају са др Иринејем Ђорђевићем, кога као српског владика, они "велики пријатељи српског народа" нису могли да трпе ни једног дана у окупираној Далмацији, баш зато што је Србин, и што би за време окупације, био један, макар и мали, стожер за тамошњи српски народ. Па, кад Италијани нису били пријатељи једноме српском владци, како су могли бити пријатељи попу Ђујићу, Јевђевићу и осталима који су имали наоружане чете, којима је сигурно била дужност да се боре и против окупатора.

На ово питање никада нисам могао добити од њих одговора, па ни од Радмила Грлића. Знам као поуздано да су неки пријатељи саветовали српског владика др Иринеја Ђорђевића, који је у Риму и раније у интернацији био готово го, гладан и болестан, да се обрати римском папи за помоћ. Др Иринеј Ђорђевић прекорио је те своје пријатеље и рекао им, да ће он радије умрети од глади, него што ће молити римског папу за помоћ. Он је тврдио да се римски папа радовао окупацији Далмације више него иједан Италијан само зато, да би једном за свагда, како је то Ватикан мислио, убио краљ православља, а самим тим и српство у Далмацији.

Из тих разлога овај племенити Србин и српски владика, гладовао је у Риму и у Италији, али се никоме од њих није обраћао ни за какву помоћ. Прилике за српску емиграцију код савезника, нешто су се измениле у њихову корист тек онда, кад су се односи између Тита и Англо-Американаца биле толико заоштриле, да је Тито наредио да се један амерички авион, који се дигао са аустријске територије, па прелетео на југословенску територију, одмах обори, што је југословенска авијација одмах и учинила. То побољшање живота по логорима било је само у томе, што је било јасно да западни савезници више неће издати југословенској влади ни једног емигранта, који се налази у њиховим рукама. Али пре тога догађаја, савезници су после предаје Милана Недића, бив. председника владе Србије за време окупације, ухватили и његова брата генерала Милутина Недића. Он је ухваћен у Бечу. Али кад је дотеран на станицу он се на бечкој станици отровао заједно са својом женом, која га је пратила на његовом путу за Београд. Али Богољуб Кујунџић, бивши министар у краљевини Југославији, успео је да Енглезима побегне и да се на неки начин сакрије, а кад су заоштрени односи између Тита и западних савезника, онда је слободно отишао у Француску. Живот у српским војничким логорима био је толико тежак, да је сваки, који год је могао, бежао из тога логора у коме је, поред свих недаћа, била отворена основна школа-пуна осморазредна гимназија, а за обе ове школе било је довољно стручног особља, које је потпуно и са највећим пожртвовањем вршило своју дужност, да се та избегличка деца и омладина не лишавашу основна знања и науке уопште. Тим људима, учитељима и наставницима треба одати захвалност, јер су они учинило много, дајући све од себе, па ако данас од те емиграције неко постигне извесан успех ма на коме пољу поштена рада у свету, и осветла у туђини српско име, то се има захвалити само овим људима.

Једна од најтежих и најгорих вести, било је саопштење министра унутрашњих дела Југославије које је учинио у народној скупштини да је генерал Дража Михаиловић ухваћен и затворен. До тога момента ствари су биле представљене и представљане тако да генерал Михаиловић годинама може да живи у Србији, да окупља народ око себе и да у потребном моменту може да изврши једну револуцију и да збаци комунистички режим. Његовим хапшењем ова тврђења била су демантована. Јер док је генерал Д. Михаиловић био у слободи на територији Србије, сви су рачунали да је то заиста један стожез за окупљање свих оних елемената који су против комунизма, а нарочито у Србији. У погодном моменту, за који се сматрало да може ускоро доћи, с обзиром на затегнуте односе између Тита и Англо-Американаца, он би могао дићи устанак у Србији и онда би се сви ови емигранти а нарочито њихове војне формације, могли придружити том покрету генерала Михаиловића. Али, после хапшења генерала Михаиловића, све је то пало у воду и Англо-Американици су тражили ново решење емигрантског питања, јер су они били потпуно сигурни да се нико не боји оних маса, који лају из туђег дворишта.

Зато је дата дозвола Титовим емисарима у Италији да могу отићи у те логоре, и под заштитом енглеске војне страже држати предавања и позивати све те емигранте да се врате слободно у Југославију, где ће сви они који нису оптужени специјално за неко убиство, бити упућени својим породицама, колико их још буду имали, да слободно живе. Енглези су нарочито помагали ову пропаганду. Али, кад је један више конзул Титове Југославије држао овакав један говор у Еболију, онда се дигла бура незадовољства против њега. И кад је маса четника јурнула на њега, енглески војници су се одмах повукли у страну, а четници су овога вицеконзула на месту убили, ту у логору. Тако се ова пропаганда несретно свршила по тога човека. За своје оправдање

управа логора пустила је неколико четника из логора на које је приликом истраге о овом убиству бачена кривица за убиство Титовог изасланика. Мислим да су овим убиством били задовољни и управа у логору и они који су ту пропаганду дозволили. Био сам стално у једној тешкој ситуацији, с обзиром да сам желео да се вратимо у отаџбину, а то нисам могао, јер је мој син био стално у одметништву у околини Прилепа. О њему сам слушао да се добро и храбро држи, да га народ чува и да га неће издати. Међутим, о некој даљој четничкој акцији у Србији није могло да буде ни говора после халашке генерала Михаиловића. За време његова суђења многи су на радију слушали питања која су му у суду постављана, као и његови одговори.

Опште мишљење било је да су питања и одговори тако удешени на вешт начин, али да се све то сматрало као један комунистички фалсификат и нико није веровао да је генерал Дража Михаиловић имао онакав став пред комунистичким судом, а још мање је та наша смиграција могла веровати да је Дража Михаиловић, после изречене пресуде тражио помиловање од Тита. У ово нико није веровао. Ја нисам могао о томе процесу да дам свој суд, јер као и сви остали емигранти, био сам ван земље, па не знам шта се све догађало. На првом месту, нисам знао на који је начин генерал Михаиловић ухаушен. Јер она изјава коју је министар унутрашњих дела Ранковић дао у народној скупштини неколико дана после халашења Д. Михаиловића, није давала никаквих података ни гас је Д. Михаиловић ухаушен, ни на који начин; да ли је давао каквог отпора, или је ухаушен на превару. Из тих разлога нисам знао ништа, ни какав стварно изгледа суд који му суди, нити сам знао како је у ствари било његово држање пред тим судом. Из тих разлога решио сам се да идем у Грчку. За то решење имао сам више разлога. Прво, у Грчкој сам имао много пријатеља, а један од најбољих пријатеља био ми је Никола Пластира, генерал и први председник владе у ослобођеној Грчкој. Мислио сам да ћу из Грчке парлаксше имати могућности да се јавим моме сину Миливоју, који чегује у Македонији, "да баца пушку у коприве" и да дође у Грчку, јер је даља борба појединачна у Југославији била илузорна кад је сам краљ Петар II Карађорђевић правно преговоре са Титом и онако се понашао према генералу Дражи Михаиловићу, који му је неколико година био министар војни.

Рачунао сам кад ми син дође у Грчку, да неће бити некаква разлога да власт у Југославији врши репресалије над осталим члановима моје породице. Био сам сигуран да ћу у Грчкој моћи да живим и да ћу једнога дана моћи да се вратим у своју земљу. Много пута била ми је достављена из наших војничких логора у Италији порука мога сина да ће он лично да ме убије својом руком ако се будем решио да дођем у Југославију. Знао сам да је то неистина, јер мој син није био васпитаван да убија људе, осим у личној одбрани а најмање да потегне оружје на свога родитеља.

Да бих постигао тај циљ одласка у Грчку, обратио сам се једним опширним писмом генерату Пластирасу који тада није био председник владе у Грчкој, али ипак је могао да ми изрази дозволу за улазак у Грчку. Чекајући одговор од Пластираса, једнога дана јавише ми да ме је тражио мајор Мишић, син покојног војводе Ж. Мишића. Знао сам да је Александар Ж. Мишић бив. кољички мајор погинуо у селу Струганику, родном месту његова оца још 1941. у једној борби са Немцима. За ово сам имао сигурне доказе, а сада одједанпут јавља ми се као жив! Рекао сам људима који су ми саопштили његов долазак, да га слободно доведу мени. И после неколико сати, мајор Мишић био је доведен у мој стан. Да не би дошло до неких непријатних сцена мало доцније, одмах сам рекао да ја знам да он није син војводе Мишића, јер сам са његовим сином мајором Мишићем био добар познатик и пријатељ, и знам да је још 1941. погинуо. Овај мајор Мишић одмах ми је признао да он заиста није син војводе Мишића, али му је рођени синовац. Ово тврђење нисам могао порицати, јер сам знао да је пок. војвода Мишић имао браћу, па не би било никакво чудо ако је неко од његове браће имао сина, сина официра. Питао сам га одакле долази, а он ми је рекао да је авионом дошао из Грчке, да у Грчкој има доста наших официра и војника, и да су они учинили кораке преко енглеске команде у Атини да ми се одобри улазак у Грчку и да се ја ставим на чело борбене јединице ове српске емиграције у Грчкој. У томе циљу њему је дато место у авиону Атина-Напуљ, а из Напуља је аутом дошао у Рим, да ме истражи и да ми ово саопшти.

Захвалио сам му се како на пажњи тако и на поверењу, које ми наша емиграција указује, али сам категорички одбио сарадњу са нашом емиграцијом у Грчкој, јер ја не могу више да ратујем, а још мање могу да се ангажујем у једном послу, не знајући ко иза њега стоји, те према томе, не бих знао ни за кога радим.

Читаву недељу дана овај мајор долазио ми је са овим предлозима, које сам ја увек одбијао, те тако једнога дана не добивши мој пристанак за сарадњу, вратио се мајор Мишић у Грчку.

Ја сам чекао да ми генерал Пластирас изради дозволу за слободан одлазак у Грчку без икаквих обавеза да ја учествујем у неким акцијама, којима нисам знао циља, а вероватно ни порекло средстава за достизање тога циља.

Једнога дана добио сам телеграм од генерала Пластираса, да ми је одобрен улазак у Грчку и да су сва упутства за мој прелаз у Грчку дата грчком конзулу у Барију. Тамо сам требао да отпутујем и да се јавим грчком конзулу, који ће ми саопштити кад и на који начин могу да идем у Грчку.

Овим завршавам своје успомене од априла месеца 1941. па до септембра месеца 1946.

САДРЖАЈ

СРБИЈА НА ВАРДАРУ	5
ТЕШКЕ ГОДИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	59
ИЗВАН ОТАЦИНЕ	149

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ II

Издавач:

ГИП „КУЛТУРА“, Београд
Маршала Бирјузова 28

За издавача:

МИЛЕНКО ШУКОВИЋ, директор

Лектор:

НОВИЦА ТАДИЋ

Ликовна опрема и техничко урешње:

НИКО МИЛОШЕВИЋ

Коректор:

ВЕЛИМИР КОЛУНЦИЈА

Тираж:

600 примерака

Штампа:

ГИП „КУЛТУРА“, Београд, Маршала Бирјузова 28

БЕОГРАД, 1996.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1-94

ТРБИЋ, Василије

Мемоари. Књ. 2. Казивања и доживљаји војводе велешког (1912-1918, 1941-1946) / Василије Трбић ; [приредили Александар Драшковић, Стојанче Ристевски]. - Београд : Култура, 1996 (Београд : Култура). - 278 стр. : илустр. ; 24 cm

ISBN 86-7801-014-2

а) Трбић, Василије (1881-1962) - Мемоари
ИД=49986060